

**Державний історико-культурний заповідник м. Острога
Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина»
імені князів Острозьких**

*До 100-річчя з дня заснування
Братства імені князів Острозьких*

**Історія музейництва,
пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму
в Острозі та на Волині**

Науковий збірник

Випуск 2

**Острог
2009**

УДК 908 (477.82)

ББК 79.1

I-90

До збірника увійшли матеріали Другої наукової конференції “Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині”, яка 15 травня 2009 року відбулася в м. Острозі Рівненської області з нагоди 100-річчя з дня заснування Братства імені князів Острозьких, за участю дослідників, які представляли всі п’ять сучасних областей на території історичної Волині та м. Київ.

Редакційна група:

Микола МАНЬКО

Марія ДАНИЛЮК

Тетяна ГЛУШМАН

Микола БЕНДЮК

Матеріали друкують згідно з оригіналами авторських текстів.

У разі передруку посилання на науковий збірник обов’язкове.

Збірник видано на кошти Державного історико-культурного заповідника м. Острога (директор – С. Кибкало)

© Державний історико-культурний заповідник м. Острога

© Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина»
імені князів Острозьких, 2009

Етапи становлення музейної справи в Острозі

Місту Острогу, перша літописна згадка про яке відноситься до 1100 р., належить визначне місце в історії українського народу і його багатовікової культури. Майже три століття (із середини XIV ст.) місто було резиденцією і “домоначальним градом” князівського роду Острозьких, що дав Україні видатних полководців, меценатів, будівничих, покровителів православної церкви і визнаних національних провідників. Тут в 1576 р. постала Острозька слов’яно-греко-латинська академія – перша вища школа в Україні, у східних слов’ян і православних народів Європи, що водночас була і першою вітчизняною науковою установою. Друкарня, що діяла при академії, в 1581 р. здійснила перше в світі повне видання біблійних книг Старого і Нового Заповіту церковнослов’янською мовою. В сузір’ї імен, що походженням, навчанням, викладанням, науковою і літературною співпрацею були пов’язані з Острогом та його академією XVI-XVII ст. – Герасим і Мелетій Смотрицькі, Іван Федоров, Іван Вишенський, Дем’ян і Северин Наливайки, Кирило Лукаріс, Петро Конашевич-Сагайдачний, інші визначні постаті того часу.

І після згасання Волинських Афін, як називали сучасники Острог періоду його найвищого розквіту, зримою залишалася присутність його спадщини в духовному житті України. Місто відвідували творці нового українського відродження – Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Коцюбинський, тут здобули освіту Агатангел Кримський та Іван Огієнко; визначний внесок в дослідницьку Острогіану здійснили Михайло Максимович, Іван Франко, Орест Левицький, Михайло Грушевський, Костянтин Харламович.

Доля пам’яток острозької старовини не раз привертала увагу діячів української, польської, російської культури. Однак XIX ст. в цьому відношенні більше було часом безповоротних втрат. Мандрівники – художники і літератори – поспішали залишити замальовки і описи острозьких пам’яток, поки вони не були безповоротно втрачені. Лише зусиллями громадськості наприкінці століття вдалося відвернути загрозу знищення Вежі Мурованої і перебудови під дзвіницю Круглої вежі на Замковій горі.

XX ст. починалося обнадійливо. В 1907 р. в Острозький Богоявленський собор з Києво-Печерської лаври було перенесено частку мощей преподобного князя Федора Острозького. Наступного року широко відзначалося 300-річчя з дня смерті засновника Острозької академії князя Василя-Костянтина. Ці дві події спонукали місцеву інтелігенцію до конкретних справ, провідником яких в життя стала релігійно-просвітницька

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

і науково-краєзнавча організація – Братство імені князів Острозьких під покровом преподобного князя Федора. Установчі збори Братства відбулися в лютому 1909 р., а 11 (24) травня цього ж року – в день святих Кирила і Мефодія – був обнародований його статут. Першим головою Братства був обраний директор гімназії Іван Окойомов; пізніше цю посаду обійняв миротворчий посередник Ілля Івашкевич. Ініціатором створення Братства, його провідним діячем, організатором всіх справ і починань був спостережник (“наблюдатель”) церковно-парафіяльних шкіл Острозького повіту священник Михайло Тучемський (1872-1945 р.р.). Своїм головним завданням Братство імені князів Острозьких визначило збереження, вивчення і популяризацію пам'яток острозької старовини. Наприкінці 1909 р. воно розпочало народні читання з лекціями на історико-краєзнавчі теми, здійснювало випуск популярних видань (серед яких - підготовлені М. Тучемським “Преподобный Феодор, князь Острожский”, “Сторожевой замок князей Острожских в Остроге”, “Город Острог в современном князю К. К. Острожскому состоянии”). В 1910 р. при Братстві були засновані давньосховище і бібліотека, почали комплектуватися збірки стародруків, рукописних книг, архівних документів, нумізматики, церковного мистецтва, археології, інших старожитностей, насамперед, пов'язаних з добою князів Острозьких. Список колекції давньосховища відкривали Острозька Біблія 1581 р., два підсвічники князя Василя-Костянтина Острозького 1575 р., печатка м. Острога 1700 р.

Головна заслуга Братства перед Острогом, Волиню, українським народом – врятування і реставрація визначної пам'ятки вітчизняної архітектури XIV ст. – Вежі Мурованої на Замковій горі. Її відбудова, що здійснювалася на народні пожертви, відбувалася в 1913-1914 рр.; керівником і автором проекту ремонтно-реставраційних робіт в замку був волинський єпархіальний архітектор Володимир Леонтович, консультантом проекту – академік архітектури Петро Покришкін. Сприяння і допомогу надавали Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, Імператорська Археологічна Комісія в Санкт-Петербурзі, депутати Державної Думи від Волині, особливо єпископ Кременецький Никон (Безсонов). Роботи у Вежі Мурованій в основному були здійснені до літа 1914 р., але початок 1-ї світової війни не дав змоги відразу втілити у життя головну мету Братства – відкрити у відреставрованих приміщеннях замку історичний музей. Натомість тут розташувався військовий госпіталь місцевого комітету Червоного Хреста для поранених солдатів російської армії. Лише в 1916 р. в день пам'яті покровителя міста преподобного князя Федора Острозького – 11 (24) серпня – у Вежі Мурованій відкрився Музей імені князів Острозьких, в основу якого лягли зібрані під керівництвом М. Тучемського – першого керівника і хранителя музею – колекції братського давньосховища. Там же розмістилася науково-історична бібліотека і зал для народних читань. В 1916 р. співробітник музею студент Московської духовної академії Михайло Струменський опублікував перший

Етапи становлення музейної справи в Острозі

музейний каталог – опис рукописних книг. Братство імені князів Острозьких заклало міцний фундамент систематичній науково-музейній праці та краєзнавчим дослідженням в Острозі.

Заслугує особливої поваги праця інтелігентів, об'єднаних в Острозькому комітеті охорони пам'яток історії і мистецтв, що діяв при історичному музеї Острога в 1919-1920 рр. Йосип Новицький, Михайло Струменський та інші члени комітету робили все можливе, щоб у вихорі війни та революції зберегти в Острозі і його околицях скарби матеріальної й духовної культури, примножити музейні колекції.

В міжвоєнне двадцятиліття – за польської влади у 1920-1930 рр. – Братство імені князів Острозьких було усунуто від керівництва історичним музеєм і (під іменем Свято-Федорівського братства) зайнялося виключно храмовими справами Богоявленського собору. Управління музеєм спочатку здійснював призначений державою куратор, згодом міський магістрат за допомогою громадського “Товариства друзів Музею імені князів Острозьких”. Діяльність музею занепала, наукова робота не велася, частина музейних колекцій була втрачена або – за розпорядженням воеводської адміністрації – вивезена в Луцьк. Зміни на краще настали в 1938 р., коли музей перейшов під керівництво острозького відділення Польського краєзнавчого товариства, кістяк якого складали педагоги міста на чолі з магістром Мечиславом Єсьманом. Належало б відзначити постійну увагу польських освітян цього часу до острозького краєзнавства, залучення вчителів і учнів до самостійних досліджень і підготовки публікацій, випуск ними власної краєзнавчої періодики, ілюстрованого путівника по Острогу.

Після входження Острога до складу СРСР Острозький музей у лютому 1940 р. отримав державний статус і відповідне бюджетне фінансування. До його складу увійшла збірка приватного музею Йосипа Новицького, що в 1920-1930 рр. діяв при місцевому відділенні Російського благодійного товариства, а сам він зміг після тривалої перерви повернутися в Замок і працювати директором музею. Музейна діяльність не припинялася і в роки гітлерівської окупації міста, коли Й. Новицькому знову доводилося рятувати пам'ятки острозької давнини, в тому числі і єврейські старожитності, що залишилися без господарів після акцій фашистського геноциду.

Повоєнні десятиріччя не були милостиві до долі острозьких пам'яток. Були знищені польське і єврейське давні кладовища міста, вулички і квартали давньої забудови, що вціліли у воєнних пожежах, з грубим порушенням архітектурних і пам'яткоохоронних вимог велася нова забудова в центрі міста, руйнувалися закриті і пристосовані для інших потреб храмові будівлі. Однак, десятки тисяч відвідувачів щороку переступали поріг Острозького краєзнавчого музею, зусиллями громадськості врятованого від закриття під час реорганізації музейної мережі республіки у 1954 р.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

1963 р. в місті було відкрито пам'ятник Т. Шевченку. Земля із Канева лягла тоді в острозьку землю недалеко від місця, де стояла найперша академія. 1978 р. в Острозі відбулися Федорівські читання присвячені 400-річчю Острозького друкарства; в честь цього ювілею було відкрито пам'ятний знак.

В 1981 р. на основі краєзнавчого музею міста був створений Державний історико-культурний заповідник м. Острога – спадкоємець пам'яткоохоронної і науково-просвітницької діяльності Братства імені князів Острозьких. В 1985 р. у відреставрованій будівлі Луцької вежі – брами XVI ст. заповідник при допомозі Товариства книголюбів відкрив другий в Україні Музей книги та друкарства, а також – до 40-річчя Перемоги над фашизмом – Меморіальний музей генерала армії Олексія Антонова, експозиція якого, на жаль, до сьогодні не збереглася. 1987 р. в склад заповідника був переданий Літературно-Меморіальний музей М. Островського в с. Вілія. У 1990-і рр. відкрито нове фондосховище заповідника і постійнодіюча нумізматична виставка при ньому.

На сьогодні до складу заповідника входять 11 пам'яток архітектури та історії, в яких працює 4 музеї. 3 культові пам'ятки (Богоявленський собор, Троїцький Межиріцький оборонний монастир, Успенський костел) передані в користування релігійним громадам. Інші пам'ятки використовуються в екскурсійному показі. Музейні фонди заповідника нараховують біля 57 тисяч одиниць зберігання – колекції стародруків, рукописних книг, археології, іконопису, живопису, скульптури, нумізматики, етнографії, давньої і новітньої історії. Біля 40 тисяч відвідувачів щороку переступають поріг острозьких музеїв, для них проводиться до 1200 оглядових і тематичних екскурсій. У 1993-1995 рр. заповідник спільно з Інститутом українознавства імені І. Крип'якевича НАН України проводив Острозькі академічні читання, а спільно з Острозьким науково-краєзнавчим товариством «Спадщина» імені князів Острозьких, створеним колишнім директором музею, краєзнавцем Петром Андруховим (1924-1996) започаткував з 1990 р. щорічні науково-краєзнавчі конференції «Острог на порозі 900-річчя» (нині – Острозькі краєзнавчі читання), які сприяли відродженню Острога наприкінці XX ст. як культурного, освітнього і наукового осередку, наслідком якого стало відновлення в Острозі 1994 р. вищої школи – нині Національного університету «Острозька академія» та відзначення у 2000 р. на загальнодержавному рівні 900-літнього ювілею міста.

Заповідник проводить щорічні Острозькі краєзнавчі читання, за матеріалами яких видає «Острозький краєзнавчий збірник» (3 випуски) наукові конференції «Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування» (видано 1 збірник матеріалів) та «Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині», другий випуск матеріалів якої пропонується увазі читачів.

ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ МУЗЕЙНИЦТВА, ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ, КРАСЗНАВСТВА ТА ТУРИЗМУ

Людмила ЖУКОВСЬКА

Пам'яткоохоронна та краєзнавча діяльність Братства імені князів Острозьких

Діяльність Братства імені князів Острозьких висвітлювалась на сторінках часопису «Вольнские Епархиальные Ведомости». Інформацію про нього знаходимо в брошурах членів Братства Михайла Тучемського та Михайла Струменського. Сучасні науковці, історики, зокрема, Бондарчук Я. В., Ульяновський В. І., Бірюліна О., Манько М. П., Хведась А. О., Пушкар Н. Ю. та інші вивчають різні напрямки його діяльності. Цінний матеріал про Братство, комплекс рукописних та друківаних документів, об'єднаних у декілька книг під назвою «Архів Братства імені князів Острозьких», знаходиться у фондах ОДКЗ та ВОКМ.

Збірка документів, яка стосується реставрації замку, зосереджена в «Архіві Братства імені князів Острозьких 1913 і 1914 р. по місяць лютий. Частина ІV» під інвентарним номером КДФ 561/16157.

Архівні документи свідчать, що Братство імені князів Острозьких під покровом преподобного князя Федора (повна назва організації) було засноване 29 квітня 1909 року. Саме тоді Святішим Синодом був офіційно затверджений його Статут¹. 11 травня в Острозькому Богоявленському соборі відбулося святкове обнародування указу Синоду про створення громадської організації.

Передувало появі Братства відзначення 300-річчя від дня смерті Василя-Костянтина Острозького (13 лютого 1908 р.). Тоді ж вперше було оголошено про створення в Острозі Товариства імені князів Острозьких. З нагоди цієї події 75 членів Державної Думи звернулися до литовського архієпископа Никандра з проханням взяти на себе почин з метою створення пам'ятника князю². Окрім того, в Російській імперії особлива увага приділялася створенню густої мережі православних братств, як засіб боротьби з католицькою й уніатською пропагандою для зміцнення позицій Російської православної церкви³. В 1864 р. були видані основні правила для цих братств, згідно з якими вони повинні були не лише оберігати російське православ'я, а пропагувати та насаджувати його.

Згідно Статуту, Братство імені князів Острозьких було не лише релігійною, а й науково-просвітницькою та краєзнавчою організацією. До

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

Його складу увійшли викладачі місцевих гімназій та училищ, представники духовенства, представники острозького військового присутства, місцеві чиновники, острозькі міщани, почесні члени братства з інших міст Росії. Членами Братства могли бути особи чоловічої і жіночої статі всіх станів і звань православного віросповідання, жителі Острога та інших міст. Члени Братства поділялись на почесних, дійсних (довічних і річних) і змагальних: довічні братчики вносили членські внески по 15 рублів, річні – по 3 рублі; змагальні – по 25 копійок. Для заохочення найбільш активних братчиків та жертводавців встановлювався нагрудний знак у вигляді герба князів Острозьких трьох ступенів: першого ступеня – золотий знак, другого – срібний, третього – бронзовий.

Першим довічним почесним членом Братства і головним його покровителем вважається Архієпископ Волинський і Житомирський Антоній Храповицький. Довічним дійсним членом Братства був також Володимир Леонтович.

Головою Ради Братства був обраний директор місцевої чоловічої гімназії Іван Кіндратович Окойомов. Згодом цю посаду обійняв на короткий термін судовий слідчий Петро Якович Немоловський. 22 серпня 1912 р. одноголосно обрано головою Братства мирового посередника Іллю Павловича Івашкевича. При ньому було організоване допоміжне зібрання сестриць для обслуговування благодійних акцій, головою якого обрали О. В. Ковалевську. На 11.08.1909 р. загальне число братчиків складало 121 чоловік⁵.

У сучасників побутувала думка, що діяльність Братства буде тимчасовою. «На братство смотрят, как на отжившую благотельную форму, без внутренней жизни»⁶. Та прогнози не виправдалися.

Перші справи Братства були спрямовані на проведення урочистих свят по вшануванню окремих представників роду Острозьких (день смерті препод. Федора – 11 серпня, день смерті кн. Костянтина-Василя – 13 лютого), організацію літніх педагогічних курсів Константинівських для вчителів церковно-парафіяльних шкіл Волинської губернії, проведення публічних читань на релігійні та науково-пізнавальні теми та ін.⁷. Особливо плідною була його робота по відновленню та збереженню замку князів Острозьких, який планувалося пристосувати для культурно-освітніх цілей.

Нововідкрите Братство звернулось із запрошенням до всіх православних людей вступити в його члени і сприяти пожертвуваннями пам'яток старовини для створення історичного музею, книг і документів для організації науково-історичної бібліотеки⁸. Планувалося будівлю замку князів Острозьких використати наступним чином: на верхньому поверсі розмістити музей Братства імені князів Острозьких, історичну бібліотеку, канцелярію Братства та приміщення для селян (дві кімнати),

*Пам'яткоохоронна та краєзнавча діяльність
Братства імені князів Острозьких*

які прибувають сюди по справах служби. Середній поверх пристосувати під залу для народних читань і загальних зборів, нижній – під храм в пам'ять князя В.-К. Острозького⁹.

До 1893 р. верхній поверх замку був житловим приміщенням. Тут розміщувався повітовий суд з дворянською опікою, пізніше швальня полку, а потім – тимчасово, притч собору. На нижньому поверсі знаходилася тюрма. Впродовж 20 років (з 1893 р.) замок стояв порожнім. Його існування підтримувало удільне відомство, на балансі якого він перебував. На момент появи Братства замок був закинутий, хоча сама будівля була міцна і стійка, про що засвідчив головний Волинський єпархіальний архітектор – інженер В. Г. Леонтович та архітектор Удільного відомства¹⁰. Про його зовнішній вигляд писав Тучемський М. – «при всей грандиозности и устойчивости постройки, имеет вид скорее почерневшего заброшенного строения, с характерными зияющими оконными отверстиями, чем исторического памятника великой старины нашего края»¹¹. У фондах ОДКЗ зберігається ряд світлин, які підтверджують зовнішній стан замку до реставрації.

Реставрація вимагала значних капіталовкладень. Вона здійснювалася, головним чином, на пожертви і частково на засоби Братства. Кошторис реставраційних робіт обраховувався сумою в 17754 рублі 74 коп. Перші великі внески поступили від російського імператора Миколи II, який зобов'язався видати з Удільного відомства – 5 тисяч рублів та будівельні матеріали (ліс) на суму 817 рублів Острозькі повітові земські збори асигнували 1000 рублів, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва пожертвувало 100 рублів, славутський землевласник князь Роман Сангушко – 1000 рублів. З метою залучення певних коштів, а також ознайомлення жителів Острога з проектом реставрації замку Рада Братства проводила платні лекції¹².

21 жовтня 1912 р. братчики отримали «высочайшее соизволение о передаче сторожевого замка кн. Острожских в хозяйственное заведование Братства», що дало змогу перейти до конкретних завдань по його відбудові¹³. Офіційне відкриття початку будівельних робіт відбулося 31 березня 1913 р.¹⁴, хоча на той час певний обсяг робіт по підготовці замку до реставрації вже був виконаний.

З метою отримання кваліфікованих консультацій були налагоджені зв'язки з науковими установами, зокрема, Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва, Імператорською Археологічною Комісією. Реставраційні роботи очолив Володимир Григорович Леонтович – головний Волинський єпархіальний архітектор-інженер. Наукове керівництво і нагляд за ремонтом замку Комісія доручила своєму членові – академіку архітектури П. П. Покришкіну. В звітах про реставрацію, які надсилалися в Археологічну Комісію, відзначався високий рівень і професіоналізм проведених робіт¹⁵. Сам Володимир Григорович Леонтович довгий час, до кінця 60-х

років ХХ ст. підтримував зв'язки з науковцями музею, регулярно вів переписку з ними, цікавився роботою історичного музею, про що свідчить епістолярна спадщина, яка зберігається у фондах ОДКЗ.

Вже під час реставраційних робіт інтерес до замку зростає. Сюди часто навідується місцева інтелігенція, а також приїжджі. Відкрити музей у відреставрованому замку планувалося у 1914 р. Весною цього року верхній поверх був закінчений. Військові події Першої світової війни стали перешкодою у подальшій організації музею. Тут розмістився лазарет на 20 ліжок місцевого комітету Червоного Хреста для поранених солдатів російської армії. Для цього Братство змушене було витратити майже всі наявні суми. Тому реставрація нижнього і середнього поверхів замку була призупинена¹⁶. Лише 11 серпня 1916 р. – в день пам'яті преподобного князя Федора Острозького – музей вперше відкрив двері для відвідувачів. Цього ж року співробітник музею, студент Московської духовної академії Михайло Струменський видав перший опис музею, який сьогодні зберігається у фондах ОДКЗ. Першим керівником музею став священник Михайло Тучемський – ініціатор створення Братства імені князів Острозьких, а згодом його діловод.

Саме він влітку 1908 р. склав перший проект статуту громадської організації під назвою «Братство во имя преподобного Федора кн. Острожского при Острожском Богоявленском древне-замковом Соборе»¹⁷. М. Тучемському належить визначна роль у формуванні братського давньосховища, яке було створене у 1910 р. і мало стати основою майбутнього музею. Листування священника свідчить про пошуки речей, портретів, картин, ікон, що належали князям Острозьким або мали цінність для місцевої історії, збір архівних матеріалів про діяльність княжої родини та документів з історії Волині¹⁸.

В фондах ОДКЗ зберігається опис давньосховища Братства. В переліку музейних предметів під №1 поміщено Острозьку Біблію (1581 р.) – подарунок землевласника з містечка Гоща дворянина А. Д. Злотницького. Серед інших експонатів – два великі мідяні п'ятисвічники 1575 р., ікона преподобного Федора князя Острозького, писана на мідній дошці, світлини, давні монети, копія з медалі князя К. І. Острозького (подарунок барона Миколи Типольта; оригінал медалі зберігається в Ермітажі), давня печатка з гербом Острога 1700 р. та багато інших речей¹⁹. Музей Братства поповнювався предметами, які були знайдені під час реставраційних робіт в замку, а саме: польські монети ХVI-ХVII ст., люльки, «енколпiон» (натільний хрест) домонгольського періоду, черепиця, цегла і т.д.²⁰. Проводилася робота по вивченню музейних предметів, про що свідчить протокол засідання науково-просвітньої комісії Братства від 26 серпня 1918 р., в якому відмічено пропозицію вченого-археолога Й. В. Новицького – збирати всі свідчення про нові надходження і складати детальний їх опис²¹.

**Пам'яткоохоронна та краєзнавча діяльність
Братства імені князів Острозьких**

У 1920-х роках з приходом польської влади наукова і просвітницька діяльність Братства імені князів Острозьких була припинена. Воно зайнялось виключно храмовими справами Боголюбського собору – тепер вже під назвою Свято-Федорівського братства²².

Збиральницька робота Братства поклала початок формуванню багатьох колекцій Державного історико-культурного заповідника м. Острога, зокрема, нумізматики, сфрагістики, рукописів, стародруків та інші. Окремі предмети Братського давньосховища постійно експонуються і викликають особливе зацікавлення у відвідувачів.

Література

1. ДІКЗО (далі – ОДІКЗ). – НДФ 661. – С. 3.
2. Волинские епархиальные ведомости. – 1908. – №9. – С. 193.
3. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – Рівне: РІС КСУ; ППФ «Ліста – М», 2003. – С. 68.
4. ОДІКЗ. – НДФ 661. – С. 18-21.
5. Тучемский М. Первые страницы жизнедеятельности Братства имени князей Острожских в г. Остроге // Волинские епархиальные ведомости. – 1909. – №41. – С. 867-872.
6. Там само.
7. Бірюліна О. Архів Братства імені князів Острозьких. // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. – Луцьк, 2004. – Вип. 3. – С. 33.
8. 1000-ліття Православ'я на Волині / Упоряд. о. Миколай Моліс. – Рівне, 1995.
9. Волинський краєзнавчий музей (далі – ВКМ). – КДФ 561.
10. ВКМ. – КДФ 561. – С. 3.
11. Тучемский М. Сторожевой замок (князей Острожских в городе Остроге, Волинской губернии, в современном нам состоянии) / Издание Братства им. Князей Острожских, под покровом преподобного князя Федора. – Почаев, [?]. – С. 10.
12. ВКМ. – КДФ 561. – С. 275
13. Бірюліна О. Про Романа Владиславовича Сангушка і відродження Острозького замку в 1913-1916 роках // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. – Луцьк, 2004. – Вип. 3. – С. 13.
14. ОДІКЗ. – КН 9649/ПД4348.
15. Бірюліна О. Архів Братства імені князів Острозьких. // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. – Луцьк, 1999. – Вип. II. – С. 34.
16. Струм еньський М. Изъ Острожской старины. – Сергиев Посад, 1916. – С. 6.
17. ВКМ, КДФ 22
18. Ульяновський В. І. Краєзнавча діяльність Братства імені князів Острозьких // Минуле і сучасне Волині (тези доповідей та повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конференції). – Луцьк, 1988.
19. ОДІКЗ. – КН 26984/ПД 11510.
20. ВКМ. – КДФ 561.
21. ОДІКЗ. – КН 35160/ПД14848.
22. Манько М. Дев'ятсотлітній Острог. – Острог, 2000 – С. 29.

Пам'яткоохоронна робота в Острозі у 1920-х – 1930-х роках

Згідно з умовами Ризького мирного договору, укладеного 18 березня 1921 року між Другою Річчю Посполитою, з одного боку та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Українською Соціалістичною Радянською Республікою, з іншого, серед низки етнічних українських земель до Польщі відійшла й Західна Волинь. Ця подія лише закріпила реальне перебування регіону під польським контролем і функціонування тут з 4 лютого 1921 року Волинського воєводства, до складу якого входив і Острог.

Початок організації збереження пам'яток старовини в Острозі тісно пов'язаний з Міністерством віровизнань і народної освіти, яке безпосередньо керувало пам'яткоохоронною роботою у Другій Речі Посполитій. Воно постало з Департаменту віровизнань і народної освіти, утвореного 31 січня 1917 року [13, 5; 21, 310]. Одночасно з цією структурою контроль над збереженням пам'яток старовини провадило Міністерство культури і мистецтва, утворене 5 грудня 1918 року [13, 84]. Для допомоги в організації пам'яткоохоронної роботи у 1920 році до складу воєводських управлінських структур було включено пам'яткоохоронні відділи, які за польською термінологією отримали назву консерваторських, а також реставраційні комісії. Вони відповідали за проведення інвентаризації, збереження та реставрацію пам'яток старовини.

Усі вище зазначені рішення набули правової сили в Острозі після утворення Волинського воєводства. Зокрема, за розпорядженням Ради Міністрів Польщі від 26 вересня 1921 року тут набув чинності декрет від 31 жовтня 1918 року про опіку над пам'ятками культури і мистецтва [14, 168]. А 8 листопада 1921 року в Луцьку був створений воєводський відділ Міністерства культури і мистецтва Польщі [16]. Він розглядав справи надання дозволів на знищення, реконструкцію, оздоблення, перебудову нерухомих пам'яток старовини: костелів, церков, синагог, замків, палаців, ратуш, веж, дзвіниць, які знаходилися у державній чи приватній власності і мали історичну чи мистецьку цінність. Відділ здійснював нагляд над вивезенням пам'яток старовини, видавав дозволи на проведення археологічних розкопок, вписував пам'ятки старовини до державного інвентаря пам'яток Польщі. Волинський воєводський відділ Міністерства культури і мистецтва Польщі очолив реставратор З. Морвіц [1, 218].

До складу волинського воєводського управління входила і реставрацкомісія [3, 21]. Так, на її засіданні 27 січня 1927 року

Пам'яткоохоронна робота в Острозі у 1920-х – 1930-х роках

обговорювалося питання збереження цінних реліквій, якими були бронзові підсвічники, виготовлені 1575 року на замовлення князя К. Острозького. Один з них знаходився в Дубно, другий – в Корці. Воєводська реставраційна комісія прийняла рішення реставрувати підсвічники і повернути їх музею імені князів Острозьких у місті Острозі [3, 22].

17 лютого 1922 року Міністерство культури і мистецтва було ліквідоване. Усі справи, що стосувалися його компетенції, передавалися Міністерству віровизнань і народної освіти. У 1924-1931 роках керівництво пам'яткоохоронною роботою здійснював департамент мистецтва, а в 1931-1936 роках – департамент культури і мистецтва. У 1936-1939 роках цю функцію виконував департамент науки і вищих шкіл Міністерства віровизнань і народної освіти [10, 191-192, 200; 9, 3; 8, 1].

У своїй діяльності зі збереження архітектурних шедеврів загальнопольські і воєводські державні структури спиралися на підтримку Державного об'єднання реставраторів давніх пам'яток, яке призначало уповноважених у кожне з воєводств Другої Речі Посполитої. З 1924 року функції уповноваженого цього об'єднання у Волинському воєводстві виконував Я. Гоффман. З 1926 року уповноваженою під час проведення реставраційних робіт на теренах воєводства була призначена І. Савицька [18, 159].

Третя конференція окружних консерваторів, що проходила 24-25 червня 1922 року, прийняла рішення про поділ Польщі на 8 консерваторських округів. Одним з них став округ (за № 6) з центром у місті Любліні, який включав у себе Люблінське і Волинське воєводства. Цей округ очолив консерватор М. Древо. З 1923 року Люблінський округ включав у себе Люблінське, Волинське і Поліське воєводства, тобто на три воєводства призначався один реставратор [18, 159].

Наступною ланкою у пам'яткоохоронній роботі Польщі, яка знайшла безпосереднє втілення в Острозі, стало розпорядження міністра віровизнань і народної освіти від 17 травня 1924 року про скликання з'їзду Ради реставраторів. Ці зібрання отримували повноваження вирішувати питання фінансування відновлення і збереження культурно-історичної спадщини Польщі.

Так, проблеми пам'яткоохоронної роботи обговорювалися на XII загальнопольському з'їзді Ради реставраторів, що відбувся на Волині 20-24 вересня 1927 року [3, 65]. На ньому були присутні волинський воєвода В. Мех, ксьондз-прелат А. Словицький, начальник відділу мистецтва Міністерства віровизнань і народної освіти, архітектор Я. Войцехівський, радник міністра в департаменті мистецтва цього ж міністерства доктор А. Лаутербах, реставратор Люблінського, Поліського та Волинського воєводств архітектор Є. Сеніцький, реставратор Віленського і Новогрудського воєводств

Й. Ремер, реставратор Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств доктор І. Пйотровський, реставратор Варшавського та Білостоцького воєводств З. Роковський, реставратор Познанського і Поморського воєводств доктор Н. Пайздерський, реставратор міста Варшави і Лодзького воєводства архітектор Т. Вишневський, реставратор Сілезького воєводства доктор Т. Добровольський і доктор З. Морвіц зі Львова [12, 397].

20 вересня 1927 року на засіданні з'їзду волинський воєвода В. Мех підняв питання про призначення окремого окружного реставратора для Волинського воєводства, а не єдиного реставратора на три воєводства з місцеперебуванням у Любліні [12, 398]. Розглядалися також питання про охорону пам'яток міста Луцька: замку Любарта, синагоги, руїн вірменської церкви [2, 191-192].

21 вересня 1927 року засідання з'їзду Ради реставраторів продовжилося в Острозі. На ньому було вирішено передати місцевому музею опіку над замком князів Острозьких, провести дрібний ремонт аттика вежі Гальшки, замурувати Красногорську (Луцьку) браму для пішоходів, проводити археологічні розкопки та історичні дослідження замку лише з дозволу реставраційних служб [12, 390]. Увагу учасників з'їзду привернув костел і монастир францисканців у містечку Межирич поблизу Острога. Було ухвалено провести його архітектурні обміри, скласти кошторис ремонтних робіт і внести його до сеймикового бюджету.

Таким чином, XII з'їзд Ради реставраторів Другої Речі Посполитої звернув увагу на питання організації пам'яткоохоронної роботи у Волинському воєводстві. Його здобутком можна вважати аналіз стану збереження культурної спадщини Волині, виділення коштів на ремонтні та реставраційні роботи, необхідні для збереження архітектурних пам'яток або повернення первісного вигляду давнім спорудам, розробку конкретного плану реставрації пам'яток Волині. При цьому варто зазначити, що увагу делегатів з'їзду привернули насамперед архітектурні пам'ятки польської культури: споруди римо-католицької церкви, палаци, садиби (резиденції) польської знаті.

Рішення та рекомендації XII з'їзду Ради реставраторів Польщі, що проходив у Волинському воєводстві, були враховані при розробці і прийнятті розпорядження Президента Другої Речі Посполитої від 6 березня 1928 року про опіку над пам'ятками старовини [19, 101]. На підставі статті 9-ої цього документу створювалися окружні реставраційні комісії, до складу яких входили воєвода, реставратор і помічник реставратора. Членство в окружній реставраційній комісії становило 3 роки. Основне завдання окружних реставраційних комісій полягало в організації пам'яткоохоронної діяльності на підпорядкованій їм території. Комісія виконувала

Пам'яткоохоронна робота в Острозі у 1920-х – 1930-х роках

розпорядження міністра віровизнань і народної освіти безпосередньо на місцях [11, 14].

Одним з найвагоміших правових актів Польщі в організації пам'яткоохоронної роботи стало розпорядження міністра віровизнань і народної освіти від 17 липня 1928 року про укладання реєстру пам'яток старовини [15, 265]. За цим розпорядженням пам'ятки поділялись на нерухомі (пам'ятки мистецтва, архітектурні споруди) та рухомі (пам'ятки мистецтва, археологічні пам'ятки, палеонтологічні знахідки, архівні та бібліотечні збірки. Взяття їх на облік проводилося у кожному воєводстві. Виняток становили твори мистецтва і рукописи, які перебували в католицьких костелах. При внесенні пам'ятки до реєстру реставратор повинен був вказати такі дані: місце, де була знайдена пам'ятка (назва місцевості, повіт, гміна); дату чи століття її створення; опис пам'ятки; ім'я, прізвище і адресу власника пам'ятки. У хронологічному відношенні реєстрові підлягали пам'ятки X – першої половини XIX ст. [20, 379].

Контролюючим органом цієї всепольської акції стало Інвентаризаційне бюро, створене 1929 року у Варшаві. Сюди надходили описи і фотографії пам'яток старовини, укладався їх каталог. Найбільшими помічниками Інвентаризаційного бюро стали окружні реставратори і воєводські відділи мистецтв. Усі реставратори укладали спеціальні інвентаризаційні картки. Кожна інвентаризаційна картка пронумеровувалась, зазначався місяць, рік, а іноді навіть і день її виготовлення. Це давало можливість прослідкувати хід та результати укладення реєстру пам'яток – вагомого складника пам'яткоохоронної роботи та історично-краєзнавчих досліджень на теренах Польщі, у тому числі й у Волинському воєводстві [20, 389].

Для його більшої повноти Рада міністрів Другої Речі Посполитої 25 вересня 1932 року видала спеціальне розпорядження. Тут зазначалось, що громадяни країни зобов'язані повідомляти реставраторів і Інвентаризаційне бюро про історичні пам'ятки, які знаходяться у їх приватній власності, для внесення до каталогу пам'яток старовини Польщі. Таким чином, такі громадяни забезпечували належний стан утримання скарбів минувшини. Для виконання цього розпорядження була прийнята спеціальна інструкція щодо обліку пам'яток [7, 1-13].

Темпи виконання вищезазначеного заходу залежали від державної допомоги. Кошти на це виділяв Фонд праці Другої Речі Посполитої. За виділені гроші наймались безробітні архітектори і фотографи, які виконували виміри і фотографування пам'яток старовини [20, 381]. Водночас при укладенні реєстру державна влада зверталася до громадян із закликом самим досліджувати, обліковувати і берегти місцеві реліквії. Так у 1931 році волинський воєвода Г. Юзевський звернувся до священників

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

із листом-відозвою про виявлення стародавніх пам'яток краю, зокрема, творів малярства. Перед священиками ставились такі вимоги щодо подання відомостей про малярські пам'ятки старовини: приблизний час створення твору (століття); автор реліквії (якщо відомий); опис картини; вказати, чим написаний твір (якою фарбою – олійною чи масляною або олівцем). Далі зазначалося, що однією з умов відповіді на лист-відозву є подання оригіналу чи фотографії пам'ятки мистецтва. На підставі зібраних матеріалів і після їх фахової оцінки у населені пункти, де знаходились ці старожитності, висилались спеціалісти-фотографи, які мали провести зйомки пам'яток старовини [4, 3-6].

Укладання реєстру пам'яток Другої Речі Посполитої, у якому визначальна увага зверталася на городища, замки, палаци, культові споруди та інші архітектурні об'єкти, давало змогу оцінити стан пам'яток і проводити ремонтні та реставраційні роботи. Так, реставратор Волинського воєводства Ю. Дуткевич розробив план фінансування укладання реєстру і відновлення пам'яток старовини Волинського воєводства на 1934 рік у сумі 22600 злотих [11, 101]. Серед пам'яток історії краю планувалось провести реставрацію міської башти Острога [11, 99].

Справу, розпочату у Волинському воєводстві К. Півоцьким та Ю. Дуткевичем, у 1936-1938 роках продовжив на посаді окружного реставратора мистецтвознавець З. Ревський. У 1936 році він провів інвентаризацію старих дерев'яних церков Волинського воєводства, які до цього часу були недостатньо вивчені [17, 430]. Під керівництвом З. Ревського проводились реставраційні роботи в Острозькому замку, врятовано багато костелів і церков, а також об'єктів світської архітектури. У 1937-1938 роках ремонтні роботи були проведені на 20 пам'ятках.

Згадуючи через багато років пам'яткознавчу працю у Волинському воєводстві, колишній волинський окружний реставратор З. Ревський писав: „Я старався дати Волині все, що міг. Боровся за збереження пам'яток польських, українських, єврейських, караїмських, вірменських. Дружив з представниками усіх народів, поважав любов до минулого усіх інших жителів Волині, а не лише поляків” [6].

Таким чином, у пам'яткоохоронній діяльності Острога у 1920-х-1930-х рр. визначальна увага зверталася на проведення реконструктивних робіт. Відбувалося відновлення насамперед пам'яток польської культури: костелів, Острозького замку, шляхетських будівель, пам'ятників визначним особам з історії Польщі. Така діяльність здійснювалася під керівництвом Міністерства віровизнань і народної освіти на підставі відповідної законодавчої бази. Її основу складала розпорядження президента Другої Речі Посполитої від 6 березня 1928 року про опіку над пам'ятками старовини, доповнене відповідним

Пам'яткоохоронна робота в Острозі у 1920-х – 1930-х роках

рішенням Ради міністрів від 2 квітня 1928 року, а також розпорядження міністра віровизнань і народної освіти від 17 липня 1928 року про укладання реєстру пам'яток старовини. Помітну роль у проведенні реконструктивних робіт стосовно архітектурних пам'яток Волині відіграли робота і рішення XII загальнопольського з'їзду Ради реставраторів, що відбувся на теренах воєводства у вересні 1927 року.

Література

1. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Національної академії наук України, ф. 26, спр. УК-18.
2. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Національної академії наук України, ф. 26, спр. УК-25.
3. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 46, оп. 1, спр. 3354.
4. ДАВО, ф. 46, оп. 2, спр. 54.
5. ДАВО, ф. 36, оп. 9, спр. 13.
6. Ревський З. „Я їхав на Волинь, як закоханий жених до нареченої” // Молодий ленінець. – 1988. – 15 жовтня.
7. Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 535, оп. 8, спр. 18.
8. Archiwum Akt Nowych (далі AAN), zesp. 3, syg. 117.
9. AAN, zesp. 8, syg. 2-7/6.
10. AAN, zesp. 8, syg. 322-323.
11. AAN, zesp. 14, syg. 7027.
12. AAN, zesp. 14, syg. 7030.
13. Dziennik praw Państwa Polskiego. – 1918. – Warszawa: Tłoczono w Drukarni Państwowej z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1919. – 182 s.
14. Dziennik urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa: Drukarnia Państwowa, tłoczono z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1921. – 264 s.
15. Dziennik urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa: Drukarnia Państwowa, tłoczono z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1928. – 588 s.
16. Dziennik urzędowy województwa Wołyńskiego – 1922. – 28 kwietnia.
17. Hoffman J. Bibliografia Wołynia // Rocznik Wołyński. – 1939. – № 8. – S. 333-477.
18. Gurba J. Ochrona zabytków archeologicznych województw Lubelskiego i Wołyńskiego – VI okręg konserwatorski lubelski w latach 1920-1928 // Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka. Konferencja naukowa. Zamość, 25-26 lutego 2000 r. – Zamość: Muzeum Zamojskie w Zamościu, 2000. – S. 159-162.
19. Kowalczyk I. Powołanie i działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z perspektywy siedemdziesięciu lat // Ochrona zabytków. – 1978. – № 2. – S. 99-103.
20. Lewicki I. Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego // Ochrona zabytków. – 1999. – № 1. – S. 375-390.
21. Nauka Polska. – 1928. – T. IX.

Національне географічне краєзнавство: наукові засади, методи, проблеми

Сьогодні національне краєзнавство вступило в епоху ренесансу. Нинішній краєзнавчий рух розгортається на благодатному фоні. На початку нового тисячоліття дослідники і літописці рідного краю отримали два важливих документи, котрі відкривають широку перспективу. Це Указ Президента України Л. Д. Кучми “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху” від 23.01.2001 р. та Постанови Кабінету Міністрів України “Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року” від 10.06.2002 р.

Краєзнавчий рух, як і у 20-і роки минулого століття, набув масового характеру. Разом з тим, спостерігається певна невідповідність між масштабністю краєзнавства, як суспільного явища, та рівнем його наукового узагальнення. Еклектичне змішування означених функцій (сфер) призводить до того, що сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого комплексу дисциплін, підходів, принципів та світоглядних орієнтацій. У зв'язку з цим перед дослідниками постають невідкладні завдання подальшої наукової розробки загальної теорії краєзнавства. Відбір найістотніших чинників аксіоматизації та їх типізація дозволили виокремити три основні функції краєзнавства.

Перша функція краєзнавства суто педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою яких можна домогтися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах всіх типів, успішно опанувувати основи наук, допомогти формувати практичні уміння і навички.

Друга функція визначає краєзнавство як пропедевтичний курс елементарної історії, географії, природознавства тощо.

І, нарешті, **третя функція – наукова.** Вона визначає краєзнавство як складову частину географічної науки з усіма притаманними для неї методами дослідження. На теоретичному рівні наукове краєзнавство має найбільш спільні ознаки з країнознавством.

Одним з принципових питань теорії є питання про об'єкт і предмет наукового географічного краєзнавства. Якщо країнознавство досліджує територію усєї держави, то наукове краєзнавство обмежується лише територією її певної частини – окремих населених пунктів (хутір, село, селище, місто), адміністративно-територіальних одиниць, країв тощо. За образним визначенням В. П. Семенова–Тян-Шанського, “географія дивиться в телескоп, краєзнавство – в мікроскоп” [1, С. 255].

Національне географічне краєзнавство: наукові засади, методи, проблеми

Краєзнавство є нижчим таксономічним елементом країнознавства і разом з останнім дозволяє відтворити цілісний образ України як держави з її виразною геополітичною “особистістю”, з її могутнім, своєрідним, надзвичайно складним за структурою інтегральним потенціалом та його окремими компонентами – природно-ландшафтним, природно-ресурсним, трудовим, науково-технічним, виробничим, інтелектуальним тощо.

Безумовно, що більшість методів, які використовують у дослідженні країни, застосовують і в процесі дослідження її окремих територій нижчого таксономічного рівня. Вони багато в чому схожі і є загально географічними. Хоча, слід зазначити, що наукове краєзнавство має і свої власні, специфічні методи досліджень, зокрема анкетний, візуальний тощо.

Методологічні засади національного краєзнавства розробляли декілька поколінь вчених, але найбільш фундаментальне відображення вони знайшли в працях видатних вчених епохи українського відродження початку ХХ ст. Історичний аспект української державності всебічно обґрунтував М. С. Грушевський, етнічний – Ф. К. Вовк, територіально-географічний – С. Л. Рудницький. Творчо розвиваючи спадщину фундаторів української географічної науки С. Л. Рудницького і П. А. Тутковського сучасне національне краєзнавство (за Я. Жупанським і В. Крулем) слід розглядати як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує в світі тривимірних системних моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство) [2, С. 3–4]. Об'єднуючим елементом тут виступає початковий елемент – територія. Отже, географічне краєзнавство виступає стрижнем національного краєзнавства.

Щоб збагнути процес формування і всю складність еволюції наукового географічного краєзнавства, важливо визначитися з його періодизацією.

Як і кожна наука, географічне краєзнавство у своєму розвитку пройшло всі основні етапи еволюції: **витоки – початки** (зародження) – **становлення – утвердження**. Ми вважаємо їх відправними у визначенні періодизації історії географічного краєзнавства. Враховуючи набутий досвід українських вчених у дослідженні даної проблеми, вважаємо за доцільне виокремити наступні головні періоди в історії географічного краєзнавства:

1-й період. V–IV ст. до Р. Х. – середина XVII ст. – витоки або стихійно-отисовий період. Цей період є своєрідною предтечею початків (зародження) географічного краєзнавства.

2-й період. Друга пол. XVII – середина XIX ст. – початки (зародження) українського географічного краєзнавства.

3-й період. Друга половина XIX – початок XX ст. – становлення організаційних форм українського географічного краєзнавства.

4-й період. 1917–80-ті роки XX ст. – час складних трансформацій географічного краєзнавства в умовах тоталітарної системи.

5-й період. Кінець 80-х – початок XXI ст. – період утвердження географічного краєзнавства як науки в умовах державної незалежності України.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

Кожний з цих запропонованих періодів включає певні етапи, які мають свою специфіку і особливості [3].

Сьогодні наукове географічне краєзнавство набуває конструктивних рис, пов'язаних з вирішенням важливих глобальних проблем розвитку держави. Головним з них є: участь у проведенні ефективної регіональної політики та адміністративної реформи, збереження і відтворення генофонду нації, ліквідація наслідків Чорнобильської трагедії, пошук шляхів поліпшення якості життя та повноцінного життєзабезпечення населення, відтворення історико-географічної пам'яті народу, деідеологізація географо-краєзнавчих досліджень, створення "Червоної книги" топонімів України та реалізація програми "Пам'ять втрачених сіл", повернення в науковий обіг спадщини видатних географів, дослідників і літописців рідного краю, чий імена замовчувалися тоталітарною системою, вивчення і популяризація внеску вітчизняних учених-географів, краєзнавців, мандрівників та зарубіжних дослідників України, раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, удосконалення історико-географічного районування, розширення мережі природно-заповідного фонду, формування світогляду на засадах загальнолюдської моралі тощо.

Жодну з названих та багатьох інших проблем державного розвитку України не можна вирішити без рішучої географізації мислення, тобто без урахування територіальних відмін в особливостях природних, економічних, соціальних та екологічних умов регіонів України, без наукового аналізу механізму взаємодії суспільства і природи у всій повноті цих складних багатоаспектних та багаторівневих процесів. Як слушно з цього приводу зазначає голова Всеукраїнської спілки краєзнавців академік П. Т. Тронько, що "лише глибоке знання специфіки, шляхів історичного розвитку регіонів відкриває можливість для формування всебічно зваженої внутрішньої політики" [4, С. 99].

Реалізація цих завдань сприятиме подальшому розвитку всіх форм краєзнавства, підвищуватиме його роль і практичну значимість у справі національно-культурного відродження України.

Література

1. Семёнов Тян-Шанский В. П. Район и страна. – М., 1928;
2. Жупанський Я. І., Круль В. П. Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. – Житомир: Льонок, 1992;
3. Докладніше див.: Костиця М. Ю. Періодизація українського географічного краєзнавства // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 39–42;
4. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності і культури. – К.: Рідний край, 1994.

Богдан ПАЖИМСЬКИЙ

Пропозиції (й обґрунтування) заснування в місті Старий Костянтинів вищого навчального закладу

Місто Старий Костянтинів лежить на порубіжжі двох історико-етнографічних регіонів Поділля (в минулому Поділля й Брацлавщина, сьогодні це Вінницька область й південні частини Хмельницької та Тернопільських областей) й Волині (сучасні області Житомирська, Рівненська, Волинська й північні райони Хмельницької, Тернопільської областей). В обґрунтуванні, розглядаючи цей історичний терен, застосуємо термін – Регіон.

Стрімкий розвиток туризму – одна із характерних рис сучасного глобалізованого світу з його інтегрованими економічними, політичними, культурними, науковими зв'язками. В багатьох країнах туристичні послуги виступають найбільш прибутковою частиною бюджету. Туризм суттєво впливає на розвиток багатьох галузей народного господарства – транспорту, шляхів, харчування, зв'язку, закладів розміщення, сувенірної й поліграфічної продукції, рекреації тощо.

В кінці ХХ ст. туризм в усьому світі почав розвиватися настільки бурхливо й динамічно, що це дало привід багатьом вченим, фахівцям назвати його «символом століття», «туристичним вибухом», «туристським бумом», «туристським феноменом» і навіть «туристською революцією».

Найпоширенішим видом туризму є культурно-розважальний, пізнавальний, що базується на використанні туристсько-рекреаційних ресурсів. До таких туристичних ресурсів належать пам'ятки національної культурної спадщини, пам'ятки екології.

Регіон має надзвичайно мальовничі ландшафти, історичні пам'ятки оборонної архітектури – замки і фортеці, палацово-паркового мистецтва XVIII-XIX ст.ст. – маєтки, пам'ятки природи. Весь цей надзвичайний туристичний потенціал володіє великим ступенем аттрактивності (тобто привабливості).

За оцінками ВТО на культурно-пізнавальний туризм припадає 10% світового туристичного потоку. Експерти Європейського Союзу підраховали, що в 2001 році питома вага цього виду туризму становила 30%, а через п'ять років сягне 40-50%¹.

У 90-х роках минулого століття надходження від міжнародного туризму росли швидше, ніж від світової торгівлі².

Відомі політичні діячі Хмельниччини (В.Олуйко, Л.Бірюк) серед

галузей народного господарства області туризм ставлять на третє місце. Адже витрати на створення одного робочого місця в туризмі в 20 разів менші, ніж у промисловості.

Дбайливе ставлення до національної культурної спадщини, всебічне її дослідження, реставрація та пристосування для сучасних потреб, важливі не тільки в історико-культурному, а й безумовно в господарському плані – туристичній індустрії. Для цього потрібні фахівці.

В умовах науково-технічного прогресу, урбанізації, катастрофічної руйнації навколишнього природного середовища виникають додаткові труднощі в питаннях збереження пам'яток культурної спадщини. Тому проблема їх фізичного і морального збереження відчувається особливо гостро, надактуально в наш час. Багато пам'яток перебуває у стані який не сприяє їх подальшому збереженню. У сучасних умовах безліч старовинних об'єктів використовується нерационально, значна кількість пам'яток пустує, ще більша – потребують реставраційних, консерваційних, реабілітаційних робіт, відновлення (ретрореконструкції) ландшафтів старовинних маєткових парків, природних ландшафтів.

Таке становище пояснюється відсутністю в Україні класифікаційних списків пам'яток культурної спадщини (особливо архітектури) за ознаками можливого їх сучасного використання, єдиного критерію відбору пам'яток нового дійового призначення, нормативної бази пристосування їх до нових потреб, а також економічних основ реставрації. При цьому значного поліпшення вимагає матеріальна база реставраційного виробництва і, як наслідок цього – якість реставраційних робіт. Знову ж нестача фахівців реставраційної справи, науковців, мистецтвознавців в Регіоні, які виконували б свою справу на фаховому, професійному рівні. Недостатня професійна кваліфікація фахівців і робітників-реставраторів (за свідченнями науковців) призвели до того, що реставрація виконується на низькому рівні, наприклад: в Хмельницькій області у Меджибожі, Ізяславі, а в Полонному спотворено фасади й інтер'єри костелу. Часто-густо ліцензії на реставраційні роботи отримують нефахові будівельні організації.

Основним у реставраційних роботах є науковий підхід до них. Взаємозв'язок реставрації та історико-архітектурної науки дасть можливість їх кореляції. Підготовка фахівців цієї справи на часі.

В Україні на державному обліку перебуває понад 130 тис. пам'яток, з них 51 364 - пам'ятки історії (в т.ч. 142 – національного значення), 5926 – пам'ятки монументального мистецтва (в т.ч. 44 – національного значення), 16293 – пам'ятки архітектури містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтні (в т.ч. 3541 – національного значення). Функціонує 61 історико-культурний заповідник, до їх складу входять комплекси (ансамблі)

Пропозиції (й обґрунтування) заснування в місті Старий Костянтинів вищого навчального закладу

пам'яток, що мають особливу культурну цінність. Близько 9400 населених пунктів України мають понад 70 тис. об'єктів культурної спадщини, що потребують дослідження та взяття на облік, 401 населений пункт включено до Списку історичних населених місць України.

На святкуванні 50-річчя української реставрації (1997р.) голова Держбуду зауважив: «Крім осібних пам'яток і комплексів, в Україні виявлено 1399 міст і селищ та близько 8 тис. сіл з вартісною історико-культурною спадщиною, 1020 парків, що мають значну історико-культурну цінність. Загалом фонд історичних будівель і споруд у цих населених пунктах, як підраховали фахівці, перевищує 70 тис. об'єктів. І всі вони потребують належних заходів, щоб їх зберегти». Вивчити, зберегти, включити в культуру. Це можуть зробити лише науковці, фахівці. Багато спеціалістів пам'яткоохоронної справи не готовлять ВНЗ. Наприклад: мистецтвознавців архітектури (здебільшого ними стають будівельники, архітектори), маєткознавців (тут взагалі пустка). Палацово-паркове мистецтво (маєткове) в кінці XVIII – на початку XIX ст.ст. в культурі Європи виходило на одне із перших місць (Д.С.Ліхачов).

Сьогодні перебувають на обліку й під охороною держави 83 парки – пам'ятки садово-паркового й 427 парків – пам'яток місцевого значення. Тобто 500 старовинних маєткових парків що набули статусу парків-пам'яток садово-паркового мистецтва національного й місцевого значення. Чому лише парки-пам'ятки? Адже вони творились разом із пам'ятками архітектури й складають з ними єдине гармонійне, мистецьке ціле. А тому, що в Україні відсутнє наукове визначення цього мистецтва. Маєтки-ансамблі є пам'ятками палацово-паркового мистецтва, але в колах науковців цей термін відсутній. Що прикро, дефініцію назви цього поняття українці змавпували у північного сусіда – «садиба», коли є означення цього феномену суто українське – «маєток». Відсутні такі поняття, як: «український маєток», «українська маєткова культура» тощо. Хто повинен займатися вивченням, дослідженням, охороною, збереженням, використанням цієї культури? Знову ж фахівці, яких немає.

В Регіоні на початку XX ст. знаходилось (здебільшого в селах) 315 маєтків-резиденцій, не рахуючи дворів, фільварків. Значна частина, незважаючи на їх погроми, дійшла до нашого часу. Цей пласт високої культури мало вивчений й упосліджений (що є національним соромом), що засвідчується наявністю в Україні лише трьох маєтків-заповідників – «Качанівка» (Чернігівщина), «Самчики» (Хмельниччина), маєток Попова (Запоріжжя).

Хмельниччина займає друге місце в Україні (опісля Криму) за кількістю пам'яток садово-паркового мистецтва (37 загальнодержавного значення, з них 25 маєткових парків).

Із розмови з В.В.Капустяном, директором Ботанічного саду ім. академіка О.В.Фоміна Київського національного університету ім. Т.Шевченка, про належну увагу держави до старовинних парків: «Парки-пам'ятки по суті поступово перетворюються у звичайні лісові насадження, заростають бур'янами, забудовуються спорудами для торгівлі й розваг... Однією з причин незадовільно стану наших старовинних парків та й всього паркобудівництва є гострий дефіцит відповідних фахівців, починаючи від докторів, кандидатів наук, фахівців середньої ланки і аж до садівників і майстрів, які безпосередньо зайняті створенням та експлуатацією земельних насаджень. У нас не готуються фахівці із садово-паркового (палацово-паркового – О.П.) мистецтва та ландшафтної архітектури і ці посади займають переважно випускники лісогосподарських та будівельних ВНЗ, перші з яких не мають знань з ландшафтної архітектури, а другі – біології та екології рослин. Для кардинального розв'язання цієї проблеми потрібно переглянути й вдосконалити всю систему підготовки фахівців із спеціальності «садово-паркове мистецтво»³.

Не визначено й соціальний аспект парків-пам'яток, а саме: на якого відвідувача (туриста) орієнтований старовинний парк? В історичному минулому парки призначалися переважно для обмеженого кола відвідувачів і лише в ХХ ст. вони стають місцем масового відпочинку. Парк – високохудожній витвір мистецтва, й разом з тим утилітарний, де парк розглядається як місце комфортного відпочинку й розваг на природі. Водночас парк – музей «живої» природи, місце її пізнання й збереження. Призначення кожного парку (тобто його напрям використання) повинен визначати (класифікувати) фахівець. «Модним» стали тенденція до розширення видового й формового складу декоративних рослин, що використовуються в озелененні. В цьому Україна значно відстає від європейських країн. Якщо на сьогодні в паркобудівництві використовується близько 100 форм хвойних рослин (кілька парків області які можуть похвалитися, до 10 форм), то в Західній Європі близько 1000. Чи є фахівці в області, регіоні, Україні, які змінили б цю ситуацію? Їх треба навчати.

Середовище палацово-паркових ансамблів - пам'яток зберігає минуле й демонструє сучасне, тому що розповідає про світогляд й естетичні смаки їх творців. Середовище має вплив на громадську психологію і формування людської особистості, тому що створює певну естетичну атмосферу – відчуття. Краси й психологічного комфорту. Перші парки виникли в VII ст. до н.е. в Персії.

Серед інших пам'яток, що є визначальними серед туристичних ресурсів, посідають фортеці, замки, пам'ятки сакрального мистецтва. В Регіоні на сьогодні під державною охороною знаходиться 47 замків, фортець та 193

Пропозиції (й обґрунтування) заснування в місті Старий Костянтинів вищого навчального закладу

пам'ятки сакрального мистецтва. Близько 90% церков, костелів України (за винятком областей західного регіону) були зруйновані в советський час. В час хрущовської відлиги список пам'яток сакрального мистецтва скоротився на 801 об'єкт. В Старокостянтинівському районі до 80-х років минулого століття дійшло 20 церков – пам'яток XVIII-XIX ст. Всі вони, за науковими критеріями оцінки, повинні були б взяті на облік. Але взято лише дві – Самчики, Остропіль. На початку 80-х років за вказівкою тодішньої комуністичної влади зруйновано б церков, серед яких пам'ятки високої мистецької вартості. Фактично рідкісні пам'ятки сакрального мистецтва не охороняються законом, а віддані (повернуті) церковним громадам продовжують втрачати свої історичні, мистецькі цінності.

Із виступу голови Держбуду «Великою проблемою стає належне використання пам'яток культової архітектури. Надто часто релігійні громади, яким пам'ятки архітектури надано в безплатне користування, самовільно, без дозволу державних пам'яткоохоронних органів проводять ремонтні роботи, чим завдають непоправної шкоди автентичним культурним цінностям. Таких фактів чимало в Хмельницькій, інших областях»⁴.

Приклад: в Острополі знаходиться пам'ятка національного культурного надбання Преображенська церква-ротонда в класицистичному стилі. Священик (УПЦ МП) самочинно на вхідному колонному портику поставив дзвіницю, чим звульгаризував чудову архітектуру. Причина: ні в районі, багатому пам'ятниками, ні в області немає фахівців із пам'яткоохоронної справи, юристів в тім числі.

В 2004 році Верховна Рада затвердила Загальнодержавну програму збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004-2010 роки (20 квітня 2004 року №1692-IV), в якій сказано, що «збереження і примноження культурних цінностей належать до пріоритетних напрямів політики держави у сфері культури». У третьому пункті цієї програми зазначається: «готувати кадри для сфери охорони культурної спадщини та підвищувати їх кваліфікацію; підготовку та перепідготовку фахівців з питань охорони пам'яток у навчальних закладах усіх рівнів акредитації; розроблення переліку спеціальностей у сфері охорони культурної спадщини; підготовку фахівців-реставраторів у ВНЗ, підвищення їх кваліфікації; підготовку та видання підручників і навчально-методичних посібників для фахівців з пам'яткоохоронної і реставраційної справи».

Мета та основні завдання цієї Програми (деякі): забезпечення державного обліку та контролю за збереженням і використанням об'єктів культурної спадщини; створення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для наукової, проектної та виробничої діяльності у сфері охорони культурної спадщини.

Аналіз туристичного потенціалу регіону свідчить про наявність передумов для розвитку туристсько-рекреаційної галузі. З метою ефективності функціонування галузі, розвитку внутрішнього і в'їзного туризму необхідно: серед найперших – реставрація історико-культурних пам'яток туристичного ресурсу через їх реабілітацію, ревалоризацію, ревіталізацію, музеєфікацію (концептуальність використання), пристосування, видання належної інформативної літератури, підготовки кваліфікованих фахівців екскурсійної роботи, туристських агенств, проведення реконструкції та модернізації автомобільних доріг до туристичних центрів й об'єктів туристичних ресурсів, розширення мережі об'єктів дозвілля й відпочинку, розвиток готельного господарства (готелі, турбази, притулки, кемпінги тощо), посилення державної й міжнародної реклами, рекреаційних й туристичних ресурсів Регіону та відповідних послуг, впровадженням лінійних, кільцевих, тематичних маршрутів, екологічних стежок й відповідних екскурсійних програм. Крім того створення Національного історико-культурного заповідника «Послуччя». Для всього цього потрібні фахівці.

I. Профіль (спеціалізація) ВНЗ – гуманітарний (вивчення, охорона, збереження, використання культурної спадщини як туристичного ресурсу для розвою туристичного бізнесу в регіоні).

II. Відділення (факультети):

1. Архітектури.

Архітектура – фортифікаційна, палацова, сакральна, містобудівна, садово-паркова, ландшафтна; реставрація, консервація, реконструкція, пристосування архітектури: ревалоризація – підвищення художньої цінності об'єкту, середовища; ревіталізація – підвищення функції об'єкту, регенерація – відновлення втрачених частин об'єкту, реновація – реконструкція старих будівель для нових функцій.

Спеціальності: інженер-реставратор пам'яток архітектури, архітектор, архітектор-реставратор пам'яток архітектури, архітектор-реставратор історичної ландшафтної архітектури, інженер-реставратор містобудівного історичного середовища, історик-архітектор пристосування пам'яток архітектури для сучасних потреб, екологія рослин.

2. Культурології, мистецтвознавства, пам'яткоохоронної й музейної справи.

(культурологія; архітектурознавство – історія архітектури фортифікаційної, палацової, сакральної, садово-паркової, ландшафтної, містобудівної, архітектурного середовища – екологія архітектури, філософія й естетика архітектури;

охорона культурної спадщини – запобігання руйнації, заподіяння шкоди, забезпечення захисту;

Пропозиції (й обґрунтування) заснування в місті Старий Костянтинів вищого навчального закладу

пам'ятки – архітектури, містобудування, історії та культури, ландшафтної архітектури, екокультурної спадщини, садово-паркового й палацово-паркового мистецтва, природи;

класифікація культурного надбання – науково обґрунтовані критерії дослідження архітектурних пам'яток (об'єктів) за ознаками їх сучасного використання;

маєткознавство – історія, мистецький аспект, осередок культури й прогресивного господарювання, середовище, феномен цього явища;

мистецтвознавства – архітектури, образотворчого, декоративного, сакрального, декоративно-вжиткового, традиційного народного, монументального, монументально-декоративного, прикладного, маєткового (палацово-паркового), садово-паркового – семантика палацово-паркового мистецтва, естетика палацово-паркових творів в історичних епохах, його філософія;

музеєфікація пам'яток культурної спадщини – музей архітектури, музей народної архітектури, музей народної архітектури й побуту, музей-маєток, музеєзнавство, експозиційна робота – написання ТЕПу, створення експозиції засобами мистецтва.

Спеціальності: культурологія, мистецтвознавець архітектури, екокультурна спадщина, історик-архітектор, мистецтвознавець традиційного народного декоративно-прикладного мистецтва, музеєзнавець, юрист пам'яткоохоронної справи, мистецтвознавець садово-паркового (палацово-паркового) мистецтва, музейний художник-реставратор, художник-архітектор музейної експозиції, архівна і фондова робота.

3. Історія (історичне краєзнавство регіону, історіографія).

Спеціальність: історик.

Туризм може визначити майбутній економічний потенціал Регіону й сприяти місцевому економічному й соціальному зростанню.

Література

1. Писаревский Е. П. Государственное регулирование культурного туризма // Туризм: право и экономика. – 2004. – №1. – С.3.
2. Местні Лайза. Зміна орієнтирів міжнародного туризму // Стан світу 2002. – К., 2002. – С. 111-137.
3. Хроніка 2000. Поезія українського парку. – К. – Випуск 41-42. – С.8.
4. Пам'ятки України. – 1997. – №1. – С.9.

Намір створення Національного історико-культурного заповідника «Послuchчя» на терені історичної Південно-Східної (Подільської)* Волині

Громадськість Старокостянтинівщини, Хмельниччини останнім часом стурбована станом збереження вартісної культурної спадщини терену (Старокостянтинівського і пограниччя Красилівського та Старосинявського районів), що знаходиться в басейні річки Случ (Південна) колишньої історичної Південно-Східної Волині. 15 жовтня 2008 року громадські організації в місті Старий Костянтинів за «круглим столом» прийняли ухвалу про створення Національного історико-культурного заповідника «Послuchчя» на базі існуючого Державного історико-культурного заповідника «Самчики». Було доручено автору цієї публікації викласти історико-культурне обґрунтування постанови Національного заповідника «Послuchчя».

I. Мотивація створення заповідника

Хмельниччина багата на історико-культурну спадщину й належить до провідних регіонів України в потенційному розвитку внутрішнього й зовнішнього туризму.

Серед районів області із наявністю визначних пам'яток історії, культури є Старокостянтинівський. Це – найкраще збережене в Україні городище літописного міста Губин XII-XIII ст. Болохівської землі, замок (фортеця) князів Острозьких та фрагменти оборонних споруд XVI ст. в Старокостянтиніві, палацово-паркові ансамблі (маєтки) XVIII-XIX ст. в Самчиках, Новоселиці, Ілляшівці, пам'ятки дерев'яної й мурованої сакральної архітектури XVIII ст. в Баглаях, Самчиках, Волиці Керекешиній, Стецьках, Веснянці, Старому Острополі, численні археологічні пам'ятки (особливо трипільської, черняхівської культур), мальовничі типологічні волинські краєвиди по берегах річки Случ (Південна) з виходами на поверхню гранітів.

Район багатий на місця й пам'ятки пов'язані з подіями української історії та їх визначними постатями – Данила Галицького, Северина Наливайка, Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, так і подіями новітнього часу.

Перший історико-культурний заповідник на терені району, що зберігав пам'ятки культурної спадщини, був створений Постановою РНК УРСР від 15 січня 1929 року в м. Старокостянтиніві під назвою «Замок колишніх князів Острозьких». Проіснував до 1954 року.

Намір створення Національного історико-культурного заповідника «Послущя» на терені історичної Південно-Східної (Подільської) Волині

В 1997 році за пропозицією Хмельницької обласної державної адміністрації Кабінет Міністрів України своєю Постановою № 844 від 5 серпня 1997 року оголошує (враховуючи історичну, архітектурну та природну цінність) палацово-парковий ансамбль «Маєток Самчики» Державним історико-культурним заповідником «Самчики».

Громадськість краю й України позитивно відгукнулись на це довгоочікуване рішення. Державний ІКЗ «Самчики» є лише другим заповідником такого характеру в Україні. Розпорядженням Кабінету Міністрів від 29 грудня 2006 року № 677-р про відзначення 800-ліття м. Старокостянтинів в числі інших заходів названо й створення Державного історико-культурного заповідника на базі замку (фортеці) князів Острозьких, на Міжнародній конференції проведений в м. Антоніні також прийнято ухвалу про створення заповідника.

Створення історико-культурних заповідників в м. Старокостянтиніві та в м. Антоніні поруч із Державним ІКЗ «Самчики» є нераціональним. Доцільніше створити один із статусом «Національний» історико-культурний заповідник «Послущя», який об'єднав би значні пам'ятки культурної спадщини району в один комплекс.

Пропонований проект – дієвий засіб вивчення охорони, збереження, використання пам'яток через музеєфікацію з включенням їх в середовище культури, рекреації, туризму. Це дасть змогу концентрації державних коштів у збереженні культурної спадщини, її вивчення й використання в одних руках.

II. Характеристика терену заповідника в природному, історичному, культурному поглядах

Хмельницька область лежить у південно-західній частині Східноєвропейської (Руської) рівнини в межах її тектонічних структур Українського кристалічного щита і Волино-Подільської плити; багата відкладами різних геологічних епох.

Старокостянтинівщина належить до Горинь-Слуцької височини основних частин рельєфу області. Абсолютні висоти 300-340 м над рівнем моря. Найнижча місцевість – село Калинівка на р. Случ – 248 м. Рельєф: височини, горбисто-хвилястий з широкими річковими долинами, густою мережею балок, ярів, а між річками Случ і Деревичка – горбогірний. Річка Случ (Південна) басейну Прип'яті, що протікає в центральній частині району (проектованого заповідника) із заходу на схід має U-подібну долину шириною від 0,2 до 0,8 км і зарегульована греблями (Старокостянтинів, Самчики, Губин, Остропіль) з млинами, що створюють мальовничі краєвиди. Допливом р. Случ є річка Ікопоть, на якому знаходиться м. Антоніні.

По берегах річки Случ розкинулись найбільші ліси Старокостянтинівщини – Самчиківський, Калинівський, Остропільський, що належать до 1-ої групи рекреаційних лісів з мальовничими типологічними лісостеповими ландшафтами південно-східної історичної Волині. На захист подібних історичних ландшафтів (створених людиною й природою), як і типових ландшафтів певних теренів постає Європейська конвенція про ландшафти (Флоренція, 2000 р.), яку підписала й Україна в 2004 році. Рослинність сформована в льодовиковий та післяльодовиковий період в часи існування морських басейнів у далекі геологічні епохи. Через це кількістю ендемічних, реліктових та інших рідкісних і зникаючих рослин область займає 3-тє місце в Україні.

Вигідне транспортно-географічне положення району дає змогу туристу найзручніше ознайомитись з його пам'ятками. Автошляхи Кам'янець-Подільський – Старокостянтинів – Житомир (М-20), Чернівці – Житомир (Н-03), Старокостянтинів – Рівне (М-21), що перетинають проєктований заповідник зв'язують його з іншими туристичними центрами.

Старокостянтинівщина заселена з найдавніших часів. Простір всуціль засіяний пам'ятками археології. Так, лише в Самчиках досліджена 21 пам'ятка археології – 18 поселень, 5 курганів, рідкісне археологічне явище – курганний могильник із 40 насипів.

У IV-III тис. до н.е. (мідний вік) на терені району розвинулась найдавніша землеробська археологічна культура в Європі – Трипільська. Пам'ятки (поселення) цієї культури виявлені в селах: Красносілці, Сахнівці, Самчиках, Губині, Калинівці, Старому Острополі, Сербинівці.

В подальшому змінювались різні археологічні культури; найбільший слід залишили осілі автохтонні (корінні) народи, що займалися орним землеробством. Це скіфи-орачі (VII-IV ст. до н.е.) – ранній залізний вік. В Самчиках знайдено акинак – раньоскіфський меч (VII ст. до н.е.), рідкісний артефакт зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника «Самчики».

У II-VII ст. н.е. на терені краю проживають представники черняхівської археологічної культури, з яких формуються спільноти давніх слов'ян – антів, а протягом VII-IX ст. – волинян.

Старокостянтинівщина і Красилівщина етнографічно й географічно належать до історичної Волині, яка з IX ст. входила до держави Київська Русь.

З 1199 року терен належить до Галицько-Волинського князівства; невелика східна його частина (в басейні річок Случ, верхів'ї Тетерева, Південного Бугу) отримує назву – Земля Болохівська, про яку згадує Іпатіївський літопис за 1150 рік, князі якої були прихильниками феодальної роздробленості.

*Намір створення Національного історико-культурного заповідника
«Послущя» на терені історичної Південно-Східної (Подільської) Волині*

Найкраще збереженим в Україні городищем-містом Болохівської землі є Губинське (с. Губин), що згадується під 1241 роком в час військової експедиції Данила Галицького на ці землі. Щорічно, з 1997 року, городище досліджується археологами. Це становить виняткову зацікавленість для туристів.

З другої половини XIV ст. Волинь входить до складу Литовсько-Руського князівства, а з 1569 року до Речі Посполитої (Волинське воєводство).

В краї пройшли відомі події козацько-селянських воєн 1590, 1596 років. Це війна 1591 року під проводом Христофора Косинського проти князів Острозьких та 1596 року повстання сотника надвірних козаків князя Острозького Северина Наливайка. Повстанці перебували в селах Мацевичі, Райки, містечку Старий Остропіль. Найбільше край пов'язаний з подіями національної революції українського народу XVIII ст. під проводом Богдана Хмельницького. Це битва козацького війська 25-27 липня 1648 року., під Старокостянтиновом на переправі через річку Случ під керівництвом полковника Максима Кривоноса проти польських корогов Ієремії Вишневецького. Здобувши місто Старокостянтинів, Максим Кривоніс переводить його на опорний пункт української армії на Волині й Поділлі.

Другий період в українській національній революції пов'язаний із відомою битвою українського війська з польським під Пилявцями (Пилявою) на р. Іква (за 16 км. від Самчиків). Передумови блискучої перемоги Богдана Хмельницького під Пилявцями (Пилявою) 21-23 вересня 1648 року забезпечувались в районі Старокостянтинова. Після зайняття 25 вересня українським військом Старокостянтинова гетьман радиться із старшинами про подальший хід війни. Вирішили продовжити наступ армії на захід. За статтями перемир'я між Б.Хмельницьким і королем польським за українським урядом залишалися землі по річці Случ, де стояли козацькі залоги (Красилів, Старокостянтинів, Остропіль).

Події третього етапу (1649 р.) Української національної війни також пов'язані із Старокостянтинівщиною. У цей час на терені Південно-Східної Волині було створено українські державні інституції – полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій. Оформляється в числі інших полків і Остропільський полк. В Острополі, Старокостянтинові, Красиліві стояли козацькі підрозділи Кривоносенка. Польсько-шляхетське військо, очолюване кам'янецьким каштеляном С. Лянцкоронським, 5 червня 1649 р. почало наступ на український терен. Козаки Кривоносенка відступили з Красилова до Старокостянтинова, а згодом – до Острополя. Поляки перетнули р. Случ, оточили Острополь. Після відмови козаків видати старшин й знищення шляхетських посланців польські підрозділи штурмом взяли місто, долаючи впертий опір його захисників. Тоді поляки знищили

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

---

12 тис. повстанців і міщан, спалили кілька тисяч міських обійсть. Козаки із старшинами, замкнувшись у замку, відбивали щоденні атаки ворога. Захопивши підступно замок, поляки стратили козацьких ватажків на чолі із Кривоносенком. Ці події XVII ст. в українській історії перекликаються із подіями початку XVIII ст., коли також підступно була захоплена московитами гетьманська столиця Батурин, де загинуло 17 тис. її оборонців і мирного населення.

Четвертий етап української революції (червень-вересень 1649 р.) та наступні події пов'язані із цим краєм. Після розгрому Б. Хмельницьким польської армії під Батогом в травні 1652 року українські війська знову зайняли терен по річці Случ.

Через Старокостянтинівщину проходили відомі шляхи нападів кримчаків на Волинь. Чорний шлях (пізніше Чумацький) йшов на Старокостянтинів, Татарський – через Самчики на Киселі й далі на Волинь.

В XIX ст. Чумацьким шляхом (Чорним) чумаки привозили з Криму сіль до Старокостянтинова, де знаходилися найбільші склади на Волині. За рік сюди привозили 100 тис. пудів солі; приходило 15 000 возів (маж).

Події становлення української держави 1917-1919 років мали місце також в цьому краї. Восени 1919 року в Старокостянтиніві перебував уряд Директорії, вище командування української армії. Тут Симон Петлюра виступив з відомою промовою про необхідність і значення української революції та держави. В місті виходила газета «Стрілецька думка».

В 1921 році край вступив в советський період своєї новітньої історії.

**III. Характеристика історичної, культурної, наукової,
художньо-естетичної, ландшафтної цінності
території й пам'яток заповідника «Послuchчя»**

1. Палацово-паркові ансамблі (маєтки) «Самчики», «Антоніни», «Новоселиця», «Ілляшівка», «Киселі».

«Маєток Самчики» - від назви однойменного села, що лежить над річкою Случ (Південна) побіля шляху Чернівці – Житомир (Н-ОЗ). Вперше село під назвою Самчики згадується в описі Кременецького замку (повіту) за 1545 рік (до того – Замчики). На початку XVIII ст. з Мазовії на Волинь приходить Ян Самюель Хоецький, який 1725 року у Самчиках закладає маєток (до цього часу збереглася будівля палацу). В 1791 році Хоецькі випускають із своїх рук маєток Самчики. Тоді ж з Брацлавщини приходить в цей край староста гайсинський Пьотр Чечель (1754-1843) – правнук Яна Самюеля Хоецького, він купує багато сіл в Старокостянтинівському повіті. Самчики стають його резиденцією, яку господар розбудовує і прикрашає, запрошує для цього

*Намір створення Національного історико-культурного заповідника
«Послущя» на терені історичної Південно-Східної (Подільської) Волині*

європейського рівня зодчих, скульпторів-декораторів, паркових архітектів: поляка Якуба Кубіцького – архітекта, італійця Жан-Батісто Цагляно – декоратора й скульптора, ірландця Діоніза МакКлера – ландшафтного архітекта. Постають будівлі в стилі класицизму, розширюється й реконструюється парк в англійському (природньому) стилі, що дійшли до нашого часу.

Аби зберегти унікальну пам'ятку, держава взяла маєток під свою охорону. Так, Постановою Ради Міністрів УРСР 1960 року за №105, наступною урядовою Постановою 1972 року за № 22 «Самчиківський (маєтковий) парк» береться під охорону як пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. 6 березня 1979 р. РМ УРСР своєю Постановою за № 442 бере під захист весь палацово-парковий ансамбль – «маєток Самчики».

Рішенням виконавчого комітету обласної Ради за № 143 від 15 серпня 1990 р. на базі маєтку створюється відділ Хмельницького обласного краєзнавчого музею – «музей-маєток Самчики», що дало змогу зупинити руйнівні процеси в маєтку й розпочати роботи по його реабілітації.

За пропозицією Хмельницької обласної державної адміністрації Кабінет Міністрів України своєю Постановою за № 844 від 5 серпня 1997р. оголосив «маєток Самчики», враховуючи історичну, архітектурну та природну цінність цього палацово-паркового ансамблю, Державним історико-культурним заповідником «Самчики».

За поданням Міністерства культури Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001р. за № 1761 Державний історико-культурний заповідник «Самчики» занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення.

Маєток «Самчики» по праву є серед найцікавіших архітектурних ансамблів Хмельниччини та всієї України, побудованих у XVIII – поч. XIX ст. Відомий український фахівець з архітектури І. О. Ігнаткін в «Історії українського мистецтва» пише: «Серед палацово-паркових комплексів господарств середнього достатку України чи не найкращим в архітектурно-художньому відношенні є дуже мальовничий ансамбль в селі Самчики». Далі він стверджує: «Серед маєткових ансамблів України Самчики цікаві тим, що тут збереглася забудова такою, як вона склалася на початку XIX ст.».

Характерною рисою класицистичного маєткового будівництва, що виразно відбилосся в маєтку Самчики, є комплексність і стилістичність всієї забудови в цілому. Центр ансамблю – палац з білокам'яними колонами порталів (парадного і паркового), вишуканими репрезентативними інтер'єрами, чудовими ліпними декорами, дає підставу фахівцям віднести їх до одних із найкращих, художньо виразних в мистецтві палаців XVIII-XIX ст. в Україні.

Палац – взірць класицистичного стилю. В багатому скульптурному вбранні інтер'єрів палацу чільне місце займає винятковий за художньою цінністю Японський кабінет з монументальним фресковим живописом по сухому тиньку («аль секко»), що віддзеркалює орієнталістичну (східну) течію в мистецтві Європи того часу. Це – єдиний, що повністю зберігся, інтер'єр такого роду в архітектурній спадщині України.

Парковий фасад – його портал – прикрашають скульптури левів, висічені із моноліту пісковика. Чільний фасад має портал на шести колонах іонічного ордеру, що тримають фронтон, в тимпані якого – вишукане скульптурне (горорізьба) зображення двох богинь – Деметри-Церери й Венери-Афродити.

Серед інших будівель маєтку, особливо його в'їзного ансамблю кінця XVIII ст., виділяється двоповерхова будівля, покрита шпильчастим дахом із рогами на кутах, на взірць далекосхідних пагод з флюгером. Еклектична будівля цікава і в технологічному відношенні, як приклад влаштування в давнину холодильників, і є єдиною в маєткових ансамблях України.

Окремо від в'їзного ансамблю стоїть старовинна будівля (1725 р.) – палац маєтку Хоецьких. На жаль, маєток багато втратив із своїх будівель й споруд, але й те, що залишилося, вражає своєю досконалістю форм, чистотою стилю.

Окрасою архітектури маєтку є його парк тереном 18,8 га, що створювався в кілька етапів. Об'ємно-просторове рішення, яке з деякими змінами в 50-х роках XX ст. дійшло до цього часу, виконано під час реконструкції на початку XIX ст. (1801 р.) відомим українським архітектором, ірландцем Діонізом МакКлером (1762-1853).

«Самчиківський романтичний маєтковий парк вирішено дещо незвично, як в розбивці алей, доріг, так і в розміщенні архітектурних об'єктів і насаджень. В практиці паркобудівничого мистецтва України, мабуть, немає аналогічного прикладу, в якому б так своєрідно узгоджувались ці елементи. Вміння не тільки урізноманітнити враження, але й створити в парку куточки з розрахунком на різне емоційне сприйняття, відрізняють парк «маєтку Самчики» від багатьох парків України кінця XVIII – початку XIX ст.» – писав І. Косаревський. Породний склад парку досить багатий та різноманітний, він нараховує понад 200 рідкісних порід і видів дерев та кущів, серед яких є також і червонокнижні.

Самчики, як і всі маєтки Волині XVIII-XIX ст., були осередками культури, де громадилися значні твори образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, великі книгозбірні, архіви, підтримувалося громадсько-культурне життя краю. В маєтках проживали, бували, працювали видатні діячі культури, науки, освіти.

*Намір створення Національного історико-культурного заповідника
«Послущя» на терені історичної Південно-Східної (Подільської) Волині*

Онук Пьотра Чечеля Якуб Чечель засновує в 1854 році в маєтку музичну школу, яка навчала сільських хлопчаків (10-17 років) грі на духових та струнно-смічкових інструментах. Маєток мав два оркестри, що виконували складні музичні твори. Керував ними й школою відомий в Україні й Польщі скрипаль, диригент, композитор Родерік Браун (1817-1861).

В оранжереї ставляться драматичні вистави, балети, концерти, на яких було до 300 чоловік глядачів.

Із Чечелів в українській історії відомий Дмитро Чечель, полковник сердюцького полку, комендант столиці Івана Мазепи Батурина, що боронив її в 1708 році від московитів. Але через зраду Батурин впав перед московитами, які вчинили в місті криваву різню. Чечеля було схоплено й четвертовано. Про ці трагічні історичні події згадував Тарас Шевченко.

Велику просвітницьку діяльність проводили й наступні власники маєтку – Угрімови. Вони будують й утримують своїм коштом школу (крім вже існуючої церковно-парафіяльної), відкривають сільську бібліотеку. До маєтку приїжджають найвідоміші в Росії того часу професори, академіки, композитори, музичні виконавці.

Унікальним природним утворенням, що має особливе природне, наукове, історико-культурне, естетичне, рекреаційне й пізнавальне значення, є Самчиківський маєтковий ліс (308 га). Його високої художньої цінності ландшафти із своєрідним рельєфом, водним простором р. Случ є типовим, характерним природним об'єктом географічного терену лісостепу півдня історичної Волині.

Серед деревостану лісу – унікальні інтродуковані в XVIII-XIX ст. деревні породи і форми. Це модрина польська (занесена до Червоної книги України), ділянки й поодинокі екземпляри бука лісового, сосни Веймугової, ділянка сосни чорної (австрійської), дуба північного (бореального), горіхів Зібольда, чорного, сірого, волоського, модрини європейської.

В лісі знаходяться озера і цінні пам'ятки національної культурної спадщини – відрізок Татарського шляху, відгалуження Чорного шляху, численні об'єкти всесвітньовідомих археологічних культур.

Для України з високою щільністю населення (63,3 чол./км²), високим ступенем освоєння території, особливого значення набувають рекреаційні ліси 1-ої групи, до яких належить Самчиківський маєтковий ліс.

В охоронній зоні маєтку «Самчики», в комплексному архітектурному ансамблі з ним, стоїть церква Параскеви П'ятниці з дзвіницею – пам'ятка національного культурного надбання (охоронний № 1705). Побудована в 1771 році як костел монастиря (кляштору) – резиденції маріянців сином фундатора маєтку «Самчики» Яна-Самюеля Хоєцького – Казимиром-Франциском. Церква кам'яна, зального типу, є зразком волинської

сакральної будівлі. Її іконостас увібрав у себе кращі зразки стилів бароко і рококо – вигадливі різьблені рами ікон, накладні різьблені елементи на деталях іконостасу і чудової краси «царські врата».

Палацово-парковий ансамбль «Антоніни», на берегах річки Ікопоть (допливу Случі) й знаходиться на порубіжжі Красилівського й Старокостянтинівського районів. Містечко Антоніни сформовано навколо маєтку-резиденції Юзефа-Миколая Потоцького.

Антоніни (давня назва Холодки) належали до володінь князів Острозьких. Після останнього з роду князя Януша Острозького (п. 1620) село перейшло до сина його сестри Фросини Заславської – Домініка Заславського. Згодом – через родинні зв'язки – до відомої волинської родини князів Сангушків. Марія Сангушко (1830-1903) – дочка князя Романа Сангушка (1800-1881) «Сибіряка» і Наталії Потоцької – в 1851 році бере шлюб із графом Альфредом Потоцьким (1817-1889). Їх син Юзеф-Миколай Потоцький (1862-1922) стає останнім власником маєтку Антоніни. На початок ХХ ст. антонінські володіння склали 17 фольварків і 21 тисячу моргів землі. Загальна площа землі, враховуючи всі ключі Потоцьких, становила 110 тис. моргів.

Маєток постає в другій половині ХVІІІ ст. На початку ХІХ ст. (1803 р.) князь Євстафій Сангушко розширює й перебудовує маєток. Розширений і вельми багатий на дорогі екзотичні рослини антонінський парк набуває великої слави. Парк мав надзвичайно велику ботанічну колекцію.

В другій половині ХІХ ст. Потоцькі далі реконструюють палацовий ансамбль, модернізуючи його й розширюючи. Найважливіші роботи проводяться в останній декаді ХІХ ст. (1879 р.) за проектом французького архітекта Ф. Арво. Ставиться нова монументальна в'їзна брама (збережена до сьогодні) з шести чотиригранних, покритих рустами колон, виконаних з шидловецького пісковика, оздоблених щитами, в яких герби Потоцьких.

На переломі ХІХ та ХХ ст. ст. розширюється й реконструюється парк (автор реконструкції – ландшафтний архітект Кайзер). В 1905-1908 роках антонінський палац знову реконструюється в пізньобароковому стилі (автор віденський архітект Фердинанд Фелнер).

Маєток Антоніни зберігав вельми багато надто цінних творів мистецтв, архівалії, книгозбірні (найбільше приватне зібрання на Волині). 11 серпня 1919 р. більшовицькі війська, протистоячи січовим стрільцям армії УНР, спалили кілька сіл й маєток Антоніни. Стефан Болковський відвідавши маєток Антоніни в 1901 році писав: «... англійський шик, французька елегантність, голандська охайність».

Цінність маєтку в його історії, збережених пам'ятках архітектури сецесії, старовинному парку, декількох будівлях колишнього архітектурного комплексу. Не знайдеться в Україні невеличкого містечка чи районного

Намір створення Національного історико-культурного заповідника «Послущя» на терені історичної Південно-Східної (Подільської) Волині

центру, де б так збереглася цікава архітектура сецесії, пам'ятки якої можна віднайти лише у Львові, Одесі, Києві, Дніпропетровську.

На палацках в Антонінах, найімовірніше, працював хтось із майстрів віденської школи, враховуючи зв'язки ланьцутської лінії Потоцьких з Австрією. Годі шукати в Україні подібний до антонінського головний в'їзд до маєтку, який дійшов до нас в найкраще збереженому стані. Хвіртки брами є витвором художньої майстерності майстрів варшавської фабрики В. Гостинського.

Один із найкращих парків Волині площею у 20 га створювався в кілька етапів. Він зберігся до наших днів з великою кількістю меморіальних дерев. А бук пурпуровий, один із найкраще збережених на терені Хмельниччини, модрини польські, занесені до Червоної Книги України, можуть задовольнити найвибагливіші інтереси туристів.

Палацово-парковий ансамбль «маєток Новоселиця». З початку XVIII ст. маєтком володіють Гіжицькі. 1825 р. власником маєтку стає Бартоломей Гіжицький – волинський губернатор. Рід Гіжицький був дуже відомим на історичній Волині. Він дав архітектів, письменників, громадських діячів. Найвідоміший серед них – Ян-Марек Гіжицький, історик Волині.

1910 року від Гіжицьких маєток набуває у власність Юзеф Потоцький, призначивши його для свого сина Юзефа-Альфреда.

Людвіг Гіжицький (1785-1834), внук Бартоломея, біля 1820р. будує в маєтку Новоселиця великий палац в стилі англійської романтичної готики. Палац вирізняється суворістю своєї будівлі; розташований він на краю стрімко падаючого пагорба. Будівля двоповерхова, із мезоніном в центральній частині. Атик фасаду декорують дві ніби навішені вежі і дві ледь модельовані. Обрамлення вікон першого і другого поверхів завершується гострим обводом, заповненим в його заглибленнях характерним орнаментом – ліпним декором, що імітує готичне кам'яне переплетення. Планування приміщень є характерним для маєткових інтер'єрів класицизму.

Парк площею в 44,37 га оточує архітектурні будівлі. В свій час він вважався одним із кращих на Волині.

Маєток Новоселиця лежить в дуже пагорбковій, напрочуд мальовничій місцевості, вартій уваги художників, мандрівників.

Палацово-парковий ансамбль «маєток Ілляшівка». Власником маєтку Ілляшівка з другої половини XVIII ст. стає Томаш Дорожинський – летичівський міський суддя, пізніше – підстароста, посол на Сейм від брацлавського воєводства, котрий поставив свій підпис під обранням короля Станіслава-Августа Понятовського. Спадкоємці, невдовзі по смерті Томаша

Дорожинського, продали маєток Адаму Букару (1739-1793), житомирському земському судді, його сину Северину Букару (1773-1853) – мемуаристу, учаснику бойових дій з Росією під проводом Т. Костюшки 1792 р. Один із синів С. Букара, Теофіл (1814-1847) – вихованець Кременецького ліцею, письменник, перекладач, поет, збирач українських народних пісень.

Палац маєтку побудований в кінці XVIII ст. в класицистичному стилі. Польський дослідник палацової архітектури Станіслав Лоза стверджує, що палац в Ілляшівці вибудований за проектом відомого архітекта Доменіка Мерліні. Домінантою парадного фасаду палацу був портал на шести тосканського ордеру колонах (знищений комуністами в 1990 році), а парковий фасад позначено ризалітом – напівротондою, оточеною чотирма парами витончених тосканських колон, що стоять на терасі. Бічні фасади мають портики. Автор ліпних декорів ззовні і в інтер'єрах – італієць Жан-Батісто Цагляно, що працював і в Самчиках та інших маєтках.

Найбільш репрезентаційною залю палацу є Кругла, накрита куполом. Звали її «Мозаїковою». Дванадцять тонких корінфських колон із білого штучного мармуру тримають антаблемент.

Поруч із Круглою залю знаходиться Велика видовжена зала-їдальня. Майже на всю ширину стіни, протилежної вікнам, розміщувалася фреска із зображенням палацу в Лазенках, театру на острові і якогось будинку цього відомого ансамблю у Варшаві. Стелю оббігає довкола фриз ліпної горорізьби з повторюваного мотиву: путті серед рослинного орнаменту. Знову ж велика подібність до оздоблень Великої зали самчиківського палацу. Парк закладений Діонізом МакКлером. Його терен спадає по схилу до ставів.

Палацово-парковий ансамбль «маєток Киселі». Киселі відомі в краї, особливо для туристів із Польщі, тим, що тут в середині XIX ст. проживав знаний польський письменник, художник, громадський діяч Волині Юзеф Ігнацій Крашевський.

Киселі початково, як і багато сіл на Старокостянтинівщині, належали Острозьким, з 1753 року – Любомирським. В 1763 році Киселі купує волинський скарбник Юзеф Урбановський, пізніше село дістається його синові Антонію Урбановському, який на Волині мав значні добра (серед них відомий маєток Городок з багатими колекціями старожитностей). Киселі Антоній записує на свою дружину Ельжбету, котра після смерті чоловіка переїхала до Киселів в 1843 році й розбудувала там палац. В свою чергу Урбановська (п. 1854 р.) заповідає Киселі своїй племінниці Софії, дружині Юзефа Ігнація Крашевського.

З 1854 р. по 1861 рік власником маєтку стає Крашевський, закінчивши будівництво маєтку в 1856 році. Юзеф Ігнацій Крашевський – відомий громадський діяч Волині, художній директор Житомирського театру, засновник міської бібліотеки, куратор шкіл Волинської губернії, автор ряду

*Намір створення Національного історико-культурного заповідника
«Послущя» на терені історичної Південно-Східної (Подільської) Волині*

творів на українсько-селянські теми («Хата за селом», «Черча могила», «Два світи», «Єрмола», «Божа челядка» та інші).

2. Замок (фортеця) князів Острозьких, оборонні споруди м. Старий Костянтинів.

Археологічні дослідження (експедиція Інституту археології НАН України 2001-2005 років під керівником к.і.н. Л. Виногородської) дають можливість стверджувати, що початок існування городища-замку і міста Старокостянтинова (Кобудь) відноситься до кінця XII-XIII ст.

Із XVI-XVII ст. південним краєм Волині проходив вже згадуваний відомий шлях нападів кримчаків на Україну – Чорний. Князь Костянтин (Василь) Острозький, маючи тут великі земельні володіння, бажав побудувати замок (фортецю), яка перешкоджала б нападам кримчаків на його землі.

Вимогам побудови фортеці відповідало село Колиценці Василя Лабунського, вигідно розташоване при злитті річок Случ й Ікопоть, на півшляху від Красилова до Острополя. Князь Острозький купує це село й просить короля польського Зигмунда Августа надати грамоту на заснування міста. 26 березня 1561р. Острозький отримує таку грамоту («місто садити»), і одночасно – грамоту на користування Магдебурзьким правом. Географічне положення міста, низка привілеїв сприяли швидкому його розвитку. Місто під ім'ям Костянтинів згадується 16 червня 1579 року. В 1632 році воно було перейменоване в Старий Костянтинів. Фортеця-замок побудована в 1561-1571 роках.

Незабаром Костянтинів, як укріплений пункт, набуває виняткового значення в оборонній системі всього краю. Місцева шляхта в своєму наказі послам на Сейм у Варшаві 1638 року вимагала, щоб місту були дані привілеї, як Замостю й Тарнову, бо «на Костянтиніві всієї України сила належить». Низка татарських нападів у XVI ст., XVII ст. (1575, 1595, 1616, 1617, 1618, 1624рр.) не змогли подолати Костянтинів.

До наших днів з 15 будівель, що склали замок, дійшли: кам'яний палац з домовою церквою й вежею, рештки (1-й поверх) в'їздної оборонної вежі, частина кам'яного муру від міста, дзвіниця.

Замок розташований на мисі річок Случ та Ікопоть. Формувався він в два етапи. Спочатку (1561-1571рр.) була зведена оборонна вежа з палацовою прибудовою неправильної форми – донжоном на заході і домовою церквою на сході. На початку XVII ст. (1636р.) зведено існуючий об'єм поміж церквою і донжоном.

Палац цегляний, двоповерховий, прямокутний в плані з ризалітом зі сторони річки. Замкова церква – одна із найбільш ранніх будівель – була одночасно й фортифікаційним укріпленням. Церква прямокутна в плані із напівкруглою апсидою на сході, реконструйована в XVII ст. Тоді ж виконані

малювання інтер'єру церкви, які дійшли до наших днів. Замок – пам'ятка, що зберегла характерні риси укріпленої резиденції феодала XVI ст. на Волині.

На південь, за кілометр від замку-фортеці, стоїть оборонна вежа й комплекс будівель XVI-XVII ст. Вежа мала оборонні функції в системі міста. Поєднує в собі готичні й ренесансні оздоби. Потужні стіни ярусів, що звужуються до верху, пристосовані до оборони: в них розташовані прорізи, амбразури для артилерійського обстрілу, стрільниці. Верхній ярус має полегшені пропорції й вишукану аркатуру. Побіля вежі з півночі збереглися руїни церкви (1570 р.), пізніше (з 1612 р.) – костелу, що входив в комплекс будівель кляштору домініканів. Церква (костел) була включена в систему оборони вежі. За фортечним валом, ровом і західними (Львівськими) воротами XVII ст. знаходиться кляштор капуцинів, побудований в 1757р.

Збереглися: костел Йована Хрестителя, келійний корпус, мури. Будівля костелу представляє собою пізній варіант тринавної базиліки, з центральною навою і апсидою. Головний фасад акцентований трикутним фронтоном над центральним об'ємом і притвором, волютами, пілястрами, що оздоблюють стіни притвору. Будівля є характерним прикладом пізньобарокової архітектури.

3. Городище літописного міста Губин XII-XIII ст. Болохівської землі (с. Губин).

Болохівська земля розташовувалася у басейні річок Случ, Тетерів, Ікопоть, Горинь, Хомора, верхів'ях Південного Бугу й згадується в Іпатівському літописові під 1150 роком.

Губин вперше в літературних джерелах з'являється 1241 року, коли галицький князь Данило Романович із сином Шварном і братом Васильком спалив місто Губин, попередньо вивівши звідти його мешканців, верхівка яких була союзником татаро-монголів. У XIX ст. професор університету Св. Володимира М. Дашкевич звернув увагу на повідомлення Іпатівського літопису про те, що князі Болохівської землі розпочали нерівну боротьбу із галицькими можновладцями, вдавшись до союзу з татаро-монголами. Він вважав, що Болохівська земля – це автономне князівство, яке виникло в результаті феодалної роздробленості, що спіткала в середині XII ст. Київську Русь.

Перший опис городища Губина зустрічаємо в праці В. Б. Антоновича «Археологическая карта Вольнской губернии», що опублікована в 1901 році. Із неї дізнаємося, що Губин є «один из упомянутых летописью Болховских городов. Против села, на высоком правом берегу р. Случи есть круглое городище, 240 шагов в диаметре, окруженное пятью параллелями валов; среди его площадки две круглые, обнесённые валами цитадели». Площа городища 4,6 га. Це одне із найбільших за площею городищ Болохівської землі. Історико-топографічна

*Намір створення Національного історико-культурного заповідника
«Послущя» на терені історичної Південно-Східної (Подільської) * Волині*

особливість городища в тому, що воно складається із чотирьох уособлених ділянок, які кожна окремо і всі разом обнесені земляними валами та ровами. Це означає, що Губинське городище являє собою залишки міста, а не феодального замку.

Висота валів від 3, 5 до 10 м. Загальна довжина валів – 435 м. Губин має п'ять оборонних валів. Стандартною кількістю валів є 2-3. Розміри та підйоми валів вказують на те, що Губин був розташований у надзвичайно вигідному стратегічному положенні. Археологічні дослідження (які ведуть університети м. Житомира і м. Кам'янця-Подільського) стверджують: населення Губина мало тісні економічні та культурні зв'язки з Галичем, Києвом, Черніговом та іншими містами Південно-Західної Русі.

Масовими знахідками є скляні браслети, виготовлені в Києві та частково в Галичі; знайдена висла свинцева печатка новгородського князя Володимира Всеволодовича, яка датується 1136 роком.

Городище Губина є дуже цікавим в науковому відношенні археологічним об'єктом Правобережної України.

4. Містечко Остропіль (Старий Остропіль).

Одне із найбільших міст XVI-XVII ст. України. Увійшло в історію в зв'язку із селянсько-козацькими повстаннями XVI ст. Криштофа Косинського й надвірного сотника князів Острозьких Северина Наливайка, а також з подіями української визвольної революції XVII ст. під проводом Б. Хмельницького. Тут вперше в краї функціонувала українська адміністративно-територіальна одиниця – Остропільський полк.

В Старому Острополі знаходиться пам'ятка національного культурного надбання – Преображенська церква, побудована в 1840 році (охоронний № 1706). Кам'яна, має форму ротонди з прямокутним в плані бабинцем і колонним портиком. В декоративному оформленні фасадів та інтер'єрів застосовані елементи класицизму. Пам'ятка є одним з небагатьох прикладів ротонд періоду класицизму. На околиці міста знаходиться давньоруське городище XII-XIII ст. Містечко розташоване у вельми живописній місцевості, де р. Случ прорізає давні кристалічні породи – пегматити, вік яких 2 млрд. років. Тут скелі, пороги, кам'яний хаос із валунів і великих брил каменів створюють чарівні, ліричні пейзажі.

5. Місце Пилявецької битви 1648 року.

Місце битви знаходиться за 25 км від Старого Костянтинова й 18 км від заповідника «Самчики» поблизу села Олексіївки (містечко Пилява). Тут 11 (21) вересня 1648 року розгорнулися бої поміж українськими й польськими військами. У триденному бою польська армія була розгромлена, її рештки тікали на Старий Костянтинів. Це була одна з найбільших в історії України битв.

Битва під Пилявцями підірвала силу і міць польської держави, стала найбільшою ганьбою Речі Посполитої за всю її військову історію. На місці битви знаходиться могила з пам'ятним знаком уманського полковника Івана Гонти. В 1990 році на місці битви насипано курган пам'яті з Хрестом. З кургану відкривається великий простір з річкою Іквою – місце знаної історичної битви. В районному центрі Стара Синява (колишня маєтність графів Синявських) знаходиться музей Пилявецької битви з панорамою бою (художники Яків Павлович, Леонід Бессараба, Андрій Ісаєв).

6. Пам'ятки сакрального мистецтва.

Із пам'яток сакрального мистецтва неабияку мистецьку цінність мають дерев'яні, а також кам'яні церкви XVIII-XIX ст. ст. що знаходяться на терені проєктованого заповідника:

Церква в селі Волиця-Керекешина 1799 року, дерев'яна, українського триверхоного стилю із окремо розташованою дзвіницею. Церква в селі Воронківці 1791 року, кам'яна з бароковими елементами, форми яких запозичені із дерев'яної архітектури. Церква в селі Баглаї, кам'яна, хрестовидна, побудована в 1775 році. Дзвіниця з 1859 року. Красиво вписана в пейзаж. Церква в селі Веснянка (Свинна), побудована місцевим майстром в 1730-1740 рр. В 1840 році поставлена на кам'яний фундамент, замість гонту покрита залізом, знято опасання. Церква в селі Красносілка, побудована в 1791 році, кам'яна. Церква в селі Огіївці, дерев'яна, побудована в 1742 році. Церква в селі Стецьки в народному бароковому стилі, невідомо ким і коли побудована. На сільському цвинтарі привертають увагу хрести-розп'яття, виготовлені в народному стилі.

IV. Культурологічний потенціал заповідника

(музеєфікація, адаптація до соціально-культурних потреб –розвитку культурно-пізнавального, економічного, водного туризму, рекреації).

Маєток Самчики. З огляду на прийняту міжнародну класифікацію, старовинні маєтки (як і замки, фортеці) належать до першої категорії культурних ландшафтів, яким, відповідно до Конвенції про всесвітню культурну і природну спадщину, приділяється особлива увага. Виходячи з цього, для збереження унікальної пам'ятки палацово-паркового мистецтва XVIII - поч. XIX ст. «маєтку Самчики» (Державного історико-культурного заповідника «Самчики»), передбачається його повна музеєфікація – відтворення середовища певного часу (XIX сторіччя).

З музеєфікацією маєтку, відвідувач ввійшовши на його терен, відчує світ культури XVIII-XIX ст. Це одне із основних завдань заповідника: створити ефект «перенесення» в іншу епоху – у XIX століття.

*Намір створення Національного історико-культурного заповідника
«Послущя» на терені історичної Південно-Східної (Подільської) Волині*

Музейна мережа заповідника.

Діючі музеї й експозиції:

- музей історії села Самчики;
- музей Героя Радянського Союзу М. Прокоп'юка;
- експозиція-показ маєткового парку;
- експозиція-інтер'єр палацу ХІХ ст.

Плановані:

- музей історії маєтку Самчики;
- музей археологічних культур села Самчики і його околиць;
- музей млинарства, гуральництва, промислів (в існуючій будівлі млина, сьогодні напівзайнятій) з практичним показом борошномелення в діючій частині;
- експозиція: типологічне облаштування палацового інтер'єру маєтків ХVІІІ-ХІХ ст. (5 репрезентаційних залів південної анфілади палацу);
- музей декоративно-прикладного мистецтва південно-східної Волині;
- експозиція: палацово-паркові ансамблі (маєтки) подільської Волині.

Музеєфікуючи маєток Самчики, його історичне середовище ХVІІІ-ХІХ ст., передбачається відтворити втрачені складники парку – малі архітектурні форми, об'ємно-просторове вирішення парку початку ХІХ ст. (в його ідеї), ліквідувавши дисонуючі сучасні елементи, що вульгаризують його паркові картини. З часом можуть бути відтворені знищені в ХХ ст. будівлі і споруди маєткової каплиці із архітектурного в'їзного комплексу кінця ХVІІІ ст., оранжереї, головний композиційний елемент фонтану – постать німфи, стайні з мезоніном (з їх використанням для сучасних потреб), частина штучного ландшафту парку з яром і гіркою (бельведером), на якому стояла альтанка.

В будинку акцизних чинів колишньої гуральні кінця ХІХ ст., який сьогодні пустує, заповідник «Самчики» передбачає вже сьогодні розташувати виробництво сувенірної продукції для туристів. База: існуюча сільська школа традиційного народного мистецтва, осередок майстрів народного мистецтва (два члени Спілки художників України й п'ять – Спілки майстрів народного мистецтва України).

В селі Самчики знаходиться готель на 75 місць із потужним харчоблоком, який буде використаний для туристичної інфраструктури. Сьогодні готель пустує й потребує капітального ремонту.

Державний історико-культурний заповідник «Самчики» має розроблені туристичні маршрути, які частково використовує. Крім того, заповідник «Послущя» поряд з кільцевими, радіальними, екологічними буде організовувати спеціальні (тематичні) екскурсії мистецтвознавців,

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

художників, архітектів, істориків, археологів, екологів, краєзнавців по історико-культурному докільцю. Наприклад, для істориків, археологів пропонується такий маршрут: міста Болохівської землі – Губин (5 км), Теліжинці (18 км), Деревичі (28 км), Любар (30 км), Колодяжин (40 км).

Із Самчиків зручно добиратися до маєтків «Новоселиця», «Ілляшівка», «Киселі», до місця Пилявецької битви в с. Пилява через м. Стара Синява, пам'яток сакральної архітектури, городища «Губина», м. Старокостянтінова, містечка Антоніни з маєтком.

Мальовничі краєвиди (екологічні пам'ятки) по р. Случ, сам маєток Самчики будуть запропоновані заповідником для пленерів художників. Стануть постійно діючими симпозіуми майстрів традиційного народного мистецтва, позаяк в Україні стає відомим вид народного традиційного мистецтва – «самчиківський розпис».

В Самчиках набуває популярності й сільський (зелений) туризм. Є сільські садиби, які вже приймають туристів і готові прийняти більшу кількість охочих відпочивати в краї.

Самчиківський ліс (маєтковий) тереном 308 га складає єдиний ландшафтний масив з маєтковим парком із незвичайної краси краєвидами, розливом р. Случ, крутими берегами, із 300-літніми дубами, озерами. Вони стануть надзвичайним об'єктом рекреації. Планується в майбутньому побудова бази відпочинку, музею під відкритим небом (хати різних категорій селян, церква с. Семереньки, яка зараз руйнується і не діє).

Із Самчиків проляже піша екскурсія (3 км) до с. Губина, на його знане городище, яка проходитиме понад р. Случ, де відкриті численні поселення трипільської, черняхівської та археологічних культур.

Маєток Антоніни. Як і маєток Самчики, маєток Антоніни належить до першої категорії культурних ландшафтів. Передбачається музеєфікувати маєток (створити образ маєтку XVIII – XIX ст. ст.). Крім того, планується створити музей «Маєток Антоніни родин Сангушків і Потоцьких, їх вклад в культуру й економіку краю», а також відкрити в одному із маєткових приміщень картинну галерею, позаяк є відомі художники, вихідці із Антонін, які ініціюють цю справу. В деяких котеджах-палацях доцільно влаштувати об'єкти туристичної індустрії – готелі, магазини, заклади харчування тощо а також відкрити музей історії містечка Антоніни. Слід повернути історичне середовище центру Антонін (що примикає до маєтку) до автентичного вигляду. З часом також можливо відтворити втрачені елементи парку, його об'ємно-просторові композиції, водну мережу.

Маєток Новоселиця. Палацово-парковий ансамбль знаходиться в мальовничій місцевості, занесеній до пам'яток природи місцевого значення. Окрім палацу й парку, колись одному із найкращих на Волині, передбачається

*Намір створення Національного історико-культурного заповідника
«Послущя» на терені історичної Південно-Східної (Подільської) Волині*

відкрити музей маєтку, де знайдуть своє належне місце постаті польської письменниці Софії Косак-Шчучької, яка описала загибель маєтків в подіях 1919 року в краї, а також представників родини Гжицьких (серед яких відомий історик південної Волині Ян-Марек Гжицький).

Маєток Ілляшівка. В палаці знаходиться місцева школа, яка має невеличкий музей історії. Музей буде розширено й збагачено новими матеріалами. Знаходиться в окремому будинку. Ілляшівка вже сьогодні привертає увагу численних подорожуючих.

Маєток Киселі. Має належний доступ із Старокостянтинова і Самчиків. В палаці знаходиться школа. В 2006 році тут встановлено меморіальну таблицю й влаштовано експозицію, присвячену Юзефу Ігнацію Крашевському. Привертає увагу польських туристів.

Село Губин (городище XII-XIII ст. ст.). Головне завдання – зберегти терен городища й прилеглої охоронної зони, виділивши його із сільсько-господарського землекористування. В селі планується відкрити музей «Місто Губин Болохівської землі», з максимальною історичною достовірністю архітектурного образу тогочасного міста Губина відтворити оборонні споруди – частину стіни, вежі тощо. На основі типологічних науково підтверджених матеріалів створити музей «Болохівська земля і її скарби», що привертатиме численних туристів.

Містечко Остропіль. В містечку відкрити меморіал захисникам міста й фортеці – пам'ятний знак, каплицю пам'яті. Трагедія містечка подібна до трагедії міста Батурина, столиці гетьмана Івана Мазепи, де московити знищили 17 тисяч оборонців і жителів міста. Встановити пам'ятний знак в честь першої в краї української адміністративно-територіальної одиниці – Остропільського полку. Відкрити музей міста Острополя.

Місто Старокостянтинів. Замок над річками Случ й Ікопоть, відреставрований, упорядкований, музеєфікований, буде відтворювати резиденцію феодала XVI ст. Експозиції інтер'єрів палацу відповідатимуть облаштуванню житла того часу з меблями, творами образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва. Палац замку, окрім музейного характеру, використовуватиметься під проведення різних за тематикою зустрічей, конференцій, прийомів, круглих столів, прес-конференцій тощо.

В діючій замковій Троїцькій церкві відреставрований фресковий живопис XVII ст. (зберігається в стані, який дійшов до нашого часу, відкритий в 70-ті роки XX ст.) стане одним із найцікавіших, рідкісних в краї, туристичних об'єктів.

В збереженій оборонній вежі (висота 41 м, 7 поверхів) розмістяться музеї міста, князів Острозьких, оборонних споруд (інженерно подібних до оборонних споруд європейських міст), а на верхньому поверсі – оглядовий майданчик, на одному із поверхів – виставкова зала для різних експозицій.

Примикаючи до оборонної вежі руїни церкви належить повернути церковній громаді міста з відтворенням її в ідентичному вигляді.

В будівлі XVIII ст. поряд із замком (сучасна музична школа) з її виведенням в більш пристосовані для цього приміщення в центрі міста, планується облаштувати музей історії Старокостянтинівщини, який буде в єдиному комплексі із експозицією замку. Школу слід вивести в більш пристосовані для цього приміщення в центрі міста. В історичній будівлі (сучасне приміщення районного музею) відкрити картину галерею, перші 30-40 творів для якої бажає подарувати місту відомий в Росії художник – наш земляк Василь Братанюк.

V. Характеристика історико-культурного довкілля проектованого заповідника.

Оточують проєктований заповідник «Послущчя» дуже відомі центри історико-культурної спадщини України.

Місто Хмельницький (50 км). Обласний центр з краєзнавчим і художнім музеями. Тут в кінці XIX ст. проходив службу російський письменник А. І. Купрін.

Місто Хмільник (45 км). Знаходиться на річці Південний Буг, відомий з 1362 р. В 1448 р. отримав Магдебурзьке право. Відомий курорт (інститут курортології, декілька санаторіїв). Має краєзнавчий музей. Привертають увагу костел 1603 р., рештки замку. Красивий палац графа Ксідо 1911-1915 рр.

Містечко Межибіж (40 км). Державний історико-культурний заповідник «Межибіж». Замок-фортеця XIV-XVI ст., музей голодомору, відомий некрополь творця хасидизму Бел Шем Това (БеШТ).

Місто Летичів. Рештки фортеці 1598 р.; домініканський кляштор 1561 р.; костел Успіння 1606-1638 рр.; Михайлівська церква XV-XVI ст. Могила Устима Кармалюка, пам'ятник цьому селянському повстанському ватажку.

Місто Полонне. Старовинне місто, вперше згадується в князювання Володимира Святославовича в 998 р. В XI ст. будується замок-фортеця. При Олександрі Острозькому побудовано католицький костел (XVII ст.). Працює порцеляновий завод (з 1880 р.), нині завод художньої кераміки.

Місто Ізяслав (75 км). Перша версія заснування: князь Володимир в X ст. виділив уділ своєму синові Ізяславу. За другою версією – місто заснував князь Ізяслав Мстиславович в XII ст. В 1466 році будується дерев'яний замок, а в 1539 р. він змінюється на кам'яний. В 1596 р. будується на лівому березі Горині кляштор (монастир) бернардинів. Серед пам'яток – костел Святого Йосифа ордена місіонерів (1750-1760 рр.) архітекта П. Фонтани. В XX ст. побудована православна Троїцька церква. Збереглися величні руїни палацу князів Сангушків.

Намір створення Національного історико-культурного заповідника «Послуччя» на терені історичної Південно-Східної (Подільської) Волині

Містечко Гриців. Збережений палац графів Грохольських. Тут народився й похований Владзімеж Грохольський, депутат І Державної думи Росії, засновник першої польської газети в Україні «Dziennik Kijowski» та сільськогосподарських виставок на Волині.

Село Білецьке. Зберігся палацово-парковий ансамбль ХІХ ст., виконаний у формах пізнього класицизму. Його оточує невеликий парк із ставком.

Село Зеленці. Тут в 1999 році польським товариством, районною держадміністрацією встановлено пам'ятник знаній в історії Польщі битві 1792 року поміж польськими військами, очолюваними Т. Костюшком й Ю. Понятовським, і російськими військами генерала Ферзена. Російське військо було розбито. На честь цього уфундовано найвищу військову відзнаку Польщі «Віртуті мілітарі». Серед польських вояків було багато українців, яких вели за собою дідичі маєтків.

Літописна земля Болохівська ХІІ-ХІІІ ст. ст. Представлена видатними пам'ятками-городищами Губин, Теліжинці, Великий Чернятин, Григорівка, Старокостянтинів (Кобудь), Остропіль, Коржівка, Морозівка (Лашки), Семереньки, Кузьмин на терені проєктованого заповідника «Послуччя». Не менш значні міста-городища знаходяться в довкіллі заповідника. Це: Любар (місце міста Болохова й замку Любарта 1340 р.), Великі Деревичі (28 км) Любарського району, Колодяжен (40 км). Заповідник оберігатиме 50 об'єктів національного значення, 40 – місцевого значення.

Із створенням Національного історико-культурного заповідника «Послуччя» держава реально візьме на себе зобов'язання згідно Конституції України оберігати культурну спадщину.

Це буде центр пам'яткоохоронної, наукової, просвітницької, культурологічної роботи в краї. В Старокостянтиніві пропонується громадськістю відкрити гуманітарний ВНЗ з напрямком вивчення, збереження й використання культурної спадщини. Заповідник може стати дієвою базою цієї вищої школи. Створення Національного історико-культурного заповідника «дасть поштовх позитивним зрушенням у сфері охорони культурної спадщини, усвідомленню суспільством необхідності збереження пам'яток для нинішнього і майбутніх поколінь, як важливого чинника патріотичного виховання громадян, розвитку національної самосвідомості Українського народу», як вказує Загальнодержавна програма збереження та використання культурної спадщини на 2004-2010 роки.

* Термін «Подільська Волинь» зустрічається в описах волинських володінь князів Острозьких, що межували з Подільським воєводством. «Подільськими» іменують Красилівську, Базалійську, Кузьминську, Старокостянтинівську, Остропільську, Любарську волості в двох універсалах князя Костянтина Острозького 1595 р. та інвентареві цих маєтностей 1615 р.

Новітні підходи в музейній практиці. Матра/Музеї України

(з досвіду міського краєзнавчого музею м. Нетішина)

З огляду на швидкі темпи суспільного розвитку, зростання популярності індустрії розваг, перед музеями постають нові виклики часу. Серед них — необхідність зміщення акцентів із музейного артефакта на відвідувача. Зі слів З. Мазурика, українські музеї «тривалий час перебували в ізоляції від міжнародної музейної спільноти і не мали змоги ближче ознайомитися з тенденціями розвитку музейної справи в Європі — орієнтованість музейної діяльності на відвідувача, використання сучасних технологій...» [3, С. 7-8]. Про такий важливий вектор роботи музеїв йшлося під час семінарів, тренінгів, конференцій, які організовувались для працівників музеїв України в рамках міжнародного проекту «Матра/Музеї України», ініційованого Асоціацією Музеїв Нідерландів.

Проект реалізовувався впродовж 2006-2009 рр. Викладачами і тренерами виступили провідні музейні спеціалісти та професійні викладачі музейної справи Нідерландів у співпраці з українськими колегами. Головне завдання проекту полягало в інтенсивному обміні досвідом сучасної музейної роботи, результатом чого має стати краще усвідомлення місії та можливостей музею в сучасному суспільстві, якісне збагачення арсеналу підходів та практичних методик роботи. Отриманням сертифікатів та дипломів українськими учасниками проект не завершується — це крок до наступного етапу, яким передбачається поширення нових знань серед інших членів музейної спільноти України, що має забезпечити довгостроковий та системний ефект для всієї музейної сфери України. Для інформування широкої аудиторії про заходи проекту «Матра/Музеї України» та його результати, а також для публікації методичних матеріалів проекту, навесні 2006 року створено і введено в дію спеціальний веб-сайт www.matramuseums.com.ua.

Міський краєзнавчий музей м. Нетішина став, за результатами відбору, одним із музеїв-учасників проекту. Представники музею брали участь у семінарах і тренінгах, що проводились за темами: «Сучасний музейний менеджмент» та «Освітні програми в музеї».

Так, під час освітніх семінарів піднімалися важливі питання: гостинності музею, стилів навчання, цільових груп, інтерактивних програм у музеї. Під час занять головний акцент ставився на необхідності залучити відвідувача до освітнього процесу в музеї. Іншими словами — домогтися

того, щоб відвідувач не просто пасивно сприймав інформацію, а сам активно «розбудовував» свої знання, опираючись на уже наявний досвід. Краще зрозуміти важливість даної теми допомагав інтерактивний стиль самих занять, коли українські музейники активно долучалися до творчої роботи-гри під час тренінгів.

Слово «інтерактив» стало досить часто вживаним у лексиконі «матрівців». «Інтерактивність означає, що учасник може сам скеровувати захід в певному напрямі, може сам виступити і отримати реакцію на виступ. Відбувається інтеракція, якою керує сам учасник», — говорить Д. Тіммер [1, С. 170]. При інтерактивному навчанні важливо надавати можливість для запитань, дискусій, вирішення практичних завдань, відгуків.

Участь у проєкті «Матра/Музеї України» дала натхнення і поштовх у реалізації нових інтерактивних проєктів у нетішинському музеї. Так, з'явилися і були втілені в життя:

- уроки з елементами майстер-класу з виготовлення української традиційної ляльки (проводились під час роботи виставки «Грашкове диво»);
- інтерактивні заняття «Культура доби палеоліту», «Трипільська культура», де школярі-старшокласники мали змогу уваяти себе в ролі митців епохи;
- виховні заходи, які об'єднували і дітей, і дорослих/батьків: «Андріївські вечорниці», «Масляна, масляна, яка ж ти мала!..» та ін.

Результатом проведення музейних уроків, присвячених вивченню і виготовленню української ляльки стали неповторні вироби учениць, які вони потім створили на уроках трудового навчання у школі. Деякі зі своїх витворів учні подарували музею. Їх демонструємо дітям під час розповідей про народне іграшкарство чи національний одяг.

Розповіді про український національний одяг чи то в музеї, чи у школі перетворюються на справжнє театралізоване дійство, коли учні одягають на себе елементи костюма. Для цього використовуються речі з науково-допоміжного фонду. Велике задоволення для найменших відвідувачів приносить можливість доторкнутися до справжнього лляного полотна, спробувати на дотик домотканий рушник. Під час ознайомлення з мінералами на спеціальній виставці учні мали змогу відчутти на дотик, що таке тальк і т.п.

Під час заняття «Культура доби палеоліту» учні перетворюються на людей тієї епохи і потрапляють в імпровізовану «печеру» — спеціально облаштовану лекційну залу музею. Перед ними завдання — створити малюнки на стінах «печери» (на спеціальному картоні, прикріпленому до стендів), або на каменях (які люб'язно надав археолог, співробітник музею). Потім деякі з присутніх озвучують та пояснюють, для чого призначені їхні зображення. Таким чином звичайний музейний урок перетворюється на незвичайний захоплюючий екскурс в минуле.

Інший приклад активного залучення учнів — проект «Лабораторія молодого дослідника», який був розроблений та втілювався в життя незалежно від матрівських навчань. Це свідчить про те, що українські фахівці використовують на практиці новітні підходи музейної педагогіки. В музеї у розпорядженні «учнів-науковців» опиняються копії мап, документів, література, що стосується історії краю, а також лупа, лінійки та інше, що необхідно для самостійного активного пошуку — дослідження. Підсумки своєї пошукової роботи учні презентують під час наступного етапу проекту — своєї конференції, за перебігом якої слідкують компетентний науковий співробітник музею та вчитель-предметник.

Інтерактивний момент враховується і під час організації виставок. Наприклад, коли вони створюються із принесених до музею речей — як ось виставка «З історії фотосправи», де відвідувачі, друзі музею розмістили старі світлини зі своїх домашніх колекцій. Інший приклад — виставка дембельських альбомів, на відкритті якої колишні армійці згадували пережите. Таким чином музей дійсно перетворюється, за словами Ш. Шредль, на «місце переживань» [3, С. 23]. Завдяки співпраці із відвідувачем музей перетворюється на комунікаційну систему, він не тільки передає інформацію про те, або інше явище, чи процес, а й звертається до внутрішнього світу відвідувача, впливає на його чуттєво-емоційну сферу [2, С. 227].

Тема «Стилі навчання», що розглядалась на семінарах, дала можливість краще зрозуміти різницю між відвідувачами — кожен навчається по-різному. Наприклад, хтось більше любить слухати екскурсовода, або читати етикетки, а хтось — пропонувати власні варіанти вирішення задач. Прислухаючись до відвідувачів, можна отримати цікаві ідеї. Так, наприклад, оригінальні назви придумали діти до одного з гобеленів, які експонувались в мистецькій галереї музею. Особливий захват в учнів викликала можливість власноруч підписати роботу на спеціальній етикетці.

З метою задовольнити потреби більш допитливих відвідувачів було здійснено спеціальне доповнення до виставки картин львівського майстра І. Копчика, тиснених на шкірі. Про історичні постаті, зображені на картинах, можна було довідатись більше, або пригадати уже відомі факти, прочитавши інформацію на окремих аркушах, які знаходились у відведеному місці в експозиційному залі.

Ще одна важлива тема — цільові групи в музеї. Для екскурсовода особливо важливо враховувати цільову групу, до якої належать відвідувачі, тобто їхній вік, освіту, сферу зацікавлень, мету перебування в музеї і т.п. З практики голландських колег відомо, що перед розробкою нового проекту вони, насамперед, визначають, для якої конкретно групи готується захід чи освітня програма.

*Новітні підходи в музейній практиці. Матра/Музеї України
(з досвіду міського краєзнавчого музею м. Нетішина)*

Нетішинський музей охоплює різні цільові групи: учні, вчителі, дошкільнята, журналісти, працівники ХАЕС (які неодноразово організовували виставки і творчі вечори з допомогою музейних працівників), митці, юні поети міста (при музеї діє клуб «Літературна кав'ярня»), ветерани, іноземці тощо. Основна категорія відвідувачів, виходячи зі специфіки краєзнавчого музею, це – школярі. Для такої цільової групи розробляються спеціальні освітні програми. Як виявилось, музей успішно працює у руслі сучасних підходів у музейній практиці. Так, ще до участі в проєкті МАТРА, були створені та уже реалізовувались програми «Музей — для дошкільника» та «Музей — школі», а також «Музейний день у школі».

Один з важливих моментів — тексти у музеї — здається усім зрозумілим, однак, якщо уявити себе в ролі відвідувача, то можна виявити і у власному музеї те, що потрібно покращити. Деякі тексти просто незручно читати: шрифт надто дрібний, або етикетка розміщена надто низько і т.п. Зручність огляду — вагома складова гостинності музею. Поширеною стає практика, коли тексти складає працівник, найбільш компетентний у даній темі, а редагує його філолог. З досвіду історичного музею Амстердама, як зазначає А. ван де Кіфт: «відділ освіти, як адвокат публіки, перечитує тексти очима відвідувачів та подає коментарі щодо читабельності, використання складних слів тощо» [1, С. 195].

Ось лише деякі питання, що обговорювались під час семінарів. Вони окреслюють вектори роботи у музеї, спрямованої на головне — відвідувача. Спілкування музейників — важливий момент в плані професійного зростання. Проєкт «МАТРА» надав таку можливість. Відрадно, що після спілкування з музейниками виявилось, що у кожного музею — свій досвід на шляху змін. Обмін досвідом, в тому числі одержаним під час «матрівських» тренінгів, допоможе удосконалити наші музеї, сформувати позитивний імідж музею у сучасному світі.

Література

1. Музей: менеджмент і освітня діяльність / Упоряд. З. Мазурик, Г. Аартс. — Львів: Літопис, 2009. — 224 с.
2. Сучасний музей: між скарбницею та підприємництвом: Матеріали Міжнародної конференції 8–10 жовтня 2006 року в м. Чернівці. — Львів: ВНТЛ — Класика, 2008. — 132 с.
3. Шевченко В.В., Ломачинська І.М. Музеєзнавство: Навч. посібник для дистанційного навчання. — К.: Університет «Україна», 2007. — 288 с.

Освітній простір сучасного музею. (з досвіду міського краєзнавчого музею м. Нетішина)

Одним із основних завдань музейної діяльності є прилучення громадськості до надбань національної історико-культурної спадщини [3]. Музеї не лише зберігають, вивчають пам'ятки матеріальної і духовної культури, а й займаються просвітницькою роботою. Екскурсії, лекції, конкурси, вікторини, тематичні вечори збагачують, розширюють кругозір, відкривають двері до скарбниць з культурними цінностями народу. Поширеною формою роботи з відвідувачами, крім вище названих, в краєзнавчому музеї м. Нетішина є музейні уроки та заняття. Незважаючи на свій молодий вік (всього 8 років), музей активно працює в даному напрямку і досяг успіхів.

В грудні 2002 року методичною радою музею затверджено музейно-педагогічну програму «Музей — школі». З 2003 року наукові співробітники розробляють музейні уроки з історії, природи, етнографії, паралельно працюючи над заняттями з вихованцями дошкільних навчальних закладів. В січні 2005 року затверджено програму «Музей — для дошкільника», яка передбачає співпрацю музейних педагогів з працівниками дошкільних навчальних закладів. В рамках освітньої програми діє в музеї проект «Музейний день — у школі», який передбачає організацію та проведення виїзних виставок і музейних уроків. На сьогодні такі вже відбулися в Славуті, Рівному, Ганнополі. Ми зупинимось на музейно-педагогічній діяльності етнографічного напрямку.

В основі музейної діяльності лежить використання експонатури, через яку засвоюються естетичні цінності, збагачується кругозір, виховується музейна культура. Саме цьому сприяють музейні уроки, оскільки експозиційні зали (а не звичайна класна кімната) стимулюють пізнавальні можливості дітей, активізують як сильніших, так і слабших учнів. До того ж урок проводить не вчитель-предметник, а музейний просвітник (науковець) [6, С. 124], який має специфічний спосіб подачі інформації — через автентичність предметів музейного значення [7, С. 41]. Тут можна побачити знаряддя обробітку льону і конопель, ткацький верстат, ткани намітки, рушники, килими, доріжки. Діти не просто безпосередньо спілкуються з першоджерелами, вони емоційно переживають весь творчий процес, знайомлячись із ткацьким ремеслом. Несподіване запитання активізує слухачів (наприклад, чому майстрині ставили біля себе тарілку з квашеними яблуками чи капустою? Урок «Таємниці ткацького ремесла»), загострює їх увагу на усвідомленому сприйнятті.

*Освітній простір сучасного музею.
(з досвіду міського краєзнавчого музею м. Нетішина)*

Музейні експонати — не просто історія, а й можливість спілкування з минулим, культурними цінностями краю. З особливим світом речей знайомляться діти на уроці «Гончарство — найдавніше ремесло», розширюючи знання про вироблення гончарних виробів, види керамічного посуду і його використання, цілющими властивостями глиняних речей.

На основі музейної експозиції побудований урок «Хліб у житті людини», де перед учнями постає реальна картина нелегкої праці землеробів, руками яких плекалися золотисті зернини і випікалися запашні паляниці. В усі часи хліб — найбільша цінність. Бережливому відношенню до хліба вчать нас народні звичаї, про які розповідають і діти в процесі бесіди. Замовкають навіть невгамовні бешкетники, коли звучить переказ про запліснявілий сухарик. Розповідь, насичена наочним матеріалом, не просто залишається в пам'яті, а й хвилює душу, западає в серце [4, С. 44].

Особлива увага в музейній педагогіці приділяється пізнанню дошкільниками музейного простору, який має позитивно впливати на свідомість дитини. Тому програма «Музей — для дошкільника» є своєрідним інструментом ефективної взаємодії музею і освітянського закладу. Діє за напрямками:

- 1) Освітній заклад в просторах музею.
- 2) Музейна педагогіка в освітньому закладі.

Перший напрям передбачає екскурсії, цикли занять в музейних експозиціях, в процесі яких дошкільники знайомляться з історією міста, природою краю, традиціями і звичаями народу, окремими видами ремесел. Другий напрям базується на проведенні бінарних занять, тематичних музейних уроків в стінах дошкільного закладу, де діти стають учасниками не лише навчально-пізнавального процесу, а й театралізованих дійств.

Мета програми — сприяти формуванню творчої особливості з розвинутими пізнавальними інтересами, естетичними почуттями та вагою моральною основою. Саме цьому сприяє тісна взаємодія працівників дошкільних навчальних закладів і наукових співробітників музею, що відображена в трьох розділах програми:

- 1) Система взаємодії з дітьми в дошкільному навчальному закладі.
- 2) Орієнтовна модель музейного заняття.
- 3) Практична діяльність дітей.

Музейно-педагогічна програма передбачає попередню підготовку дитини до відвідування музею. Так, наприклад, перед заняттям «Українська сорочка» діти в дошкільному навчальному закладі з вихователями розглядають ляльки в українському національному одязі, читають та заучують твори художньої літератури про український національний одяг, грають у дидактичні ігри «З чого і ким зроблено?», «Кому що потрібно для роботи?».

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

А на занятті, яке проводить науковець, відбувається безпосереднє знайомство з національним одягом, українською сорочкою зокрема. Перед цим діти пригадують, як називаються рослини, з яких виробляли колись нитки, тканина, виготовлена з цих ниток, верстат, на якому ткали полотно. (Попереднє заняття «Таємниці ткацького ремесла» проводилось в експозиційній залі музею). Мають нагоду відчутти на дотик полотно (краще запам'ятовується те, до чого доторкнешся) [2, С. 33]), разом з музейним педагогом охарактеризувати його властивості, розглянути зблизька українські сорочки, побачити найхарактерніші їх особливості [5, С. 31]. Діти продовжують знайомство з українським національним одягом (спідниця, фартух, віночок, стрічки, крайка), закріплюють знання його назв, призначення, крок за кроком вивчають історію свого народу в минулому. Цікавий фрагмент занять — демонстрування вишитого дитячого одягу, коли дошкільники — учасники театралізованого дійства. В камерній атмосфері неформального контакту діти не лише милуються собою (розглядаючи себе в дзеркалі), а й задають запитання, висловлюють свої думки і захоплення [1, С. 39]. Після знайомства з одягом, особливостями української сорочки діти закріплюють отримані знання, малюючи кожен свою вишиту сорочку (вишивають пензликом).

Музейні уроки і заняття — форма роботи, що допомагає активізувати рівень відвідування музею, сприяє глибокому сприйняттю музейної інформації. Музейне середовище стимулює не тільки пізнавальні інтереси дітей і сприяє їх всебічному розвитку, а й несе велике емоційне і виховне навантаження.

Література

1. Будьлин И. Экскурсовод — кто он? // Советский музей. — 1990. — № 2. — Март-апрель. — С. 37-39.
2. Ванслова Е. Аудитория 2000-го года // Советский музей. — 1986. — № 1. — Январь-февраль. — С. 32-35.
3. Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 р. — №249/95 — ВР.
4. Кокшайская О. Экскурсия без экскурсовода // Советский музей. — 1984. — № 2. — Март-апрель. — С. 41-44.
5. Мельничук О. Напрямки масово-просвітницької роботи Хмельницького обласного краєзнавчого музею (ХОКМ) // Літопис Хмельниччини — 2007: краєзнавчий збірник. — Хмельницький, 2007. — С. 30-33.
6. Скирда М. Музейне просвітництво: проблеми сьогодення і перспективи на майбутнє // Сучасний музей: між скарбницею і підприємством. — Львів: ВНТЛ-Класика, 2008. — С. 123-125.
7. Турицына Т., Зайцева М. Познавать играя // Советский музей. — 1987 — № 2 — Март-апрель. — С. 39-41.

Музей історії села

Нині, на часі становлення української державності, важлива увага має приділятися вихованню в людей, особливо в підростаючого покоління, почуття патріотизму, національної самосвідомості, що містить у собі гордість за історичне минуле нації разом з критичним ставленням до оцінки різних періодів її розвитку. Але для того, щоб усвідомлювати себе справжнім українцем, необхідно знати історію країни, її регіонів, населеного пункту, де народився.

Це ставить перед суспільством, органами місцевого самоврядування і особливо навчальними та культосвітніми закладами цілу низку завдань, які полягають в тому, щоб зосередити зусилля на формуванні в юнаків і дівчат активної життєвої позиції.

У вирішенні цих завдань чільне місце належить шкільному краєзнавству. Методологічною основою його є положення про взаємодію виховання і навколишнього середовища, яке покликано справляти істотний вплив на духовний розвиток молоді, формування її національної самосвідомості, громадянських якостей, ідейної переконаності, уміння відстоювати її в час багатогранного і потужного впливу чужих ідей на всі сторони нашого життя. Ефективність і результативність виховної діяльності значною мірою залежить від педагогічного керівництва впливом середовища на дітей. Звідси випливає, що вчителі мають володіти умінням використовувати весь його виховний потенціал.

Таким чином, завданням краєзнавства є не просто вивчення природи, економіки, культури й побуту даного ареалу, а пізнання характеру взаємодії людини і природи, глибоке усвідомлення суті трудової діяльності населення, усвідомлення явищ і подій суспільного життя.

Краєзнавство як педагогічна категорія включає в себе такі поняття: рідний край, краєзнавча діяльність, краєзнавчі джерела і об'єкти, методика досліджень. Шкільне краєзнавство – це багатогранна діяльність педагогічних і учнівських колективів: навчально-освітня, науково-дослідна, суспільно-корисна.

Координуючими центрами такої діяльності можуть і повинні стати шкільні музеї історії села чи, принаймі, музейні кімнати.

Острожчина має велике і цікаве історичне минуле, насичене бурхливою і плідною діяльністю князів Острозьких, інших політичних і культурних діячів. В нашому краї була започаткована і розвивалася вища школа. В деяких питаннях Острог мав не менше значення в житті України, ніж Київ

і Львів. Відрадно, що нині тут активно і результативно відроджується національна культура і духовність.

В нашому районі є певні напрацювання в галузі шкільного краєзнавства. Позитивно, що це питання постійно перебуває в центрі уваги відділу освіти райдержадміністрації, педагогічних колективів і культпрацівників. В сільських школах функціонують 16 музеїв і музейних кімнат. Найкраще в цьому плані поставлена робота в Кутянці та Оженині.

В музеї Кутянківської загальноосвітньої школи I-III ступенів зібрано чимало експонатів, які розповідають про історичне минуле та сьогодення населених пунктів сільради. Серед них особисті речі тих, хто в різні періоди боровся проти поневолювачів і загарбників, експонати, що мають археологічне значення, предмети домашнього вжитку тощо. Все це класифіковано по розділах і розміщено в двох кімнатах. Є також експонати з сучасного життя школи.

В музеї проводяться екскурсії, уроки історії, народознавства. На базі його організуються семінари-практикуми керівників шкіл, учителів історії. Музей цієї школи представлений на звання зразковий.

Значна робота по оформленню і поповненню музеїв історії школи та села проведена і проводиться в Оженинських загальноосвітніх школах I-III ступенів №1 і №2. Тут до неї залучені учителі, учні, батьки. Зібрано чимало цікавих матеріалів про минуле, зокрема про участь оженинців у боротьбі за волю і суверенність України, будівництво і функціонування залізниці, розвиток промисловості і сільського господарства, освіти і культури.

Певні позитивні напрацювання в діяльності шкільних музеїв та музейних кімнат є в селах Новомалин, Михалківці, Вілія, Мощаниця, Милятин. Раз на два роки проводяться районні огляди-конкурси на кращі шкільні музеї та музейні кімнати.

Проте, на жаль, важливому питанню відродження національної культури та духовності не скрізь надається належна увага. Зокрема, недопрацьовують органи місцевого самоврядування, які на словах за організацію музеїв історії села, але результативної роботи недостатньо. Серед причин, які представники органів місцевого самоврядування наводять для виправдання своєї неспроможності позитивно вирішувати дану справу, є відсутність приміщень. Але ж на території кожної сільради є по 4-6, а то й десять торговельних точок, для яких приміщення знаходять.

Однією з найголовніших умов підвищення ефективності краєзнавчої роботи є забезпечення її комплексного характеру. І одним з важливих факторів комплексного підходу до виховання національної свідомості людей є діяльність музею історії села.

Олександр РОМАНЧУК

З історії вивчення археологічних пам'яток в районі Нетішина

Археологічні різночасові пам'ятки долини вздовж Горині зафіксовані в межах від села Ташки Славутського району до м. Острога Рівненської області. Уродженець Нетішина, археолог А. П. Савчук в околицях свого села виявив ряд археологічних пам'яток. В кінці 1940-х – на початку 1950-х років в урочищах Степанюкове, Буслів горб, Герасимова лука та інших він виявив серію пам'яток доби мезоліту, зібрав значний підйомний матеріал. Значні польові результати були досягнуті під час робіт у 1950 та 1952 роках спеціального загону Волинської експедиції Інституту археології АН УРСР.

До сучасного міста Нетішин входить село Солов'є. Південніше села, в заплаві лівого берега р. Горинь, підіймається невисокий піщаний пагорб, витягнутий по осі захід-схід на 300 м. В цьому пункті у 1952 р. невеликі розкопки здійснював археолог В. І. Канівець. Повторно даний пункт був досліджений у 1958 р. С. С. Березанською, яка збрала уламки кераміки та знаряддя східно-тшинецької культури доби бронзи.

1975 року Міністерство енергетики та електрифікації СРСР прийняло рішення про будівництво Західно-Української, тепер Хмельницької АЕС. 7 квітня 1977 року в селі Нетішині висадився десант будівельників. Вирізували ліс, проводили земляні роботи. Між селами Нетішин та Дорогоща почали висипати дамбу майбутнього ставка-охолоджувача атомної електростанції. На місці вирізаного лісу О. М. Романчук виявив курганий могильник, про що було повідомлено археолога І. С. Винокура з міста Кам'янець-Подільський. Влітку 1985 року експедицією Кам'янець-Подільського педінституту (керівник І. С. Винокур) в зоні майбутнього водосховища досліджено 6 курганів так званої тшинецько-комарівської культури XVI-XV ст. до н. е.

В кінці 1990-х років археолог В. О. Самолук в східній лісистій околиці міста Нетішина виявив курганий могильник. Спільна експедиція Інституту археології НАН України та Нетішинського краєзнавчого музею у 1998 р. проводила розкопки курганів в урочищі «Козацькі могили». Могильник складався із 8 курганів, витягнутих з північного заходу на південний схід. Розкопки проводилися в 1998-2000 роках під керівництвом доктора історичних наук Софії Станіславівни Березанської. В експедиціях брала участь разом зі своїми вихованцями керівник краєзнавчого гуртка вчитель історії Нетішинської школи №2 С. М. Кравчук. Протягом сезону на розкопках працювала викладач Люблінського університету доктор Галина

Тарас з двома асистентами, а також науковий працівник Інституту археології Яків Гершкович. Датуються всі розкопані курганні насипи близьким часом: кінцем XIV ст. до н.е.

В східній частині Нетішина, в районі бази Піонерка, в обвалах ґрунту стихійного піщаного кар'єру працівник Нетішинського музею Олександр Гладуненко виявив напівзруйнований курган. В результаті розкопок тут знайдено два подвійних поховання, кожне з них складалося з двох кістяків, покладених головами в протилежні боки. На археологів чекав багатий інвентар: бронзовий наконечник списа, шпилька, чотири браслети, спіралевидні намистини, фрагменти діадеми і підвіски. Знайдено набір кремeneвих стріл і фігурне керамічне пряслице.

В урочищі «Степанюкове» учнем 9-го класу Нетішинської школи №2 Олексієм Шолоховим у 1998 році виявлено поселення та могильник ранньозалізного віку. Протягом 1998-2000 років В. О. Самолюком в даному районі була закладена серія шурфів з метою вивчення пам'ятки. В неглибоких ямах знаходилися поховання за обрядом кремації. В першому похованні знайдено великий біконічний горщик, а в другому – три горщики середніх розмірів з орнаментом, характерним для пам'яток могилянської групи ранньозалізного часу.

З відкриттям в Нетішині краєзнавчого музею в околицях Нетішина під час польових робіт обстежені десятки пам'яток різних археологічних культур. Частина з них була розкопана, археологічний матеріал опрацьований та опублікований. В даний час проводиться камеральна обробка археологічного матеріалу, зібраного в попередні роки, готуються статті про нові археологічні відкриття та дослідження.

Історія археологічного дослідження енеолітичних пам'яток Острожчини

Оскільки писемність з'явилася близько п'яти тис. років тому, а історія людства нараховує близько п'яти млн. років, то надзвичайно цінною є інформація, яку дають нам матеріальні пам'ятки, виявлені археологами під час розкопок. Саме ці речі становлять комплекс речових джерел про дописемну історію людства.

Перша писемна згадка про Острог датується 1100 р. [7, С. 324], однак, археологічні знахідки свідчать, що окремі ділянки району безперервно були заселені ще з енеоліту [11, С. 5]. Тому вивчення даного періоду давньої історії краю є важливим для розробки наукових концепцій, пов'язаних з етногенезом в даному регіоні.

Кожен куточок нашої планети має свою історію вивчення, відрізняється різним станом дослідження. Оскільки цілеспрямованих археологічних досліджень на території Острожчини практично не велося, то сформуванню цілісної картини про район в найдавніший період практично не можливо. Переважна більшість енеолітичних пам'яток була виявлена просто випадково [8, С. 28]: чи то внаслідок проведення ремонтно-будівельних робіт; чи то внаслідок археологічних розкопок, які не мали на меті дослідження енеоліту (як це було в 1957 році під час розкопок І. В. Бондара в Острозі, коли археолог виявив поселення періоду пізнього феодалізму) [1, С. 1].

Археологічне вивчення краю розпочалося відносно пізно, характеризувалося здійсненням невеликих розкопів; більш грандіозні дослідження були проведені в другій половині минулого століття. Вони проводилися в основному співробітниками Львівського музею [3, С. 44].

Цілеспрямоване дослідження регіону почалося на рубежі XIX-XX ст, однак вони мали епізодичний характер та ще й досі результати більшості з них залишаються невідомими.

Загалом дослідження енеолітичних пам'яток відбувалося в кілька етапів, що дало змогу виділити наступні періоди в історії дослідження енеоліту краю:

1. Довоєнний період (до 1939 р.) характеризується проведенням регулярних розкопок в основному польськими археологами. Варто відзначити дослідницьку діяльність відомого польського вченого Яна Юзефа Фітцке, який в 1930-х роках разом з директором Луцької публічної бібліотеки прибув до Острога, де вони взяли участь в організації наукової діяльності Острозького музею [2, С. 234]. В 1939 р. він провів розвідку-

розкоп в с. Кутянка (Ляхів), де виявив предмети культури кулястих амфор (далі ККА). Шість з виявлених ним посудин зберігаються в Луцькому краєзнавчому музеї. В 1930 р. дослідження біля с. Стадники проводив інший польський археолог Я. Гофман.

Відзначаючи доробок польських та українських археологів 1920-1930-х рр., слід наголосити, що багато виявлених ними матеріалів потрапили до Державного археологічного музею у Варшаві (ДМА-Варшава), де зберігаються й донині. Однак позитивним моментом було те, що відбулося значне накопичення матеріалів та включення їх в науковий обіг.

Крім вище зазначених дослідників, цей період ознаменувався роботою О. Цинкаловського, який в 30-х р. ХХ ст. виявив пам'ятки ККА біля сіл Межирич та Новомалин [13, С. 77]. Крім того, він підтримував дружні стосунки з С. Крушельницькою, В. Ауліхом, І. Свешніковим, які теж брали безпосередню участь у вивченні краю.

Саме в цей час біля с. Межирич Р. Туркевич дослідив поховання в кам'яній скрині, де виявив кулясту амфору [14, С. 44]. Дослідники вперше звернули увагу на міжкультурні зв'язки між племенами землеробів енеоліту. Однак Друга світова війна перервала ці дослідження.

2. Дослідження післявоєнних років (кін. 1940-х -1980-і рр.); відбувається інтенсифікація робіт, перерваних війною.

Успіхові досліджень на даному етапі сприяло те, що у лютому 1940 р. було створено Львівський відділ Інституту археології АН УРСР, що став основним науковим осередком по вивченню найдавнішої історії західного регіону України [15, С. 5]. Це стало початком численних археологічних експедицій, основною метою яких було проведення широкого систематичного дослідження.

Актуальними проблемами вивчення енеоліту в цей час були походження та історична доля археологічних культур. Саме ці питання стали стрижнем досліджень для багатьох археологів, зокрема, для Ю. Захарука та М. Пелешцишина, С. Березанської, В. Циглика. В 1958 р. С. Березанська провела археологічну розвідку в с. Кургани, де виявила культурний шар Вербковіце-Костянець [4, С. 45]; двома роками пізніше тут працювали М. Пелешцишин та В. Циглик; в 1959 р. Ю. Захарук керував розкопками в с. Могиляни. Серед всіх вище перерахованих дослідників варто окремо відзначити М. Пелешцишина, який присвятив вивченню Острожчини не один рік. Працював він і в с. Хорів, де виявив поселення Трипільської культури (далі – ТК) [5, С. 335-336].

Найбільшим, безсумнівно, є внесок І. Свешнікова [10, С. 34], автора численних наукових праць та публікацій. Саме його роботи є одним із основних джерел до вивчення енеоліту Острожчини.

Історія археологічного дослідження енеолітичних пам'яток Острозчини

Загальний стан археологічного дослідження краю значно покращився.

Свій внесок в дослідження найдавнішого періоду в історії краю зробили і власне жителі Острога, працівники Острозького краєзнавчого музею, а з 1981 р. історико-культурного заповідника [16, С. 3]. О. Бондарчук, завідувач відділом охорони пам'яток ОДІКЗ та О. Романчук в 1983 р. провели розвідку-розкоп в долині р. Вілія, де виявили енеолітичні пам'ятки.

3. Дослідження сучасного етапу (1990-і рр. до сьогодні). На даному етапі, особливо останніми роками, під впливом антропогенного фактора (сільськогосподарські та будівельні роботи) різко скорочується кількість пам'яток придатних для дослідження. Особливо небезпечним даний процес є в низинних районах, де шар гумусу та підгрунтя, що містить рештки поселень та поховань давніх епох, порівняно тонкий. Все це веде до скорочення джерельної бази, адже матеріали знищуються. Проте, не дивлячись на це, інтенсивні археологічні роботи в регіоні не ведуться. Тому основна увага приділяється проведенню археологічних розвідок. Слід відзначити дослідницьку діяльність науковців О. Бондарчука, О. Позіховського, Г. Охріменка; саме їм належить визначна роль в дослідженні енеоліту Острозчини. Вони й на даний момент продовжують плідно працювати в цій галузі, систематизуючи та аналізуючи здобуті матеріали та виявляючи нові.

З вивченням даного періоду пов'язано дуже багато проблем. По-перше, багато матеріалів знаходяться в фондах, вони не публікуються, тому не доступні для широкого кола науковців. По-друге, гальмує розвиток досліджень фінансова проблема. В зв'язку з відчутним дефіцитом грошових коштів дослідження практично не проводяться. Саме через це нагальною проблемою є публікація та популяризація уже наявних у фондах матеріалів.

З усього сказаного вище можна зробити висновок, що вивченню енеоліту району в різні часи приділялася певна кількість уваги, але загалом даний період можна вважати недостатньо вивченим, адже ефективному вивченню заважає цілий ряд проблем.

Пам'яток енеоліту на території району відносно невелика кількість. В основному це поселення та поховання ТК, ККА, Волино-Люблінської культури (ВЛК) [12, С. 22]; трапляються і випадкові знахідки [6, С. 56-64]. Інформація про дані пам'ятки є неповною, обмежується короткими повідомленнями. Повноцінно дослідженими є хорівські пам'ятки Трипілля та поховання ККА в с. Межиріч, м. Острог та ґрунтовий могильник ВЛК із знахідками ТК та ККА в урочищі Земан біля Острога [9, С. 23].

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

Література

1. Бондар І. В. Звід археологічних розкопок 1957-1958 рр., – К., 1958.
2. Археологічна спадщина Яна Фіцке / За заг. ред. Г. В. Охріменко/. - Луцьк: Вол. обл. друкарня, 2005р.
3. Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 4/ За ред. М. Пелещишина. – Львів, 2000.
4. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині Кам'яного віку / Під ред. О. М. Черниш. – К: Наук. Думка, 1981.
5. Археологические открытия 1974 г. – М.: Наука, 1982.
6. Археологічні пам'ятки Української РСР: Короткий список / Під ред. Д. Я. Телегіна. – К.: Наук. Думка, 1966.
7. Історія міст і сіл УРСР: Ровенська область. – К., 1973.
8. Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій Острог на порозі 900-річчя (1990-1992). – Острог, 1992.
9. Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею. Вип. 4. – Рівне, 2006.
10. Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 7. – Львів, 1998.
11. Равчук Г., Ткач О. Острог: краєзнавчий нарис. – Львів: Каменяр, 1987.
12. Свешніков І. К. Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля. – Львів, 1953.
13. Свешніков І. К., Ніколаєнко Ю. М. Довідник з археології України: Ровенська область. – К.: Наук. Думка, 1982.
14. Свешников И. К. Культура Шаровидных Амфор // Свод археологических источников. – Вып. В 1-27. – М.: Наука, 1983.
15. Терський С. З історії дослідження Волинського краю Археологічною експедицією Львівського історичного музею (1957-2000) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 8. Давнє населення Заходу України: екологія, історія, культура. – Львів: Інст. україноз. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002.
16. Хведась А. О. Острозький державний історико-культурний заповідник: Путівник. – Львів: Каменяр, 1985.

Дмитро ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ

Археологічні дослідження села Монастир'юк та його околиць. Давньоруський період

Село Монастир'юк Рівненської області знаходиться за один кілометр на північ від Острога, дещо південніше села Розваж (до сільради якого воно й належить). Вдале географічне розташування сприяло заселенню території Монастир'юк у минулі історичні епохи, що і дало підстави появи в його околицях археологічних пам'яток – культурних залишків стародавніх поселень.

Топографія поселень та городища

Укріплення городища височать безпосередньо над заплавою лівого берега р. Горинь у північній ділянці села Монастир'юк на високому краю плато, яке подається у заплаву у вигляді великого мису шириною 2 км, за 850 м на південний схід від церкви села Розваж.

Монастир'юк-1 знаходиться за 100 м на південний схід від городища на невисокій терасі, між лінією води та краями узвишся, і тягнеться вузькою смугою завширшки 50 м вздовж берега у напрямку городища.

Монастир'юк-2 розташоване за 50 м на північний захід від городища і займає північний край великого мису, на якому лежить село Монастир'юк, де його омиває невеликий потічок, що впадає в Горинь дещо північніше мису. Більшу частину пам'ятки займає підприємство і приватні садиби; також її перерізає дорога Острого – Оженин.

Монастир'юк-3 розташоване смугою на високому березі р. Горинь між центральною районною лікарнею м. Острога і с. Монастир'юк. Його південний край забудований садибами села.

Територія усіх археологічних пам'яток зайнята під приватні городи, щороку розорюються, внаслідок чого руйнуються культурний шар і залишки поселень опиняються на поверхні.

Пам'ятки давньоруського часу

До часу Київської Русі належать укріплення городища і три відкриті поселення довкола нього.

Про наявність в селі Монастир'юк городища згадував О. Романчук у своїй доповіді на конференції у Старокостянтинові, присвяченій літописному Губину [6. С.186.]. Безсумнівно, що це городище відоме місцевим археологам О. Позіховському та О. Бондарчуку.

Городище має велику площадку близької до прямокутної форми, оточену високим валом (3-5 м заввишки), до якої зі сходу примикає ще одна менш

укріплена площадка (рис.1). В'їзд до центральної площадки знаходився з південного боку. Також наявні сліди додаткового укріплення обривистого берегу річки Горинь. На цьому місці сьогодні збереглися залишки трьох бастионів круглої форми з невеликими канавками в центрі кожного викопаними півколом. Глибина останніх 0,5 м, але безсумнівно, що вони були значно глибші і з часом затянулися ґрунтом. Двоє бастионів із західного краю розташовувалися поряд, а один на відстані 20 м від них. Ще за 20 м на схід від останнього помітні сліди подібного бастиону, ймовірно, зруйнованого пізніше. Поряд з ним є невеликий прохід у стінці валу. Якщо це не пізніше руйнування укріплень, зроблене для дороги, то це могли бути ворота середньовічного часу, через які проходив шлях від пристані на річці під західними стінами центрального укріплення до південних воріт. Менша, укріплена площадка збереглась не повністю. Її південний бік зруйнований сучасними будівлями, тому невідомі її точна форма і величина. Центральна площадка на сьогодні зайнята приватною садибою і повністю розорана. Проте на поверхні знахідки давньоруського часу трапляються рідко.

На поселеннях Монастирьок-1, Монастирьок-2 і Монастирьок-3 зібрано значну кількість горщиків, які за формою перерізу слід датувати X – поч. XI ст. [2. – С. 448-449. – рис. 106, 1-10.]. Це відігнуті назовні вінця сформовані у вигляді манжета (рис. 2, 1-5, 29-31; 2, 15-26; 3, 1-23). Вони часто тришарові у перетині, що залежить від слабкості випалу, сірі, або рожеві на колір, з домішками найчастіше піску, рідше – жорстви, слюди, шамоту, обкатаних зерен кварцу. Поверхня їх шерехата на дотик, іноді пориста. Орнаментація складається з хвилястих ліній на плічках (рис. 3, 12, 13), паралельних рядів прямих ліній (рис. 3, 53, 57), зигзагів (рис. 3, 58) або скошених ліній на вінці посудини (рис. 3, 52). Трапилося два фрагменти орнаментованих каплеподібними відтисками на плічках (рис. 2, 14, 28). Знайдено також одне вінце посудини з вертикальним горлом з невеличким валиком на горловині. Такі вироби датуються X-XI ст. [3. – рис. 3, 4; 15. – С. 53. – рис. 79, 47.]. Також трапилося чотири фрагменти ліпних горщиків X ст. (рис. 3, 1-4). До цього ж часу слід віднести три біконічних глиняних пряслиця (рис. 3, 54, 55, 56). Одне з них (рис. 3, 56) темно-сірого кольору, погано випалене, з рівно зрізаною поверхнею, але великою кількістю дрібних ямок в ній. Інше – темно-жовтого кольору, добре випалене, з дещо меншою кількістю ямок. Більш пласкату форму мало ще інше біконічне пряслице (рис. 3, 54), добре випалене з великою кількістю шамоту. Цікавою знахідкою є уламок посудини з вертикальними стінками висотою 2 см і сильно виступаючими закраїнами біля дна, дещо загнутими вгору і заокругленими. Діаметр виробу 12 см (рис. 3, 50). Ймовірно, це був світильник [2. – С. 447. – рис. 105, 1.]. На поселенні Монастирьок – 1 було

*Археологічні дослідження села Монастир'юк та його околиць.
Давньоруський період*

також знайдено дві мисочки (рис. 3,51,52). Одна білого кольору з домішкою обкатаних зерен кварцу (рис. 3,51). Інша – чорного кольору доброго випалу з орнаментацією зі скісних ліній (рис. 3,52).

Близько початку XI ст. поселення Монастир'юк-2 і Монастир'юк-3 припинило своє існування, як і більшість поселень в регіоні. Втім городище та поселення Монастир'юк-1 продовжують існувати в XII – поч. XIII ст., про що свідчить колекція кераміки цього часу, яка має аналогії з інших пам'яток [2. – С. 449-450. – рис. 106, 15-20.]. Більшість посудин цього часу мали горизонтально відтягнуті вінця з округлим валиком на кінці, відділеним зсередини від шийки різким переходом (рис. 3, 30-38, 45-48). Цей тип вінця є найбільш поширеним у XII ст. [5. – С. 53. – рис. 79,34. – табл. 4; 1. – рис. 54; 64;65.]. Вони мають переважно сірий, рідше рожевий колір поверхні, рідко з домішками піску у глиняному тісті. Декілька посудин були виготовлені з білої каолінової глини. Орнаментація горщиків складалась з горизонтальних ліній на плічках (рис. 3, 45, 46) або насічок по краю вінця (рис. 3,47).

Інша частина горщиків мала різко відігнуті назовні, іноді потовщені вінця (рис. 3,39-44). Край вінця округлений чи скошений, іноді слабо відтягнутий донизу. Такі горщики відомі з Галицької і Волинської земель та Чорної Русі і датуються XIII ст. [5. – С.53. – рис. 79, 40-46.].

На поселенні Монастир'юк-1 було знайдено цвях зі шлямпою круглої форми (рис. 3,59). Аналогії відомі з давньоруських поселень та датуються X – XIII ст. [4. – С.141. – рис. 62,9].

До цього ж часу можна віднести точильний брусок квадратний у перетині (рис. 3,60). [4. – С.151. – рис. 16,6; 65,12,13.].

Висновки

Городище належить до найбільш раннього типу, без культурного шару [5. – С. 14.]. Очевидно, воно було общинним городищем-сховищем, не заселеним постійно. Населення, що проживало на селищах поблизу городища ховалось туди у випадку небезпеки [5. – С. 15.]. Під сумнівом залишається питання, чи залишки бастионних укріплень належать до давньоруського часу. Скоріше за все, городище використовувалось як фортеця у пізніший час, і бастиони добудовувались, можливо, у XVI ст. Матеріали з поселень, маючи аналогії на території руських земель, датують їх X – поч. XI ст. Лише городище та поселення Монастир'юк-1 існують у XII – п. пол. XIII ст. (поселення Монастир'юк-1 з перервою у XI ст.).

Література

1. Винокур І. С., Журко О. І., Мегель В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля: За матеріалами археологічних досліджень 1997-2003 рр. До 800-річчя Губина // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII-XIII ст.). Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції 26 червня 2004 р. – К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський; Старостянтинів, 2004. – 164 с.
2. Кучера М. П. Кераміка // Археология Украинской ССР. – К., 1986. – т. III. – С. 446-455.
3. Кучера М. П. Кераміка Древнього Плісеська // Археологія. – 1961. – т. XII. – С. 143-154.
4. Кучінко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк: Вежа, 1996. – 208 с.
5. Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. – 248 с.
6. Романчук О. Невідоме городище поблизу села Райдужне Острозького району // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII-XIII ст.). Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції 26 червня 2004 р. – К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський; Старостянтинів, 2004. – С. 184-190.

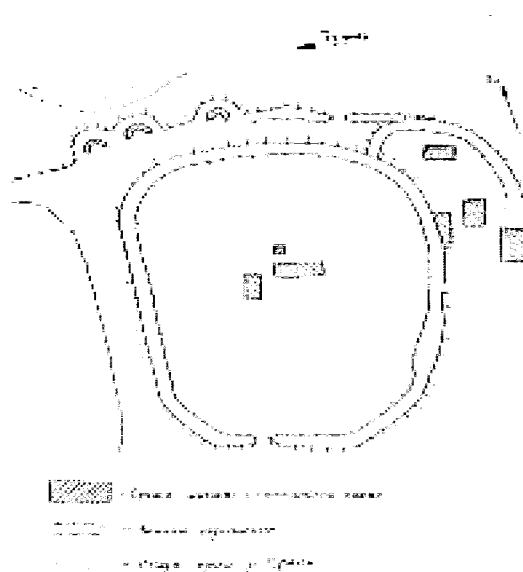

Рис. 1. План-схема городища.

Рис. 2. 1-13. Кераміка з городища; 13-27. Кераміка з поселення Монастирсьок-2;
29-31. Кераміка з поселення Монастирсьок-3.

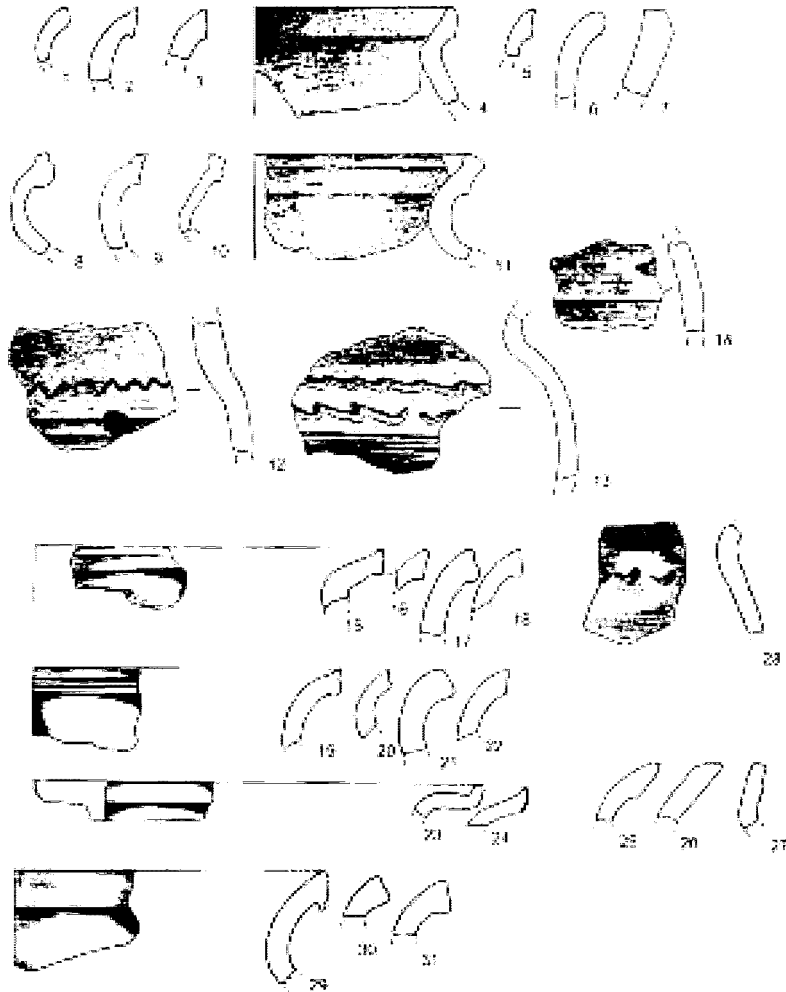

Рис. 3. Матеріали з поселення Монастир'юк-1.

Пам'ятки часів Київської Русі з околиць села Новомалин на Острозщині

Площа Острозького району вкрита густою мережею поселень часів Київської Русі X-XIII століть відомі біля десятка городищ.

В околицях Новомалина автором у чотирьох пунктах виявлено і зібрано підйомний матеріал X-XIII століть. В кінці 1980-х років науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника м. Острога О. А. Бондарчук поблизу руїн стародавнього посаду зібрав незначну колекцію археологічного матеріалу часів Київської Русі [1]. Восени 1993 року співробітником Острозького заповідника О. В. Гладуненком в західній околиці Новомалина була зібрана невелика колекція археологічного матеріалу, серед якого частина уламків кераміки походила з часів Київської Русі X-XI ст. [2].

В «Довіднику з археології України. Ровенська область» про пам'ятки Новомалинаї часів Київської Русі немає жодної згадки [3].

В пункті Безодня I за 1 км на захід від села праворуч від дороги до с.Буца знаходиться багатошарове поселення.

Даний пункт є мисом Мізоцького кряжу, витягнутого по осі захід-схід. Висота мису над рівнем заплави річки Збитенки 4-7 метрів [4]. Із західної сторони мис межує з джерелом Безодня, з південної – з лугом і заплавою річки Збитенки, а на півночі – з мішаним лісом. Зі східної сторони мис плавно понижується і переходить у вузький видолонок. Описана місцевість розорується фермером з міста Острога, який у місцевих селян взяв в оренду частину поля.

Доба Київської Русі представлена на пам'ятці тільки уламками кераміки. Найдавніші знахідки цього періоду відносяться до X ст. (Рис.1, 3, 5, 6). До так званої кераміки «курганного» типу відносяться фрагменти вінчиків (Рис.1, 4, 7), які датуються X – першою половиною XI ст. Випал слабкий, рідше - середньої якості. На зламі черепки тришарові. На всю товщину черепок має чорний колір, а поверхневий шар – сірий з коричневим відтінком. Деякі посудини орнаментовані здебільшого горизонтальними і рідко хвилястими заглибленими лініями (Рис.1, 9-14).

Багатошарове поселення Безодня II знаходиться на захід від джерела Безодня на вершині, західному і південному схилах мисовидного підвищення. Мис витягнутий по осі захід-схід, підіймається над заплавою на висоту до 7 м і поступово підвищується у західному напрямку. Описана місцевість розорується фермерським господарством.

Часи Київської Русі представлені уламками кераміки X-XI ст., в основній масі горщиками декількох типів.

До першого типу відноситься горщик з помірно відігнутими назвні вінцями із відтянутим вгору і вниз краєм. (Рис.2,10). Поверхня світло-сірого кольору. Випал тришаровий. В тісті домішки дресви. Таких екземплярів кераміки в колекції декілька.

Другий тип горщиків має на зовнішньому краї вінець – потовщення («манжетку») (Рис.2, 1-4, 6-9). Такий тип горщиків відноситься до кераміки курганного типу. Колір зовнішньої поверхні від світло-сірого до сірого з різними відтінками. Поодинокі зразки мають колір вохри, теракоти. Випал середньої якості. На зламі черепки тришарові.

Плічки та тулуб горщиків орнаментовані горизонтальними та паралельними заглибленими лініями (Рис.2, 11-13) та лініями поєднаними із хвилястими (Рис.2, 14-16).

За кілька кілометрів на захід від Новомалина на високому мисі Мізоцького кряжу знаходиться покинутий хутір Подобанка з двома порожніми хатами. Через хутір проходить ґрунтова дорога до села Буца Здолбунівського району.

Пам'ятка Київської Русі в даному пункті розташована ліворуч від дороги на підйомі мису, який розорюється під горою жителями Новомалина.

На південному схилі мису зібрана нечисельна колекція фрагментів посуду часів Київської Русі. За формою вінців та іншими ознаками вони поділяються на декілька типів. Всі уламки належать кухонним горщикам, які мали конічний тулуб з найбільшим розширенням у верхній половині висоти посудин. Вінчики горщиків на зовнішньому краю мають потовщення («манжетку») (Рис. 7, 1, 2, 5, 8). Даний посуд відноситься до так званої кераміки курганного типу і був поширений в X – першій половині XI ст. Колір кераміки сірий, темно-сірий. В глиняній масі домішки піску різної концентрації. Випал якісний.

Плічки і стінки горщиків орнаментовані горизонтальними паралельними заглибленими лініями різної ширини (Рис.3, 6, 7, 9).

В західній частині хутора Подобанка, ліворуч від дороги Новомалин-Буца, знаходиться глибокий яр з джерелом. На північ від дороги напроти джерела колективне поле, на якому автором були виявлені поселення часів пізнього палеоліту, раннього заліза та Київської Русі X-XI, XIII століть.

Підйомний матеріал збирався на пологому південному схилі мису. Ґрунт на мисі родючий. Серед зібраного матеріалу основна маса уламків кераміки відноситься до періоду Русі і належить горщикам. Частину посуду на поселенні, судячи з профілю вінців (Рис. 1, 2, 7), умовно можна віднести до культури типу Луки-Райковецької. Горщики з таким профілюванням

Пам'ятки часів Київської Русі з околиць села Новомалин на Острозщині

вінців відомі на початковому етапі виробництва гончарної кераміки. Решта фрагментів вінчиків (Рис. 4, 3-6, 8-14) мають «манжетку», характерну для горщиків X – поч. XI ст. Поверхня черепків сірого кольору різних відтінків – аж до чорного. В глиняному тісті домішки піску, на зламі черепки тришарові і рідко двошарові.

Горщики орнаментовані прямими та хвилястими лініями різної ширини.

Частина уламків посуду на пам'ятці відноситься до XII-XIII століття.

Вінчики у горщиків цього періоду відігнуті назовні, край загнутий так, що утворює округлий валик (Рис. 5, 2, 4-6). Стінки тонкостінні, в глиняній масі незначні домішки дрібного піску, а інколи домішки відсутні. Посуд світло-сірого та білого кольорів, орнаментований прямими паралельними та хвилястими лініями. Випал високої якості.

Як свідчать археологічні матеріали, перші слов'яни в околицях Новомалина з'явилися у IX – на початку X ст. Всі виявлені автором пам'ятки датуються X – поч. XI ст. і розташовані на відрогам Мізоцького кряжу вздовж заплави р. Збитенки. Поселення невеликі за площею і склалися з декількох жител. Всі вони розташовані на родючих ділянках ґрунту поблизу луку, джерел і струмків. Тут розвивалося землеробство і скотарство.

Пам'ятка XIII ст. (а, можливо, і початку XIV ст.) знаходиться лише на хуторі Подобанка. Ймовірно, такі пункти є і в інших частинах села, які ще не досліджені.

Пізніше на базі згаданих слов'янських поселень виникло село Глухні (Глухи), відоме з документальних джерел від 1437 року [5]. В кінці XVI ст. Глухи були перейменовані у Новомалин [5].

Література

1. Усне повідомлення О. А. Бондарчука.
2. Усне повідомлення О. В. Гладуненка.
3. Свешніков І. К. Нікольченко І. М. Довідник з археології України. Ровенська область. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 87.
4. Гренчук К. І. Природа Ровенської області. – К., 1976. – С. 8, 45, 50-52.
5. Манько М. П. До питання про час заснування і дату першої писемної згадки про село новомалин // Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 3. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – С. 57-58.

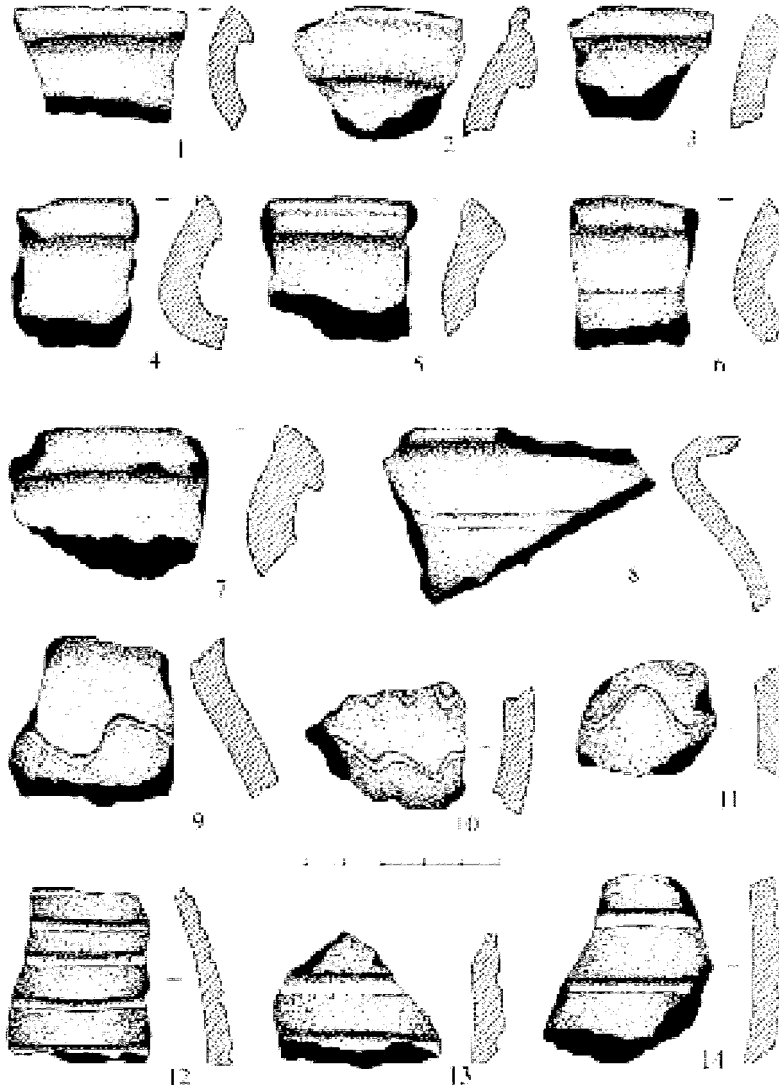

Рис. 1. Новомалин. Урочище Безодня-1.

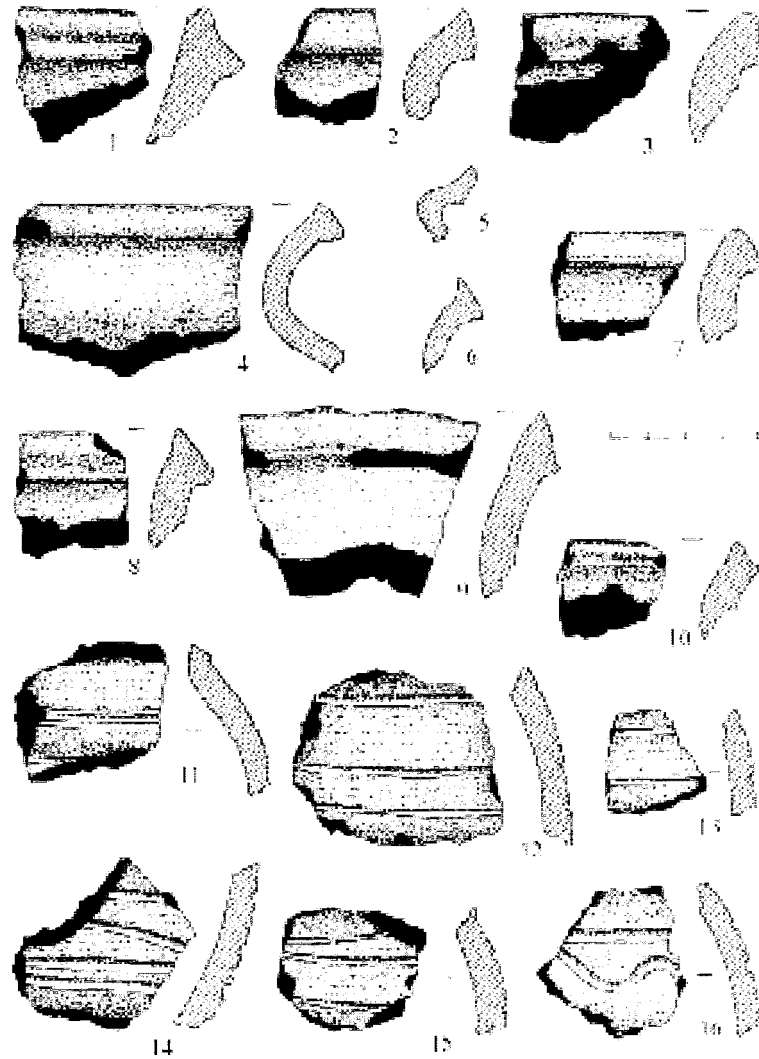

Рис. 2. Новомалин. Урочище Безодня-2.

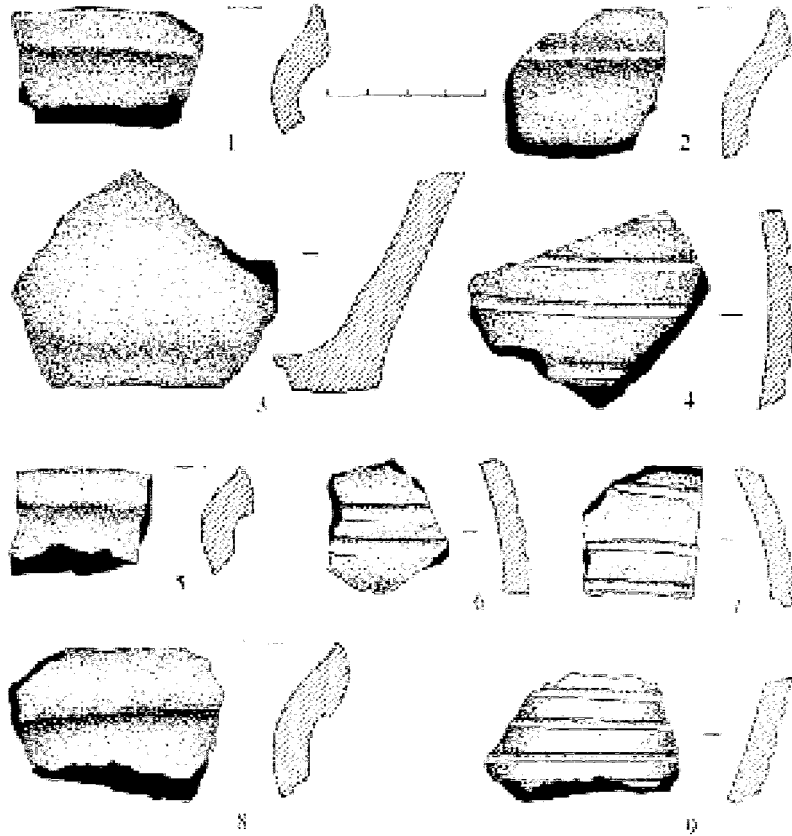

Рис. 3. Новомалин. Подобанка-1.

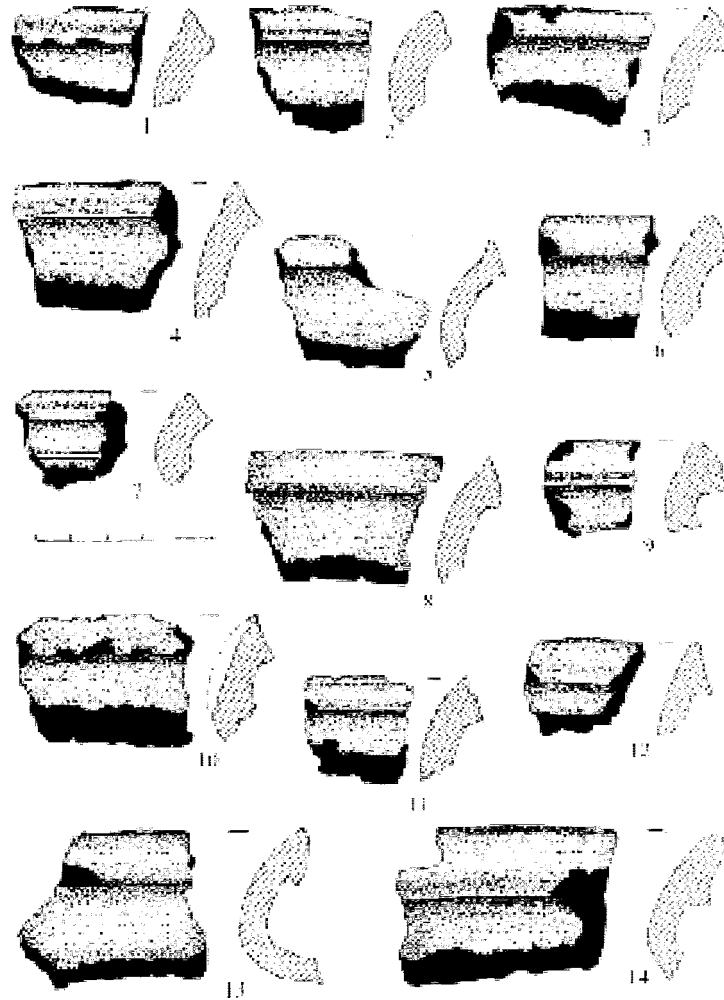

Рис. 4. Новомалин. Подобанка-3.

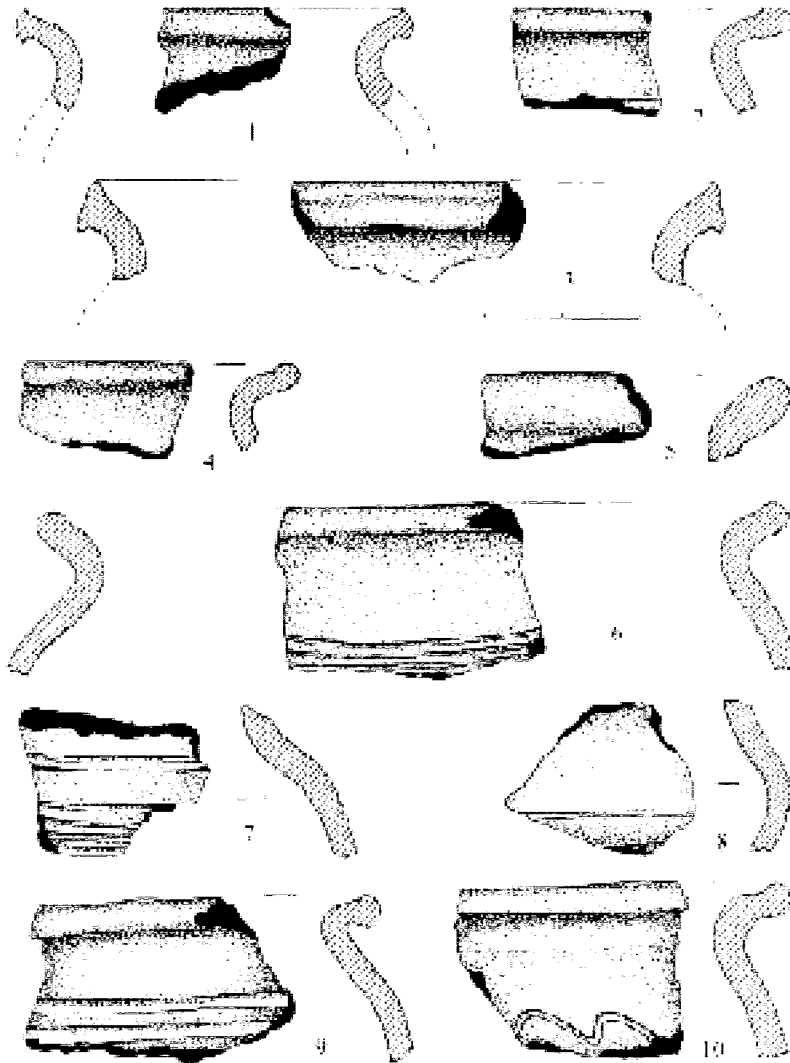

Рис. 5. Новомалин. Подобанка-3.

Микола БЕНДЮК

Підсумки етнографічної експедиції по Острозькому району в 2007 році

З 23 липня 2007 р. в Острозькому районі працювала фольклорно-етнографічна експедиція.

Ідея проведення експедиції в Острозькому районі виникла ще рік назад. Займаючись вишиваними сорочками, я не зміг визначити, який орнамент все ж таки характерний для Південної Волині, де знаходиться й Остріг. Переглянувши всі доступні матеріали, я звернув увагу, що волинське Полісся досліджене дуже добре, його вважали не зіпсованим цивілізацією, і тому туди постійно виїжджали експедиції з Києва, Львова, Луцька, Рівного; саму ж власне Волинь було досліджено надзвичайно мало. Не знайшовши нічого, що могло б мені допомогти визначитись із заданою ціллю, я зв'язався із визнаним фахівцем з етнографії, працівником Рівненського обласного музею – Аллою Українець. Під час зустрічі погодили термін експедиції (літо 2007 р.).

В експедиції брали участь працівники Острозького історико-культурного заповідника, Рівненського краєзнавчого музею, Національного університету «Острозька академія» та спеціаліст з туризму Острозької районної державної адміністрації.

23 липня члени експедиції відвідали село Межиріч. Перше, на що ми звернули увагу, був великий чотириповерховий млин, в якому ще подекуди зберігається устаткування дев'ятнадцятого століття. На жаль, зараз млин в незадовільному стані і потроху руйнується та розкрадається. Якби це приміщення відреставрувати і використати під готель з рестораном, зберігши інтер'єр млина, то можна було б зацікавити багатьох потенційних туристів для поселення в ньому, тим більше, що поряд знаходиться Межиріцький монастир, та й до музеїв Острога недалеко. Крім, звичайно, монастиря з чудотворною іконою «Межиріцькою Богородицею», про яких вже багато написано, ми звернули увагу на піч, що знаходиться за монастирем, і куди туристи не завжди доходять. Піч унікальна, не знаю, чи є в Україні ще бодай одна така споруда, датована сімнадцятим століттям. Про призначення печі існує декілька версій. За однією з них, піч називається «обігрівальницею», тобто там грілися прочани та сторожа в холодну пору року. За другою версією, поряд з піччю знаходився палац князів Острозьких, і на свята княжі кухарі на великих вертелах пекли цілими биків та свиней і такими нерубаними та нафаршированими їх подавали на банкетний стіл. Непогано було б відродити і зараз таку кулінарну традицію і проводити

фестиваль, скажімо, «Запеченого бика». Третя версія стверджує, що піч використовували ковалі для нагрівання заліза. З розповідей місцевих жителів ми дізналися, що раніше навколо монастиря біля річки проживало багато ковалів, в XIX-XX ст. більшість із них були єврейської національності. Всі три версії достовірні для різних періодів існування печі. Так, скажімо, не уявляю, як кузня зі своїм гуркотом могла знаходитись біля княжого палацу. Та вже в XIX-XX ст., коли палацу вже не існувало, ковалі, звичайно, могли використовувати піч у своїх цілях.

Знайдення чудотворної ікони "Знамення"
в селі Вілія

Членами експедиції в Межиріччя було записано багато обрядових пісень та цікавий процес проведення весілля.

24 липня відвідали село Вілія – колись широко знаний центр гончарства. На жаль, на сьогодні в селі залишилося тільки двоє гончарів, які відмовляються надалі працювати в гончарному промислі і виховувати наступне покоління майстрів.

Також в селі існує капличка, яка була побудована на місці, де було знайдено чудотворну ікону «Богородиця Знамення». В капличці знаходиться картина, на якій зображено жителя села Вілія Домну в українському національному строї, що був характерний для даної

місцевості в кінці XIX – на початку XX століть. Сама чудотворна ікона зберігається в церкві. На жаль, сфотографувати її не дозволили. Навколо церкви по периметру закопані кам'яні хрести, один з яких має дату 1780 р., хоча сама церква побудована в 1905 р. Також біля церкви стоїть металевий хрест на могилі повстанця «Нечая», який був родом з Хмельниччини.

25 липня відвідали село Новомалин. Залишивши автобус, піднялися до замку. Видовище руйн вражає, однак жаль, що замок продовжує руйнується.

Із розповідей місцевих жителів ми дізналися, що в селі за Польщі існував духовий оркестр з 12 чоловік. Працювали лісопилна майстерня

Підсумки етнографічної експедиції по Острозькому району в 2007 році

(тартак), фабрика смоли, три водяні млини, в одному з яких били сукно, з якого пізніше шили накидки.

З весни 1943 р. ліси під Новомалином були місцем активних дій Української Повстанської Армії, в якій перебувало багато новомалинців. Під час нападу підрозділу УПА на німецьку адміністрацію, розміщену в Новомалинському замку, влітку 1943 р. замок був спалений. Напередодні Покрови 1943 р. село було спалене гітлерівцями і польською поліцією; більшість жителів врятувалися у Новомалинських лісах.

26 липня заїхали в село Верхів. Надзвичайно мальовнича місцевість. Школа знаходиться в будинку, який належав управителю маєтку графа Іллінського Григорію Добринському. На жаль, пізніші добудови та перепланування не дають змоги побачити приміщення в первісному вигляді.

Із розповідей місцевих жителів ми дізналися цікаву інформацію про переховування в приміщенні школи під час другої світової війни українських повстанців. Коли на село налітали війська НКВС, вояки УПА відступали через потаємний хід, в який можна було увійти через шафу в коридорі на першому поверсі. Вчителі в 1944 р. посадили на клумбі біля школи квіти у формі тризуба, але побачити той тризуб можна було лише з другого поверху школи. На жаль, котрийсь із «советів» все-таки виглянув у вікно і змусив перекопати клумбу.

Наступним пунктом нашої експедиції було село Лебеді. Найцікавішим співрозмовником в цьому селі виявився місцевий коваль Бендюк Іван Маркович, 1921 року народження. В моєму уявленні з дитинства ковалі мали б бути високого росту з широкими плечима, щоб мати силу кувати залізо великою кувалдою. Проте дід Іван – невисокого росту, худий, з маленькими вусиками. Він зустрів нас біля свого охайного садка з солодкими грушами та яблуками. Всадовивши нас на стільці, дід запалив цигарку і, побачивши наші зацікавлені погляди, додав, що ніколи раніше не зловживав спиртним і не палив, і тільки декілька років тому, після смерті дружини, закурив.

Розповідь свою почав з того, як купив у верхівського коваля Мізерського інструмент для кування за 200 злотих; за ці гроші можна було купити майже три корови. На жаль, розпочати свою справу за польської влади було складно. Для того, щоб отримати «карту ремісничу», тобто ліцензію, для поляка потрібно було заплатити 40 злотих, а українцю – 200. Як не вмовляли поляки одружитись на католичці, Іван не зрадив своєї віри, залишившись православним. А допоміг з роботою чех зі Здолбунова Янічек – депутат польського Сейму; йому вдалося дістати «карту ремісничу» для Івана.

З розповіді Бендюка Івана: «В 1939 році прийшли «совети». Вони були голодні, як собаки, ходили по дворах, забирали то кабанчика, то курочку. Коні були замість вуздечок прив'язані за нижню губу «верьовкою», так

само і гвинтівка була вчеплена на мотузку. Але перші «совети» були кращими, бо скоро пішли».

В 1944 році Іван Маркович брав участь у Гурбенському бою. Правда, він тоді щойно тільки був мобілізований в УПА, до того допомагав бандерівцям своїм ремеслом. Їх, молодих, привели в урочище Коритища, а неподалік, на хуторі Чаволянка, невдовзі з'явилися війська НКВС з танками та мінометами. Беззбройним юнакам не було сенсу гинути від рук добре озброєних військових формувань, тому вони лісом розійшлися по домівках.

У розмові дід Іван згадав і про рідного брата Уласа Самчука, який був теж ковалем, а про письменника відізвався так: «У нього вся родина була працююча: одні працювали на землі, інші займалися ремеслом, а Улас, бідака, пішов у науку».

27 липня ми навідалися в село Оженин. Село зі своїми багатоповерхівками та заводами для членів експедиції виявилось не дуже цікавим, однак в світлиці Оженинської школи № 1 побачили цікаву серпанкову намітку, якій, можливо, вже років двісті. На території Оженинської школи

№2 знаходиться приміщення колишнього костелу з арками та контрфорсами, яке зараз переобладнане під навчальні класи.

Паралельно було обстежено село Бродів. Зливування та захоплення в членів експедиції викликав хрест, розташований на куполі церкви святого Миколая. Хрест ковальської роботи, виконаний не в площині, як ми звикли, а в об'ємі, і рамена хреста показують увсі сторони світу. Навколо хреста закріплено багато восьмипроменевих зірок, які символізують зоряне небо. Церква побудована у XVIII ст. і, найвірогідніше, хрест також того часу.

Найбільш вдалим днем першого етапу експедиції виявився останній – субота, 28 липня. Село Милятин. Наш автобус спочатку під'їхав до сільської церкви, яка є пам'яткою архітектури XVIII ст. Церква будувалася як греко-католицька, тому в ній поєднано традиції як

Підсумки етнографічної експедиції по Острозькому району в 2007 році

православні, так і католицькі, що створює дещо незвичне, проте приємне враження.

Далі польовою дорогою наш шлях проліг до села Михалківці. Насамперед, ми звернули увагу на вітряк. Він стоїть самотньо на краю села, біля кладовища; ще декілька років тому вітряків було два, а зараз від другого залишилися лише одні жорна. Та навіть уцілілий вітряк стоїть перекошений, і якщо його не відремонтувати або не перевезти до Острога, ми можемо втратити й цього.

Михалківська церква побудована в 1740 році. Вона хоча й невелика, але дуже гарно виглядає серед розкішної зелені. Місцеві селяни відразу запитали нас чи ми є українцями. Отримавши ствердну відповідь, вони почали пригадувати минуле та нам свої показувати раритети. Раритетів, як монументальних, так і рухомих, виявилось багато.

До монументальних споруд, крім церкви й вітряка, належать: приміщення школи, яке колись було садибою родини Марковичів, родичів по чоловікові української письменниці Марко Вовчок (М.О.Вілінської), а також пам'ятний знак, встановлений на честь перемоги над турками у війні 1855 року, надмогильний пам'ятник відомому просвітянину Сергію Козицькому, та й просто хати, побудовані із цегли, яку виготовляли в селі на цегельні відомого письменника Дмитра Марковича. В селі свято бережуть пам'ять про ще одного свого знаменитого земляка, повстанського поета і композитора священика Христофора Блонського.

Жителі села постійно піклуються про впорядкування двох братських могил, в яких поховано сорок українських повстанців – вихідців з Галичини. Підрозділ Української Повстанської Армії здійснював рейд нашою територією і наразився на надзвичайно сильне військово-угруповання військ НКВС. Розпочався бій, в якому і загинули сорок упівців. Місцеві жителі розповідають, що один із бандерівців ще був живий, коли відійшли «совсти», і просив михалківчан передати матері, що він тут загинув. На жаль, ні імені, ні псевдо цього вояки ніхто не пам'ятає; знають лише, що він, як і увесь загін, прийшли з Галичини. Лише одного із загиблих знали місцеві жителі. Він був родом із сусіднього села Країв. Це – чотовий Самчук Володимир, псевдо – «Повстанець», який супроводжував групу. Він був похований окремо.

Розійшовшись по селу, члени експедиції знайшли багато матеріалів як етнографічного, так і фольклорного характеру. Розпитуючи старших людей про те, який одяг носили їхні предки, ми прослідкували, що традиції у цьому регіоні не були перервані, на відміну від сіл, що знаходяться поблизу та на південь від Острога. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, Острог був містом, де носіння традиційного національного одягу було поступово замінене містечковими звичаями. Велику роль зіграло заснування в Острозі жіночого училища імені графа Блудова та чоловічої гімназії. З однієї сторони,

це все-таки привнесло в місто освіту, а з іншої – вбивало все традиційно-українське, в першу чергу, українську мову (яка, слава Богу, вижила), по-друге, культуру виготовлення і носіння українських строїв.

Українське відродження настало із створенням товариств «Просвіти». В Острозі «Просвітою» керували вихідці з Центральної України – Микола Шугаєвський, Оникій Богун та інші, найчастіше, приїжджі люди. Натомість в Михалківцях над цим працювали волиняни С. Козицький та Х. Блонський. Зрозуміло, що місцеві просвітяни продовжували давні місцеві традиції, які не були перервані завдяки діяльності родини Марковичів, тоді як в Острозі створювалася нова, в багатьох значеннях еkleктична, або, як її можна ще назвати, «шароварна» культура. Можливо, вона має право на існування, тому що створювалася не одне десятиліття і вже ввійшла в наше життя, але хотілося б, щоб наше корінне, традиційне, яке йде ще з часів язичницьких, не припинялось, а розвивалося належним чином. Це стосується не лише етнографії, а й фольклору. Якщо в традиційних ритуалах він ще зберігся, то пісенну культуру нам потрібно заново відроджувати. Хотілося б, щоб творчі колективи взяли за основу наші місцеві ритми, манеру співу та мелодіку. Щоб ці ж колективи виступали на сцені не в абстрактних «українських костюмах», а в нашому волинському національному вбранні. Якщо вдуматися в саме поняття, яке більшість із нас вживає стосовно поняття «український костюм», то воно вже є розмитим і не відповідає тому значенню, яке надавали одягу наші предки. Коли одяг шили, то враховували всі дрібниці, особливо це стосувалося орнаменту. Особисто я для себе зробив висновок з експедиційних поїздок, що орнамент, характерний для південної Волині, мав би складатися з геометричного чорно-червоного орнаменту, з основним елементом – восьмикутною, або, як її ще називають, українською зіркою. Хоча я ні в якому разі не відкидаю барвистий рослинний орнамент, який розвивався паралельно з геометричним. Зразки рослинного орнаменту на сорочках можна порівняти з ренесансною орнаментикою, а особливо бароковою, яку ми можемо побачити на іконах та портретах відповідних періодів.

Генадій БОНДАРЕНКО, Микола КУЗЬМИЧ

Вшанування історичних постатей та важливих подій у пам'ятниках Луцька

Здобуття Україною незалежності у серпні 1991 р. дало поштовх для розвитку культури нашої держави на національній основі. Змінилися ідеологічні пріоритети, в тому числі й ставлення до пам'яток історії та культури. Так, уже 25 серпня 1991 р. виконком Луцької міської ради ухвалив рішення про демонтаж пам'ятника В. Леніну у центрі міста. Впродовж 1991–1992 рр. на Волині були в основному демонтовані й зняті з-під охорони держави пам'ятники, що не мали історико-культурної цінності. У Волинській області у 1990 р. охоронялося понад 100 пам'ятників мистецтва, з яких понад 80 – В. Леніну – символу радянської комуністичної влади [3, 401]. У Луцьку демонтовані всі військові монументи з літаком, танком, гарматою.

Частина пам'ятників радянського часу залишилася, і тому їм приділено увагу в цій публікації як важливому свідченню історичної пам'яті, яка формувалася під впливом політичного мислення у руслі комуністичної ідеології. Серед них залишилися в граніті та бронзі імена Степана Бойка (скульптор А. Неверов) – діяча КПЗУ [12, 18], Паші Савельєвої (скульптор В. Борисенко, архітектор В. Подольський) – луцької підпільниці у роки Другої світової війни [7, 10], пам'ятник, який був нещодавно зруйнований, і робітнику – символів праці, біля електроапаратного заводу. Ще з кінця 1950-х рр. стоїть у районі цукрового заводу пам'ятник Тарасові Шевченку – перший у Волинській області [8, 60]. У трьох пам'ятниках прославлено ім'я Лесі Українки. Вони розташовані: один – у парку культури і відпочинку з 1966 р. (скульптор Лев Муравін, архітектор Ростислав Метельницький), другий – на Театральній площі з 1977 р. (скульптори Микола Обезюк, Андрій Німенко, архітектори Валентин Жигулін та Сергій Кілеско) [фото 1]; третій – погруддя, встановлений у 1986 р., біля корпусу № 1 Волинського національного університету (скульптор Галина Кальченко).

Найбільшим пам'ятко-архітектурним комплексом Луцька (7500 кв. м.) є Меморіал Вічної Слави, відкритий 29 жовтня 1977 р., який поступово наповнюється новими пам'ятками історії краю. Авторами є народний художник УРСР, скульптор М. Вронський, архітектор В. Грезділов, а співавторами – Г. Бородін та Г. Годлевський. У центрі Меморіалу сорокаметровий обеліск з чорного граніту, який увінчує двометровий покритий золотом орден Перемоги. Біля підніжжя обеліска дев'ятиметрова бронзова скульптура жінки з лавровою гілкою у лівій руці. Перед нею горить

вічний вогонь. На бічних гранях обеліска – вилиті з бронзи два горельєфи: визволителів Луцька і народних месників.

Площу навколо обеліска обрамлює апсида з чорного граніту з викладеними на ній назвами фронтів, армій, корпусів, дивізій, прикордонних загонів та застав, партизанських з'єднань і загонів, які брали участь у захисті та визволенні області. Від центрального обеліска алея веде до центральної братської могили, де на бронзових плитах вилиті прізвища понад 1800 воїнів, які загинули в боях при визволенні міста. На плитах – барельєфи Героїв Радянського Союзу. Напроти Меморіалу зі сторони вулиці Шопена – також алея з іменами Героїв Радянського Союзу. В центрі братської могили – скульптура смертельно пораненого воїна з автоматом у правій руці. Неподалік – плити з прізвищами партійних, радянських, комсомольських працівників, які загинули від рук українських націоналістів у 1944–1949 рр. Трохи далі – плити з прізвищами волинян воїнів-інтернаціоналістів, які брали участь у різних військових конфліктах і які загинули в Афганістані [7, 6–7]. У березні 2002 р. поруч відкрито пам'ятник загиблим воїнам-афганцям. Центральними фігурами монумента є гранітна стела, проріз якої зображує хрест, а біля його підніжжя – посивіла мати, що оплакує героїв. Скульптор – Олег Байдуков, архітектор – Андрощ Бідзіля [6]. Поруч – плита в пам'ять волинян останнього воєнного призову, які загинули у саратовських таборах від тяжкої праці, голоду і хвороб.

У західній частині Меморіалу – стіна Скорботи з назвами 107 спалених окупантами сіл, відомостями про загальні втрати населення області у війні, знищення військовополонених та горельєфом «Прокляття фашизму». Поруч пам'ятник, відкритий 24 березня 2002 р., яким вшановано трагічну долю українців Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, Бойківщини [фото 2].

22 серпня 2008 р. на Меморіалі відкрито пам'ятник ліквідаторам аварії на ЧАЕС та постраждалим внаслідок Чорнобильської катастрофи 26 квітня 1986 року. Скульптор – Василь Гурмак [11; фото 3].

Крім цього у Луцьку в радянський час встановлено ще кілька пам'ятників, якими вшановано жертви Другої світової війни. Один з них – у Старому місті в кінці вулиці Драгоманова понад р. Стир – на місці розстрілу учасників луцького антифашистського підпілля 1941–1944 рр. Інший – в районі вулиці Гнідавської на пагорбі – символічний гранітний камінь з написом «Жертвам фашизму від громадян міста Луцька». Поруч нещодавно насипано дві символічні могили і встановлено дерев'яні хрести з написами. На одному – «Братська могила жертв другої світової війни (Кількість похованих не встановлено)», на іншому – «Братська могила жертв фашизму 1941-1942 р.р. Тут перепоховано останки 370 військовослужбовців».

*Вшанування історичних постатей та важливих подій
у пам'ятниках Луцька*

У 1990 р. в районі цукрового заводу, біля села Полонка, створено меморіал жертвам геноциду і відкрито пам'ятник на трьохметровому насипаному пагорбі. На плитах із лабрадориту, базальту і габро вибиті тексти на українській мові, на ідиш та івриті: «Жертвам фашистського геноциду від лучан», «На цьому місці, в серпні 1942 року німецько-фашистськими загарбниками розстріляно 25658 громадян єврейської національності – жителів Луцька та околиць. Вічна Вам пам'ять». До 1990 р. на цьому місці були встановлені пам'ятний стовп (1944 р.) та пам'ятник із залізобетону (1986 р.) [5, 34–35].

Слід наголосити, що державницькі пріоритети у Луцьку яскраво проявились ще на зорі нашої державності. Так, уже в листопаді 1992 р. встановлено пам'ятник у вигляді стели з зображенням тризуба на місці поховання генерала армії УНР Олекси Алмазова (1879–1936). За часів радянської влади його могила була зруйнована, і лише в 1989 р. тут встановлено дубовий хрест, який простояв до часу відкриття нового пам'ятника [10]. Очевидно, приблизно в той самий час поруч встановили ще одну пам'ятну стелу – пілотам Української Народної Республіки (сквер навпроти гімназії № 4, пр. Волі).

5 березня 1995 р. – перед головним корпусом Волинського університету відкрито пам'ятник Т. Шевченку, споруджений на пожертви громадян (пр. Волі, 13). Скульптор – Едвард Кунцевич, архітектори – Олег Стукалов та Андрюш Бідзіля. Існує версія, що в 1846 р. у складі Київської археографічної комісії у цьому краї перебував поет [3, 355–356; 4, 30; фото 4].

23 квітня 2000 р. – біля Луцької міської ради відкрито пам'ятник покровителю міста Святому Миколаю (вул. Б. Хмельницького). Скульптор – Ярослав Скакун, архітектор – Андрюш Бідзіля [9, 154; фото 5]. У цьому ж році на площі Ринок у Старому місті відкрито пам'ятний знак на честь двохтисячоліття Різдва Христового. Скульптор – Микола Сівак [9, 34].

22 серпня 2001 р. – до 10-ї річниці незалежності на Київському майдані відкрито пам'ятник “Борцям за волю і незалежність України” [1]. Згодом, 2 листопада 2001 р., на перетині проспектів Грушевського і Перемоги відкрито бронзовий пам'ятник першому президенту УНР Михайлові Грушевському (1866-1934). Скульптор – Ярослав Скакун, архітектор – Андрюш Бідзіля [2; фото 6].

Крім цього у Старому місті (вул. Кафедральна) є цілий комплекс пам'ятних знаків, які свідчать про один із злочинів радянської влади у перші дні Великої Вітчизняної війни – розстріл кількох тисяч в'язнів Луцької в'язниці. На одній із пам'ятних плит – застережливий напис для нащадків «Тим, хто прийде після нас. Ми полягли за Вашу Свободу. Бережіть її! 23 червня 1941». Неподалік, власне біля стіни колишньої в'язниці (нині тут

монастир), – дерев'яний хрест, під яким напис на плиті «Розстріляним в'язням Луцької тюрми 23–24 червня 1941 року». На стіні внутрішнього двору монастиря знаходиться цілий ряд пам'ятних дощок з прізвищами розстріляних в'язнів та назвами населених пунктів, де вони мешкали. Під ними – плита з написом «Пам'ять людська не забуде повік Братських могил стогін і крик. 23 червня 1996». У 2004 р. біля костелу Св. Петра і Павла на вшанування загиблих споруджено пам'ятник. Архітектор – Андрощ Бідзіля.

Цікавою для мешканців та гостей міста є скульптура солдата Швейка – гумористичного персонажу книги Ярослава Гашека, розташована на вулиці Лесі Українки біля пивного бару [фото 7].

Процес створення і встановлення нових пам'ятників продовжується. У районі 33-го кварталу біля Будинку урочистих подій буде встановлено пам'ятник Степану Бандері, біля обласної бібліотеки по вулиці Шопена – пам'ятник Олені Пчілці, ім'я якої носить бібліотека, а біля Хрестовоздвиженської церкви у Старому місті – пам'ятник християнському милосердю, як вдячність волинянам, які рятували від голоду людей з інших регіонів України.

Багато в обласному центрі не тільки пам'ятників, а й пам'ятних знаків, дощок меморіальних та інформаційних, які вшановують важливі події та видатних діячів України і Волині. Їхнє представлення в окремій публікації дозволить зрозуміти весь ареал історичної пам'яті, який вони засвідчують у межах Луцька.

Таким чином, роки української державності для Луцька стали поверненням до національної пам'яті, часом вшанування видатних особистостей та важливих подій нашої історії у зразках монументального мистецтва. Завдяки цьому теперішні та майбутні покоління дізнаються про такі сторінки нашої історії, про які ще не так давно не прийнято було згадувати. А це спонукає замислитись над нашою такою непростю історією. Однак і досі ще багато імен та подій чекають повернення із забуття та належного пошанування.

Література

1. Алексєєв В. Волинь вшановує борців за незалежність // Досвітня зоря. – 2001. – 23 серпня. – С. 2.
2. Алексєєв В. Давай з тобою поговоримо про Україну і свій рід... // Досвітня зоря. – 2001. – 8 листопада. – С. 1–2.
3. Бортніков В. І., Надольський Й. Е., Денисюк В. Т. та ін. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.). – Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 694 с.; 420 іл.
4. Волинь туристична. Путівник (укр. та англ. мовами). Серія «Україна запрошує». – К: Світ успіху, 2008. – 364 с.

**Вшанування історичних постатей та важливих подій
у пам'ятниках Луцька**

---

5. Наконечный В. А. На еврейской волне: Статьи. На укр. и рус. языках. – Луцк: Надстирье, 2006. – 180 с.
6. Пам'ятник загиблим воїнам-афганцям у Луцьку // Урядовий кур'єр (електронне видання). – 2002. – 29 березня.
7. Пам'ять людська не забуде повік...: Краєзнавчий довідник. – Луцьк: Надстир'я, 2006. – 120 с.
8. Пушкар Н. Гнідавський цукровий завод – флагман цукрової промисловості // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи. Матеріали ХХІІ обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-річчю Незалежності України, 40-річчю Луцького району та 50-річчю Торчинського народного історичного музею. Луцьк–Торчин, 9–10 грудня 2006 р. – Луцьк, 2007. – С. 59–60.
9. Пясецький В. Е., Мандзюк Ф. Г. Вулиці і майдани Луцька: Історико-краєзнавчий довідник. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 400 с., 48 кол.
10. Романюк Н. Алмазов після диктатури пролетаріату // Україна молода. – 1992. – 17 листопада. – С. 4.
11. Увіковічили пам'ять ліквідаторів аварії на ЧАЕС // www.voladm.gov.ua. (22.08.08).
12. Філатенко А. Пам'ятники бойової слави на Волині. – Львів: Каменяр, 1976. – 80 с.

Фото 1. Пам'ятник Лесі Українці на Театральному майдані.

Фото 2. Пам'ятник українцям Холмщини, Підляшшя,
Надсяння, Лемківщини, Бойківщини.

Фото 3. Пам'ятник ліквідаторам та постраждалим
внаслідок Чорнобильської катастрофи.

*Вшанування історичних постатей та важливих подій
у пам'ятниках Луцька*

Фото 4. Пам'ятник Тарасові Шевченку.

Фото 5. Пам'ятник Святому Миколаю.

Фото 6. Пам'ятник Михайлу Грушевському.

Фото 7. Скульптура солдата Швейка.

ПОСТАТІ КРАЄЗНАВЦІВ І МУЗЕЙНИКІВ

Микола МАНЬКО

Церковні краєзнавці Волині кінця XIX – поч. XX ст. – дослідники, популяризатори і зберігачі спадщини Острозької слов'яно-греко-латинської академії

Діячам і установам православної церкви на Волині, безсумнівно, належить визначна роль у розвитку місцевого краєзнавства 2 пол. XIX – поч. XX ст. Основною трибуною волинезнавчих публікацій цього часу з 1867 р. був часопис «Волынские епархиальные ведомости». Більшість дослідників волинської давнини були священиками або педагогами системи духовної освіти. Назвемо серед них і високих церковних ієрархів: єпископа Острозького, вікарія Волинської єпархії Ієрофея (Якова Лобачевського) та архієпископа Волинського і Житомирського Модеста (Дмитра Стрельбицького). Мережу музейних закладів Волині представляли Володимир-Волинське і Луцьке церковні давньосховища, Волинське єпархіяльне давньосховище в Житомирі з почаївською філією, Музей імені князів Острозьких в Острозі, що теж належав, як воно офіційно тоді іменувалося, до відомства православного віровизнання. Йому ж підпорядковувалися Волинське церковно-археологічне товариство в Житомирі і релігійно-просвітницьке Братство імені князів Острозьких в Острозі, що теж проводило наукову краєзнавчу роботу. З діяльністю церковних інституцій і братств пов'язано створення меморіалу полеглим українським козакам під Берестечком і реставрація замку князів Острозьких в Острозі напередодні першої світової війни.

Церковні краєзнавці Волині кінця XIX – поч. XX ст. зробили також певний внесок у дослідження, популяризацію і збереження спадщини визначного явища вітчизняної і європейської культури – Острозької слов'яно-греко-латинської академії. Сьогодні, коли в Острозі вже 15 років успішно працює Національний університет «Острозька академія», серед пріоритетних напрямків наукових студій якого знаходиться вища школа князя Василя-Костянтина Острозького, згадаємо їх імена і короткий життєпис. Сподіваємося, ці матеріали будуть використані при підготовці другого видання енциклопедичного довідника «Острозька академія XVI-XVII ст.».

ЛОБАЧЕВСЬКИЙ ЯКІВ ФЕДОРОВИЧ (24 березня 1879 р., м. Ковель Волинського воєводства – 17 квітня 1871 р., с. Дермань Дубенського повіту Волинської губернії, нині Здолбунівського району Рівненської області) – православний церковний діяч і педагог на Волині, історик і природодослідник. Закінчив Волинську духовну семінарію в Острозі (1807), Київську академію (1811). Працював викладачем (вища граматики, німецька мова, риторика, філософія, фізика) та інспектором (з 1817 р.) у рідній семінарії в Острозі, де прийняв постриг під чернечим іменем Ієрофей. Під час війни 1812 р. був відповідальним за евакуацію архіву та бібліотеки семінарії (де знаходилися і книги із зібрань осой академії та єзуїтського колегіуму) в м. Кобеляки Полтавської губернії. З 1822 р. – настоятель Загаєцького, з 1828 р. – Дерманського монастирів. З 1845 р. – єпископ Острозький, вікарій Волинсько-Житомирської єпархії з резиденцією у Дермані.

Упродовж свого 43-річного управління монастирем здійснив відбудову храму доби князів Острозьких, що постраждав від пожежі, ремонт історичної дзвіниці та інших споруд. Зберіг і впорядкував монастирські бібліотеку та архів, досліджував острозькі і дерманські старожитності, надсилаючи відомості про них для публікації у виданнях Київської археографічної комісії. Автор «Исторической записки о Дерманском монастыре» (1842-1862, надрукована посмертно у 1873). У ній серед ігуменів і управителів монастиря згадано «Івана Диякона» (друкаря Івана Федоровича). Найціннішим розділом «Записок» є матеріали про бібліотеку і архів монастиря, де описано 22 стародруки та рукописи. Автор вперше ввів в науковий обіг «Дерманський пом'яник» XVII ст. з іменами князів Острозьких (нині зберігається в Державному історико-культурному заповіднику м. Острога).

Праці

Историческая записка о Дерманском монастыре // Волинские епархиальные ведомости. – 1873. – часть неоф. - № 8. – С. 282-302; № 9. – С. 320-324.

Література

Амвросий, архимандрит [Лотоцкий А.]. Воспоминание о Пресвященном Иерофее, епископе Острожском, викарии Вольнской епархии // Волинские епархиальные ведомости. – 1873. – часть неоф. - № 5. – С. 170-184; № 6. – 215-232.

Манько М. Яків Лобачевський (1879-1871) // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 160-165.

Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – С. 211, 215.

ЛОТОЦЬКИЙ АФАНАСІЙ ЛУКИЧ (архімандрит Амвросій)
(19 січня 1796 р., Мончинці Старокостянтинівського повіту - 18(28) січня 1878 р. м. Володимир-Волинський) - православний церковний письменник і дослідник старовини. Закінчив Волинську духовну семінарію в Острозі (1819) та Київську духовну академію (1823); магістр богослов'я. У 1823-1828 рр. – професор словесності, а потім інспектор Волинської духовної семінарії в Острозі і священник при міській Успенській церкві. Водночас виконував обов'язки семінарського бібліотекаря, зберігаючи книги з бібліотек Острозької академії та єзуїтського колегіуму, датовані XVI- XVIII ст., змігши врятувати їх в надзвичайно складні для семінарії 1820 рр. (пожежа з руйнуванням приміщень, вимушений переїзд з Острога в Аннопіль).

Після 1828 р. – на священницьких, церковно-адміністративних і педагогічних посадах на Волині, а з 1844 р. – у Варшаві. 1860 р. прийняв чернецтво. Архімандрит, намісник Почаївської Лаври, настоятель Мілецького та Володимир-Волинського монастирів.

Автор досить значної друкованої церковно-літературної спадщини (богословські статті, проповіді, історичні розвідки, публікація літературних пам'яток, переклади). Віднайшов інвентар Степанського монастиря 1627 р., ставши «першовідкривачем» (за словами М. Максимовича) існування цієї фундації князів Острозьких, пов'язаного із діяльністю просвітницького центру-академії в Острозі. Досліджував почаївські монастирські архіви XVI- XVIII ст. у зв'язку з діяльністю архімандрита Іова (Залізо); переклав з польської роботу ректора Києво-Могилянської академії І. Галятовського. Біограф Я. Лобачевського (єпископа Острозького Ієрофея).

Праці

Сказание о Почаевской Успенской лавре, на основании документов, хранящихся в лаврском архиве. – Почаев, 1872.

Воспоминание о Преосвященном Иерофее, епископе Острожском, викарии Волынской епархии // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. – часть неоф. – № 5. – С. 170-184; № 6. – 215-232.

Література

Максимович М. О городе Степане // Максимович М. Собрание сочинений. – Т. II. – К., 1877. – С. 376.

Манько М. Випускник Волинської духовної семінарії в Острозі Афанасій Лотоцький (архімандрит Амвросій) // Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 2. – Острог, 2007. – С. 96-100.

Краткий очерк жизни архимандрита Амвросия (Лотоцкого), скончавшегося 18 января 1878 года. // Волынские епархиальные ведомости. – 1878. – часть неоф. – №5. – с. 220-221

СЕНДУЛЬСЬКИЙ АПОЛОНІЙ ДОРОФІЙОВИЧ (1830, с. Садки Кременецького повіту Волинської губернії, нині Кременецького району Тернопільської області – 7(13) січня 1882 р., с. Сивки Острозького повіту Волинської губернії, нині – Білогірського району Хмельницької області) православний священник, церковно-громадський і освітній діяч на Волині, краєзнавець і дослідник Острозької давнини. Закінчив Волинську духовну семінарію в Кременці (1854). Обирався членом правління Волинської духовної семінарії в Кременці і головою з'їздів духовенства Волинської єпархії (1871, 1878).

Один з ініціаторів становлення культу князя Федора Острозького на Волині, автор нарисів про цього православного святого та проекту церковної служби в його честь, організатор будівництва храму преподобного Федора, князя Острозького, в с. Сивки, його перший настоятель.

Автор десятків історико-краєзнавчих нарисів, надрукованих у «Волынских епархиальных ведомостей», про міста, містечка і села, що свого часу належали князям Острозьким, зокрема, про Острог, де висвітлювалася (за відомою на той час літературою та джерелами) діяльність Острозької слов'яно-греко-латинської академії, її друкарні та їх значення в історії культури та церкви. До цієї теми звертався і в інших публікаціях.

Праці

Город Острог // Волынские епархиальные ведомости. – 1882. – часть неоф. – № 1– 5.

О трехсотлетней годовщине напечатания словянской Библии в г. Остроге // Волынские епархиальные ведомости. – 1880. – часть неоф. – № 18.

Автобиография // Киевская старина. – 1896. – январь. – С. 59-77.

Література

Памяти о. Аполлония Сендульского (1830-1882) // ВЕВ. – № 5. – часть неоф. – С. 119–127.

Тарнавский А. Отец Апполоний Сендульский, священник села Сивок острожского уезда (некролог) // Киевская старина. – 1882. – октябрь. – С. 166-170.

Манько М. Аполоній Сендульський – краєзнавець Острога і Волині // Матеріали І– III науково-краєзнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя» (1990-1992). – Острог, 1992. – Ч. I. – С. 233–234.

ЛУК'ЯНОВИЧ ПАВЛО ЙОСИПОВИЧ (1855 чи 1856, с. Щедрогоща, Ковельського повіту Волинської губернії – 1917, м. Житомир) – історик-краєзнавець, педагог. Закінчив Волинську духовну семінарію (1877), Київську духовну академію (1881); кандидат богослов'я. Вчитель (з 1881) і довголітній смотритель (1889-1917) Мілецького духовного училища на Волині. Автор історико-краєзнавчих нарисів, опублікованих у «Вольнских епархиальных ведомостях».

Стаття «К вопросу об Острожской школе (XVI в.)» (1881) підготовлена ним на основі власної студентської пошукової роботи в духовній академії на здобуття ступеня кандидата богослов'я. Це перша друкована праця, цілком присвячена історії Острозької академії, написана на основі відомих на той час джерел і літератури. Автор притримувався думки, що Острозька академія не була вищою школою, аналогічною західноєвропейським університетам, а, швидше, «академією наук», «школою античного порядку», творчим товариством вчених і літераторів, зібраних в Острозі князем Василем-Костянтином Острозьким; вони ж здійснювали викладання в загальноосвітній школі при цьому товаристві (іменованій іноді як «лицей», «гімназія», «колегія»), відбирали і готували здібну молодь для подальшого здобуття вищої освіти за межами Острога.

Ця думка надалі мала як своїх прихильників, так і опонентів. Більшість сучасних авторів відзначають, що Острозька академія успішно поєднувала функції як вищої школи, так і наукової інституції та літературно-видавничого осередку.

Праці

К вопросу об Острожской школе (XVI в.) // Вольнские епархиальные ведомости. – 1881. – часть неоф. - № 23 и 24. – С. 767-781; № 25. – С. 813-825; № 26. – С. 849-869; № 27. – С. 885-907.

Література

Теодорович Н. Вольнская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ея в период времени с 1796 по 1900 г. — Почаев, 1901. — С. 187, 172.

СЕЛЕЦЬКИЙ АРСЕНІЙ КОСТЯНТИНОВИЧ (8.06.1860, с. Хролин Заславського повіту Волинської губернії, нині Шепетівського району Хмельницької області – рік і місце смерті невідомі) – автор першої друкованої праці, спеціально присвяченої Острозькій друкарні та її виданням в зв'язку з діяльністю академії кін. XVI – поч. XVII ст. в Острозі. Закінчив Волинську духовну семінарію (1881), Київську духовну академію (1885). Як пошукову роботу на здобуття академічного ступеня кандидата богослов'я підготував монографію «Острожская типография и ее издания», яку ще до захисту опублікував у пресі («Вольнские епархиальные ведомости», 1884-1885) і окремим виданням (1885). При захисті в духовній академії ця робота була відхилена як невідповідна вимогам до православної богословської науки; ступінь кандидата богослов'я пошукач не отримав і надалі служив чиновником у Київській контрольній палаті.

Робота А. Селецького отримала неоднозначну оцінку спеціалістів («Книга не відрізняється новизною фактів, але являє собою чудове зібрання усіх даних, які відомі про острозьку друкарню», І. Каманін, 1886; «Праця маловартісна, про Остріжську друкарню, як друкарню, тут нічого нема... Автор не дав собі раду з цією великою літературою», І. Огієнко, 1923).

Праці

Острожская типография и ее издания // Вольнские епархиальные ведомости. – часть неоф. – 1884. - № 29-35; 1885. - № 7-11, 21-26 (отдельный оттиск: Почаев, 1885).

Література

Теодорович Н. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ея в период времени с 1796 по 1900 г. – Почаев, 1901. – С. 743.

Каманин И. Арс. Селецкий. Острожская типография и ее издания. Почаев, 1885 // Киевская старина. – 1886. - № 1. – С. 161-164.

Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – С. 95, 206.

ТИХОМИРОВ ІВАН ІЛІЧ (1855, м. Муром Владимирської губернії – 28 травня 1913 р., Санкт-Петербург) – церковно-освітній діяч, духовний письменник і журналіст, бібліограф. Закінчив Владимирську духовну семінарію (1876), Московську духовну академію (1880). Вчитель латинської мови і бібліотекар Волинської духовної семінарії (1880-1892), редактор газети «Почаевский листок» (1891-1892), смотритель Житомирського духовного училища (1892-1903), помічник голови Училищної Ради при св. Синоді (1903-1913). Протоієрей.

Головна заслуга І. Тихомирова перед наукою – впорядкування і науковий опис фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії в Кременці, яка під час свого перебування в Острозі в 1796-1825 рр. успадкувала книжкові зібрання Острозької слов'яно-греко-латинської академії та Острозького єзуїтського колегіуму. Ним підготовлено і видано систематичний показник книг цієї бібліотеки на церковно-слов'янській і російській мовах (1889), де описано і острозькі стародруки. Його ж систематичний каталог бібліотечних книг семінарії на латинській, грецькій і польській мовах залишився у рукописі за відсутністю коштів на друк.

Праці

Систематический указатель книг на церковно-славянском и русском языках фундаментальной библиотеки Волынской духовной семинарии. – Почаев, 1889. – 391 с.

От составителя «Систематического указателя книг на церковно-славянском и русском языках фундаментальной библиотеки Волынской духовной семинарии // Волынские епархиальные ведомости. – 1889. — № 34. – часть неоф. – С. 872-874.

Література

Теодорович Н. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ее и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ее в период времени с 1796 по 1900 г. – Почаев, 1901. – С. 886-887.

В. М. К 25-летнему юбилею педагогической деятельности протоиерея И. И. Тихомирова // Волынские епархиальные ведомости. – 1905. – № 21. – часть неоф. – С. 711-714.

ТЕОДОРОВИЧ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1856, м. Гродно – не раніше 1915, м. Саратов) – церковний історик-краєзнавець, богослов, публіцист і педагог. Закінчив Литовську духовну семінарію у Вільно (1879), Санкт-Петербурзьку духовну академію (1883); кандидат богослов'я. В 1883-1899 рр. викладач Священного Письма і давньоєврейської мови Волинської духовної семінарії у Кременці; з 1899 р. – на педагогічно-адміністративній роботі в губерніях Царства Польського (інспектор і директор навчальних дирекцій, інспектор Варшавського Маріїнського інституту – до його евакуації в Саратов на початку Першої світової війни).

Під час викладацької праці на Волині здійснив історико-статистичний опис церков і парафій 10 (з 12, крім Луцького і Володимирського) повітів Волинської єпархії, а також м. Володимир-Волинського, всього підготувавши понад 1000 нарисів. Зокрема, описав більшість міст, містечок і сіл – у минулому володінь князів Острозьких, розміщених у сучасних йому Острозькому, Дубенському, Старокостянтинівському та ін. повітах, в т. ч. Острог, опублікувавши відомі на той час матеріали з історії острозьких академії та друкарні. Зафіксував наявність в описаних ним церквах ряду стародруків, рукописних книг, документальних і речових матеріалів (в окремих випадках робив їх опис) доби Острозької академії.

У зв'язку з втратою великої частини церковних архівів і бібліотек (часто і самих храмів) історичної Волині у ХХ ст. публікації м. Теодоровича становлять особливу цінність.

Праці

Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. I-V. – Почаев, 1888-1903.

Теодорович Н. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ея в период времени с 1796 по 1900 г. — Почаев, 1901.

Література

Бойко М. Достойна пам'ять про Миколу Теодоровича // Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинезнавства. – Числа 10-11. — Вінніпег, 1971–1972. – С. 19-21.

Силюк А. Микола Теодорович: бібліографічний нарис // Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і край: Матеріали ІХ наукової історичної конференції 20-23 січня 1998 р. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 77-79.

Манько М. До післяволинської біографії Миколи Теодоровича та з'ясування дати і місця його смерті // Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 1. – Острог, 2004. – С. 36-37.

ФОТИНСЬКИЙ ОРЕСТ ОКСЕНТІЙОВИЧ (1863, с. Батьків, нині Радивилівський р-н Рівненської обл. – 1931, м. Житомир) – відомий історик, організатор краєзнавчих досліджень, музейної та архівної справи на Волині кін. XIX – першої третини XX ст. Закінчив Волинську духовну семінарію (1883) та Київську духовну академію (1887). Працював викладачем Житомирського жіночого духовного училища, Волинського народного університету, Житомирського інституту народної освіти (з 1922 – професор), очолював Волинське губернське архівне управління. Один із засновників і керівників Волинського єпархіального давньосховища (1893), Волинського церковно-археологічного товариства (1894), Товариства дослідників Волині (1900).

Як завідувач і головний зберігач єпархіального давньосховища в Житомирі та його бібліотеки проводив збір (найчастіше, шляхом прийому пожертв від церков, монастирів, духовенства, приватних осіб), інвентаризацію та науковий опис писемних, речових та мистецьких пам'яток доби князів Острозьких, Острозького і Дерманського просвітницьких центрів кін. XVI – поч. XVII ст. Видав у трьох випусках (1893-1899, випуск 3 – у співавторстві з Миколою Бурчаком-Абрамовичем) короткий опис цих надходжень.

1899 здійснив наукову екскурсію по Острожчині, відвідавши Острог, Межирич, Дермань, Дорогобуж. Висловив рекомендації про обов'язкове збереження цінної дерев'яної церкви на Новому Місті в Острозі, датованої ним XVI ст. (була розібрана перед Першою світовою війною). Домігся передачі у давньосховище і цим увів у науковий обіг архів, зібрання стародруків і рукописних книг Дерманського монастиря. Сприяв становленню Братства імені князів Острозьких та музею в Острозі.

Досліджував літописний Дорогобуж, історію монастирського селянства XVII ст. (на дерманських архівних матеріалах), соцініанський рух на Волині XVI-XVII ст., примірник Острозької Біблії з цікавими своєю нетрадиційністю примітками до тексту Святого Письма «волинського вільнодумця» першої пол. XVII ст.

Праці

Краткое описание предметов древности, пожертвованных в Волынское епархиальное древлехранилище по июль 1893 года // Волынские епархиальные ведомости. – 1893. – часть неоф.- № 29-32, 35.

Краткое описание памятников древности, поступивших в Волынское епархиальное древлехранилище с 1 июля 1893 года по 1 августа 1894 года // Волынские епархиальные ведомости. – 1894. – часть неоф.- № 30-36.

Краткое описание памятников древности, поступивших в Волынское епархиальное древлехранилище с 1 августа 1894 года по 1 ноября 1898 года //

***Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині***

Вольнские епархиальные ведомости. – 1899. – приложения к № 11-21 (в соавторстве с Н. Бурчак-Абрамовичем).

Социнианское движение на Волини в XVI-XVII вв. //Вольнские епархиальные ведомости. – 1894. – часть неоф.- № 25. – С. 709 -717.

Волинский религиозный вольнодумец XVII в. //Чтения Исторического общества Нестора-летописца. – К., 1905. – Кн. 18. – Вып. 3-4. – Отд. 2. – С. 71-102.

Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волини в XVII-XVIII вв. / Труды Общества исследователей Волини. – Житомир, 1910. – Т. 3. – С. 1-112.

БУРЧАК-АБРАМОВИЧ МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ (1858, с. Городня Володимир-Волинського повіту Волинської губернії, нині Любомльського району Волинської області – 04.11.1938, м. Житомир). – православний священник, церковно-громадський, освітній і земський діяч на Волині кін. XIX – поч. XX ст. Закінчив Волинську духовну семінарію (1879). Обіймав священницькі і законотчительські посади в ряді сільських парафії Волині, вивчав церковні архіви, народні звичаї волинських українців. У 1894 р. отримав призначення на посаду другого священника при Михайлівській церкві у Житомирі (пізніше – її настоятеля) за умови особистої наукової і літературної праці у Волинському церковно-археологічному товаристві і Волинському епархіальному давньосховищі.

Як найближчий помічник О. Фотинського, здійснював інвентаризацію, атрибуцію і опис старожитностей, що надходили в давньосховище. Зокрема, опрацьовував матеріали з архіву і бібліотеки Дерманського монастиря, датовані XVI-XVIII ст., які є цінними джерелами до вивчення діяльності місцевого просвітницького осередку і острозької книжності. Співавтор (разом з О. Фотинським) третього випуску короткого опису цих пам'яток. Здійснив кілька публікацій у «Вольнских епархиальных ведомостях» і «» з питань церковних старожитностей.

Був репресований і розстріляний. Реабілітований.

Праці

Краткое описание памятников древности, поступивших в Вольнское епархиальное древлехранилище с 1 августа 1894 года по 1 ноября 1898 года // Вольнские епархиальные ведомости. – 1899. – приложения к № 11-21 (в соавторстве с О. Фотинским).

К истории древневольнской письменности //Волинский историко-археологический сборник. – Вып. 1. – Житомир; Почаев, 1896. – С. 19-23.

ТУЧЕМСЬКИЙ МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ (5 (17) вересня 1872, с. Понебель Ровенського повіту Волинської губернії (нині Рівненський район Рівненської області) – 23 квітня 1945 р., м. Кременець Тернопільської області) – православний священник, церковно-громадський і освітній діяч на Волині кін. ХІХ – першої пол. ХХ ст., публіцист, краєзнавець, дослідник і зберігач острозької давнини. Закінчив Волинську духовну семінарію в Кременці (1893). Вчителював і працював священником в Кременецькому повіті. З 1904 р. – спостережник («наблюдатель») церковно-парафіяльних шкіл Острозького повіту і священник Острозького Богоявленського собору. Ініціатор створення Братства імені князів Острозьких (1909), реставрації замку князів Острозьких (1913-1914), відкриття в ньому історичного музею (11 (24) серпня 1916 р.); його перший завідувач та зберігач фондів. В чисельних публікаціях в церковній періодиці популяризував Острогіану та спадщину слов'яно-греко-латинської академії. Зробив спробу встановити місцезнаходження праху князя В.-К. Острозького.

Радянським ревкомом та польською адміністрацією був усунутий від керівництва Острозьким історичним музеєм. В останні десятиріччя життя – настоятель кафедрального собору в Кременці, митрофорний протоієрей.

Завдяки ініціативам і діяльності М. Тучемського був збережений замок князів Острозьких, унікальні писемні, речові, образотворчі та архітектурні пам'ятки їх доби, закладено міцний фундамент розвитку краєзнавчих досліджень та музейної справи в місті.

Праці

Первое торжество на Волыни в честь преподобного Феодора, князя Острожского. – Почаев, 1907.

Деятельность Братства имени князей Острожских под покровом преподобного князя Феодора за первый год своего существования. – Почаев, 1910.

Документальные материалы к решению вопроса о месте погребения и нахождения ныне драгоценного праха князя Константина Константиновича Острожского //Волынские епархиальные ведомости. – 1910. – № 52. – С. 965-966.

Преподобный Феодор, князь Острожский. – Почаев, 1911.

Сторожевой замок князей Острожских в г. Остроге. – Почаев, 1912.

Город Острог в современном князю К. К. Острожскому состоянии. – Почаев, 1913.

Література

Бірюліна О. Михайло Тучемський – волинський релігійний та культурно-просвітницький діяч //Матеріали VI-ої Острозької науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». 1995 рік. – Острог, 1996. – С. 16-18.

Манько М. Михайло Тучемський (1872-1945) //Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 187-192.

СТРУМЕНСЬКИЙ МИХАЙЛО (рік народження – рік смерті невідомі) – краєзнавець і музейний працівник в Острозі в 2-й пол. 1910-х рр. Походив із священницької родини Острозького повіту. Закінчив Волинську духовну семінарію (1910) і Московську духовну академію (між 1914-1916). Ще під час навчання в академії налагодив співпрацю з Братством імені князів Острозьких в Острозі та його давньосховищем (з 1916 р. – історичним музеєм), інвентаризував, описував і опрацьовував острозькі музейні колекції.

В часописі Московської духовної академії «Богословский вестник» і окремим відбитком надрукував статтю «Из Острожской старины» (1916) з коротким історичним нарисом про Острог доби князів Острозьких та їх академії, інформацією про давньосховище і бібліотеку Братства імені князів Острозьких, атрибуцією і науковим описом понад 30 рукописних книг XVI–XVIII ст. із музейної колекції Острога (перший друкований каталог острозького музею). Автор статті про реставрацію замку та відкриття історичного музею в Острозі, плани його подальшої праці (надрукована 1917 р.).

В роки української революції М. Струменський – активний працівник Острозького повітового комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ОСТРУКОПИС). За його безпосередньої участі врятовано від загибелі цінні архівні і книжкові зібрання, історичні і мистецькі колекції із замків, маєтків, монастирів, установ Острога, Дерманя, Межиріччя, Новомалина, Плужного, Славути та ін.

Після 1920 р., як і інші діячі Братства імені князів Острозьких, М. Струменський був усунутий новою польською адміністрацією від музейної роботи. Подальша доля невідома.

Праці

Из Острожской старины. – Сергиев Посад, 1916.

Реставрация замка князей Острожских в г. Остроге //Волинские епархиальные ведомости. – 1917. – № 5-6. – С. 10.

Історія Волині Й.Ролле в перекладі Євфимія Сіцінського

У драматичній історії нашого народу є величні постаті, яких ніколи не огорне темінь забуття, які завжди будуть з Україною, попри лихоліття і незгоди, байдужість і духовне зубожіння. До них насамперед слід віднести – подолянина Євфимія Йосиповича Сіцінського, 150-річчя від дня народження якого наукова громадськість України буде відзначати 15 жовтня 2009 р. Небагато знайдеться діячів, які могли б зрівнятися з ним широтою світогляду, багатогранністю інтересів, незгасною жадобою до творчості. Його ім'я тісно пов'язане з діяльністю вітчизняних діячів, які визначали феномен українського національного відродження наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Документальна наукова спадщина вченого, – це більше 300 праць і 1164 статті-рецензії на історико-краєзнавчі та етнографічні праці усєї європейської частини Російської імперії. Йому присвячено три наукових форуми, про нього написано більше 300 праць, статей, розвідок, спогадів, захищена дисертація, підготовлено монографію.

Євфимій Йосипович – один з тих небагатьох людей, якого природа обдарувала винятковим талантом не в одній, а в декількох ділянках, він був визначним істориком, знавцем церковної архітектури і музейної справи, етнографом, археологом, краєзнавцем, мистецтвознавцем, бібліо- і історіографом, просвітителем, однак і досі залишається не дослідженою та мало вивченою його перекладацька діяльність. Хоча ним було перекладено з польської мови на російську декілька праць свого порадника і наставника в історико-краєзнавчих дослідженнях, званого дослідника Поділля і Волині Антонія Йосипа Ролле. Він здійснив переклади трьох його історичних оповідань для часопису “Киевская старина” – “На Шпаковом шляху” (1887) [1], “Сава Чаленко” (1887) [2], “Рассказ из быта Подолии нач. XVIII в.” (1890) [3], для газети “Волинь” – “Исторический рассказ из прошлого столетия” (1889) [4]. На жаль, рукопис дуже цінної етнографічної праці “Весільні обряди Могилів-Подільського та Гайсинського повітів, записані істориком Й.Ролле” (1931) [5] й досі чекає свого дослідника і видавця.

Своїми перекладами Є.Сіцінський сприяв популяризації творчості Й.Ролле, якого добре знав [6]. Так, у некролозі, даючи оцінку його громадської і наукової діяльності, писав: “Втрата доктора Ролле для нас зрозуміло важка, незамінна. Крім своїх наукових історичних праць, він здобув глибоку пошану тут (на Поділлі – авт.), як літератор і як діяч добродійних товариств... За своїми знаннями з минувшини Поділля це

була єдина людина в Кам'янці-Подільському” [7]. Зазначимо, що багато відомих істориків використовували джерелознавчі розробки та фактичний матеріал праць Й.Ролле у своїх дослідженнях, серед них волинський літератор і краєзнавець Юзеф Дунін-Карвацький в своїх “Історичних оповіданнях” навіть успадкував його манеру щодо викладу матеріалу для зображення певної історичної епохи та її діячів.

Євфимій Сіцінський володіючи обширними знаннями і багатством мови, образністю мислення й поетичним хистом, у перекладі історичної праці Й.Ролле “Исторический рассказ из прошлого столетия” [4], показав реальні історичні події, поєднав науковий виклад і художню майстерність, не відступив від історичної істини, був точним і об’єктивним в описі явищ та ситуацій, прагнув їх не змінити, а лише образно оживити, емоційно підсилити, висвітливши різні аспекти історії минулого Поділля й Волині, подав різного роду пригоди, цікаві випадки з історії і культури Волинського краю, а також оповів про трагічну долю литовського українця-переселенця Опанаса, його поневіряння під час своєї подорожі в Україну.

Підґрунтям для написання цієї праці було глибоке вивчення Й.Ролле архівних пам’яток та історичних матеріалів, дубенських магістратських книг 1677-1720 рр., знання життя та побуту українського народу, легенд і переказів. У нарисі художньо відтворено багатогранне життя минулих поколінь, змальовано картини побуту місцевих жителів, їх етнографічні й традиційні риси життя, безправне становище українських селян, їхні муки й поневіряння, висвітлено деякі аспекти тодішнього судочинства на Волині. Праця пронизана гордістю і любов’ю до природи, до неповторних ландшафтів України, великою повагою до традицій і побуту знедоленого і замордованого поміщиками українського народу.

Варто зазначити, що Є.Сіцінський звертався до історії Волині неодноразово і в своєму маловідомому історичному нарисі “Гектор Кам’янецької фортеці” [8], рукописній праці “Болоховское княжество (1150-1257)” (опублікована в 2003 - авт.) [9], невиданному й досі авторському рукопису “Хмільницький замок і матеріали по м. Хмільнику” [10], лекції “Болоховські князі і Болоховська земля” (1919) [11] та ін. Вчений в 1895-1908 рр. підготував 72 статті-рецензії на праці відомих дослідників історії Волинської землі і подав їх у редакцію часопису “Літературно-науковий вісник” [12], а 15 – опублікував у “Записках НТШ” [13]. Таким чином, завдяки саме Є.Сіцінському, збережено відомості майже про сотню історичних та етнографічних праць, які так і залишилися б невідомими для сучасних дослідників Волині, хоча вони мають дуже велику вартість, адже в них стисло подано історію краю, відомості про особистості та історико-хронологічні дати. Вони були і залишаються невичерпним джерелом з питань української історії.

Історія Волині Й.Ролле в перекладі Євфимія Сіцінського

Враховуючи значення маловідомої праці “Исторический рассказ из прошлого столетия” для сучасних дослідників історії Волинського краю і з метою її введення в науковий обіг, вона подається повністю за авторським примірником.

Исторический рассказ из прошлого столетия [4]

(Перевод с польского Е. Сецинского)

Dr. Antoni J. Opowiadania. Serya Czwarta, t. 1. Warszawa, 1884.

Крестьянские переселения, повторяющиеся теперь в южных губерниях, имели место и раньше, назад тому полтора века. Теперь крестьянин, живущий на заднепровье, идет на Амур, потому что земли ему нестает и он ищет лучшей доли в далеких краях, особенно когда эту долю, его ожидающую, рисуют заманчивыми красками. Тоже самое делалось и в начале прошлого столетия, с тою только разницею, что охотники переселяться отыскивались за Саном, на Червоной Руси, в северной Малопольше, а обетованной землей, в которую их запрашивали, были Подольские равнины, Брацлавщина, Киевица и наконец дикие поля по обоим берегам нижнего Днепра, – словом, целый край называемый когда-то летописцами русским Понизьем за исключением, конечно, Волини. Последняя местность менее подвергалась опустошениям: она хоть отчасти отогнала казацкую мятель, избежала турецкой бури, наконец отвратила толпы Палия, благодаря региментарству Ледуховского, который сумел дать лад и порядок.

С Подольем было иначе: падишах господствовал здесь целых 27 лет, и господствовал поварварски. В столице воеводства он мог еще называться владельцем, мог называться им и в нескольких меньших подольских городах, как в Ягельнице, Баре, Шаргороде, Меджибоже, но за пределами их власть его прекращалась... Да и что могла значить эта власть на обширной пустоте? Ибо этот край, некогда текущий молоком и медом, превратился в дикую пустыню; едва несколько сот обусурманившихся крестьян, этих “потурнаков” по принуждению, пряталось по ярах, ничего не ведая друг о друге; земли они не обрабатывали, да и какую пользу принесла бы эта обработка земли, когда полоска засеянного поля, указывавшая на присутствие человека, привлекала к его убежищу разбойников, которые забирали у него пожитки, а часто в добавок снимали и голову его. За эту голову каменецкий паша платил наличность, положим немного, не больше 20-ти грошей, но все таки платил.

Земля более четверти столетия лежала “паром”, на местах прежних сел разрослись рощи, сады превратились в леса, сожженные хаты стали

**Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині**

навозом, удобряющим и без того тучную землю, растительность буйно разрослась. Иногда среди таких зарослей торчали одинокие каменные развалины: огонь не мог уничтожить камня; не нужны они были иньряющему Турку, а тем более Татарину, и валялись окончательно; мало по малу оплетал их красивый дикий плющ, подольские паны, имеющие слишком мало силы, чтобы задушить схваченную в объятия жертву, но за то слишком много любви, чтобы нарядить, украсить красивым венком их старое, изможденное чело, утешить в печали, шепча слова утешения каждую наступающую весну... С боков их из разщелин выросли согнувшиеся, печальные березы, пугливый клен и дрожащая осина. Под такой-то защитой родины просуществовали много лет, пока не дождались лучших времен, – воскресшей возле них жизни.

В таком состоянии находилась земля, густо заселенная когда-то раньше владычества здесь Оттоман; а что говорить о Брацлавщине и Киевищине, которые еще раньше, ante hostilium, не избежали так называемой “инкурсии козацкой”. Там жизнь совсем замерла, без следов, даже руин не осталось; новые владельцы, пришедшие из-за Босфора, не имели хлопот придавить здесь жизнь. И только чрез несколько лет такогодеетельного управления на узкой, нейтральной полосе вдоль правого берега Днепра вольница казацкая начала образовывать полки; опытный и предусмотрительный Палый стал собирать возле себя своевольные толпы, но и он не сразу приобрел себе эту славу в известность, а вместе с тем и силу, привлекающую к нему поспольство.

Только с окончанием турецкой неволи началась новая колонизация; явились землевладельцы со своими недавними правами, и никто не спорил с ними об этих правах на владения, не имели они надобности и хлопот выводить из владений неправого владельца, недавно подданного его султанской милости, потому что собственно не нашли здесь живой души. Осмотрелись кругом, – земля отдохнула и обещала большое плодородие, – но откуда достать рабочих рук? Стали пользоваться прадедовским способом – запрашиванием на “слободы”, на это приглашение явилось несколько пришельцев, которые знали свою рабочую ценность и потому дорожились; кто давал больше, тот и забирал их к себе, и кончилось тем, что все давали свободу на более, чем десяток лет, – право пользоваться землею без оплачивания подати, с условием только, что такой неосадчий за условленную плату будет помогать землевладельцу возделывать поля.

Тогда Подолье прежде всего покрывалась сетью сел, деревень и хуторов; Брацлавщина же и Киевищина имели много пустошей в то время еще, когда над Днестром оканчивался срок “слобод”. Крестьянин побережный с тревогой думал о том, что приближается время панищины и с неохотой этому

Історія Волині Й.Ролле в перекладі Євфимія Сіцінського

покорялся, – и кого же это удивит? В такие часы тяжелых дум являлся под его стиху таинственный человек, большею частью еврей, приходил он с добрым советом – подговаривать к переселению дальше на юг.

– Ты здесь уже кончаешь “слободу”, – говорил он, – а там начнешь ее в изнова; здесь земля уже истощенная, а там еще не тронутая.

И до тех пор подговаривал, пока неискушал недавнего осадчого. Понятно, что из этих переселений более всего выигрывал этот искуситель, называемый народом “выкотцем”, крестьянин же тратил много, а еще больше тратил владелец заселенного с большим трудом села; часто вечером ложился спать спокойным о завтрашнем дне, а утром просыпался нищим, потому что у него сразу не ставало рук, чтобы собрать от богатства, какие ему давала его земля. Осюда то явилась жажда мести и эти бесконечные раздоры с соседями “о беглых хлопам”, наконец засады в чистом поле на переселенцев идущих на юг под предводительством “выкотцев”.

Но это не удерживало жажды переселений, суровые предписания закона вовсе не были в силах остановить это стремление; выше всех опасностей была вкоренившаяся в народе вера в богатство земли, лежащей на далеком юге. С течением времени эта вера получила легендарное значение, переносили ее люди от села в село, повторяли ее при знойной работе в поле, за чаркой в корчме, мечтали о ней во время молитвы, снилась она им по ночам...

Легкомысленная мечта об этом счастье, об этой мужицкой доле, доле несвязанной никакими обязанностями панищины, долго еще пряталась под низкой стрихой крестьянина и заходила далеко на запад и север. Даже в Литве о ней шептали при домашнем очаге, даже в Литве не один поднимался с логовища, шел в далекий край, не находил ее и пропадал.

Мы здесь расскажем судьбу одного переселенца, – это драма, полная ужаса поражающая варварскою простотою. Записали ее дубенские акты, и, видно, славному писарю магистрата она показалась необычной, неповседневной, когда он снабдил документ дополнением, дошел до конца печальную песню, видно сомневался, сможет ли слушатель допеть ее в своем сердце.

Дело было весной 1714 года. На проезжей дороге недалеко от Пружаны стояла корчма кривобокая, сгорбленная, с запавшейся крышей, осевшая в землю; грязный ее фронтон выходил на дорогу, ведущую в местечко, задняя же сторона примыкала к лесу. Соседство это не говорило в пользу хозяина, и действительно, наговарывали, что он ведет знакомство с разбойниками.

Но нам не идет дело об Абрамке или о его семействе. Нас занимает в настоящий раз иная личность, занимавшая самую низшую степень в

общественной иерархии, самую низшую в корчемной иерархии, а именно так называемый “пахолок”.

Пан отдал Абрамку в аренду эту импровизированную австрию со всеми удобствами: давал ему водку, вырабатываемую в собственной винокурне, несколько возов соломы, немного хворосту для отопки и ко всему этому сторожа, обязанность которого было смотреть за корчмой, отапливать ее и, что najważнее, угождать всем фантазиям арендаря и его семьи. Доля тяжелая, унижительная, почему это место занимали самые несчастные из крестьян. Обыкновенно это был человек, не знающий роду – племени, не пользующийся протекцией солтыса и подстаростия, – словом, человек не имеющий где голову приклонить; такой делался или пастухом панской скотины, или “пахолком”.

На долю Опанаса досталось последнее и он покорился судьбе безропотно, хоть и чувствовал, что его Бог создал для чего-то лучшего, что на жизненном пиру ему должно бы принадлежать более почетное место, ибо он имел представление о потребностях свободы, часто у него являлось желание лучшей жизни... но как достигнуть этого, он не понимал, хотя и знал, что люди как-то достигают этого.

И все таки был похолком, равнодушно смотрел на сношения Абрамка с разбойниками, равнодушно отстранял водку, подносимую ему арендарем, когда тот убедился, что Опанас знает о его шапнях и может его выдать. Но Опанас до этого героизма недорос; ему нет дела до этого; пусть будет целый свет злодеем, только бы он не был таким. Молчал, делал свое дело, присматривался к прохожим, заглядывавшим в корчму, давал себе разные умозаключения, день ото дня ждал той минуты, которая поставит его на ноги.

И вот раз ему показалось, что эта минута наступила.

Был поздний апрельский вечер, темный, хоть и теплый и тихий, когда к корчме подъехали путники и стали звать, чтобы открыть им ворота. Пахолком исполнил приказание и вместе с тем не мало был удивлен, увидев необычайные одежды и чужестранных людей. На “подсенье” въехало две поместительные повозки; на первой из них сидел немолодой шляхтич, около другой ехало шесть всадников, все как навьюбор рослые, широкоплечие, все в высоких бараньих шапках, в бурках, вооруженные с ног до головы, хлопы и как будто не хлопы, говорили на языке понятном Опанасу, а между тем такие бойкие и развязные, даже бойче и развязнее иного тамошнего шляхтича. Старший между ними соскочил с коня, вынул из воза фонарик, зажег, осмотрел внимательно все углы и на вопрос сидящего на возу пана – можно ли здесь переночевать ответил, кивнув головой, – “пополам с бедой”.

Приехавшие засуетились, устали коней рядом около разложенных

Історія Волині Й.Ролле в перекладі Євфимія Сіцінського

“трептюков”, наполненных овсом; шляхтич по видимому начальник этой компании, вошел с другими в избу, а два остались при возах сторожить.

– Кто это? Откуда, – думал Опанас. Втиснулся он в канурку, занимаемую семьей арендаря, и там ему сказали, что этот шляхтич есть губернатор (управляющий именем) важного пана Украины и везет деньги в Пружану, великому гетману литовскому старому Сапеге, а люди при нем – это дворские казаки, милиция, такие же хлопы, как и он – Опанас, только хлопы вольные из какого-то счастливого края, потому-то такие бойкие и “за панибрат” с губернатором. Хотелось ему узнать еще больше и он вышел опять на “подсень”, прижalsя в углу и стал прислушиваться: оставшиеся при возе с деньгами, чтобы отогнать сон, разговаривали между собою. Из этого разговора он многому научился: казаки проклинали Полесье на чем свет стоит, проклинали пески, мизерные поля и непроходимые пуци; тесно им, детям степей, среди лесов, дивно среди маленьких деревушек, купающихся в болоте, среди серых хат, закуренных, дымных; из этой же чистосердечной исповеди дорожных невзгод выступала как бы для сравнения картина полуденных окраин, а так как кистью водила любовь и тоска, то и краски были чарующие. Опанас слушал, боялся громко вздохнуть, чтобы не прервать рассказ, подобный скорее на сказку, – может-ли в самом деле существовать на земле такой счастливый край? Бедный пахолк не спал всю ночь.

С разсветом гости отправились дальше. Сторож вышел за ворота, хотелось ему посмотреть на них днем: еще лучшими они ему показались. Один из них возвратился в корчму, видно имел какую то надобность; Опанас несмело подошел к нему.

– Скажи мне, пан – казак, – спросил он, и в самом деле у вас так хорошо, как вы ночью рассказывали?

– Иди и посмотри сам.

– А примут же меня там?

– Попробуй, может быть и примут, да и почему не принять! Земли там пропасть, бери, сколько угодно, только поцарапай и зерно дасть сто зерен, трава в рост человека и как зацветет весной, то такой запах, как в раю, волы вчетверо больше ваших; деревья, правда, мало, разве где над рекой виднеется кустик, но зачем нам дрова, если в степи другого топлива достаточно.

– Так говорите, что примут? Прошептал как в горячем бреду Опанас, – а как же туда добраться?

– Иди в ту сторону, где солнце отдыхает в полдень и по дороге спрашивай людей, где Украина.

Сказал и, ловко поворачив коня, отъехал, конь проворно поскакал, чтобы догнать других.

Попробую, подумал Опанас, и на разсвете следующего дня был уже далеко от Амбрамковой корчмы.

Шел он все “вперед себя” долгих несколько недель и так как в котомке имел только лохмотья, а в кармане ни гроша, то по дороге задерживался у добрых людей, работал им за кусок хлеба и к осени добрался к Дядькевичам, в окрестностях Ровно. Здесь лапти его отказались служить, рубаха свалилась с плеч, свитка усеялась дырами, а холода стали большие. Нечего было делать, пришлось на зиму искать пристанища, – и нашел: сделался работником. Трезвый, тихий он снискал себе любовь подстаростия. Однако служба эта давала только кусок хлеба, доставляла кой-какую скромную одежду и больше ничего. Литвин выносливо начал скутиться, отказывать себе во всем, чтобы сложить хоть немного денег и явиться на эту Украину не с палкой только нищего. И собрал таки, доказал невозможное, – и начал опять мечтать о вольной земле, о свободной доле, но тут стала ему поперек дороги любовь. Как это случилось, откуда это взялось, не мог себе объяснить бедный парень, но что полюбил, не сомневался.

В кухне подстаростия между женищинами, занимавшимися разными работами, была девушка – сирота. Одинокая доля их связала. Сирота, которой, каждый помыкал, замарашка, растрепанная и совсем некрасивая, она была работящей, тихой, покорной, уступающей каждому дорогу, исполняющей без ропота самые тяжелые приказания. Дворовые люди подиучивали над ней, кухарка давала давала потасовки, заохачивая ее к проворству; ни один парубок не сказал ей доброго слова, не затронул никогда. Все это видел Опанас, видел обиды, переносимые дивчиною, и сначала, как бы желая вознаградить ее за обиды, сказать к ней ласковое слово, потом наступило более близкое знакомство, а когда рассказал ей о своих намерениях и когда она высказала готовность идти с ним в эту неведомую Украину, тогда уже ничего не воспрепятствовало их союзу. Оглашение, брак, потом скромная свадебная пирушка опорожнили совсем мизерный кошелек будущего колониста диких полей. И, чтобы заработать кусок хлеба, пришлось им медовые месяцы проводить между чужими людьми.

В этих скитаниях от села в село послал им Бог дитя – мальчика; прибавилось заботы и вместе с тем настоящая нужда добраться до обетованной земли. Пошли дальше. В Горостове опять должны были задержаться на два года, – но все таки были ближе к югу; он служил, она кормила ребенка, все болела, добытые деньги шли на домашние нужды, на “знахарки” и лекарства. Опанас потерял надежду собрать нужные средства для продолжения путешествия. Может быть, ему иногда

приходило на мысль, что если бы не жена, давно бы он достиг бы цели, – завязала свет... но был сын, его одинаково любили обое, и в ласках мальчика сглаживалась взаимная холодность. О жене он не заботился, – она, слабосильная, хотя и готовая работать, мало могла ему помочь, – так пусть же по крайней мере нянчить сына. О жене он не заботился, говорил: не обращая внимания на то, что она второй раз забеременела, решился пуститься в незнакомую дорогу.

Весна 1719 года началась рано; снег таял, солнце пригревало, воды бежали и даже начала несмело показываться на Божий свет травка. Мальчику было уже полтора года, и они могли безпрепятственно выступить в путь.

И действительно, “за неделю пред русским мясопустом” они были уже в пути.

Опанас решился ни в каком случае не останавливаться на пути хотя бы пришлось терпеть и холод и голод. Пять ведь лет они путешествует, а еще не видно и начала этой обетованной земли. Люди ему говорили, что этот обетованный край обширен, что только на противоположном конце его можно найти настоящую землю – кормилицу и луги душистые.

Покорная и молчаливая жена несла дитя, он в котомке немного дырявого платья и съестные припасы.

Но счастье не служило путешественникам. Ранняя зима непостоянна: в марте солнце перестало греть, небо заволокло тучами, холодный дождь стал хлестать лицо, а затем превратился в снег, сделалась мятель, как зимой. Все внимание родителей было обращено на мальчика; он видимо зябь; по этому прежде всего окутали его своими лохмотьями, а потом несмело застучались в одну, в другую хату, но везде их принимали, как бродяг. А в то время предписания относительно бродяжничества были весьма строги на Волини, так что даже люди жалостливые к слезам бедняков затворяли пред ними двери. Более смелый селянин бросал кусок хлеба путникам и прибавлял:

– Идите с Богом, а то как узнает солтыс, то будет беда.

Менее смелые затворяли двери пред самым носом, не один травил собаками, но собаки были милосерднее людей: бросались с лаем на бедняков, но не делали им вреда.

Дитя очевидно ослабевало, его худенькое тело нуждалось в теплом помещении и горячей пище. Женица несмело предложила стать на службу в первом лучшем селе. Литвин, раздраженный противоречием жены, гневно закричал:

– Нет, нет! Только на Украине остановлюсь.

Пошло так несколько дней; мятель все усиливалась, силы путешественников ослабевали, малютка коченел от холода. Нечего было

делать, зашли в корчму. Это был заезжий дом, стоящий в поле недалеко Ляховець. Женицина села под печкой, Опанас подошел к стойке, развязал сво машину: было в ней всего-на-всего два гроша. Разделил он эту сумму на двое, за грош купил водки, а за другой – бублик... и водка и бублик назначались не для жены, не для себя – они имели сухой кусок хлеба, – а для единственного сынка, который сильно занемог.

После минутного отдыха пошли дальше, холод придавал им энергии. Сумерками они уже были на полмили от корчмы. Но вот женицина не смелым и тревожным голосом прошептала:

– Холодеет.

Опанас понял, что она говорит о сыне, подбежал, отбросил лохмотья, окутывавшие тело ребенка: оно вытянулось, окоченело, глаза неподвижны, в конвульсивно сжатой ручке держал не тронутый бублик.

– Да, холодеет, сказал он встревоженный, – нужно спасать.

Он осмотрелся, кругом: темно, как в могиле, ветер метет по дороге снежную пыль; снег, пока упадет на землю, кружиться вверху над головой, висит как страшное облако, а потом беженными скачками, как бы разсвирепев за то, что буря его рвет в пылинки, бьет в лицо, в щеки, засыпает глаза... и воет так страшно, так жалостливо.

– Нужно спасать, повторил еще раз Опанас, приложил руку над глазами в форме козырька и опять стал всматриваться в даль. Воспользовавшись минутой, когда мятель, как бы уставши притихла и снежная пыль улеглась, он увидел вдали темное пятно – лес.

Идешь туда, сказал он жене, разведем огонь.

И погрязиши по пояс в снег, он употребил остаток сил, чтобы добраться к лесу.

Остановились; с ловкостью человека, выросшего в лесах, начал он собирать ветви, но руки у него дрожали, кремень не давал огня, “кресало” отказывалось повиноваться. Только после получасовых усилий вспыхнуло пламя, но еще слишком слабое, чтобы могло противиться снегу и ветру.

Дай еще хворосту, закричал жене.

Она молча положила ребенка под куст, окрыла его свиткой, снятой с себя, и начала ломать ветви. Наконец добились своего. У Опанаса, не смотря на морозный ветер, чело было в поту, дым выедал ему очи, но он все забыл, он думал только о ребенке, о том, чтобы его согреть.

Мать принесла мальчика, села возле огня и посмотрела ему в глаза; невыразимая тревога изобразилась на ее лице: глаза дитяти имели блеск тусклого стекла, лицо блее снега, ни капли крови; наклонилась к устам, – не слышно дыхания.

– Умер, крикнула она с ужасом.

Історія Волині Й.Ролле в перекладі Євфимія Сіцінського

Сорвался отець, как зверь, и приник к дитяти, – умерло. Посмотрели они друг на друга, что-то зверское было в этих взглядах, отчаяние вытеснило из сердца все другие чувства.

– Ты убил его, промолвила глухим горловым голосом женщина. Всегда покорная, она теперь превратилась в волчицу, защищающую своих детенышей.

– Молчи, не накликай лиха, ответил Опанас, уже не владея собой, – молчи!

– Убил ты его, повторяла все громче и громче, ты настоял выйти из корчмы в такую мятель. А потом наступил плач, нареканья, проклятия. Начала она бранить его, который готов был для сына пожертвовать своей жизнью. Мимо воли от ссоры дело перешло к палке; несколько ударов в виски и жертва упала на землю бездыханная, “только зубы стиснула”.

Этот кроткий человек из бродяги превратился в разбойника: два трупа лежало у костра, возле которого он сел безсознательно. Так просидел до утра; неподвижный, он как будто не чувствовал холода, усталости; все его надежды пропали, он отрекся от всех желаний в будущем.

Обычное следствие подобного состояния – самоубийство, но об этом он даже и не подумал, – напротив, жить, явиться пред людьми, рассказать им щирую правду, пусть судят: если он преступник, то ему надлежит и кара за преступление.

К утру мятель утихла. Опанас выгреб в снегу яму, положил в нее жену и дитя, закрыл их белым холодным саваном, ветвью хвороста обозначил могилу и, помолившись над ней, пошел искать среди людей справедливого себе приговора.

В половине апреля 1719 года в Дубне было необычайное движение. Народ собирался в группы, толковал о страшном разбойнике, которого прислал из Корсова солтыс, – бродяга из Литвы убил жену и двое детей и его так мучила совесть, что он сам отдал себя в руки правосудия. Простонародье во все времена было одинаково любопытно, – и кумушки, и почтенные хозяева, и евреи высъпали на улицу, по которой имели вести преступника из тюрьмы в магистрат. Догадывается, конечно, читатель, что предметом разговоров жителей Дубно был несчастный Опанас.

Шел он спокойно на суд в ратушу, окруженный стражею.

В ратуше было также необычайное движение, должностные лица явились в полном составе; во главе их был Исидор Антоний Стрешковский, дубенский войт, важный и уважаемый житель города; далее шли славетные: Ян Духневич, Павел Кирьяненко и “другие бурмистры и цехмистры”. Один из райцев Стефан Трушевич, как грамотный и начитанный в законе, принял на себя легкую в этом случае роль прокурора,

стоял в стороні, имея под мышкой огромный фолиант “саксонского права”; он только о том старался, чтобы удачно подвести пункты и параграфы, касающиеся настоящего дела. Младший из судей Павел Кирьяненко занялся порядком, старался, чтобы было все исполнено согласно уставу, приказал в судебной избе приготовить розги, “кобылу”, гири, блоки, щипцы, – словом орудия пытки; а ну, если не захочет говорить правды при допросе, тогда нужно непременно приступить к “конфесатам тортулярным”, нужно взять его на пытку.

Знал он доподлинно от Трушевича, что Опанаса ожидает неминуемая кара смерти; а магдебургское право не употребляло виселицы, а только меч, и вот нашел он и заржавевший меч, недоставало только палача для довершения правосудия. К удивлению нужно сказать, что ея целом пространстве южных воеводств один только Каменец имел “ката” (палача), но от Каменца до Дубна не так близко, наконец вызов такого важного должностного лица сопровождался кой-какими расходами и даже некоторым унижением, так как Каменец за эту соседскую услугу требовал не только денежного вознаграждения, но даже и заложников, как гарантию в том, что кат возвратится в целости и здравии телесном и духовном.

Так, в 1707 году славетные жители Баворова за одолжение “Мистера Михала”, заплатили несколько талеров и кроме того трое их делегатов должны были ожидать в Каменце его возвращения и, что еще важнее, дали магистрату письменное обязательство, в том что они не сделают ни шага вне стен города.

Славетный Кирьяненко знал обо всем этом, знал и о том, что войт противник смертного приговора, и потому обдумывал, как бы помочь беде. Кто-то ему шепнул, что между стражей есть один, который видел, хотя уже и давно, как людям секут головы, знает если не в практике, то в теории эту трудную науку и готов применить ее теперь к делу.

Но возвратимся к Опанасу. Дело обошлось без пыток, стал он пред судьями и раз, и другой, и третий, как того требовал закон, рассказал всю свою горькую долю, – “слово в слово, ничего не изменяя, ничего не опуская, ничего не прибавляя”. Судьи, выслушав добровольные показания преступника, приступили к составлению приговора, который так гласил: “оньий, вышеупомянутый убийца, Опанас должен быть усечен мечем, а потом тело, его, на четыре части разсеченное, должно быть вбито на пали в четырех местах при дорогах, каковая экзекуция должна совершиться в пятницу дня 21 апреля 1719. Каковой декрет мы, уряд города Дубна, руками нашими подписываем, при обычной печати”.

Бродяга выслушал приговор без тревоги, вышел удивительно спокойным, лицо его даже как будто просветлело. Сам он не мог дать себе отчета в совершившемся; люди же, стоявшие в стороне, лучше могли это выполнить: они говорили, что убил он “по-разбойнически”, потому-то ему и надлежит быть таким.

Но если славетный Кирианенко так держался буквы закона, то войт Исидор Стрешковский был совсем другого убеждения; приговор он, правда подписал, потому что иначе не мог поступить, “саксонские параграфы” ясно того требовали, но подписать приговор и исполнить – две разные вещи. И прежде не раз присылали преступников в Дубно, ратушное начальство приговаривало их к смерти, но всякий раз нужно было ждать с выполнением приговора по разным причинам, а тем временем осужденный на смерть преступник преспокойно уходил из заключения... и начальники города не искали беглеца, в простоте сердца, свидетельствующей о доброте их, думая, что на гультия даже не годится поднимать руку и наказание за преступление надо предоставить воле Божией. Войт именно принадлежал к этой категории людей; поэтому беспокоили его желанья младшего его товарища и готовность пахолка предложить свои услуги...

Выйдя из судебной избы, он кивнул Гавришку, тюремному сторожу, старику кроткой наружности, и позвал его к себе. Прийдя домой, чиновник затворил двери от соседней комнаты, где работали женицины, и сказал на ухо гостю:

– Как думаешь, уйдет он еще в эту ночь?

– А конечно, убежит, – отвечал тот, плутовски подмигнув глазом, и ему не по душе было это уничтожение людей.

– Сделай же так, чтобы он ушел непременно, прибавил войт участливо.

Наступившую ночь не все одинаково спокойно провели: одни ожидали кровавой сцены, готовились к ней, укрепляя в себе нужный запас твердости нервов; иные думали о том, что приговор слишком поспешно составлен, и в них пробуждалась совесть, – если бы им пришлось отвечать, виновен ли преступник, или нет, то решительно бы склонились к последнему: этот преступник как-то высматривал иначе, так открыто сознался, что вовсе не похож на разбойников, присылаемых в магистрат. Но эта “магбудария”, этот “саксон” так закружил им головы, что переступить букву закона не было никакой возможности. Пан Стрешковский спал спокойно, вполне рассчитывая на Гавришка, и не мало было удивлен, когда тот утром явился к нему встревоженный, обезпокоенный.

– А что, ушла птичка из клетки? Спросил он, срываясь с постели.

– *Какое – ушел! И не двинулся с места, целую ночь с поникшей головой просидел на скамье.*

– *Имеешь ты, человек, Бога в сердце?*

– *Что же я больше могу сделать, ответил с неподдельной печалью Гавришко, – пришел я вчера вечером в камеру, зажег светильню, осмотрел стены и говорю ему, указывая на ту стену, которая в поле выходит: “дыра заложена, но эту заплату можно легко вывалить, а там пустой выгон и стражи нет никакой”. А он и не посмотрел на меня. Тогда я подошел к нему ближе, взял его за плечо и говорю: “видишь эту стену из глины, ее толкнуть кулаком, или ногой, и она разсыплется; туда осужденные уходят”. Он как-то странно посмотрел на меня и опять опустил голову.*

– *Что же теперь будет? Воскликнул войт, поспешино одеваясь, – нужно непременно отложить.*

– *И отложить нельзя, ответил Гавришко печально, уже целый город там, и Кирьяненко распоряжается, расхаживает, и Трушевич ему помогает, и священника уже призвали, и ксендз из приходского костела есть, и писар городской, только на пана войта ожидают.*

Бедный Стрешковский с опущенной головой пошел к тюрьме. Четыре стража, вооруженные заржавевшими алебардами, окружили Опанаса, в стороне стал священник, одетый в траурные ризы, стал и дьячек с зажженной свечой в руке. Шествие открывал импровизированный палач, – страж-эзекутор, неся громадный меч. Медленно двигались все к судебной избе. Писар магистратский прочитал приговор. В нескольких шагах был дубовый пень, поставленный на каменное возвышение.

Опанас, по прибытии на место казни, перекрестился, поцеловал поданный ему крест, ему завязали назад руки, священник прочитал молитву на исход души, дьяк затянул вечную память, осужденный приклонил колени и положил голову на пень.

Блеснул в воздухе меч; в толпе настало гробовое молчание...

Сторж-палач сделался бледнее полотна: голова преступника не отпала от туловища, напротив, осужденный поднялся, посмотрел с укором на неловкого живодера; с шеи обильно лилась кровь.

Остановить, остановить! Закричали окружающие, вмешались и оба духовные лица, – “согласно артикулам правным не допустили дорубить”.

Горькая ирония! Даже смерть не приходила на зов. Толпа, прежде равнодушная, теперь высказывала сочувствие к недорезанному человеку, посылались монеты. Никогда еще не был таким богачем Опанас! Явился пред войтом цирюльник и обещал вылечить бедного, так как “и третьей части шеи не отрезано”. Начальство магистратское было в недоумении, толпа стояла в ожидании, духовные спорили, а несчастный преступник

Історія Волині Й.Ролле в перекладі Євфимія Сіцінського

ворочался возле пня, купаясь в собственной крови, и равнодушными, мутными глазами смотрел кругом... Представлялась ли ему корчма Абрама, или одинокая снежная могила в лесу, или может быть прекрасные луга Украины, к которой он целых пять лет шел и не мог добраться. Наконец, доводы цирюльника пересилили и ему отдали Опанаса “на излечение”.

Но не вылечил он его: “на девятнадцатый день после экзекуции Опанас умер мирно”.

Подлинно доля мужика: это был вовсе не разбойник, а только несчастливец!...

Вот все, что мы нашли об участи этого человека в дубенских магистратских книгах (1677-1720) и все это помещено на 68 листе под № 1368.

Література

1. Сецинский Е. Перекл. з пол. Д-р Антоний Й. Ролле. На Шпаковом шляху // Киевская Старина (далі – КС). – 1887. – IV (апрель).
2. Сецинский Е. Перекл. з пол. Д-р Антоний Й. Ролле Сава Чаленко // КС. – 1887. – XII (декабрь).
3. Сецинский Е. Перекл. з пол. Д-р Антоний Й. Ролле. Рассказ из быта Подолии нач. XVIII в. // КС. – 1890. – Т. 30. – С. 476.
4. Сецинский Е. Перекл. з пол. Д-р Антоний Й. Ролле Исторический рассказ из прошлого столетия // Волянь. – 1889. – № 20-23; Копія / родинний архів А. М. Трембіцького.
5. Весільні обряди Могилів-Подільського та Гайсинського повітів, записані істориком Й. Ролле. Перекл. з польс. Є. Сіцінського. Рукопис. 1931 // Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – ДК 5298-5299. – 80 арк.
6. Сецинский Е. Хронологический список трудов д-ра И. Ролле // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Кам.-Под., 1904. – Вып. X. – С. С. 517-527.
7. Сецинский Е. Д-р Й. Й. Ролле. Некролог // Подольские епархиальные ведомости. – 1894. – № 4.
8. Сіцінський Є. Гектор Кам'янецької фортеці /Передм. та упор. А. М. Трембіцький. – Хмельницький, 2003. – 30 с.
9. Сецинский Е. Болоховское княжество (1150-1257). /Передм. та упор. А. М. Трембіцький. – Хмельницький, 2003. – 27 с.
10. Сіцінський Є. Хмельницький замок і матеріали по м. Хмільнику. Авторський рукопис. 15 жовтня 1900-1931 рр. // Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. Р-3333. – Оп.1. – Спр.12. – Арк. 1-89.
11. Сіцінський Є. Болоховські князі і Болоховська земля. Лекція. 1919 р. // ДАХО. – Ф. Р. 582. – Оп.1. – Спр.23. – Арк. 5.

***Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині***

---

12. Сіцінський Є. Рец.: Гамченко С. Древний поселок и могильник в урочище Стуга (близ с. Студеницы Житомирского уезда Волынской губ.), 1899 // Центральный державный историчный архів України, м. Львів. – Ф.401. – Оп.1. – Спр.105. – Арк. 60-61, 63-66; На Волыньские епархиальные ведомости (далі – ВЕВ). – 1900. – № 1-15, 23-35 // Там само. – Спр.107. – Арк. 1-3 зв.; 1902. – № 1-11, 21-29 // Там само. – Арк. 17-17 зв.; 1906. – № 1-2, 17 // Там само. – Арк. 27; 1908. – № 8-13, 15, 24, 28-29, 31, 34-37, 47-48 // Там само. – Спр.105. – Арк. 92 зв.-97.

13. Сіцінський Є. Рец. на: Гамченко С. Древний поселок и могильник в урочище Стуга (близ с. Студеницы Житомирского уезда Волынской губ.), 1899 // Записки НТШ (далі – ЗНТШ). – 1901. – XLII. – С. 4-5. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т I: Житомирский, Новоград-Волынский и Овручский уезды. Т II: Ровенский, Острожский и Дубенский уезды. Т III: Кременецкий и Заславский уезды. Т IV: Староконстантиновский уезд // ЗНТШ. – 1898. – XXX. – С. 26-28; Тихомиров И. Д. Галицкая митрополия. Церковно-историческое исследование, 1895 // ЗНТШ. – 1895. – Т. 12. – С. 18-20; На ВЕВ. – 1895. – № 7-24 // Там само. – Т. 13. – С. 7-23; 1898. – № 1-14, 18-35 // ЗНТШ. – 1898. – Т. 30. – С. 11-21; 1899. – № 3-4, 6-7, 11-24, 33-36 // ЗНТШ. – 1899. – Т. 38. – С. 11-18; 1900. – № 1-15, 23-35 // ЗНТШ. – 1900. – Т. 43. – С. 9-20; 1901. – № 1-19, 33-34 // ЗНТШ. – 1901. – Т. 48. – С. 10-16; 1902. – № 1-11, 21-29 // ЗНТШ. – 1902. – Т. 56. – С. 4-11; 1903. – № 1-18 // ЗНТШ. – 1903. – Т. 62. – С. 15-24; 1904. – № 1-5, 7, 12-13, 15, 18, 23-24, 26, 33-34 // ЗНТШ. – 1904. – Т. 68. – С. 9-15; 1905. – № 1-31 // ЗНТШ. – 1905. – Т. 74. – С. 167-173; 1908. – № 8-13, 15, 24, 28-29, 31, 34-37, 47-48 // ЗНТШ. – 1908. – Т. 91. – С. 169-175.

Валентина НАДОЛЬСЬКА

Волинські сторінки життя Ю. Крашевського у дослідженнях польських краєзнавців 1930-х рр. ХХ ст.

Життєва доля багатьох відомих особистостей тісно переплелася з Волинським краєм, що знайшло відображення у їх біографіях та творчому спадку. Серед них особливе місце посідає Юзеф Ігнаци Крашевський. Саме з його іменем Волинь назавжди увійшла в історію польської і світової літератури.

Людина величезної ерудиції, феноменальної пам'яті й дивовижної працездатності, Ю. Крашевський гідно прислужився людям як прозаїк, поет, драматург, публіцист, літературознавець, історик, фольклорист, етнограф, мистецтвознавець. Оцінюючи його внесок в історію польської літератури, підкреслюючи переломне значення його творчості для цілої плеяди художників-реалістів другої половини ХІХ століття відома письменниця Еліза Ожешко писала: „Щодо нас, працівників пера, що з'явилися в пізнішу добу і перш ніж почали писати, вчилися читати й мислити на книжках, написаних Крашевським, то всі ми, письменники й белетристи взагалі, можемо сказати про себе словами давнього прекрасного прислів'я, „що як віти з рідного дерева, від того ми беремо свій початок».¹

На Волині Ю. Крашевський прожив більше двадцяти років, тут написав свої кращі твори – „Історія кілка в тині”, „Остап Бондарчук”, „Хата за селом”, „Два світи”, „Уляна” та ін. Сюжети багатьох із них пов'язані з населеними пунктами краю – Луцьком, Оликою, Озером, Устилугом та ін., вони містять цікаві етнографічні матеріали про життя і традиції мешканців краю.

Інформативні краєзнавчі матеріали дослідник систематизував у відомій праці „Спогади Полісся, Волині і Литви”. В ній він залишив цікаві спостереження про побут і господарювання волинян і поліщуків, про ріки і озера краю (Стир, Горинь, Оконськ, Люб'язь), його міста, містечка і села (Луцьк, Дубно, Острог, Олика, Городок, Чорторийськ, Колки, Княгинінок, Жидичин, Ківерці, Забороль і т. д.).

Плідною була і наукова праця Ю. Крашевського на Волині, особливо в ділянці історії і старожитностей. Це збір документів та речових джерел до історії краю, замальовка пам'яток архітектури, участь у врятуванні від руйнування старих замків, палаців, храмів, творів культового мистецтва. Таку працю Ю. Крашевський вважав своїм патріотичним обов'язком. Його сучасники писали: „Дім Крашевського чи в Городку, чи в Киселях, чи в Житомирі був вогнищем культурного життя в краї”.

Відразу по смерті Ю. Крашевського його життєвий шлях, величезний творчий доробок стали об'єктом пильної уваги дослідників. У 20-30-тих роках ХХ століття, на час входження Західної Волині до складу Речі Посполитої, вивчення творчої спадщини митця помітно активізувалося. Свій вагомий внесок у цю справу зробили й волинські краєзнавці. Історико-краєзнавча робота у Волинському воєводстві в міжвоєнний період велася переважно польськими вченими, дослідниками-аматорами. Вивчення і збір старожитностей заохочувалися державною адміністрацією.

Вагому роботу у справі краєзнавчого дослідження краю проводило в цей час Товариство приятелів наук, яке виникло в 1925 році. Вже у 1927 р. воно нараховувало 97 членів, яким було надано право користуватися державними субсидіями. Друкованим органом товариства став щорічник „Rocznik Wołyński”, редагований Якубом Гофманом. У щорічнику друкувалися статті з історії, археології, мистецтва, географії краю.

Четвертий том видання вмістив ґрунтовну статтю Адама Бара про перебування Ю. Крашевського на Волині.⁴ Автор краєзнавчого дослідження досить детально охарактеризував період життя письменника (1837 – 1860 рр.), пов'язаний з Волинським краєм. Проаналізовані А. Баром щоденники, листи Ю. Крашевського, наукові видання другої половини ХІХ століття, фонди Народової бібліотеки Варшави, дозволили йому визначити окремі етапи діяльності письменника в краї. А. Бар розпочав свою розповідь із переїзду Ю. Крашевського в маєток Омельне Луцького повіту, де він поруч із намаганням вивести господарство із занедбаного стану, починає активно співпрацювати із „Тижневиком Петербурзьким” і „Тижневиком літературним”. Придбання за 140 тис. злотих у Підгородецьких Городка поблизу Луцька внесло зміни у життя Ю. Крашевського. З Городком пов'язані і роки тривалого песимізму письменника (1845 – 1849), й налагодження тісних стосунків з усіма відомими письменниками краю (Ржевуський, Грабовський та ін.), видання „Athenaeum”. Проживання Ю. Крашевського у Губині, на думку А. Бара, активізувало його літературну діяльність.

Окремим розділом краєзнавець характеризує перебування Ю. Крашевського в Житомирі. Визнаючи активну участь письменника у громадському житті губернського центру (обирається директором Товариства добродійності, керівником статистичного комітету), А. Бар найбільшу увагу приділив роботі Ю. Крашевського на театральній ниві, як директора Житомирського театру.

Із перебуванням у Житомирі пов'язане й осмислення Ю. Крашевським селянської проблеми, виявлення його ставлення до шляхти й селянства. Не даремно його листи із міста спричинили гостру реакцію з боку польської

*Волинські сторінки життя Ю. Крашевського
у дослідженнях польських краєзнавців 1930-х рр. ХХ ст.*

шляхти, низку публікацій у періодичній пресі. Намагаючись налагодити співпрацю із Варшавською „Газетою щоденною”, Ю. Крашевський у лютому 1860 р. залишає Житомир назавжди.

Краєзнавчий аспект дослідження А. Бара надав його роботі новизни і викликав у наукових і громадських колах значний інтерес.

У 1937 році співпало три важливі річниці, пов’язані з життям, громадською і літературною діяльністю Ю. Крашевського: 125 років від дня народження письменника, 100-річчя його переїзду на Волинь і 50-річчя смерті. Намагаючись сплатити своєрідний борг Ю. Крашевському, вплив якого на культурне життя краю був надзвичайно великим, члени Волинського товариства приятелів наук видали спеціальну книгу на пошанування пам’яті письменника,⁵ сподіваючись, що вона покладе початок новим дослідженням його творчості.

Видання вмістило 21 статтю, автори яких розкривали різні аспекти життя і творчості Ю. Крашевського. Серед них розвідки Ю. Неча „Крашевський – дослідник минулого Волині”, Я. Мьодушевського „Крашевський як регіональний діяч”, С. Носека про археологічну роботу письменника на Волині, Ю. Крижановського „Крашевський і Георг Еліот”, А. Бара „Театр волинської шляхти” та ін. Книга вмістила низку документів – листування Крашевського і Маріана Дубицького. Редактори видання не забули і про ілюстрації. Це малюнки Ю. Крашевського „Ратуша в Олиці”, „Башта Свидригайла Луцького замку”, „Замок в Клевані”, „Кляштор тринітаріїв в Луцьку”, „Єврейські типажі”; підбірка робіт Я. Конопацького про місяць перебування Ю. Крашевського на Волині – „Двір в Городку”, „Двір в Омельні”, „Двір в Губині”; портрети письменника.

У цьому ж році побачило світ ще одне видання Волинського товариства приятелів наук. Його автор – Збігнев Ревський – відомий історик мистецтва, дослідник архітектурних пам’яток Волині, присвятив своє невеличке дослідження проблемі діяльності Ю. Крашевського в царині збереження старожитностей краю.⁶ З. Ревський вказав на недостатню вивченість такої сфери зацікавлень Ю. Крашевського, на те, що він мало відомий як історик і критик мистецтва, збирач мистецьких пам’яток. На думку вченого, інтерес до цієї справи сформувався у Ю. Крашевського під час його перебування в Городку, під безпосереднім впливом А. Урбановського та його художньої колекції.

Увагу читача З. Ревський привернув до співпраці Ю. Крашевського із А. Словіковським, вихованцем Крем’янецького ліцею, збирачем етнографічних та історичних матеріалів. У 13 листах Словіковського до письменника здійснена одна з перших спроб інвентаризації архітектурних пам’яток Волині (костели, кляштори, церкви, каплиці, синагоги, божниці,

замки, палаци). Надзвичайно цінними є і власноручні малюнки Ю. Крашевського. Завдяки їм маємо уявлення про дуже цікаву аттикову архітектуру неіснуючої вже ратуші в Олиці, про замок Чарторийських.

Характеризуючи малюнки замку Любарта в Луцьку, виконані Ю. Крашевським, З. Ревський визнає їх архітектурну достовірність і можливість використання при реконструкції знищених частин. Наведений у розвідці й цікавий життєвий факт, який засвідчив сміливість ініціативи й дій Ю. Крашевського в справі збереження пам'яток. Щоб врятувати від розбирання побоніфратський костел у Луцьку, Ю. Крашевський придбав його за 1300 рублів.

До проведення краєзнавчої роботи у міжвоєнний період долучилося і Волинське видавниче товариство, яке започаткувало свою діяльність у Луцьку 2 грудня 1932 року.⁷ Своїми намірами Товариство визнало: видання тижневика „Wołun”, підготовку різноманітних публікацій, присвячених минулому Волині, як питанню, яке є надзвичайно актуальним для цих теренів. З боку волинського воєводи Товариство отримало прохання зібрати матеріали про відомі історичні постаті краю з метою їх подальшої публікації. Також Товариство налагодило співпрацю з Волинським комітетом Польського біографічного словника, долучившись до зібрання матеріалів до біографій діячів, які проживали на Волині, Поділлі, Київщині. Серед перших вагомих результатів роботи, про які президія Товариства повідомила читачів тижневика „Wołun”, було віднайдення цікавих документів Єфросинії Грохольської (1840-1920 рр.) із Підбереззя Луцького повіту, а також отримання через ксьондза Яловицького документів вдови Тадеуша Стецького (1861-1924 рр.).

Чимало краєзнавчих матеріалів друкувала на своїх сторінках газета товариства „Wołun”, звертаючись до різних аспектів минулого краю. Вмістила вона на своїх шпальтах і велику статтю Юзефа Шлечинського „Крашевський на Волині”.⁸ Її автор звернувся до маловідомих сторінок перебування письменника в краї. У статті наводиться невідомий лист Ю. Крашевського до Перетятковича, подарований Волинському музею пані Хонською з Варшави, спогади В. Скарбека-Крушевського, А. Конопачкої, місцевих старожилів. Так один із них добре запам'ятав прохання письменника перестрибувати вогнище, не зовсім зрозуміле для селян. Але з уваги на зацікавленість Ю. Крашевського традиціями і побутом місцевого населення, його намагання побачити Купальські традиції на власні очі сьогодні є цілком зрозумілими. Розповідь Ю. Шлечинського була доповнена трьома світлинами – фотографіями Ельжбети Урбановської з Крушинських, тогочасного краєвиду Городка і його літнього мешканця, який поділився власними спогадами.

*Волинські сторінки життя Ю. Крашевського
у дослідженнях польських краєзнавців 1930-х рр. ХХ ст.*

Таким чином, польські краєзнавці 30-х рр. ХХ ст. зробили свій внесок у вивчення на основі місцевих матеріалів життя і творчості відомого польського письменника Ю. Крашевського, життєва доля пов'язала якого на тривалий час із Волинським краєм.

Шлечинський Юзеф. “Крашевський на Волині”
(переклад з польської Л.Ф.Потапчука)

“Крашевський на Волині”. Під такою назвою опублікував др. Бар у четвертому томі „Волинського щорічника”, що виходить у Рівному, цікаву працю, присвячену діяльності Крашевського на Волині у 1830 – 1860 рр. Певні подробиці, які стосуються періоду, коли письменник проживав у Луцькому повіті, він висвітлив також на основі листування Крашевського з Антоном Перетятковичем, який був власником сіл Пільганова, Гаті, Усіч і Затишшя. Цю переписку наводив Петро Хмельовський у 1891 р.

У зв'язку з п'ятдесятою річницею з дня смерті Крашевського, яка наближається, волиняни обов'язково захочуть внести свій вклад у міру можливості для зібрання інформації щодо перебування Крашевського у цих краях – в Омельному, Городці, Городку і Губині. Адже це був період, коли Крашевський дуже спричинився до бурхливого розвитку польської літератури. Тут з'явилася ціла низка його творів, саме тут, живучи в Городку, придбаному від Городецьких – письменник заснував і звідси редагував „Athenaeum”.

Виходячи з цього, публікуємо невідомий лист Крашевського до вище названого Перетятковича (цей лист подарувал Волинському музею пані Зоф'я Хонська з Варшави, внучка Антона Перетятковича). Ось його фрагментарний зміст: „Виникає у мене необхідність звернутися до ясновельможного пана-добродія, і хоч не дуже писати можу, бо ще свіжа біль сили відбирає. Усю надію покладаючи на милість панську, мушу звернутися до Нього. Не знаєш, напевне, ясновельможний пане, що ми страшно понесли втрату через смерть пані Урбановської, тітки дружини моєї, 3 січня у Житомирі. Окрім найбільшого болю і смутку давить на мене тягарем ще одна справа, відносно якої я хотів би отримати пораду ясновельможного пана, маючи до нього більшу довіру, ніж до будь-кого на світі. З Губином роби, ясновельможний пане, як тобі подобається, контракт відносно нього пришло 15 або 16 числа до Дубна через Габріеля Луневського, бо боюся, щоб у листі тому не загубився.

Що з Губином стане не знаю, але продавати його не думаю і не хочу – залишаю це пораду з ясновельможним паном. Якщо інший контрагент був на Губин, то хай він буде, але на тих умовах, що для Лехніцького (орендатор Губина) і застерігаючи, що коли б Губин був проданий, тоді

**Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині**

орендатор за певну домовлену суму відступить свою оренду. Сам наспраду не можу розібратися з думками як повести мої справи і якби не надзвичайно важливі заняття у Житомирі, приїхав би до Дубна, щоб з ясновельможним паном порадитися. Змилуйся, не відмовляй своїї добродійної поради і допомоги у теперішніх обставинах, бо на пана вся моя надія. Через Луневського документи відправляю, це є контракт і бланк, а гроші просив би відправити поштою або через шановного ясновельможного пана Сікорського (Сікорський Юліан – майор, власник с.Пожарки біля Рожниц). Сікорський біля 15 числа буде у Дубні. Вибачай, ясновельможний пане, що лист безладний, бо у голові і серці маю неспокій великий, а писати мені важко. Прийми вислови найсердечнішої поваги, дружби й подяки від нас обох.

Ю.І.Крашевський. Дня 11 січня 1854. Житомир”.

На кінець кілька інформацій про долю маєтків, в яких проживав Крашевський.

Про Городець писав Крашевський у 1857 р. („Спогади з Полісся, Волині і Литви”): „Стоїть пустою, самотою, спрофанований байдужістю, завмер. З тих людей, які давали йому життя, не залишилося нікого, і пам'ять навіть нема кому вшанувати. По старих моглах плуги орють, костел переробили на фабрику, і бідний Городець осиротілий завмирає поволі. Хай буде воля Твоя, Господи!” Так, напевне, виглядав Городець, коли спадкоємець Урбановського – Стаженський продав той маєток Курлову, здається, поліцмейстеру з Петербурга. Від нього купив Городець прибулий з Бельгії Август Пурне, батько теперішнього власника. Вигляд сучасного двору не свідчить про занедбання. Власник, пан Пурне, має малюнки Городецького палацу за часів Урбановських. Урбановська Ельжбета, дружина Антона, власника Городця (це у Сарненському повіті на 1930-ті роки), доводилася тіткою дружини Крашевського. Згідно переказів Крашевський у цьому домі спостерігав „привиди”.

Не менше песимістичними були передбачення Крашевського щодо майбутнього Городка. Він пише у своєму „Щоденнику” в 1850 р.: „Раз потрапивши у руки такого, як Яжсонбковський, уже з них не вийде цілий, і мої дерева позрізають, мої газони запусають, а, що гірше, моїх поштивих людей, які мене люблять і яких я люблю, пригноблять і розорять”. Отож ці передбачення письменника справдилися, принаймні, на стільки, що парк був щент знищений, разом із улюбленою Крашевським каштановою алеєю. Будинку, де мешкав Крашевський, вже нема – наскільки не помиляється 90-літня Гандзя, яка усе життя провела на службі при Городецькому дворі. Якись, однак, пам'ятки по Крашевському немовби залишилися у Городку у вигляді меблів.

**Волинські сторінки життя Ю. Крашевського
у дослідженнях польських краєзнавців 1930-х рр. ХХ ст.**

Маєток Крашевського у Губині складався з теперішніх (на 1930-ті роки) села Губин і чеської колонії Губин. Двір Крашевського знаходився на ґрунтах теперішньої чеської колонії. Цей маєток був давно розпарцельований і сьогодні нема і сліду фільварку. Натомість помер дуже старий житель Губина, який пам'ятав письменника і розповідав, згадуючи, що Крашевський казав давати хлопам (селянам) горілки за перескакування вознища – „здається що то йому щось бракувало” (за інформацією директора школи у Губині пана Рубенбауера). Найбільшу залізничну станцію чомусь назвали іменем Сенкевича (теперішня Сенкевичівка), а шкода – Крашевський мав до цього більше прав.

Література

1. Волинський календар. – 1992. – Луцьк, 1991. – С.38.
2. Болгарович З.Е. Україна в дослідженнях польських етнографів ХІХ століття. – К., 1976. – С.51.
3. Понедельнік Л. Організація музейної справи у Волинському воєводстві (1921-1939 рр.)//Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 2000. – Вип.5. – С.112.
4. Bar A. J. I. Kraszewski na Wołyniu // Rocznik Wołyński. – Równe, 1935. – Т. V. – S. 38-76.
5. Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego / pod. red. I. Chrzanowskiego. – Łuck, 1939. – 508 s.
6. Rewski Z. Kraszewski jako inwentaryzator zabytkow Wołynia. – Łuck, 1939. – 7 s.
7. Wołyń. – № 1. – 1933. – S. 4.
8. Sleszyński J. Kraszewski na Wołyniu // Wołyń. – № 34. – 1936. – S. 3.

Музей барона Федора Штейнгеля

На мальовничій Волині є не одна чудово місцина. До таких належить містечко Городок, що розкинулося на березі річки Усті поблизу Вишневої гори. Ось такий красивий куточок неподалік Рівного придбав у 1878 році в нащадків угорського графа Естерхазі спеціаліст із будівництва залізничних шляхів, німець за походженням барон Рудольф фон Штейнгель. Він надбав мільйонні статки на будівництві Владикавказької залізниці, але вкладав зароблені кошти не лише у транспортну галузь. Він також займався організацією зразкових сільських господарств, тож на Кубані він заснував маєток «Хуторок», а на Волині придбав згадане містечко Городка. Штейнгелі в значній мірі приклали зусилля до промислового розвитку Кубані та заклали підвалини її економіки. До слова, нині на Кубані працює ТзОВ «Хуторок», що, між іншим, виготовляє бренді під торговою маркою «Барон Штейнгель».

До розвитку ж Городка в значній мірі був причетний Федір Штейнгель – син Рудольфа Штейнгель. Він провів у родинному маєтку своє дитинство та юність, а загалом з невеликими перервами прожив у цьому містечку понад 60 років. У Городку Федір проводив спочатку лише літні вакації, взимку ж він з братом Максимом жили в Києві, де мали кілька екзотичних будинків. Після смерті батька у 1892 році Федір отримав Городок у повноправну власність. Вся маєтність виносила понад 700 десятин землі.

Навчався Федір спочатку в Київському університеті, а згодом у Варшавському університеті на природничому відділенні фізико-математичного факультету. Донині в архіві цього навчального закладу зберігаються його студентські роботи. У Варшаві Федір зібрав чимало букіністичної літератури про Волинь, а також познайомився з відомим у майбутньому науковцем Миколою Біляшівським, що потім став одним з учасників у створенні музею. Він же склав структурний план музею. З музеєм співпрацювали відомі тоді діячі історичної науки: І. А. Абрамов, Я. В. Яроцький, О. М. Лазаревський. Неоднаразово його співробітники виїздили у різні містечка Волині з метою вивчення народних обрядів і звичаїв, запису пісень, дослідження селянського життя. Такі експедиції проводилися в перший період діяльності музею. (1896-1904). Під час першої експедиції (влітку 1899р.) було обстежено населені пункти Рівненського (Білів, Городище, Деражно, Клевань, Коростів, Кричильськ, Новий Жуків, Степань) та Луцького (Бережницю, Берестя, Великі Цепевичі, Висоцьк, Дубровицю, Малинськ, Орв'яницю, Селець, Удрицьк).

Музей барона Федора Штейнгеля

За час цієї експедиції (15 днів) було здійснено розкопки 15 курганів, відкрито стоянки періоду неоліту на лівобережжі Горині поблизу Висоцька і Корості. Дослідники проілюстрували свою роботу 75-ма фотографіями, серед яких зображення пам'ятників старовини, види місцевостей, народні одяжі. В Державному архіві Рівненської області (ДАРО) відклалися деякі із звітів етнографічних експедицій: «Етнографічні матеріали 1897-1899 років, зібрані в с. В. Цепцевичі, Антонівка і Чаква»¹, «Пісні, зібрані бароном Ф. Штейнгелем для музею»².

Під час другої експедиції вивчалися населені пункти Житомирського (Андриїв, Білка, Велика Горбаша, Кам'яний Брід, Пісчанка, Селець, Топорище, Троковичі, Трубіж, Черняхів та ін), Новоград-Волинського і Овруцького повітів. Дослідниками було розкопано 21 курган, музей поповнився 250 експонатами. Історичною секцією було ретельно вивчено руїни церкви св. Василя в Овручі, древні рукописи і документи. Всього було зроблено 351 фотографію.

В наступні роки музейні експедиції не проводилися, але експозиція поповнювалася за рахунок приватних дарунків. В 1904 році для впорядкування музею була запрошена завідувача обласним музеєм ім. Поля в Катеринославі А. А. Скриленко.

Експозиція музею налічувала тисячі експонатів, що розподілялися на відділи природи, геології, археології, антропології, етнографії. Барон Федір Штейнгель не лише фінансував діяльність закладу, а й сам брав активну участь у наукових експедиціях (екскурсіях).

В одному листі барона Штейнгеля до Миколи Біляшівського читаємо: «Мені прикро, що ти не зібрався в Городок... то я сам повинен взятися за справу. Прошу допомогти: порадь та купи кілька загальних праць по археології і музейній справі. Окрім того, пришли все, що в тебе є по нашому музеї на руках. Я тепер сиджу в музеї, приводжу все в порядок»³. «Звіти Городецького музею» розсилалися в університети Одеси, Києва, Москви, Харкова, Петербурга, а Федір Штейнгель, як керівник музею, виступав із доповідями і рефератами на різноманітних конференціях та з'їздах.

У структурі музею як підрозділ діяла бібліотека. Вона була науково-дослідним відділом музею, займалася збиранням рукописних і друканих матеріалів. Структурно бібліотека поділялася на три відділи: рукописи, стародруки та книги пізнішого часу. Комплектування бібліотеки відбувалося з різних джерел, основними з яких були: купівля через крамниці і букіністів, дарунки прихильників музею, обмін з іншими установами, знахідки під час експедицій. Про склад бібліотеки можна судити з «Отчєтов Городецького музея...»⁴, а також з тогочасної преси⁵. Тут варто відзначити працю А. Шафранського⁶, який в описовому вигляді подає узагальнені відомості про

склад і зміст бібліотеки Городоцького музею станом на 1907 рік Багатим був рукописний відділ, серед документів якого : інвентарні, метричні, родові, сімейні, судові книги, ухвали судів, єпархіальних установ, старост, волинського губернатора, описи костьолів, монастирів, матеріали господарського змісту. Всі рукописи поділялися за територіальним принципом, за повітами: Володимирський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Овруцький, Острозький, Рівненський і Староконстянтинівський. За мовною ознакою документи були русинською (українською), польською, російською, латинською, а також німецькою мовами. Найстарішим рукописом був «Інвентар Ковельського староства». Деякі рукописні матеріали музею барона Ф. Штейнгеля відклалися в його особистому фонді в ДАРО⁷. Інша частина бібліотеки музею опинилася розпорошеною серед фондів Національної Бібліотеки України ім. Вернадського (НБУВ)⁸. Стародруки музею були представлені місцевими друками, а також книгами з костьолів і монастирів Волині: Акафісти, Богогласники, Молитовники, Патерики, Псалтирі, Требники, Четьї-Мінеї. Наукова література була представлена виданнями з усіх галузей географії, природознавства, історії, культури Волині. Серед періодики в основному місцеві часописи: «Вольнские єпархиальные ведомости», «Вольнские губернские ведомости», «Вольнь», «Почаевский листок».

Городоцький музей проіснував до 1914 року. На початку I Світової війни барон вирішив вивезти експонати в безпечне місце. Частина його колекцій була евакуйована до Києва, інша — в маєток брата на Кавказ, де їхні сліди й загубилися. Зникла й бібліотека. У 1920 році на засіданні Тимчасового комітету Всенародної бібліотеки України академік Агатангел Кримський доповідав, що бібліотека Штейнгеля зберігається в готелі «Паласт». Куди вона поділася звідти, ніхто не знає й досі.

У 1939 році під час окупації Волині радянською армією маєтності барона потрапили під націоналізацію, відтак в нього відібрали землі та майно, а його сім'я була змушена жити в домі своєї колишньої куховарки. В 1940 році надійшла звістка, що сім'я барона є в списках на вивезення. Штейнгелі вирішили не випробувати долі і одного дня в селянській одежі виїхали до Польщі. Пізніше вони осіли під Дрезденом. Там 11 лютого 1946 року барон і помер, і там його було поховано.

Хоча після смерті барона минуло довгих 60 років, та й тепер про нього згодують на Волині з теплом. До цих пір «живуть» свідки його благодійницької діяльності, як символи безмежної любові до рідної землі.

Музей барона Федора Штейнгеля

Література

1. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 366, оп. 1, од. зб. 76.
2. ДАРО, ф. 366, оп. 1, од. зб 74, арк. 1-16.
3. Г. Бухало Музей барона Федора Штейнгеля // Наукові записки / Рівненський краєзнавчий музей. – Випуск 1. – Рівне, 1996. – С. 14
4. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за первый год (с 25 ноября 1896 г. по 25 ноября 1897 г.). – Варшава, 1898. – 60 с.; Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля: За второй год с 25 ноября 1897 г. по 25 ноября 1898 г. – Киев, 1899. – 59с.
5. Абрамов И. С. Городецкий музей Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля // Живая Старина – 1906 – Вып. IV. – С. 249-254; А. Л. (Лазаревський О. М). Городецкий музей Волынской губернии // Киевская старина. – 1898. – №4. – С.105; К IX Археологическому съезду // Исторический вестник. – 1898. – №1. – С. 403-404; Экскурсия от Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля // Археологическая Летопись Южной России. – 1901. – №9. – С. 140 – 142.
6. Шафранский А. Экскурсия в Городок Волынской губернии. Музей барона Ф. Р. Штейнгеля (Из уроков отчизноведения). – Кременец, 1907. – 21 с.
7. ДАРО, ф. 366, оп. 1, од.зб. 45-74, 78-100.
8. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. Вернадського, Ф. 109.

Йосиф Владиславович Новицький як археограф

Сукупність джерел, які містять інформацію з історії Острога та Острожчини, становить досить представницьку джерельну базу. Поступове залучення до наукового обігу документів різних категорій шляхом їх археографічного освоєння дозволяє поглибити та розширити тематику досліджень, провести комплексне вивчення міста та волості в цілому. Важливий внесок у розширення джерельної бази з історії Острожчини зробив Йосиф Владиславович Новицький.

Життєвий шлях та науково-краєзнавча діяльність Йосифа Новицького досить добре висвітлені у дослідженнях М. Ковальського [11], Я. Бондарчук [3] та О. Завадської [7-8]. У цих працях представлено Йосифа Владиславовича як талановитого дослідника-краєзнавця, музеолога, археолога, лектора, автора ряду статей з історії Острожчини у варшавському журналі "Воскресное чтение" в 1928-1933 рр. тощо. Метою даної статті є висвітлення внеску Йосифа Новицького у дослідження документальних джерел Острожчини на основі аналізу його публікації інвентаря 1708 року.

Єдина публікація інвентаря 1708 р., підготовлена Й. Новицьким, вийшла у 1938 р. в "Рочніку Волинському" ("Rocznik Wołyński") [12]. У передмові до публікації автор зазначав, що на час підготовки видання цей документ зберігався в архіві острозького Богоявленського собору, а до цього він знаходився у п. Галини Іваницької в Дермані. На сьогодні інвентар 1708 р., що має назву "Осілість міста Острога 1708 р." (на мові оригіналу "Osiałość miasta Ostroga anno 1708"), зберігається у відділі фондів Державного історико-культурного заповідника міста Острога [6] і являє собою рукописний документ на 56 аркушах розміром 33,4x20,5 см., зшитих у картонній палітурці.

В цілому, інвентарям, як категорії описово-статистичних джерел, належить велика роль у вивченні соціально-економічних, історико-демографічних та історико-топографічних питань. У кожному з описів зазначені конкретні дані щодо кількості оподаткованого населення, про форми і розміри податків, повинності міського населення і селян. В них знаходимо відомості про соціальну і професійну структуру населення, про стан і розвиток різноманітних господарських комплексів, адміністративних об'єктів. Перспективним є вивчення динаміки і тенденцій соціально-економічного розвитку та ряду інших проблем (зрівняння даних чисельності оподаткованого населення, зміни в його складі, заняттях, майновому становищі, питання топографії) на основі аналізу і співставлення між собою інвентарних описів одних і тих же маєтностей, що укладалися протягом певного періоду часу.

Йосиф Владиславович Новицький як археограф

Інвентарний опис Острожчини 1708 р. складений острозьким старостою Яном Ротаріушем. За структурою інвентар умовно можна поділити на частини: опис власне самого міста Острога, характеристика сільських поселень (Межиріч (в документі зазначається як місто), Бельмаж, Розваж, Хорів, Грем'яче, Білашів та Дерев'янче) та представлення сумаріушів річних доходів на 1708 та 1714 рр. Описання лише цих сільських поселень зумовлене тим, що вони були замковими. Інші ж, напевне, знаходились у володінні посесорів. Жодних відомостей інвентар 1708 р. не подає про стан острозького замку. Ревізор при укладенні документа представили детальний повуличний опис міста із зазначенням осілих та пустих будинків та їх власників, велика увага приділена опису острозьких передмість, ринкової площі. Інвентар дозволяє встановити наявність у місті ряду промислових, адміністративних та культових споруд. Окреме місце приділяється характеристиці повинностей міщан, їх оподаткуванню та різним формам ренти – натуральній, відробіткової, грошовій. При описі сільських поселень в документі представлено їх мешканців із вказівкою на кількість робочої худоби (воли та коні), розміри оброблюваної землі у кожному селянському господарстві, а також регламентація податків та повинностей тощо. Причиною укладення інвентаря 1708 р., швидше за все, була вказівка власника міста на проведення опису з метою з'ясування стану володіння, яке зазнало значних руйнувань внаслідок подій Північної війни.

Варто наголосити, що інвентар 1708 р. є описом лише частини Острозької волості та міста Острога, що увійшли до складу так званої Острозької ординації, утвореної у 1609 р. кн. Янушем Острозьким. Януш, який довго не мав прямого спадкоємця і не хотів, щоб його володіння перейшли до нащадків брата Олександра, звернувся до короля з питанням про створення на його землях ординації (майорату) і отримав на це дозвіл сейму у 1609 р. Згідно заповіту князя, ці землі мали перейти до синів і дальших потомків по чоловічій лінії його дочки Єфросинії, дружини Олександра Заславського. Державним обов'язком ординації було утримання війська із 600 чоловік (300 піхотинців і стільки ж кінноти). Після острозьких ординатів Владислава-Домініка та його сина Олександра чоловіча лінія кн. Заславських у 1673 р. перервалася і землі майорату перейшли спершу до кн. Любомирських, а згодом – до кн. Сангушків. Проіснувала ординація до 1753 р., коли останній ординат Януш Сангушко передав частину Острога і Межиріч з прилеглими селами у власність коронного канцлера Яна Малаховського [1, 344-345].

Звертаючись до передмови видання інвентаря 1708 р. Йосифа Новицького, можна відмітити високу обізнаність автора у джерельній базі з історії Острожчини, оскільки він вказує на ряд інших інвентарних описів, які

укладалися у кінці XVI – першій половині XVII ст. Також Йосиф Владиславович намагається пояснити причини занепаду міста, зафіксовані в описі 1708 р., зазначаючи події другої половини XVII ст., що відбувалися на Волині та в Острозі зокрема.

На жаль, в результаті порівняння тексту джерела і здійсненої на його основі публікації було встановлено, що остання не зовсім відповідає тексту джерела. Попередньо, на відмінності у рукописі та тексті публікації вказував у статті Т. Вихованець [4, 28-29]. Зокрема, найбільш явні розбіжності простежуються у передачі імен та прізвищ міщан, спостерігається зміна літер у словах, відсутній фрагмент тексту при описі острозької ратуші тощо. Найбільш вірогідно, ці неточності пов'язані з проблемою археографічного відтворення таких документів (особливо польськомовних). Текст оригіналу у деяких місцях важкий для читання через особливості почерку автора. Також серед важливих текстуальних особливостей є відсутність діакритичних знаків, вживання великих літер всередині речень. Щоб уникнути ряду неточностей, для археографічного відтворення документів, написаних польською мовою, прийнято буквальну передачу тексту джерела.

Що стосується публікації Йосифа Новицького, можна відзначити, що автор значно модернізує текст документа. Зокрема, Йосиф Владиславович використовує літери “j” замість “y” або “i”, “i” замість “y”, “y” замість “u”, носові голосні “ą” та “ę” замість “a” та “e” та ін. В багатьох випадках трапляється просто заміна літер “m” замість “n”, “e” замість “y”, “z” замість “s”, “ks” замість “x”, фактично у більшості випадків вживаються діакритичні знаки.

Опис міста Острога в документі представлений у формі таблиці, де вміщено рубрики “domy wolne”, “domy zydowskie”, “domy chrzescianskie”, “place wolne”, “place płatne”, “place puste”, “włoki”, в яких фіксуються відповідні дані. Проте, автор публікації уникає цих рубрик та розбиття на стовпчики (за винятком опису двох перших вулиць), замінюючи їх скороченнями до перших однієї-двох літер слів, подаючи відомості уже суцільним текстом (a same, “d.w.”, “d.z.”, “d.c.”, “p.w.”, “p.pi.”, “p.pu.”, “p.wi.”). У передмові Йосиф Новицький пояснює, що така зміна подачі тексту (як його розміщення, так і правопису) зумовлені тим, щоб полегшити для читача роботу над документом [12, 179-180].

Варто також зупинитись на висвітленні окремих прикладів текстуальних розбіжностей у словах та словосполученнях. Зокрема, у публікації відтворено “Thorzucha wdowa” [12, 184], а в тексті рукопису вживається “Ткаszucha wdowa” [6, арк. 4]; інші невідповідності: “od strony bramy” [12, 184] – “od samey bramy” [6, арк. 4]; “dom Fedora Hlaszewicza burmistrza” [12, 185] – “dom Fedora Hlaszewicza burmistrza” [6, арк. 6]; “dom Daniła

Йосиф Владиславович Новицький як археограф

Bereźnika” [12, 190] – “dom Daniła Rzeznika” [6, арк. 10]; “dom Michayła tkacza” [12, 190] – “dom Michayła Thorza” [6, арк. 10] тощо.

Як уже зазначалося вище, у публікації інвентаря 1708 р. пропущений фрагмент тексту в описі ратуші (на жаль, невідомо з яких причин). Пропущена частина є дуже важливою з інформативної точки зору, оскільки в ній йдеться про торгові місця, які знаходились в острозькій ратуші. Варто представити цей фрагмент: “...Tamże wewnątrz ex parte xiężny jey mci wciąż we szrodku, kramnic alias sklepów (w murze № 7 y ze dworu także kramnic № 7 sklepów) itidem dolnych № 7.” [6, арк. 6-7] (в дужках міститься пропущений у публікації фрагмент).

В кінці опису міста Острога в інвентарі подається зведення кількісних показників: загальна кількість “християнських”, єврейських, шляхетських будинків та “пляців” (місце під забудову) під ними; сума вільних домів; кількість будинків та “пляців”, що належали до юрисдикції костелу та межирицьких францисканців; про міські будинки, що належали власникам ординатської частини міста, але знаходились на іншій половині Острога тощо [6, арк. 20-21]. Йосиф Новицький у публікації дещо порушує, на відміну від джерела, послідовність представлення цих показників. Крім того, невірно відтворені деякі цифри (очевидно, через почерк автора). Зокрема, у рукописі йдеться про 70 “пляців” під єврейськими будинками [6, арк. 20-21], а в публікації вказується цифра 40 [12, 198]; також зазначається у джерелі 17 шляхетських дворів [6, арк. 20-21], яких в опублікованому тексті – 14 [12, 198].

Працюючи із текстом публікації, надзвичайно цінними є посторінкові зноски, які використовує Йосиф Новицький (їх інформативна насиченість засвідчує надзвичайно глибокі знання автора з історії Острожчини, її джерельної бази). Й. Новицький проводить порівняння соціально-економічних та інших аспектів даного джерела з попередніми інвентарями XVII ст.; для більш зрозумілої локалізації тих чи інших об’єктів та вулиць наводить їх сучасні (на час підготовки публікації) відповідники та наближені місця знаходження; при описі сільських поселень наводяться короткі відомості про походження назви сіл та ряд інших інформативних даних. Опублікований інвентар містить також чотири фотографії міста Острога, на яких зображені стара ратуша, ринок, синагога та острозькі вулиці [12, 186-189].

За інформативною насиченістю інвентар 1708 р. є надзвичайно цінним джерелом. Характеристика інформативних можливостей цього документа, в сукупності з іншими описами Острога XVI-XVIII ст., присутня в працях М. Ковальського [9-10]. На основі інвентаря 1708 р. та даних інших описів XVI-XVIII ст. Т. Вихованець дослідив топографію міста Острога [4-5]. Відомості інвентаря 1708 були використані при вивченні чисельності,

національного складу та соціальної структури населення Острожчини початку XVIII ст., а також економічного розвитку міста [1-2].

Таким чином, можна відзначити, що археографічна спадщина Йосифа Новицького є важливим внеском у розширення джерельної бази вивчення Острожчини. Опублікований ним до того часу невідомий історикам інвентар 1708 р. є, безперечно, цінним та досить інформативним джерелом для дослідження різних аспектів історії краю. На жаль, через певні труднощі, пов'язані із археографічним відтворенням таких видів джерел, у публікації присутній ряд розбіжностей у порівнянні із текстом джерела. Зважаючи на це, можливо, доцільним було б підготувати вивірену повторну публікацію інвентарного опису 1708 р.

Література

1. Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. // Наукові записки: Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 343-357.
2. Бирук. М. Соціально-економічний розвиток Острога на початку XVIII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть. – Луцьк, 2008. – Вип. 28. – С. 339-344.
3. Бондарчук Я. Йосиф Новицький (1878-1964) // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 193-202.
4. Вихованець Т. Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003-2004. – Т. 2-3. – С. 28-33.
5. Вихованець Т. Острозький ринок XVI – XVIII ст.: топографія та соціальна структура // Наукові записки: Історичні науки. – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2006. – Вип. 7. – С. 518-541.
6. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. – Відділ фондів. – КН-23871 / ПІД 9250.
7. Завадська О. Зі щоденника Йосипа Владиславовича Новицького // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – С. 41-42.
8. Завадська О. Йосиф Владиславович Новицький (1878-1964) – дослідник Острожчини // Записки Наукового т-ва ім. О. Оглоблина. – Острог, 2002. – Т. 1. – С. 26-32.
9. Ковальський М. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя”. – [Сокаль], 1993. – С. 65-74.
10. Ковальський М. Документальні письмові джерела з історії Острога // Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992 рр.). – Острог, 1992. – Ч. 1. – С. 92-98.
11. Ковальський М. Острогіана і Волиніана острозького вченого Йосифа Новицького // М. Ковальський. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – С. 184-197.
12. Osiałość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. VII. – S. 179-228.

Ян Фітцке як музеєзнавець

Однією з тих, хто формував культурне середовище Волині міжвоєнного періоду, був Ян Юзеф Фітцке (1909-1940). Перш за все про нього говорять як про археолога, що цілком виправдано. Однак не меншої уваги заслуговує ще одна сторона діяльності молодого вченого – його праця на ниві музейництва. При цьому варто зробити лише одну ремарку – очевидно, що і археологічний доробок вченого, і його діяльність як музейного працівника є невіддільними одне від іншого та становлять єдину спадщину науковця.

Значною мірою Ян Фітцке був причетним до організації музейної справи у Волинському воеводстві. На думку Марії Магдалени Бломбергової, саме завдяки Фітцке скромний музей у Луцьку за короткий час став важливою для регіону інституцією¹. Саме він разом з Юліаном Нечем (істориком, архівістом, директором Луцької публічної бібліотеки у 30-х роках 20 ст.) брав участь у впорядкуванні колекцій музею князів Острозьких, що був переданий 1938 року під опіку місцевої філії Польського краєзнавчого товариства, у становленні регіональних музеїв міст Дубна та Крем'янця².

Тема розвитку та значення провінційних музеїв стала предметом наукового дискурсу до якого долучилися, окрім Яна Фітцке, Л. Савіцкі, Казимір Пшемискі, Якуб Гофман³. Вдале поєднання розуміння теоретичних основ музеєзнавства та плідної практичної фондової роботи слід вважати підґрунтям успіху дослідника.

Ян Фітцке добре розумів суспільне значення музеїв. У одній зі своїх розвідок він вказував на значну виховну функцію музеїв, наголошуючи, що саме ці інституції пов'язують громадянина і державу. На його думку, цю нову функцію найкраще прослідкувати у тих країнах, де виникла потреба виховання громадянина в дусі нових суспільно-культурних засад, які суттєво різняться від попередніх (Угорщина, Німеччина, Радянська Росія). За тих обставин музейні установи достосовувалися перш за все до пропагандивних потреб⁴. Що ж стосується розвитку музейної справи на теренах Польщі, то, на думку Яна Фітцке, в її історії виділялося два періоди,

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

які засадничо різняться один від одного. Перший – це період, коли поза доброю волею більшої або меншої суспільної групи, того чи іншого товариства (державних музеїв тоді не було) чималу роль відігравав дилетантизм. Другий (який слід пов'язувати з розбудовою незалежної польської держави) – це період становлення музеїв як науково-дослідницьких інституцій. Тут уже можна говорити, на думку дослідника, що вони зрівнялися з університетами і вищими науковими установами та стали виконувати суспільну і освітньо-виховну роль⁵.

Саме в перетворенні музейних установ Волині у такі наукові та освітньо-виховні центри краю вбачав своє завдання Ян Фітцке (його реалізації сприяло те, що ще 1935 р. Волинський музей разом з публічною бібліотекою та архівом став працювати під опікою новоствореного Товариства приятелів наук – інституції, що мала на меті організацію та об'єднання наукової праці у Волинському воєводстві). Для вченого було цілком очевидним, що в краї має існувати центральна музейна інституція – Волинський музей у Луцьку, де повинне бути подане культурне життя цілого волинського терену, не обмежуючись лише матеріалами воєводства, а репрезентуючи цілу історичну Волинь⁶. При цьому збір і репрезентація матеріалів відбувався головно в межах чотирьох відділів: природничого, доісторичного (археологічного), історично-мистецького та етнографічного⁷. Водночас, на думку історика, музейна інституція Луцька не повинна охоплювати все, шкодячи розвитку локальних музеїв (як, наприклад, у Острозі, Дубні та ін.)⁸.

Розмірковуючи про справу організації та розбудови музеїв у провінційних містечках, Ян Фітцке виділяв декілька важливих, на його думку, напрямів: 1) відповідне приміщення для експозиції; 2) місцеві фахівці; 3) питання консервації пам'яток; 4) прогнозованість майбутнього, що не може залежати від однієї чи кількох осіб, які з різних, часто-густо особистих, причин зніщували справу створення музейного осередку⁹.

Аналізуючи розвиток музею у Острозі, Ян Фітцке наголошував, що вже саме розташування установи диктує необхідність представлення перш за все експонатів, пов'язаних з родиною та замком Острозьких, історією міста (портрети, плани, малюнки, монети та ін.). Оскільки в цій місцевості добре репрезентовано гончарний промисел, то, на думку дослідника, одна із зал мала б його широко представити¹⁰. Тобто, якщо узагальнити концепцію історика, музей повинен відповідати духові замку, підкреслювати його характер, а не конкурувати з чудовою архітектурою об'єкту, де він розташований.

Говорячи про Яна Фітцке як музейознавця, слід згадати про такий факт. У травні 1939 р. Ян Фітцке разом із З. Ревським та Ю. Нечем викладали на курсах екскурсоводів по Луцьку, які вже кілька років поспіль організовував місцевий відділ Польського краєзнавчого товариства і слухачами яких були всі бажаючі¹¹.

Варто сказати, що Ян Фітцке належав до тих істориків, які намагалися поєднувати дві сторони діяльності – властиво наукову та популяризаторську (що, зрештою, очевидно, нав'язується з баченням вченим місця музеїв у суспільному житті). Ще Єжи Глосік відзначав значну роботу дослідника як пропагандиста пам'яток старовини, що сприяло формуванню у суспільній свідомості необхідності їх збереження¹². У цьому контексті варто бодай назвати низку статей, присвячених окремим частинам експозиції музею Волинського товариства приятелів наук у Луцьку: «Багата збірка кахлів у музеї Волинського товариства приятелів наук у Луцьку»¹³, «Про декілька зразків давньої зброї із зібрання музею Волинського товариства приятелів наук у Луцьку»¹⁴, «Пам'ятки Ю. І. Крашевського у Волинському музеї»¹⁵. Окремої згадки потребують огляди нумізматичних колекцій музею, здійснені дослідником, які не втратили своєї актуальності та значення і донині¹⁶. Скрупульозність та ретельність їх опису дозволяє скласти повне уявлення про різноплановість та багатство збірки монет у музеї міжвоєнного Луцька (лише скарбів монет від XIV ст. налічувалося 40).

Як бачимо, Ян Фітцке відкривав і водночас вивчав у 30-х роках XX ст. минуле Луцька та Волині у якнайширшій рамках, наче прислухаючись до слів Ю. І. Крашевського (відомий поляк свого часу написав, що мешканці Луцька живуть як оті греки, які на руїнах святинь збудували буди та шалаші, не знаючи нічого про ті попелища, на яких вони стоять), і повсякчас хотів допомогти волинянам пізнати їх минувшину.

Відзначаючи доробок міжвоєнних дослідників, варто нагадати, що більшість отриманих ними матеріалів потрапляла до Державного археологічного музею у Варшаві (Państwowy Muzeum Archeologiczny), де вони частково зберігаються й донині.

Література

1. Бломбергова М. М. Ян Юзеф Фітцке – дослідник землі Лодзької, страчений в Катині // Археологічна спадщина Яна Фітцке / За заг. ред. канд. іст. наук Г. В. Охріменка. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 22.

2. Охріменко Г., Дмитрук В., Златогорський О. Ян Фітцке – дослідник минувшини Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке / За заг. ред. канд. іст. наук Г. В. Охріменка. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 11.

3. L. Sawicki. W sprawie utworzenia Muzeum Przyrodniczo-Krajoznawczego na Wołyniu // Ziemia. – 1928. Nr 5. – S. 72; Przemyski K. W sprawie Muzeów Powiatowych // Dziennik Kuratorium Okręgu Szkolnego Wołyńskiego. – 1929. – № 11 (62); Ten że. W sprawie muzealnej na terenie Wołynia. – Przegląd Wołyński. – 1929. – R. VI; Hoffman J. W sprawie muzeów powiatowych // Dziennik Urzędowy Okręgu Szkolnego Wołyńskiego. – 1930. – № 1. – S. 19-23.

4. Fitzke J. Znaczenie i możliwości rozwoju Muzeum Wołyńskiego w Łucku. – Wołyń. – 1937. – N. 47.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

---

5. Fitzke J. O muzeach na Wołyniu. – Wołyń. – 1938. – N. 13.
6. Fitzke J. Muzeum Ks. Ostrogskich Pol[skiego] Tow[arzystwa] Krajoznawczego w Ostrogu i uwagi na temat polityki muzealnej na Wołyniu // Ziemia Wołyńska. – 1939. – N. 4. – S. 56.
7. Fitzke J. Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku // Ziemia. – R. XXVII. – N. 11-12. – S. 276.
8. Fitzke J. Muzeum Ks. Ostrogskich Pol[skiego] Tow[arzystwa] Krajoznawczego w Ostrogu i uwagi na temat polityki muzealnej na Wołyniu. – Ziemia Wołyńska. – 1939. – R. II, . – N. 4. – S. 56.
9. Fitzke J. O muzeach na Wołyniu. – Wołyń. – 1938. – N. 13.
10. Fitzke J. Muzeum Ks. Ostrogskich Pol[skiego] Tow[arzystwa] Krajoznawczego w Ostrogu i uwagi na temat polityki muzealnej na Wołyniu // Ziemia Wołyńska. – 1939. – N. 4. – S. 56.
11. Охріменко Г., Дмитрук В., Златогорський О. Ян Фітцке – дослідник минувшини Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке / За заг. ред. канд. іст. наук Г. В. Охріменка. – Луцьк, 2005. – С.12.
12. Głosik J. Wołyńsko-Podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały sraożytn. – Warszawa, 1962. – T. VIII. – S. 127.
13. Fitzke J. Bogaty zbiór kafli w Muzeum Wołyńskiego Tow[arzystwa] Przyjaciół Nauk w Łucku // Kurier Literacko – Naukowy. – N. 43 – dodatek do IKC (Kraków). – 1937. – № 288.
14. Fitzke J. O kilku okazach dawnej broni, znajdującej się w zbiorach muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku. – Broń i Barwa: Biuletyn Stowarzyszenia Przyjaciół Muzeum Wojska. – Warszawa, 1937. – R. IV. – № 1. – S. 17-19.
15. Fitzke J. Pamiątki po J[ózefie] I[gnacym] Kraszewskim w Muzeum Wołyńskim. – Ziemia Wołyńska, 1939. – R. II. – N. 5. – S. 66.
16. Fitzke J. Skarby monet historycznych w Muzeum Wołyńskiego T-wa Przyjaciół Nauk w Łucku. – Wiadomości Numizmatyczno – Archeologiczne (Kraków). – 1938-1939. – № 20. – S. 184-243, mapka (Miscellanea); Fitzke J. Skarby monet historycznych w Muzeum Wołyńskiego T-wa Przyjaciół Nauk w Łucku // Monety Muzeum T-wa Przyjaciół Nauk w Łucku / nakł. Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku z zasiłku Funduszu Kultury Narodowej – Kraków, 1939. – [cz.] II. – S. 9-68, mapka; Fitzke J. Zbiór numizmatyczny Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku. – Wiadomości Numizmatyczne i Archeologiczne. – 1936. – T. 18.

Теоретичні розробки В. Кравченка з питань обліку музейних фондів

Значне місце у науково-методичному доробку Василя Кравченка посідають питання процесу облікування музейних предметів. Облік музейних фондів – це встановлення точних відомостей і предметного опису усіх пам'яток, що перебувають в музеї [12, 90]. Цей процес важливий з точки зору необхідності якісної систематизації музейних фондів за чіткими, зрозумілими критеріями.

У дореволюційний період всю облікову документацію музейних закладів, що діяли на теренах України, уособлювала єдина інвентарна книга, музейні предмети до якої записувалися по мірі надходження, без урахування хронологічної чи типологічної належності, місця знахідки, інших ознак. Таким чином, така інвентарна книга виконувала облікові функції без будь-якої систематизації, упорядкування. У досліджуваний період, коли музеї перейшли у відомство Народного комісаріату освіти, ситуація з облікуванням змінилася. Музейні колекції почали сприймати як важливу складову державного майнового фонду [14, 72]. В інструкції по обліку музейних предметів 1938 р. було чітко визначено: «На музеях СРСР лежить відповідальне завдання збору, обачливої охорони найцінніших соціалістичних багатств» [2, 3]. Відповідно зросли і вимоги до їх обліку та збереженості. З'явилися певні правила щодо наявності даних про походження, місце і умови знахідки, відомості про подальшу долю експонату, тощо [4, 7].

У теоретико-методологічних роботах В. Кравченка, як і у практиці етнографічного відділу термін «облік музейних фондів» не вживається. Натомість застосовується поняття – «Лабораторна обробка речей» [11], або «Обробка матеріалів у музейній лабораторії» [7, 54-57], які у повній мірі за змістом відповідають сучасному розумінню слова «облік».

У сьогочасній музейній практиці облік музейних предметів відбувається у три етапи: первинна реєстрація, інвентаризація та каталогізація [15, 127]. У 20-х рр. ХХ ст. музейні працівники послуговувалися дещо відмінними принципами обліку музейних предметів. Вивчаючи науковий доробок В. Кравченка, можна зробити висновок про те, що за сутністю усі означені стадії обліку також мали місце у музейній практиці на початку століття, проте не було власне такої чіткої визначеності самих етапів обліку. Наприклад, процес оформлення інвентарної картки музейного предмету, що за своєю формою є елементом допоміжного обліку, у сучасній

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

прикладній музеології за змістом близький до виготовлення паспорта музейного предмету. Проте, на відміну від паспорта, створення інвентарної картки містило також елементи наукового вивчення музейного предмета (тобто каталогізації), зокрема його атрибуції та систематизації [11, 17].

У розробленій В. Кравченком схемі процесу лабораторної обробки музейних предметів можна виділити такі складові: 1) виготовлення вступного ярличка (використовується ще термін «квит»); 2) запис інформації про предмет до музейної книги (застосовуються також рівнозначні за змістом терміни – «інвентар», «каталог») та надання експонату інвентарного номера (застосовується термін «черга»); 3) оформлення інвентарної картки на музейний предмет; 4) виготовлення музейного ярличка із зазначенням інвентарного номера [7, 54-57; 11, 3].

Коли предмет музейного значення відібрано із зовнішнього середовища, на нього виготовляли так званий вступний ярличок із зазначенням назви, даних про те, де і від кого, ким і коли його було здобуто [11, 1]. Інформацію важливо було подати у найповнішому обсязі, зокрема, рекомендувалося також зазначати детальні відомості про місце походження експоната (село, волость, повіт, губернія), дані про людину, від якої він надійшов, або ж про майстра, який його виготовив [10, 2]. Аналогічний квит слід було оформляти і на фотографії, малюнки, моделі предметів музейного значення, які з певних причин не можна було подати до музейної установи [13, 3]. З цим ярличком предмет вступав до музею. У досліджуваний період такою практикою Український комітет охорони пам'яток при Укрнауці рекомендував послуговуватися усім музейним закладам УСРР [3, 137-138].

У музейній лабораторії предмет підлягав вивченню: здійснювався опис його зовнішнього вигляду та точні виміри усіх деталей [6, 27]. Далі предмет належно було записати до музейної книги. В. Кравченко подає наступний зразок оформлення записів у каталозі [7, 55]:

Рік, місяць і день	Черга рядкова	Назва та опис речей	Кіль- кість	Ціна		Здобуто			При- мітка
				Карб.	Коп.	Де	Коли	Від кого	

Відзначаючи той факт, що справа ведення музейних книг у цілому по музеях України є незадовільною, і нерідко зібрані предмети просто «згачують в одну загальну купу», В. Кравченко загострював увагу на тому, що створення каталогу є питанням першочерговим. До нього слід

Теоретичні розробки В. Кравченка з питань обліку музейних фондів

приступати одразу після утворення музею і регулярно вести усі записи [8, 23-24]. Також вчений наголошував, що будь-який музейний предмет обов'язково мусить мати свій інвентарний номер – чергу [7, 56].

Наступним етапом обліку було виготовлення карток на предмети, що надійшли до фондів музею. На картках зазначалися черга експонату згідно музейного каталогу, назва предмета, де, ким, коли, від кого його було здобуто, коли предмет вступив до музею [11, 2-4], а також інформація про те, чи ця річ була виготовлена для власного вжитку, чи на замовлення, чи на продаж [10, 2]. Зверталася увага на необхідність зазначення точної місцевої назви кожного експонату та його призначення [11, 2-4]. У разі ж, коли річ складалася з кількох частин – необхідно було зазначити назву кожного з елементів [10, 2].

Зі зворотного боку картки вміщувався схематичний малюнок предмета із зазначенням точних розмірів [11, 3], а також подавалася інформація про результати наукового вивчення предмета: походження його назви, відомості про використання, зв'язок з іншими музейними та позамузейними предметами [9, 3].

У працях було відмічено, що розміри карток можуть бути вільними [6, 28], проте для зручності рекомендувалося виготовляти їх більш-менш однакового формату, з цупкішого паперу. Зберігати картки слід було у спеціальній коробці, уклавши їх за порядком [6, 56].

Завершальним етапом обліку було виготовлення другого музейного ярличка. На ньому зазначалися назва музейного закладу, його відділу (у фондах якого зберігається експонат), інвентарний номер та назва музейного предмета [11, 3]. Музейний ярличок прикріплювали до експоната ниткою, або ж його наклеювали [7, 56 зв.]. Зазначалося, що при наявності у музеї «писаного Провідника» (очевидно це був окремий додатковий журнал з найповнішою інформацією про експонати) музейного ярлика на предмети можна було не виготовляти, а лише вказувати їх інвентарний номер з каталогу [6, 28].

Кожен відділ музею складав свою окрему інвентарну книгу, а тому на музейному ярличку могло бути два номери: один – за загальномузейним каталогом, другий – згідно внутрішнього інвентаря відділу [8, 25].

Якщо предмети музейного значення були зібрані під час польової експедиції далеко від музею і потребували перевезення, то у програмі улаштування етнографічних музеїв подаються додаткові рекомендації щодо обліку такого матеріалу. До кожної посилки слід було скласти детальний опис усіх речей за числами („ч.ч. (№№)”) з інформацією, аналогічною до тієї, яка зазначається у вступному ярлику. Водночас кожну річ варто було позначити відповідним їй номером. Якщо це не можливо було зробити, то

на предмет чіпляли „квит” з числом. Такий підхід попереджав можливе переплутання і навіть згубу окремих експонатів. В. Г. Кравченко особливо наголошував на тому, що „річ без зазначення її походження не є етнографічний документ, бо вже сама вона вимагає виявлення себе по іншим річам, походження яких виявлено точно” [10, 2].

Запропоновані прийоми можна порівняти із сучасним документом – польовим описом, який призначений для обліку та опису предметів музейного значення, відібраних під час експедицій. У ньому, зокрема, заповнюються наступні графи: порядковий номер предмету, дата і місце виявлення або придбання, найменування і короткий опис (до того ж, окрім наукової назви, наводиться ще й місцева) та інше [15, 392]. Таким чином, прослідковується певна спадкоємність практик музейної роботи.

Після остаточного опрацювання в лабораторії експонат надходив до відповідного відділу музею, де його розташовували на тому місці, яке йому належало згідно зазначеної на квиті змістової систематизації [6, 30].

Беззаперечним було твердження про те, що предмети музейного значення у будь-якому випадку підлягали науковому опрацюванню саме у музейній лабораторії [7, 54]. Незалежно від того, чи об'єкт було подаровано музею, чи його було набуто під час експедиції, він не міг потрапити до експозиційної зали без попереднього обліку та вивчення. Василь Григорович писав: «У Музеї не личить виставляти речей випадкових, походження яких не виявлено, а також тих, що не одержали належної обробки в лабораторії» [7, 57]. Методика наукового опрацювання музейних предметів неодноразово обговорювалося і на пленумах Комітету Охорони пам'яток культури як необхідна, першочергова умова збереженості пам'яток історії та культури [5, 351].

Слід відзначити, що розроблені прийоми ведення обліку музейних предметів були, за висловом самого автора, «тимчасовими», оскільки Народним комісаріатом освіти, у чиєму віданні перебували музеї, на той час ще не були розроблені стандартні вимоги щодо обліку та збереження музейних фондів [6, 27]. Типова інструкція обліку та зберігання музейних фондів була розроблена Музейно-краєзнавчим відділом Народного комісаріату освіти СРСР лише у 1938 р. [2, 1].

Таким чином, цінність упорядкованої В. Г. Кравченком системи обліку музейних фондів полягає ще й у тому, що вона до певної міри закривала прогалину у нормативній базі регулювання музейної діяльності (а саме: відсутність затверджених принципів облікування експонатів) і слугувала єдиним зразком для новоорганізованих регіональних музеїв.

Теоретичні розробки В. Кравченка з питань обліку музейних фондів

Література та джерела

1. Дубровський В. Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні // Наука на Україні. – 1927. – № 2-4. – С. 348-356.
2. Инструкция по учёту, инвентаризации и хранению музейных материалов. – М.: Типо-литография им. Веровского, 1938. – 32 с.
3. Інструкції для збирання культурних решток з поверхні // Охорона пам'яток культури на Україні (під ред. О. Федоровського, С. Таранушенка, В. Дубровського). – 1927. – Зб. 1. – Харків, Український комітет охорони пам'яток при Укрнауці. – 159 с.
4. Панченко М.В. Старі підходи до нових проблем: музейний облік на сучасному етапі // Український музей (Інформаційний бюлетень). – 2005. – № 1(3). – С. 7.
5. Резолюція пленуму Комітету Охорони пам'яток культури 23-го травня 1930 р. // Краєзнавство. – 1930. – № 1-5. – С. 78-79.
6. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського (далі – РФ ІМФЕ) – Ф. 15-2 – Од. зб. 68.
7. РФ ІМФЕ. – Ф. 15-2 – Од. зб. 69.
8. РФ ІМФЕ. – Ф. 15-2 – Од. зб. 91.
9. РФ ІМФЕ. – Ф. 16 – Од. зб. 11.
10. РФ ІМФЕ. – Ф. 16 – Од. зб. 28.
11. РФ ІМФЕ. – Ф. 16 – Од. зб. 29.
12. Рутинський М. Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 428 с.
13. Старий. До молодих етнографів Волині // Сільська біднота. – 1922. – Ч. 188. – 23 вересня. – С.3.
14. Шмит И. Исторические, этнографические, художественные музеи: Очерк истории музейного дела. – Харьков: Издательство «Союз», 1919. – 103 с.
15. Юренева Т. Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Академический проект, 2006. – 560 с.

Дитяче оповідання Євгена Білоусова “Слава князя Костянтина Острозького”

В історичній, документальній, краєзнавчій і художній літературі для дорослих, яка видана не тільки українською, а й багатьма мовами народів європейського континенту, з різною повнотою висвітлено життя і діяльність Костянтина-Василя Острозького, оцінено його політичні і військові заслуги перед Волинською землею і Україною, у захисті і зміцненні православ'я, розвитку освіти, культури і книговидавництва. На сьогодні маємо такі велику кількість різноманітних видань на цю тематику, що тільки їх бібліографія зайняла б десятки і сотні сторінок і назвала би тисячі авторів різних періодів і країн. Кожне наступне століття з різною інтенсивністю вносило свою посилу лепту в дослідження і популяризацію так званої “острозької давнини”, до якої інтерес не згасає, не дивлячись на напливи усіляких історико-суспільних перипетій.

Але у цій багатомовній і різножанровій бібліотеці небагато, мабуть, знайдеться (чи взагалі виявиться!) книг саме для читачів дитячого віку, які були б розраховані на їхнє сприйняття і розуміння.

І цю нішу задумав заповнити сучасний кримський дитячий письменник, який проживає у місті Феодосії, палкий патріот незалежності і самостійності Української держави Євген Васильович Білоусов у десятитомному серіалі “Славетні імена України”, що присвячується “нашим видатним співвітчизникам, імена яких навіки увійшли в історію держави”. Він є лауреатом і переможцем багатьох конкурсів і виставок, дипломатом міжнародного конкурсу ЮНЕСКО ім. Г.-К. Андерсена. До речі, письменник уже двічі побував на рівненській землі – на початку жовтня 2007-го і у другій половині травня 2008-го років, зустрічаючись із читачами, музейниками і краєзнавцями, а також збираючи матеріали про відомого українського письменника-сходознавця, історика і етнографа Агатангела Кримського (1871-1942), який у 1881-1884 роках навчався в Острозькій гімназії.¹

Народився дитячий письменник в українській родині 27 листопада 1952 року в Москві, коли батько Василь Петрович, родом із Дніпропетровщини, навчався у Військово-юридичній академії. Його мати Марія Кіндратівна родом із Житомирської області. Вчився згодом у школі №86 міста над Дніпром, захоплювався літературою, закінчив місцевий університет, працював у знаменитому дитячому таборі “Артек”, у школі, а потім поселився в Феодосії і “писав книги для дітей”, бо “їх написання для мене –

*Дитяче оповідання Євгена Білоусова
“Слава князя Костянтина Острозького”*

стан душі”, як висловився віни згодом в автобіографії².

У першій книзі “Славетних імен України”, малюнки до якої зробила художниця Тетяна Лисюк, де розповідається про київських князів Ольгу, Володимира, Ярослава, літописця Нестора, Петра Могили, князя Данила Галицького тощо, і вміщене оповідання про князя Костянтина Острозького.³ У передмові “Українське сузір’я” голова Всеукраїнського товариства “Просвіта” ім. Т. Г. Шевченка, поет Павло Мовчан, зокрема, сказав: “Ми усвідомлюємо, що сьогодні найважливіше в справі формування світогляду сучасної дитини є виховання її поваги до нашого історичного минулого на прикладах життя кращих представників української історії. Добре що за створення біографій видатних українців для юного читача взявся відомий в Україні дитячий письменник із Криму Євген Білоусов...”⁴

Мова оповідання, як і всіх інших, зрозуміла дітям. Автор використовує піднесено-урочисту, стилізовану під народні перекази чи історичні казки, оповідь: “Жив-був у славній Україні лицар хоробрий... Як виїде Костянтин в чисте поле – нема йому рівних. Як усміхнеться друзям – розквітає все навкруг...”. Ненав’язливо говорить про його бойові перемоги над татарами і московитами, про його силу духу.

Діалоги короткі, але соковиті і влучні, а символічний образ Слави, яка “їде собі по краях далеких і близьких”, підсилює сприймання образу князя: він - “найзнаменитіша людина Литовського князівства”, “видатний дипломат”, “підтримує православні храми і монастирі”, “пам’ять про тебе не згасне”, “нащадки пишаться тобою, лицарю український”.

Твори письменника сприймаються критиками, бібліотекарями, а, найголовніше, читачами з великим інтересом і захопленням, бо автор уміє увійти у їхні серця ненав’язливо, із світлою добротою і відкритою щирістю з ніжною теплотою і повагою до зацікавлень нинішнього підростаючого покоління. Його творчий доробок має чітке виховне патріотичне спрямування, чого так не вистачає у нашому заполітизованому сьогодні.

Література

1. Українська літературна енциклопедія. Том 3. – К., 1995. – С.58-60; Пашук І. Велет красного письменства // Зміна (Рівне). – 1971. – 14 січня; Пашук І. “В Острозі жив...” // Червоний прапор (Рівне). – 1991. – 15 січня; Пашук І. Життєдайне джерело // Вільне слово (Рівне). – 2001. – 24 січня; Пашук І. Літературно-краєзнавча енциклопедія Рівненщини. – Рівне. – 2005. – С. 95.

2. Різник О. Професія – дитячий письменник. Нариси творчості Євгена Білоусова. – Дніпропетровськ, 2005. – С.10.

3. Білоусов Є. Славетні імена України. – К., 2003. – С. 90-95.

4. Мовчан П. Українське сузір’я // Білоусов Є. Славетні імена України. – С.5

**Роль П. З. Андрухова
у розгортанні краєзнавчого руху в Острозі
у другій половині 1980 – першій половині 1990-х рр.**

Петро Зотович Андрухов – волинський краєзнавець, історик, освітній і громадський діяч, що став на рівні з просвітниками XVI ст., видатними краєзнавцями кінця XIX – початку XX ст. Люблячи свій край, його духовну та культурну спадщину, Петро Зотович ніс світло науки, культури і просвітництва у широкі верстви населення. Протягом останніх років свого життя він зробив великий внесок у у розгортання краєзнавчого життя Острога та Острожчини.

З приходом до влади у 1985 році нового Генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Горбачова настав період так званої «гласності», що сприяло розвитку краєзнавчого руху практично в усіх куточках України. В Острозі, як свідчить аналіз громадської думки, для більшості острожан було не до відродження культурних пам'яток та не до історії, їх не хвилювали меморіальні дошки із надписами «тут був», «тут творив», на людей було вдягнуто «ярмо забуття», та й влада робила все можливе для того, щоб знищити все те, що раніше процвітало, як зазначив М. Грищук [2, 47].

На зразок всеукраїнських в Острозі починають виникати клуби та організації, які не користувалися широкою популярністю серед населення. В цей час до краєзнавчого руху активно включився місцевий історик, патріот і завзятий краєзнавець П. З. Андрухов, який допомагав завідувачці читальним залом районної бібліотеки Галини Михайлівні Гедз у створенні клубу краєзнавчого спрямування. Основним поштовхом для створення такого клубу послужило багате на історичні події і культурні пам'ятки минуле Острога.

Клуб мав назву «Краєзнавець», що вже підкреслювало його спрямування. Петро Зотович давав практичні поради з питань діяльності клубу, брав участь у його роботі, адже клуб був краєзнавчого спрямування і займався проблемами, що завжди цікавили місцевих патріотів, в тому числі і П. Андрухова [4].

До складу членів клубу «Краєзнавець» увійшли школярі і дорослі – постійні читачі бібліотеки, тобто всі, кого цікавила історія і література рідного краю. Але через рік більшість з учнів закінчили школу, склад клубу значно зменшився, і постало питання, що робити далі. Проте Петро Зотович не розгубився, а вирішив використати краєзнавчі традиції клубу в майбутньому [3].

Роль П. З. Андрухова у розгортанні краєзнавчого руху в Острозі у другій половині 1980 – першій половині 1990-х рр.

Після розпаду клубу «Краєзнавець» у Петра Зотовича зародилася ідея створити новий клуб. Своїми думками він поділився з завідуючою Музею книги Світланою Позіховською, і вони вирішили при цьому ж музеї створити «Клуб любителів історичної книги» – це була творча громадська організація, яка об'єднувала постійне коло осіб, що вивчали і пропагували історичну книгу. Клуб був створений у 1987 році, і вже 12 березня того ж року в приміщенні Музею книги відбулося перше його засідання, на якому були присутніми двадцять два чоловіки. Одноостайно головою клубу було обрано П. Андрухова.

Роботу клубу організувала Рада у складі голови, заступника голови Л. Тончук, яка на той час працювала зав. книжковим магазином №7 (зараз магазин «Книги»), секретаря С. Позіховської, членів ради М. Кушніра, І. Маєвського та Р. Ковальчука [3]. Клуб любителів історичної книги, ще з початку свого існування мав тематичну спрямованість за секціями, чітко визначеними на першому засіданні: історичного роману, мемуарної літератури, краєзнавчої літератури. Метою клубу була пропаганда, вивчення і дослідження нових літературних надходжень [1, 51-52]. Клуб любителів історичної книги могли відвідувати всі, хто цікавився літературним життям. Запрошувалися письменники Рівненщини, які ділилися своїм творчим доробком з відвідувачами клубу.

Всього у 1987 році було проведено десять засідань клубу, але вже в 1988 – лише три. Причиною згорання роботи клубу історичної книги було те, що кожного місяця на прилавках книжних магазинів з'являлося все більше і більше новинок, які були доступними для читачів, тому з часом засідання почало відвідувати все менше і менше людей, а сам клуб набув краєзнавчого характеру[3].

Наступним великим кроком у розвитку громадського руху в місті Острозі, була ідея створення науково-краєзнавчого товариства «Спадщина», яке в 1993 р. стало носити ім'я князів Острозьких. Це науково-краєзнавче товариство було створене у 1989 р., за іншими даними – в 1988 р.[4], з ініціативи і під керівництвом Петра Зотовича Андрухова [6]. Засновники «Спадщини» вважають, що їх товариство переформувалося з Клубу любителів історичної книги.

Серед усіх тогочасних громадських організацій, які були створені в Острозі у той період, багатьом жителям міста імпонувала саме «Спадщина». До Товариства входили особи різного віку, статі та фахової спрямованості. Науково-краєзнавче товариство «Спадщина» мало свій статут та низку завдань, які перед собою ставило. В кінці 1989 року виникає ідея скликання наукових конференцій за участю широкого кола науковців України під гаслом «Остріг на порозі 900-річчя» [1, 59]. Це найбільша заслуга Петра

Зотовича Андрухова перед рідним містом. Науковці висвітлювали найбільш важливі питання історії України, в основному – Волині, виступали з доповідями, рефератами.

Проведення щорічних науково-краєзнавчих конференцій розпочалося з вересня 1990р. Для цього був створений організаційний комітет конференції у складі краєзнавця, голови Товариства «Спадщина» Андрухова П. З. та тогочасного міського голови Грищука М. В. Очолив цей комітет вчений-історик зі світовим іменем уродженець Острога М. П. Ковальський. Зусиллями Петра Зотовича матеріали конференцій були опубліковані у наукових збірниках, які зараз допомагають не одному досліднику [8].

З метою залучення підтримки громадськості міста та донесення до острожан і жителів району всього того, що було зібрано по крупинках на конференціях та привити нахил до краєзнавства у вересні 1993 р. відбувся перший з'їзд острожан, серед яких були не лише жителі міста, а й люди які його давно вже покинули, 13 жовтня цього ж року було проведено збори інтелігенції міста [7]. Актуальним питанням з'їзду та зборів постало відродження Острозької академії. Звісно, не всі змогли повірити в те, що у такому невеликому місті, як Острог, стане можливим відродження вищого навчального закладу [5].

Спочатку зовсім не велике коло осіб перейнялося цією проблемою. З ініціативи П. З. Андрухова оргкомітетом у справі відродження Острозької академії було складено звернення до ректора Києво-Могилянської академії В. Брюховецького, до якого додавалися історична довідка та обґрунтування сенсу відновлення Острозької академії. Фактично відродження навчального закладу стало можливим завдяки проведенню науково-краєзнавчих конференцій та зростанню престижу Острога. Серйозною проблемою у справі відродження академії була відсутність матеріальної бази. Але ця проблема була вирішена шляхом передачі академії приміщень середньої школи № 4 [5].

Питання про відродження академії було підтримане головою обласної держадміністрації Р. Василюшиним, заступником міністра освіти В. Бабаком. Вагоме значення в успіху справи мала особиста підтримка М. Жулинського, радника президента з питань територій В. Руденка. 12 квітня 1994р. стало особливою датою в житті П. З. Андрухова саме в цей день Президент України Л. Кравчук затвердив указ № 158/94 «Про утворення Острозького колегіуму» [8]. Вже у 1996 р. був виданий указ Президента України Л. Кучми «Про перейменування Острозького колегіуму» [9], який віднині став називатися Острозькою академією. Так поступово з ініціативи однієї особистості стало можливим відкриття навчального закладу після 360 років забуття [4].

Роль П. З. Андрухова у розгортанні краєзнавчого руху в Острозі у другій половині 1980 – першій половині 1990-х рр.

П. Андрухов був одним з найвизначніших просвітників Острога ХХ ст. Найголовнішими з його здобутків діяльності було створення в 1989 р. краєзнавчого товариства «Спадщина», проведення конференцій «Острог на порозі 900-річчя», перейменування вулиць Острога з метою звернути увагу громадян на багату історію свого краю. Він був одним з ініціаторів відродження Острозької Академії – першого навчального закладу вищого типу в східних слов'ян, який нині є одним з найкращих університетів нашої держави, великим осередком науки та культури України. Його відкриття стало здійсненням мрії Петра Зотовича. Таким чином, Петро Андрухов, доклавши чимало зусиль, залишив помітний слід в історії Острожчини та Волині, очоливши краєзнавчий рух кінця 80-х – початку 90 років ХХ ст.

Література

1. Гришук М. В. Волинським Афінам відроджуватись // Життя і Слово. – 1995. – 22 квітня.
2. Гришук М. В. Роль членів територіальної громади в процесі відродження міст України (на прикладі м. Острога): навчальний посібник. – Острог, 2003. – 420 с.
3. Кушнірук П. Слово про людину, учителя, краєзнавця, почесного професора П. З. Андрухова // Місто. – 1997. – 27 липня.
4. Романчук О. Відродження краєзнавчого руху в Острозі // Життя і Слово. – 1997. – 6 листопада.
5. Спогади Ольги Руй, записані Р. Ковалюк (квітень 2009 р.) // Особистий архів автора.
6. Статут науково-краєзнавчого товариства «Спадщина», прийнятий 25.04.1993 р. // Фонди центру вивчення спадщини Острозької академії.
7. Ткач І. «Спадщина» перегруповує сили // Життя і Слово. – 1996. – 4 грудня.
8. Указ президента України Л. Кравчука. Від 12.04.1994р. «Про утворення Острозького колегіуму». // Острозька академія. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 3.
9. Указ президента України Л. Кучми. Від 05.06.1996р. «Про перейменування Острозького колегіуму» // Острозька академія. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 3.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ОСТРОГІАНИ ТА ВОЛИНІАНИ

Алла БОРТНІКОВА

Привілеї Жигимонта Старого князю К. І. Острозькому XVI ст. як історичне джерело

Місто Острог вперше згадується у 1100 році. З кінця XII ст. перебувало у складі Галицько-Волинського князівства. З 1340-х років XIV ст. входило до Великого князівства Литовського (ВКЛ). В угоді польського короля Казимира III 1366 року Острог згадується серед міст, що належали Луцькій землі.

У XIV–XVII ст. Острог – власність князів Острозьких, їх родинний маєток. Рід князів Острозьких давнього походження, його генеалогія сягає давньоруських часів князування Рюриковичів. В історичних джерелах кінця XIV – початку XV ст. князі Острозькі постають великими землевласниками, або «баронами», які разом з іншими боярами (*milites*) отримали від великого князя права невід'ємного володіння і вільного розпорядження своїми отчинами, купівлями і вислугами. У юридичному відношенні це були володіння «съ полнымъ правомъ и панствомъ», що закріплювали фактичну землевласницьку незалежність їх від великого князя.

Острозькі разом з іншими князями і панами, великими незалежними власниками ВКЛ, склали могутню політичну силу в державі. Вони могли суперничати з великим князем за вплив на хід зовнішнього і внутрішнього життя держави. Прикладом може слугувати статистика земського «попису» 1528 року про кількість панських «почтовъ», що відправлялися на війну. Так, за підрахунками М.К. Любавського, троє панів Кезгайлових виставляли 768 коней, лише на 53 коня менше, ніж вся Волинська земля (282 власника, без князів Острозьких). А князі Острозькі виставляли 424 коня. Для порівняння: пани Радивіли – 621, Остиковичі 337, Заберезинські – 258, Кишки – 244, Глебовичі 279, Ходкевичі – 198 і т.д. [1]. Ці порівняння дають змогу побачити, якими могутніми у суспільстві були князі. Вони, насправді, не лише за титулом були «вельможними», але й справжніми магнатами серед землевласників що їх оточували. Литовський літопис називав їх «власителями» великого князівства, господарями країни поряд з великим князем, такими, що не допускали його (великого князя) повного панування і господарювання в державі. У XVI ст. до і після Люблінської унії за князями Острозькими закріпилося і зберігалося значення самостійних удільних власників.

*Привілеї Жигимонта Старого князя К. І. Острозькому XVI ст.
як історичне джерело*

В матеріалах Книги записів № 8 Литовської Метрики міститься два привілеї польського короля і великого князя литовського Жигимонта Старого князя Костянтину Івановичу Острозькому 1508, 1509 років [2].

Видатний державний і воєнний діяч ВКЛ Костянтин Іванович Острозький (приблизно 1460 – між 15 і 25. 08. 1530) був найвищим гетьманом ВКЛ у 1497–1500-і рр. з 1507. Одночасно, крім інших призначень у державі, на Волині обіймав посади маршалка Волинської землі у 1507–1522 рр. та луцького старости з 1507 року. У 80–90-і роки XV ст. успішно організовував боротьбу з татарськими нападами на ВКЛ, відзначився військовим талантом у війні Московської держави з Великим князівством Литовським 1492–1494 рр. У 1497 році відбив татарський напад на Волинь. За отримані перемоги в кінці 1497 року й був призначений найвищим гетьманом ВКЛ.

Костянтин Іванович Острозький значно розширив володіння свого роду, до «отчинних» володінь приєднав багато інших, зокрема, на Волині, що жалувалися йому великими князями литовськими або куплялися самостійно. Саме такими були володіння князя К.І. Острозького – Острог, Полонне і Дубно, які отримали у 1508 році привілеї Жигимонта на звільнення підлеглих князя від давньої повинності «воловщини».

Поширеною формою пожалувань у ВКЛ були привілеї. Привілеями називалися законодавчі акти у ВКЛ, Речі Посполитій та інших феодальних державах, якими правителі надавали або підтверджували особливі права та пільги окремим категоріям населення, групам, станам, представникам правлячих класів, певним соціальним, етнічним, релігійним групам, окремим особам та ін. В історично-правовій літературі привілеї умовно поділяють на пільгові, дарчі та охоронні.

Вступна частина привілею Жигимонта 1508 року містить обов'язкове коротке посилання на божественне освячення видачі акту: «Жикгимонтъ Божю м(и)л(о)стю» [3]. Це, очевидно, надає документу особливої ваги і авторитету, окрім того, підтверджує божественне походження верховної влади в державі.

Привілеї називався також «листом», що був виданий для усіх, кого він зацікавить, хто його буде читати, як нинішні, так і прийдешні покоління. Документ мав інскрипцію (адресата), видавався на «чоломбиття» гетьмана, старости луцького, брацлавського, вінницького, маршалка Волинської землі, князя Костянтина Івановича Острозького. Вступна частина привілею є традиційною, вона підкреслює його вагомість та визначає авторитетність.

Основна частина привілею – текст – складається із відповідних складових. Аренга передбачає формулювання мети складання документу, об'єднана із наратцією або викладом обставин, що передували складанню

документа. Князь К. І. Острозький повідомляв, що його слуги («люди его») і слуги його підлеглих бояр («и боярь его люди») у містах Острозі, Полонному, Дубно, у його замках, розташованих у містах, у дворах, які належали йому у Волинській землі, з давніх часів сплачували за старовинним звичаєм воловщину: «здавъна за предковъ нашихъ воловщину даивали». Князь К.І. Острозький звертався до короля з проханням про відміну воловщини у своїх володіннях: «абыхъмо ему туо воловщину зъ его людеи и з боярь его людеи отпустили» [4].

Документ підтверджує, що на Волині, як і в інших землях ВКЛ, за старовинним звичаєм збиралася воловщина, особливий податок на воєнні потреби держави. В історичній літературі є дослідженою проблема походження і сутності цього податку. Назва податку походить від різних об'єктів першочергового обкладання цим податком. У зв'язку із різноманітністю роду занять і майнового стану населення в різних областях податок мав різні назви. Так, подимщина була у Мстиславському князівстві, воловщина – на Волині, в Київській, Берестейській, Підляській землях. З часом, цей податок, як і усі інші, був покладений на землю. Тому в актах того часу можна зустріти воловщину, посощину і подимщину, що збиралися із селянських земель у відповідній кількості. Це був постійний податок, який збирався не лише з господарських селян, а й приватновласницьких. Слід погодитися з думкою професора М.К. Любавського, що приватні власники отримали цей податок на свою користь завдяки привілеям, що видавалися верховною владою спочатку окремим особам, у нашому випадку - князю К. І. Острозькому, а згодом - завдяки загальним привілеям. Волинська земля була звільнена від сплати воловщини у 1508 році обласним привілеєм: «Привилеи всимъ обывателемъ земли Вольньское на некоторые права и вольности ихъ»[5]. Зазначимо, що це був час отримання привілеїв на володіння й князем Костянтином Івановичем Острозьким.

Повертаючись до аналізу привілею 20.10.1508 року, виявляємо наступну складову його тексту – диспозицію, або розпорядження по суті. Насамперед, Жигтимонт висловлював свою прихильність до вірної служби князя Острозького («бачачи его веръную а пильную, накладную службу»). При цьому вказував на давність вірної служби ще Казимиру та Александру, яку князь «завъжды ку отъду и къ брату нашему, славное памяти Александру, королю, и тыми разы к намъ, пану своему, не лютуючы горъла своего, цнотъливое ся заховал и оказывалъ» [6]. Тому розпорядження по суті викладеної справи (диспозиція привілею) полягало в наступному: «тую воловщину с тыхъ его людеи и зъ боярь его людеи ему есмо отъпустили вечно, навеки вечнои». Після закінчення тексту документу, де йшлося про звільнення від воловщини, починалася нова його частина, що зветься санкцією. В ній визначається міра

*Привілеї Жигимонта Старого князя К. І. Острозькому XVI ст.
як історичне джерело*

покарання за порушення норми закону, відповідного рішення або наказу. В нашому випадку це була заборона порушувати згадане рішення нащадками Жигимонта: «и вжо мы ани потомькове наши тоє воловьщыны зь его людеи и з боярь его людеи не мають брати».

Як в інших привілеях, після основної частини вказувалося, коли він був записаний, хто був свідком і хто записав. Привілей був виданий у Смольнянах 20 жовтня 1508 року. Зазначимо, що, як правило, про свідків укладач привілею намагався повідомити якомога більше відомостей. Важливість даного привілею підсилювалася присутністю впливових свідків, виключно представників Панів Ради: воеводи троцького пана Миколая Миколайовича, пана троцького, старости жемайтського Станіслава Яновича, старости гродненського пана Станіслава Петровича, господарського підчашого, воеводи новгородського пана Ольбрахта Мартиновича Гастолтовича.

Книга записів №8 Литовської Метрики містить наступний привілей польського короля і великого князя литовського Жигимонта Старого князя Костянтину Івановичу Острозькому, виданий після першого (20 жовтня 1508 року) через рік і один місяць – 16 листопада 1509 року [7]. Набагато ширшою стала географія розповсюдження вказаної пільги. До згаданих у попередньому привілеї князівських володінь Острога, Полонного, Дубна додавалися Звягель, Чуднів, Туров, Здетель, також селище Полче в Луцькому повіті та село Птиче в Кременецькому повіті.

Привілей умовно можемо назвати підтверджувальним, оскільки сутність порушеної проблеми не змінилася. Документ звільняв підлеглих князя від воловщини. Структура привілею або його протокол був досить стандартним і мало змінився. Його вступна частина, на відміну від попереднього, була більш детальною. Тут містилося звернення до Бога і посилення на звичай у пошануванні заслуг місцевих князів перед верховною владою: «Во имя Б(о)жье, стан ся Звычайи есть подле бегу света, абы знаменитые а охотыные послуги, которые ж маестату панскому напротивку неприятелеи его верными бываючые, зася щедростливостью кролевъ або княжатъ великихъ имъ отдаваны были» [8]. Це звернення слугувало нібито (як би) гарантією достовірності і справедливості привілею. У привілеї деталізувалася титулатура правителя, що видавав документ: «мы, Жыкгимонтъ, Божю м(и)л(о)тью корол польскийи, велики князь литовскийи, рускийи, кн(я)жа пруское, жомойтскийи и иных панъ и дедичъ».

Текст привілею також змінився мало. Його аренга не відрізнялася від попереднього привілею. Називалися заслуги державного гетьмана, старости луцького, брацлавського і вінницького, маршалка Волинської землі, князя Костянтина Івановича Острозького, підкреслювалася важливість його служби,

яку він «завжди чинилъ» попереднім правителям. У вказаному привілеї називалися їх імена – королі «отець и брат нашъ» Казимир та Александр. Формулювалася мета надання привілею, що полягала у пошануванні заслуг князя, у підтримці його майбутньої служби, в оплаті його заслуг: «и тымъ послугамъ его и накладомъ некоторую заплату отъдати».

З цією метою Жигимонт звільняв його слуг, також слуг його бояр в Острозі, Полонному, Дубні, Звягелі, Чеднові, Турові, Здетелі, у тих його замках і дворах, що належали йому на правах «отчини», від сплати волощини назавжди і повсякчас [9].

Складовою основної частину тексту привілею було надання верховним правителем князю Костянтину на його прохання «пустого» селища Полче в Луцькому повіті Торговицької волості і другого села Птиче у Кременецькому повіті, у якому несли службу князеві чотири слуги «на конехъ».

Розпорядження Жигимонта у цій справі полягало у підтвердженні вказаних володінь у власність князя Острозького і пожалуванні їх до замку князя в Дубні. Відповідний «лист» надавався терміном «на вечно» князеві, княгині, їх дітям і нащадкам.

Окрема частина привілею присвячувалася детальному опису повноважень, прав і обов'язків князя у придбаних володіннях, що дозволяє з'ясувати у деталях умови користування ними. Акцентувалося на слідуванні і дотриманні справедливості. Князь і його спадкоємці («справедливыи наследьки») мали вищеназвані села держати з людьми і з землями «пашньными и борьтними и сеножатъми». Їм належали усі природні багатства в межах отриманих володінь: бори, ліси, діброви разом з ловами звіриними і пташиними; озера з річками; ставки і ставища з млинами та їх вимелками; боброві гони з даниною грошовою і медовою [10]. Також усі податки, що сплачувалися від користування придбаними селами, зокрема, виплати куничні, боброві, тобто «со вьсими платы и доходъ», а ще «съ служьбами тых людей». Отже, у повну власність князю Острозькому жалувалися селище Полче і село Птиче у таких межах, що «съ стародавьна вь своих границахъ мають». Очевидною була турбота про збереження давніх кордонів володіння.

У привілеї окремо йшлося про давню повинність мешканців села Птиче з виконання міських робіт у Кременці («люди хажывали к городской работе»). В нових умовах Жигимонт звільняв їх від цієї повинності: «вжо не мають тьи люди того села Птичая к городской работе ходити и иньхъ полатковъ к городу давати». Натомість за ними закріплювалися обов'язки слуг князя Костянтина і його нащадків. Із отриманням привілею князь Острозький зобов'язувався долучити їх разом з їх службами, повинностями до свого замку в Дубні.

*Привілеї Жигимонта Старого князя К. І. Острозькому XVI ст.
як історичне джерело*

Привілеї був виданий у Львові, називалася дата видачі – 16 листопада 1509 року. Вказувалися свідки, присутні при його складанні: маршалок дворний, пан Григорій Станіславович Остікович; маршалок, королівський охмістр, намісник ровенський і бельський, пан Войтех Янович; маршалок і королівський секретар, намісник вітебський і брацлавський, пан Іван Сопега. Привілеї засвідчували знатні особи з королівського оточення. Свідки називалися, однак не було вказівок про їх підписи. Імена писарів обох привілеїв також не вказувалися.

Висновки

1. Привілеї князю Костянтину Івановичу Острозькому, опубліковані в Литовській Метриці – важливе джерело з історії Волині, її міст і поселень. З текстів привілеїв проглядається специфіка розвитку регіону, його аграрна спрямованість, багатство природних, водних ресурсів. Привілеї доповнюють штрихами історію приватновласницьких міст, зокрема Острога.

2. Документи несуть цінну інформацію з організації системи оподаткування у ВКЛ, дозволяють виявити політику центральної влади щодо встановлення і збирання на Волині спочатку на воєнні потреби, а згодом постійного податку воловщини. Приватні власники, в нашому випадку князь К.І. Острозький, намагалися звільнитися від воловщини шляхом отримання привілеїв.

3. За привілеями підлеглі князя Острозького міста Острога звільнялися від сплати воловщини. Ця категорія населення міста називалася в документах його слугами. Повинність ліквідовувалася і для боярських слуг, які також були підлеглими князя.

4. Опубліковані привілеї дають можливість уявити розміри «отчинних» володінь князя Острозького на Волині, побачити масштаби їх зростання лише за один рік. Це були володіння, що належали їх власникові (князеві) з повним правом і панством. Як свідчать аналізовані джерела, Жигимонт Старий визнавав отчинами ті володіння, що знаходилися в руках власника чи його предків, щонайменше, при двох останніх правителях («отъца и брата нашего»). В нашому випадку це були великі князі литовські Казимир і Александр.

5. Своїм багатством відомостей привілеї дозволяють розглянути низку соціально-економічних питань регіону: як розвивалися поземельні відносини; як виникали відносини приватної власності; які існували сільськогосподарські заняття в середньовічному місті, яким було їх місце і спрямованість; які феодалні повинності виконували мешканці приватновласницького міста та ін.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

Література

1. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. - Издание 2-е. - М., 1915. - С.135.
2. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) Vilnius.:Mokslo ir enciklopediju l-kla, 1994 //№ 371 1508. 10.20 [Л. 264 об. (247 об.); Л.265 (248)]; № 452 1509. 11.16 [Л. 336 об. (319 об.); Л.337 (320); Л.338 (321)] – С. 284-285; 332-333.
3. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) //№ 371 1508. 10.20 [Л.265 (248)] – С. 285.
4. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) //№ 371 1508. 10.20 [Л.265 (248)] – С. 285.
5. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) Vilnius.:Mokslo ir enciklopediju l-kla, 1994. //№ 363 [1508]. [Л.257 об.(240 об); Л. 258 (241); Л. 258 об. (241 об.); Л. 259 (242); Л. 259 об. (242 об.)] – С.279–281.
6. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) //№ 371 1508. 10.20 [Л.265 (248)] – С. 285.
7. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) // № 452 1509. 11.16 [Л. 336 об. (319 об.); Л.337 (320); Л.338 (321)] – С. 332-333.
8. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) // № 452 1509. 11.16 [Л. 336 об. (319 об.)] – С.333.
9. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) // № 452 1509. 11.16 [Л. 337 (320)] – С.333.
10. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) // № 452 1509. 11.16 [Л. 337об. (320 об.)] – С.333.

**Інвентарі як джерело вивчення
просторової організації Острога другої половини XVI –
першої половини XVII ст.**

Одним з перспективних напрямків дослідження в сучасній історичній науці є урбаністична тематика, в тому числі й такий її аспект, як історична топографія та соціотопографія. Цей напрямок історико-географічних досліджень в тій чи іншій мірі зреалізовано для цілого ряду українських міст та регіонів. В той же час відзначається відставання української науки в дослідженні даного проблемного комплексу на кілька десятиріч від європейської науки [10, 507]. Безперечно, що застосування соціотопографічного підходу повинно спиратися чи, можливо, й здійснюватися одночасно з розглядом перш за все соціальної та історико-демографічної проблематики. Для Волині XVI-XVII ст., незважаючи на досить добру вивченість, це залишається актуальним. Практично відсутні комплексні дослідження історії окремих міст і містечок Волині, в тому числі й Острога [11, 88].

Головними джерелами для вивчення населення та його структури є джерела описово-статистичного характеру, перш за все – інвентарні описи. Поіменний перелік мешканців поселень, зазначення в багатьох випадках роду їхніх занять створює можливості для дослідження проблем історичної демографії, соціальної та економічної історії. В той же час, як зазначав О. Баранович, існує декілька недоліків, характерних для даного виду джерел. Це, по-перше, охоплення в них незначних територій та можливість робити на їх основі лише вибіркові спостереження. По-друге, це складність в інтерпретації, пов'язана з особливостями фіксації відповідної інформації в самих інвентарях [8, 17; 7, 198-232].

Історико-демографічні проблеми посідають важливе місце у розкритті ходу та особливостей всіх без винятку сторін історичного процесу. Але в першу чергу пов'язані вони з вивченням соціально-економічної історії, і не лише значним співпаданням об'єктів дослідження, а й першочерговою зацікавленістю одними й тими ж категоріями джерел та великою мірою використанням дуже близького методичного забезпечення. Тому можна говорити й про тісну пов'язаність історико-демографічної проблематики не лише з конкретно-історичними, а й джерелознавчими дослідженнями. Саме завдяки тому, що історики звернули (чи змушені були звернути) увагу на зазначені джерела, було введено до наукового обігу, в тому числі й археографічно освоєно [1; 2; 6; 12; 13; 26 та ін.], цілий ряд джерел статистичного характеру з історії українських земель, дано їх джерелознавчу

характеристику та виявлено інформативні можливості [6, 5-11; 15; 16; 18;], покладено початок і створено підстави широкого застосування методів статистики в історичних дослідженнях. Сама увага до такого різновиду (обліково- чи описово-статистичні) історичних джерел, безперечно, пов'язувала соціально-економічні та історико-демографічні дослідження.

Значна увага до демографічної проблематики в працях цього періоду мала наслідком наступне її пов'язання та певною мірою підпорядкування конкретно-історичній тематиці. Цей виток поєднання соціально-економічної та історико-демографічної тематики сприяв проблемному урізноманітненню досліджень українських істориків. Він знайшов вияв у типологічних дослідженнях [22; 23], розгляді соціотопографічних питань [14] тощо.

Основним різновидом описово-статистичних джерел для другої половини XVI ст. є податкові документи, збережені за 70-80-ті рр. Відомим і зрозумілим є висловлений О. І. Барановичем джерелознавчий висновок про те, що, незважаючи на характер та вірогідність їх інформації, за відсутності інших джерел, крім реєстрів поборових, доводиться використовувати їх [6, 7]. Низька вірогідність цих документів стосовно історико-демографічних досліджень зауважувалася і пізніше [17, 72; 18, 170]. При цьому, правда, відзначалася їх практична невивченість [18, 170; 25, 576]. Одним з найбільших недоліків поборових реєстрів є неповнота свідчень. До їх причин можна віднести характерне не тільки для XVI-XVII ст. заниження чи приховування підстав оподаткування, наявність звільнень від сплати податку, неможливість перевірки даних, наданих платником, а також цілком логічні підозри стосовно сумніння поборців [25, 577-580]. Поборова документація представлена поточними (первинними) матеріалами, які засвідчували виконання платежа – квитами та рекогніціями. Зберігалися вони як у землевласника (платника податку), так і в Скарбі. На їх основі поборці створювали власне реєстри – сумаріуші. Співвідношення інформації перших та других є важливою з точки зору визначення вірогідності проблемою, яку через джерельні втрати повністю стосовно українських земель роз'язати навряд чи можливо. Слід відзначити, що невелика частина волинських первинних поборових документів за 1570-1580-ті рр. збереглася [21]. З часом, особливо в першій половині XVII ст., точність поборових реєстрів суттєво погіршується [25, 582], а стосовно Волині вони не збереглися, за винятком копій первинних документів, які в шляхетських маєтках відігравали роль господарських документів внутрішньодомініального значення. Прикладом цього може бути реєстр вибирання побору з сіл Острозької волості 1604 р. [4, 110-112; 19, 105-184] та, можливо, окремі господарські документи по Заславщині. В соціально-економічних та соціотопографічних дослідженнях Волині такі первинні документи майже не використовувалися.

*Інвентарі як джерело вивчення просторової організації Острога
другої половини XVI – першої половини XVII ст.*

Свідчення поборових реєстрів є в більшості випадків занадто узагальненими для більш-менш детального вивчення соціальної структури міст. Вони, та й то не в усіх випадках, дають можливість тільки встановити кількісні показники професійної належності міщан. В ряді випадків вони могли подаватися в сукупності по ряду поселень, як це представлено по Острогу в сумарному реєстрі 1570 р. Тут дані по ньому подано разом з містами Янушпіль, Рівне, Березнів, Жорновно, Шульжинець, Колодне, Красилів, Полонне, Чернехів та їх волостями [26, 14-15]. Наступні зі збережених сумаріушів дають можливість виділити як категорії міських будинків, так і загальну структуру Острога та його населення. Реєстр 1577 р. виділяє ринкові (43), вуличні (79), зарічкові («za rzeka», 46) будинки, а також мешканців Бельмажа [26, 37]. Реєстри 1583 та 1589 рр., які відобразили усталення системи збору податків на основі попередніх поборових реєстрів, подають скупіші свідчення, оскільки не містять даних про міську структуру, а відзначають тільки категорії будинків та кількість міщан за характером занять [24, 1; 26, 37]. Поборові реєстри не відображають чисельність єврейського та татарського населення Острога, як і проживаючої на території пригородку шляхти.

Податкові категорії	1577	1583	1589
Ринкові будинки	43	16	16
Вуличні будинки	79	220	220
Будинки за рікою з городами	46		
Будинки убогі ремісників	101		
Товариші ремісників	28		
Перекупні і перекупки і від домів та городів	19		
Городники на Бельмажі	11		
Городники	9		
Убогі халупи		47	47
Ремісники		46	47
Перекупники		32	32
Дими		30	30
Городи		130	120
Коморники		17	17
Священники		4	4
Млинові кола		6	6
Солодовні		2	2

На перший погляд здається, що за короткий час після остаточного переходу Острога до рук кн. В.-К. Острозького населення міста суттєво, більш як у півтора рази зросло, що не могло не позначитися й на організації самого міста. Але в дійсності за цей час таких змін не відбулося, а йшлося виключно про зміни в упорядкуванні та подачі поборових свідчень. Єдине, що може свідчити про початок кардинальної зміни в просторовій організації Острога – різке

зменшення чисельності ринкових будинків, з яких міщани сплачували державний податок. Йшлося, очевидно, про початок перебудови ключової для будь-якого тогочасного міста ділянки, якою була ринкова площа. Якщо ці дані поборових реєстрів пояснюються даним припущенням, то можна вважати, що, остаточно утвердившись в Острозі, кн. В.-К. Острозький одразу ж розпочинає релокацію міста. Адже, як вважає А. Заяць, локація, а йдеться саме про ново осаджувані міста, включала в себе як один з етапів розмітку поверхні, а розпочиналася вона з місця, яке відводилося під ринкову площу, основного компонента просторової структури міста [11, 108-110]. На той же час, скоріше за все, припало й будівництво нових замкових споруд та на пригородку – приміщень Академії – та її складової – друкарні. Таким чином, можна вважати середину 1570-х рр. початком реорганізації міського простору Острога [5, 5-6:]. Коли йдеться про острозький Ринок, то ці дії нового власника були також підготовкою до будівництва тут адміністративних та господарських приміщень – ратуші, вагової, торгівельних та житлових приміщень тощо, що певною мірою відобразив і привілей 1585 р. [20, 112-113]. В будь-якому разі, не тільки головна відтепер резиденція князя та його найближчого оточення (замок та пригородок), але й місто, де вона знаходилася повинні були змінити свій зовнішній вигляд у відповідності до стану та статусу власників.

Як уже зазначалося, острозький ринок на рубежі 70 – 80-х рр. XVI ст. почав змінюватися, і зовнішньою ознакою цих змін було зменшення кількості розташованих тут будинків. Можливо, це супроводжувалося й зменшенням його площі. Прямі вказівки на це джерела не містять, окрім згадки в інвентарі 1621 р. про те, що лише один ринковий будинок було знесено «для муру». Можливі значніші розміри Ринку до цього часу знаходять прояв не тільки в більшій кількості будинків, але й у його чіткому прагматичному – торгівельному – призначенні для забезпечення чотирьох річних ярмарків, проїзду купців, розташування прибуваючих на торги купців та продавців, в тому числі й з сіл волості. Саме до часу створення поборових документів, які дійшли до нашого часу і стосуються саме до 70-60-х рр. XVI ст. відносяться значні успіхи в урбанізації південно-східної Волині (Старокостянтинів, Базалія, Остропіль, Шульжинці, Красилів та ін., де до цього існувало практично два значніші міські центри – Острог та Полонне), що певною мірою послаблювало ярмаркове навантаження на Острог і створювало підстави для трансформації ринкової площі із суто торгівельного (розташування якомога більшого числа приїжджих купців не тільки на самій площі, а й у найближчих, ринкових, будинках) призначення у торгівельний, представницький, адміністративний тощо осередок міста. До цього треба додати пов'язаність з попереднім, «руським», характером торгової площі та навколишніх будинків як міського

*Інвентарі як джерело вивчення просторової організації Острога
другої половини XVI – першої половини XVII ст.*

посаду. Про це може свідчити назва однієї з міських вулиць – Зарванська, тобто розташована за ровом. Йдеться, скоріше за все, про рів, який первісно відокремлював посад, а згодом, разом з розташованими за ним територіями, був включений до складу міста в зв'язку з розвитком та розбудовою останнього. Це узгоджується і зі збереженими до сьогодні особливостями острозького ландшафту. Розширення середмістя розділило стару вулицю на дві чи, що ймовірніше, створило нову, Зарванську за містом, вулицю, а в подальшому – Зарванське (чи Татарське) передмістя.

В усіх випадках, коли йдеться про острозький Ринок, дослідники зупинялися на простій фіксації кількості ринкових будинків, не зосереджуючи дослідження на розвитку самої забудови Ринку [5, 112-113; 11, 111-112; 9, 518-541]. Свідчення про це містяться в документах XVII ст., які відобразили зміни як останньої чверті попереднього XVI ст., так і першої чверті XVII ст. Це описи Острога, які були створені в ході підготовки та проведення маєткових операцій з Острогом та волостю – поділами та успадкуваннями. Так, дільчий акт 1603 р. вперше для Острога подає перелік ринкових будинків за сторонами (переями) площі. Сама ринкова площа представляла собою чотирикутник неправильної форми, з яких три сторони були приблизно однакової довжини, біля вісьмидесяти метрів, а четверта, північно-західна, паралельна міському мурові від Луцької брами до пригородку, дещо довшою – близько дев'яноста метрів (підрахунки здійснено на підставі реконструкції П. Ричкова). Отже, на 1603 р., який значною мірою підсумував розвиток Острога за кн. В.-К. Острозького, на ринковій переї, паралельній Замковій горі (зліва від вулички з пригородку) знаходилося сім будинків [19, 75,78]. Серед них не відзначено жодної кам'яниці. Права від спуску з пригородку ринкова перея налічувала всього п'ять будинків (в тому числі відзначено рогову кам'яницю Яна Муляра), а на третій, дотичній до неї – сім будинків (в тому числі зафіксовано рогову кам'яницю Мартина Аптекаря) [19, 79-80,95]. На четвертому, найдовшому, боці площі знаходилося всього два будинки, кам'яниця Яцька Жида та дім Василя Кокорики [19, 79, 95]. Характер ринкових будівель – дім чи кам'яниця – акт 1603 р. відзначає лише в окремих випадках, а саме, якщо вони виступали свого роду маркерами, позначаючи початок чи кінець переї; тому відзначена в ньому кількість мурованих ринкових будівель (три) є мінімальною з можливих. Та обставина, що для окремих помешкань-маркерів вжито термін «дім», свідчить про те, що так чи інакше значна частина ринкових будинків ще не була мурованою. В той же час наявність дерев'яної забудови створювала резерв території та давала можливість подальшого перепланування ринкової площі, що й засвідчили описи 1620 та 1621 рр.

Окремої уваги заслуговує незабудованість найбільшої з ринкових переї. На ній і в 1620 р., як і в 1603 р., знаходилося всього два будинки. Збільшення загальної чисельності ринкових будинків аж ніяк на ній не позначилося. Така ситуація, очевидно, була пов'язана з природними чинниками, так як незабудована частина розміщувалася на території, біля якої знаходилася зволожена в деякі періоди часу земля: саме тут, під пригородком, проходила «весняна вода, названа Невісткою» [19, 91]. Але більш важливу роль відіграла відкритість острозького Ринку у випадку проведення ярмарків, бо майже вдвічі могла збільшити реальну торгову площу порівняно з ринковою. Можна припустити, що у випадку Острога поняття Ринок було двозначним: з одного боку, це обмежена чотирма сторонами-переїми забудована структуровизначальна частина міста, а з другого – більша за площею торгова ділянка. Де були розташовані будинки відкритого боку Ринку, без даних археологічних розкопок (якщо вони дадуть якісь результати в даному випадку) говорити складно. Вони могли знаходитись у відкритій низині, залишаючи незабудовані ділянки біля обох будинків, або у куті площі, з якого починалася вулиця Луцька. Останнє є більш ймовірним, зважаючи на естетичне вирішення головного компоненту столярного міста князів Острозьких.

За час від 1603 р. до 1621 р. кількість ринкових будинків загалом суттєво не змінилася [9, 526-527]. Виняток становила тільки призамкова, розташована зліва від виїзду з пригородка, переї. Вона за поділом 1603 р. перебувала у володінні кн. Януша Острозького. Тут відбулося збільшення числа будинків вдвічі: замість семи будинків станом на 1603 р. було вже чотирнадцять будинків у 1621 р. [9, 527; 19, 296]. Але важливим є не просто збільшення кількості будинків, а те, що при цьому розміри переї залишалися практично незмінними. Кінець цієї переї упирився у незакриту сторону ринкової площі і вона могла збільшуватися, виходячи за просторові межі площі, утворювані пересіченням її сторін. Але в дійсності так не було і зростання числа будинків на цій переї відбулося практично, а скоріше за все – дійсно, повністю в межах її розмірів на 1603 р. – отже, не вдвічі, а в два з половиною рази. Таким чином, можна говорити про те, що відбулося ущільнення забудови. Про це свідчать такі дані описів 1603 та 1621 рр.: 1) на час поділу Острога крайнім будинком переї був будинок Васька Кокорики (Кукурихи), а четвертий та п'ятий належали Жигмунту [19, 75]; 2) на 1621 р. дім Томаша Жигмунтовича був уже дванадцятим; 3) у 1603 р. після будинку Жигмунта та у 1621 рр. після дому Томаша Жигмунтовича залишалася однакова кількість будинків (два), які й завершували перею. Це можна вважати не просто кількісним зростанням, а якісною зміною, яка означала остаточну парцелізацію цієї сторони ринкової площі, оскільки

*Інвентарі як джерело вивчення просторової організації Острога
другої половини XVI – першої половини XVII ст.*

на один будинок по фасаду припадала відстань близько шести метрів і подальше ущільнення було неможливим. Майже половина будинків (шість) належала шляхті, чого за два десятиріччя до цього не було. Такий висновок можна зробити на основі вживання слова «пан» до власників будинків. Дійсна кількість шляхетських будинків могла бути й меншою, оскільки паном названо Томаша Жигмунтовича та ландвійта (останнім на 1621 р. був Войтех Недзведський [9, 524] – можливо, шляхтич). Три будинки були кам'яними, а відтак остаточно перебудова переї ще до кінця доведена не була. На ринковій переї кн. Я. Острозького, на відміну від інших трьох, які за підлом відійшли до його брата, кн. О. Острозького, не було жодного єврейського будинку.

На жаль, у створенні описово-статистичних джерел з історії Острога існують тривалі, двадцятирічні (1583-1603, 1603-1620/1621, 1620/1621–1629-1654 рр.) перерви, тому говорити про конкретні зміни у просторовій організації в ці проміжки часу важко. Можна стверджувати, що такий-то конкретний документ зафіксував відповідний стан речей. Отже, на початок XVII ст. маємо загальне усталення вуличної мережі міста та розбудову його «пригородків» - нових міст та передмість. Такими містами стають Нове місто (на 1603 р. поки-що острозьке передмістя) та Межиріч (через два десятиріччя – ще й Кароліна). Вся сукупність міських поселень Острозької волості, кожне з яких, незважаючи на тісні зв'язки зі Старим Острогом – хоча б, щонайменше, через близьке розташування, було самостійним міським організмом, є предметом окремого розгляду і тут не заторкується. Передмістями Острога у 1603 р. були Зарванське, Загороддя, Завалля, Бельмаж, Хорноща, Заріччя, двоє Тиновців, Залужжя, Губина Воля [19, 74-102]. Очевидно, всі вони були адаптовані до складу і організації міста і в даному випадку, коли використовується термін передмістя, йдеться, скоріше, про їх просторово-географічне відокремлення від міського ядра і невключеність в систему міських мурів. Найбільшої уваги, в даному випадку, заслуговує Загороддя, по-перше, через саме його новаційний характер (решта – чи майже всі інші – існували в більш чи менш розвинутому чи розгалуженому вигляді ще на 70–80-ті рр. XVI ст.), а, по-друге, через специфіку його населення та особливості розвитку протягом перших десятиріч XVII ст. Воно займало значну територію від низини («долини») між Луцькою та Загородською брамами і тяглося аж до Межиріча [19, 77, 91]. На Загородді на час поділу володінь кн. В.-К. Острозького мешкали (чи мали будинки) вїт, князівські возниця та кухар, замковий воротний, воротний (очевидно, міський), замковий коваль, пушкар, ревізор, стрілець, два садівника, муляр, тесля та пекар. Більшість з них прямо були пов'язані з князівським двором чи адміністрацією. Привілейованого (управлінського) становища не могли не мати й проживаючі на Загородді

особи шляхетського чи боярського, очевидно, походження – Горський, Пясецький, Калуцький, Ковнацький (згаданий вже стрілець), Саскович, Грабович та Реїна Вдова. На Загородді проживала помітна кількість представників духовенства: шість священників, диякон, а також попович [19, 77, 91]. Зважаючи на значні розміри цього передмістя та невелику кількість його мешканців, можна припустити, що кожен з них або якась їх частина володіли не тільки і не стільки будинками, а земельними ділянками, які, зважаючи на статус більшості проживаючих тут, можна вважати юридиками з сільськогосподарськими угіддями при них. Окрім того, Загороддя становило ще одну, ігноровану дослідниками, лінію міської оборони, яка прикривала і місто, і пригородок, а, отже і замок у вузькому розумінні, аж до водної перепони, яка відділяла Остріг від Межиріччя – річки Збитенка. Сільськогосподарські угіддя давали можливість у майбутньому за їх рахунок збільшувати населення цього пригороду. Проте, що на 1603 р. воно мало укріплення, свідчить факт наявності за цією частиною Острога – і текстуально, згідно з актом поділу, і логічно, оскільки для інших частин міста захисних валів потрібно не було – пригороду під назвою Завалля, яке на 1621 р. вже не існувало, очевидно, об'єднавшись із Загороддям з відповідним розширенням (перенесенням - ?) валів. На користь цього може свідчити співпадання кількох імен та занять мешканців цих передмість у 1603 та 1621 рр. (Тимош – Тимошевич, Сенько – Сенькович, рибак князівський – замковий, плитник - плитник).

Таким чином, можна вважати, що забудова загородського передмістя кн. В.-К. Острозьким було спробою створення своєрідного адміністративного осередку як продовження пригородку. В приватних містах волосна адміністрація могла мати будинки в самих містах, але переважно – в пригородках, які мали представницький характер. Розгалужені володіння кн. Острозьких вимагали значної кількості управлінців та контролерів-ревізорів, для чого й було створено таке передмістя, як Загороддя. Окрім того, воно могло (чи мало) стати також центром церковної адміністрації щонайменше для володінь кн. Острозьких, а, зважаючи на те, що Остріг був одним з центрів єпископства, резиденцією владики, котрий мав помешкання в пригородку та в зв'язку з діяльністю школи, друкарні, наукового гуртка – можливо, і набагато ширше. Тим більше, що територіально до Загороддя примикали володіння священників та діячів Академії на Бельмажі та Хорнощі [19, 78, 92].

Ще однією відмінністю між податковими даними за 1577 р. та 1580-ті рр. є поява обробленої міської землі, переважно невеликими ділянками-городами; на 1577 р. вони перебували в руках мешканців зарічного передмістя (городи), невідомо де проживаючих (можливо, також за межами

*Інвентарі як джерело вивчення просторової організації Острога
другої половини XVI – першої половини XVII ст.*

середмістя) городників та бельмазьких передміщан-городників, а також – перекупників. Мешканці Острога користувалися на 1577 р. вісімдесятьма п'ятьма городами. На 80-ті роки їх кількість зросла в півтора рази, але також з'явилася невластива для міст категорія димів. Під ними, можливо, малася на увазі т. зв. міська рілля, але більш ймовірним є те, що дими стосувалися підданих-неміщан, які поселялися на новостворюваних міських (радше – приміських, передміських) районах. Такими могли бути тільки дві приострозькі ділянки: або майбутнього Застав'я, або майбутнього Загороддя та сусіднього з ним Бельмажа та Хорнощі.

Уточнити стан міста, від якого виходив кн. В.-К. Острозький приступаючи до його просторової реорганізації, поза свідченнями сумарних реєстрів з організації міського простору, може допомогти первинний поборовий реєстр Острога 1576 р. [19, 47-53]. Його кількісні свідчення тотожні даним із сумаріуша 1577 р., але уточнюють деякі моменти; натомість відрізняються якісні показники. Так, він не просто вказує на наявність вуличної забудови, але й вказує їх назви: Зарванська в місті та Зарванська поза середмістям (в даному випадку йдеться про Зарванське передмістя), перед замком від шпиталю. Первинний реєстр називає і такі відділені природними обставинами частини міста, як «за Мишанкової мостом», «за річкою Вілією» та Бельмаж. Згодом перша, очевидно, змінила назви на Заріччя, а друга – на Застав'я, яке з передмістя перетворювалося на окреме місто-пригород.

Первинний реєстр 1576 р. хронологічно першим дає можливість розглянути і соціальний розподіл та розташування населення Острога. На Ринку мешкали міщани, які не займалися ні ремеслом, ні сільським господарством. Очевидно, це були представники купецьких родин, які могли посідати ключові посади в міських урядах. Для тих з них, хто зафіксований не тільки за іменами, а й за прізвищами, рід занять встановити неможливо. Шість ринкових будинків належало, очевидно, вдовам. Мешканці Зарванської та Передзамкової вулиць також не мали жодного земельного наділу і, відповідно, займалися також виключно торгівлею. За Мишайкової мостом, на Зарванській заміській вулиці проживали ремісники. Помешкання ремісників в усіх випадках названі «убогими», що може свідчити в тому числі й про відсутність при них чи використовуваних їх господарями земельних ділянок. В той же час, для Зарванської заміської вони названі будинками («домками»), то для вулиці за Мишайковим мостом – халупами. Ця, наче несуттєва, термінологічна відмінність була пов'язана, можливо, з дійсним станом будинків, оскільки в останньому випадку значна кількість ремісників мала справу з вогнем, результатом чого могли бути пожежі і ймовірні часті знищення не тільки

одного чи кількох будинків, а й всієї дільниці. Скоріше за все, саме в зв'язку з даною обставиною цей ремісничий осередок знаходився біля річки (за мостом). Так, на даній дільниці Острога проживали представники таких, пов'язаних з використанням вогню, ремісничих спеціальностей : два вуглярі, два коваля, два шабельники, один гончар [19, 50].

На обох «ремісничих» частинах Острога найвищою – майже половина – була питома вага ремісників тих спеціальностей, які були пов'язані з обробкою шкіри. Половина всіх ремісничих товаришів (підмайстрів чи учнів) також спеціалізувалася на обробці шкіри. Натомість, в місті не було жодного чинбара (гарбара, кожом'яки), окрім двох дуботоків [19, 47-53]. Вони більш-менш рівномірно мешкали на обох вулицях, а дуботоків – на Зарванській замиській, скоріше за все, в її кінці недалеко від річки. Тільки три різники, які проживали на Зарванській замиській вулиці, навряд чи могли забезпечити потреби такої кількості ремісників у шкірі (невичиненій). Більшість ремісників, які займалися обробкою шкіри чи були пов'язані з нею, могли одержувати її від купців. Зважаючи на наявність у складі Острозької волості на 40-і роки XVI ст. волоських сіл, можна вважати, що якась частина шкіри надходила з найближчих міських околиць. В подальшому спеціалізація острозьких ремісників-шкірників поглиблюється. Стає поширеним чинбарство (гарбарство), первинна обробка шкіри.

Отже, джерельна база історико-демографічних та соціотопографічних досліджень Волині, не в останню чергу доволі добре забезпеченого різноманітними групами документів, XVI – першої половини XVII ст., включає в себе різноманітні категорії описово-статистичних та актових джерел. Їх використання полегшується наявністю в працях українських та польських істориків джерелознавчої характеристики цих документів, але вона в багатьох випадках носить загальний характер, а інформація значного їх числа залишається неопрацьованою. Особливо це стосується інвентарних описів, які, принаймні, для першої чверті XVII ст. є винятково важливим історичним джерелом. Залучення всієї сукупності джерел описово-статистичного характеру, які в силу різних причин становлять основу джерел історико-демографічних та соціотопографічних, для дослідження проблем історії міських осередків досі залишається нереалізованим в українській історіографії. Однією з причин цього є, очевидно, недостатня розробленість питань методичного забезпечення використання значного числа джерел з кількісною чи можливою в цифровому представленні (статистичного характеру) інформацією для дослідження різних аспектів історії так званої “достатистичної” доби. Цілий ряд джерел, в тому числі опублікованих, не включено до подібних досліджень, та й саме вивчення волинської проблематики в даному напрямку вимагає подальшого розвитку.

*Інвентарі як джерело вивчення просторової організації Острога
другої половини XVI – першої половини XVII ст.*

Джерела і література

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. VII. – Т.1
2. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Т.2
3. Атаманенко В. Б. Вірогідність поборових документів XVI століття// Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1996. – Вип. 1. – С. 49-58.
4. Атаманенко В. Б. Описи Острожчини кінця XVI – початку XVII ст. як історичне джерело// Наукові записки: Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4. – С. 106-115.
5. Атаманенко В.Б. Статистичні джерела з історії Острога XVI-XVII ст.// Матеріали V історико-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». – Остріг, 1994. – С. 5-6.
6. Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К., 1930.
7. Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки. – Москва, 1950. – Т. 32. – С. 198-232
8. Берковский В. Інвентарі Подільських та Степанських маєтностей князя Януша Острозького від 1614-1615 рр.// Матеріали науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя», 1996-1998 роки. – Острог, 2000. – С. 17-18.
9. Вихованець Т. Острозький Ринок : топографія та соціальна структура// Наукові записки / Національний університет «Острозька Академія»: Історичні науки. – Острог, 2006. – С. 518-541.
10. Дашкевич Я. Вступне слово// Історична топографія і соціотопографія України. – Львів, 2006. – С.507-509.
11. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття – Львів, 2003.
12. Пам'ятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1859. – Т.IV.
13. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т.V; 1877. – Т.VI; 1889. –Т.XIX; 1894. – Т.X; 1902. – Т.XVIII. – Cz. I; 1903. – Т.XVIII. – Cz. II.
14. Капраль М. Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003.
15. Кіку І. О. Актіві книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст.// Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1985. – С. 51-52.
16. Крикун М.Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело// Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 69-98.
17. Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст.// Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1988. – Вип. 24. – С. 71-82.
18. Крикун Н.Г. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

народа 1648-1654 гг.// Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979. – С.126-137.

19. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004.

20. Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995.

21. ЦДІА України, Київі.– Ф. 44 “Вінницький гродський суд”.– Оп. 1. – Од. збер. 1.

22. Яковенко Структура шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.// Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 79-99.

23. Anusik Z. Struktura społeczna szlachty braclawskiej w świetle taryfy podymnego z 1629 roku// Przegląd historyczny. – 1985. – T.LXXVI. – Zesz. 2.– S. 233-253.

24. Archiwum Główny Akt Dawnych. – Archiwum Skarbu Koronnego. – №31.

25. Giejsztorowa I. Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.// Kwartalnik historii kulturz materialnej. – 1962. – R. X. – №3-4.

26. Źródła dziejowe.-Warszawa, 1889. –Т.XIX .

Валентина ПЕТРОВИЧ, Людмила СТРІЛЬЧУК

Гальшка Острозька – меценатка епохи пізнього середньовіччя

У XV-XVI ст. найпотужнішим волинським родом були князі Острозькі з володіннями в Острозі над річкою Горинь. Вони виписували своє коріння з Рюриковичів. Родина дала історії славетні імена – великого гетьмана литовського Костянтина Острозького та його народжених від різних шлюбів синів – Костянтина-Василя Острозького, українського магната, воєводу київського, маршалка волинського, видатного політичного й культурного діяча, одного з найзаможніших і найвпливовіших магнатів Речі Посполитої, та його старшого брата Іллі Острозького. Останньому після смерті батька дістався родовий Острог. З того ж роду походить і фундаторка Острозької академії княжна Гальшка Іллівна Острозька, яку польські історики називали найвродливішою нареченою в Східній Європі XVI століття.

Батьки Гальшки Ілля Острозький та Беата Костелецька одружилися в Кракові 1539 р. Відразу після весілля подружжя переїхало до своїх волинських володінь у місто Острог. Але спільне життя, яке так щасливо почалося, закінчилося несподівано швидко: в 1539 р., через півроку після одруження, здоровий і сильний князь Ілля раптово помер¹.

У тому ж році, 19 червня, народилася його єдина донька, хресне ім'я якої – Єлизавета. В офіційних документах, зокрема, в книгах Литовської метрики, вона згадується під ім'ям Альжбети, Ельжбети, Гальшки².

За три дні до смерті князь Ілля Константинович Острозький склав заповіт, у якому він забезпечив не тільки майнове становище дружини, але й визнання законності появи на світ дитини, яку вона чекала. Важливе місце в заповіті займало визначення опікунів для сім'ї. Князь просить ними стати польського короля Сигізмунда-Августа, його дружину – королеву Бону Сфорца та зведеного брата Костянтина-Василя Острозького. До повноліття дитини Беата взяла під контроль володіння не лише свого чоловіка, а й малолітнього ще тоді князя Василя-Костянтина Острозького. Свою дружину Беату та брата Костянтина-Василя Ілля Константинович закликає жити в мирі та згоді³.

20 грудня 1541 р. королівські комісари у Вільно на вимогу князя Василя-Костянтина Острозького та його матері княгині Олександри Слуцької склали акт про розподіл володінь князів Острозьких. 12 травня 1542 р. королівські комісари склали акт про розподіл нерухомого майна між Беатою та її трьохрічною донькою княжною Гальшкою. Останній дісталися дві третини володінь покійного батька, включаючи Острог з прилеглими

володіннями, Беаті, як вдові – одна третина⁴. Таким чином, Гальшка стає спадкоємицею багатьох міст, містечок, замків, маєтків роду Острозьких – некоронованих володарів Волині. Прибутки доньки „Лліної” склали на рік 436 кіп грошей. Саме це багатство, ймовірно, й стає головною причиною фатальної долі заможної княжни.

Василь Острозький, досягнувши повноліття й отримавши своє законне майно, почав проявляти аспірації глави сімейства, що викликало протидію з боку Беати. Зрештою, вони остаточно посварилися. Гальшці – найбагатшій спадкоємиці королівства, – в цей час виповнюється 13 років, і вона починає привертати увагу юнаків із найзнатніших магнатських і шляхетських родів, які були б не проти породичатись із впливовою й економічно потужною династією князів Острозьких.

У справу одруження Гальшки втрутився польський королівський двір і постановив видати її тільки за католика й тільки за поляка. Князь Василь-Костянтин Острозький мав власні плани щодо одруження племінниці, тому серед багатьох претендентів підтримав кандидатуру родича князів Острозьких князя Дмитра Федоровича Сангушка, сина найкращого друга покійного князя Іллі, канівського та черкаського старосту. Король, звичайно, був проти такого поєднання двох магнатських родів. Тому під впливом короля, коли дійшло до сватання, Беата почала зволікати, посилаючись на необхідність королівського дозволу.

Дмитро Сангушко звертається за допомогою до дядька Гальшки, її законного опікуна – князя Василя. Острозький урочисто обіцяє йому руку Гальшки, підтвердивши при цьому, що саме такий шлюб планував покійний брат. Приблизно 1552 р. відбулося сватання Дмитром Гальшки.

У вересні 1553 р., всупереч волі Беати, збройний загін з 50-ти чоловік на чолі з князем Василем Острозьким і Дмитром Сангушком захопив Острозький замок. У замковій церкві відбувається вінчання його з княжною Гальшкою. Відразу ж після вінчання Сангушко відвозить юну княгиню в Канів. Василь Острозький залишається господарем Острога.

Беата Костелецька, намагаючись звільнити доньку від небажаного, на її думку, шлюбу, вирушила до королівського двору. Вона просить короля допомогти повернути викрадену доньку й найсуворіше покарати самозваного зятя й ненависного шурина. Вимоги Беати підтримали майже всі магнатські роди королівства.

Король призначає суд на 20 січня 1554 р. Він повинен був відбутися в Книшині – містечку біля Вільно. На суд Сангушко не з'явився, а його адвокати даремно намагалися довести, що шлюб їх підзахисного цілком законний і згідний з волею покійного батька Гальшки. Король проголошує вирок. Сангушко був засуджений на позбавлення честі, маєтностей та

Гальшка Острозька – меценатка епохи пізнього середньовіччя

життя, тобто до страти, а дядько Гальшки Василь-Констинтин Острозький – втратив опікунські права.

Звістка про вирок суду блискавично досягає Канева. Дмитро Сангушко з дружиною швидко збираються та вирушають у родовий маєток Сангушків Влодаву над Бугом – власність сестри князя Дмитра Федори. Звідти, змінивши коней і оминаючи більші поселення, вони пробираються до чеської границі. В Чехії князь Сангушко розраховує знайти притулок у тестя Василя Острозького гетьмана Яна Тарновського в Рудицькому замку.

Наздоганяти втікачів вирушила ціла армія шляхтичів на чолі з каліським воєводою Мартином Зборовським. Отримавши підтримку гейтмана міста Німбрук Матеса Вахтеля, війта Адама Кухти та ката Матея Зоуфалого, переслідувачам вдалося досить швидко наздогнати молоде подружжя. Вночі 4 лютого 1554 р. Дмитро Сангушко був затриманий і відвезений до сусіднього чеського міста Яромсж, де його було страчено на очах дружини та поховано у церкві св. Миколая ⁵.

У 14 років Гальшка стає вдовою. Мартин Зборовський привозить її до Познані та повертає матері. Король не залишає поза увагою долю дівчини, а, точніше, багатств, якими вона володіла. Він хоче, щоб Гальшка вийшла заміж вдруге. На роль нареченого обирається воєвода берестейсько-куявський, представник найвпливовішого магнатського роду Великопольщі Лукаш Гурка. В 1555 р. донька та мати приїздять до Варшави, де король проголошує свою волю та вимагає негайного вінчання. Проте тепер уже Беаті не подобається цей шлюб, і вона намагається перешкодити йому. Вона таємно відвозить Гальшку до Львова, де просить притулку в монастирі отців домініканців. Втікачі провели у Львові кілька тихих років, особливо не привертаючи до себе уваги ⁶.

У 1559 р. розпочинається новий етап митарств Гальшки та Беати. Про них згадують король та Лукаш Гурка, який не відмовився від претензій на Гальшку. Разом із збройним загоном він прибуває до Львова та бере в облогу домініканський монастир. Беата в черговий раз вдається до хитрощів. Рятуючи Гальшку від Гурки, вона організовує третій шлюб доньки з Семеном Слуцьким, давнім другом Острозьких, якому таємно вдається прорватися до монастиря.

Проте це не врятувало Гальшку від зазіхань Гурки. Він затримує її та силоміць ув'язнює в своєму родовому замку в Шамотулах. Усі спроби магната добитися прихильності Гальшки закінчилися поразкою. Вона так і не погодилася визнати Гурку своїм чоловіком.

Беата неодноразово пропонувала Лукашу Гурці великі гроші за звільнення доньки. Натомість він зачинив непокірну Гальшку в шамотульській вежі, де вона в повній ізоляції прожила 14 років. Княжна

вела аскетичний спосіб життя, ні з ким не спілкуючись, окрім служниць, та одягаючись виключно в одяг чорного кольору. Саме тому сучасники називали її „чорною княгинею”, а середньовічний замок, у якому вона перебувала – „вежею чорної княгині”. Господар замку Лукаш Гурка, на той час познанський воєвода, з'являвся в ньому надзвичайно рідко.

На початку 1573 р. Лукаш Гурка помирає, й тільки тоді Гальшка змогла вийти зі своєї в'язниці. Тоді їй уже було 33 роки. Син Василя-Костянтина Острозького Януш допомагає княжні переїхати на батьківщину, спочатку у родовий маєток батька до Дубно, потім до Острога ⁷.

Трагічна доля спіткала й матір княжни Гальшки – Беату Костелецьку. В 49 років вона вдруге вийшла заміж за вдівця Альбрехта Ласького – серадзького воєводу. Молодший на 21 рік від неї, неодноразово звинувачений у різних злочинах, новий чоловік дуже швидко відібрав усі маєтності Беати, а її саму ув'язнив у домашній тюрмі в Кезмарку, в Спіжинській долині в Угорщині. Одинадцять років ув'язнення на чужині підірвали здоров'я непокірної дружини. Після втручання короля вона була звільнена. Виснажена та хвора Беата не мала сили повернутися додому й незадовго померла в Кошице ⁸.

Архівні документи свідчать, що Гальшка після свого визволення вела досить активний спосіб життя. Вона брала активну участь у веденні господарських справ у своїх маєтках, підписувала та виписувала різного роду документи, вела судові процеси й навіть виступала перед свідками в суді.

Головним документом, який визначає статус Гальшки Острозької як меценатки, є складений нею в місті Турові 16 березня 1579 р. тестамент, який пізніше (в січні 1583 р.) був внесений до Луцьких урядових (земських) книг ⁹. Згідно заповіту, все рухоме майно княгині після смерті мало бути поділене між родичами та слугами, – простими людьми, що оточували її. Також Гальшка виділяла величезну суму грошей – „шість тисяч грошей лічби литовської” на облаштування та матеріальну підтримку „шпиталю й академії Острозької” ¹⁰.

Матеріальне забезпечення, власне, кошти, виділені на утримання Острозького культурно-освітнього центру, позитивно сприяли розвитку його діяльності. Заповіт Гальшки – перший відомий майновий документ про пожертву на Острозьку академію. Він дозволяє назвати племінницю Василя-Костянтина Острозького Гальшку Іллівну, княжну Острозьку, співфундатором вищого навчального закладу на теренах Східної Європи – Острозької академії, спадкоємцем якої в наші дні є Національний університет «Острозька академія» ¹¹.

Такою трагічною, нещасливою й водночас стійкою та непохитною у вірі своїх батьків була доля княжни Гальшки Острозької. Вмирає вона,

Гальшка Острозька – меценатка епохи пізнього середньовіччя

зазнавши слави меценатки епохи пізнього Середньовіччя, в кінці грудня 1582 р. в Закриниччі на Поділлі, коли їй виповнилося лише 43 роки.

У 2009 р. виповнюється 470 років від дня народження Гальшки, княжни Острозької (1539-1582).

Література

1. Войнович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – С. 76.
2. Острозька Академія XVI – XVII ст.: Енцикл. вид. / Острозька Академія; голова редкол. І.Пасічник, відп. ред. М.Ковальський та ін. – Ч. II. – Острог: Острозька Академія, 2008. – С. 286. – (електронна версія).
3. Ковальський М. Гальшка, княжна Острозька (1539-1582) // Острозькі просвітники XVI - XX ст. – Острог, 2000. – С. 17-24.
4. Острозька Академія XVI – XVII ст.: Енцикл. вид. / Острозька Академія; голова редкол. І.Пасічник, відп. ред. М.Ковальський та ін. – Ч. II. – Острог: Острозька Академія, 2008. – С. 286. – (електронна версія).
5. Ковальський М. Вказана праця. – С. 17-24.
6. Острозька Академія XVI – XVII ст.: Енцикл. вид. / Острозька Академія; голова редкол. І.Пасічник, відп. ред. М.Ковальський та ін. – Ч. II. – Острог: Острозька Академія, 2008. – С. 287. – (електронна версія).
7. Войнович Л. Вказана праця. – С. 76.
8. Ковальський М. Вказана праця. – С. 17-24.
9. Острозька Академія XVI – XVII ст.: Енцикл. вид. / Острозька Академія; голова редкол. І.Пасічник, відп. ред. М.Ковальський та ін. – Ч. II. – Острог: Острозька Академія, 2008. – С. 287. – (електронна версія).
10. Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579, 16 березня. / Підгот. Л.Демченко // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 110-111.
11. Ковальський М. Вказана праця. – С. 17-24.

Вплив роду Острозьких на суспільно-політичну історію українських земель у XIV-XVII ст.

З проголошенням незалежності України змінилися не лише оцінки історичних подій, а й визначення в них ролі та місця окремих історичних особистостей. Дослідники, окрім суспільно-історичних процесів, почали вивчати долі історичних осіб та поєднувати їх діяльність з розвитком української державності. Продовжують з'являтися публікації, автори яких зазначають провідне місце окремих діячів у розвитку історико-політичних процесів на українських територіях.

Можна виділити з десятків родин, які залишили помітний слід в українській історії. Їх представники обіймали важливі державні пости, приймали важливі політичні рішення, які мали як позитивні, так і негативні наслідки для їх сучасників. Поряд з тим слід зазначити, що в українській історії було чимало постатей, які особно своєю працею впливали на суспільно-політичні процеси на окремих українських територіях.

Одним із найяскравіших прикладів державницької значимості була історія роду Острозьких. Серед його представників були державні діячі, священикослужителі, військові. За три століття Острозькі стали не лише найзаможнішою родиною на українських землях, але й мали значний вплив на політичну ситуацію у Східній Європі.

Наукова дискусія про походження роду Острозьких триває й понині, так як немає беззаперечних свідчень з історії волинського краю першої половини XIV ст. Більшість дослідників родоводу Острозьких розділилися у визначенні його першовитоку між родинами Гедиміновичів та Рюриковичів-Мономаховичів.

Відстоюючи версію литовського походження княжого роду Острозьких, П. Петров, а згодом і Ю. Пузина зазначали, що Вітовт не міг віддати у спадкове володіння Острог, Заслав та навколишні території представнику іншого роду крім Гедиміновичів [1, 76].

Прибічники іншої версії, серед яких ґрунтовими дослідженнями відзначаються праці І. Мицька [2] та Л. Войтовича [3], виводять родовід Острозьких від волинської гілки Мономаховичів. Чи Роман Данилович (за Л. Войтовичем), чи Мстислав Данилович (за І. Мицьком) – предтеча князів Острозьких.

Першою відомою особою роду Острозьких середньовічні документи подають нам князя Данила з Острога. Деякі дослідники називають його

*Вплив роду Острозьких на суспільно-політичну історію
українських земель у XIV-XVII ст.*

одним із організаторів повстання проти польського короля Казимира III Великого у 1341 р. Однак М. Грушевський, вивчаючи цей факт, зазначає, що в описі тих подій Яном з Чарнкова (архидиякон з Гнездо) зазначено, що повстання підняли воєвода перемишльський Дедько та Данило з Острова (Daniele de Ostrow) [4, 24-25]. Якщо врахувати, що похід короля був здійснений у галицькі землі, а також відстань між Перемишлем і Острогом (більше 200 км по прямій), то можемо констатувати, що князь з волинського міста малоімовірно був організатором виступу галицької знаті. Разом з тим Волиню в той час, принаймі, до 1349 р., керував литовський князь Любарт, який вів особну від польського короля політику.

Про те, що між обома князями були добрі відносини, свідчать наступні факти. Данило Острозький закладає і будує Острозький замок, який був потужною фортецею у середньовічній державі. Не здійснюючи в той період активної власної політичної діяльності, князь з Острога не міг спорудити фортецю без погодження із князем волинським Любартом. У 1366 р. князь Данило Острозький разом з владикою луцьким, воєводою луцьким та двома боярами виступив свідком підписання грамоти Любартом [5, 19], що також є свідченням дружніх стосунків між обома князями.

Завдяки зміцненню позицій при дворі волинського князя Любарта князю Острозькому вдавалося приймати участь в управлінні волинськими землями та одержувати за службу нові земельні наділи. Близько 80-х рр. XIV ст. Данило Острозький передав Острог у володіння своєму старшому сину Федору, започаткувавши тим становлення роду і зростання маєтностей князів Острозьких.

Федір Данилович Острозький зумів закріпитися в Острозі та поширити свої володіння на інші волості південно-східної Волині. Ймовірно, що подальшому посиленню політичних позицій роду Острозьких та збільшенню маєтностей сприяло налагодження тісних відносин князя Федора з польським королем Ягайлом. Останній у цей час намагався поширити свою владу на території Волині, де тоді ще князував Любарт. По смерті Любарта король Ягайло почав надавати удільним волинським князям грамоти на право князування. Син Любарта Федір, який успадкував волинські землі, не мав можливості протистояти процесу розпаду своїх володінь на дрібні уділи.

Восени 1386 р. король Ягайло надав князю Острозькому Федору грамоту на управління його землями, чим перевів його в категорію безпосередніх васалів своїх і корони Польської [4, 164]. У 1390 р. король Ягайло, а у 1393 р. королева Ядвіга грамотами підтверджували право князів Острозьких на володіння містами Острог, Заслав, Корець, Хлопотин з прилеглими до них територіями.

У 30-х роках XV ст. Федір Острозький виявив неабиякий хист воєначальника. У 1432 р. він очолив ним же набране і озброєне, військо у боротьбі Свидригайла проти польського короля Ягайла-Владислава. Виступаючи союзником та прибічником Свидригайла, князь Острозький намагався допомогти йому стати великим князем в обмін на посилення своїх позицій на Волині.

Біля 1440 р. князь Федір постригся у ченці Києво-Печерського монастиря під іменем Феодосій. У Дальніх печерах він вів праведне життя, став схимником. За свідченнями М. Грушевського, ченцями стали й інші представники родини Острозьких, зокрема, брат князя Федора – Олексій та дружина Агрипіна Бродівська [6, 308-309].

Зазначимо, що Федір Острозький не лише посилив позиції роду Острозьких на Волині та півночі Поділля, але й зумів проявити нові риси для цього князівського роду: хист полководця та духовне спрямування. Зусиллями князя Федора рід Острозьких став у середині XV ст. найбагатшим та найвпливовішим православним волинським князівським родом.

Спадкоємець маєтностей Острозьких, син князя Федора Василь значну увагу приділив облаштуванню батьківських володінь. Він перебудував Острозький замок, заклав Дерманський монастир, звів Заславську фортецю та оборонні споруди в Дубно. Продовжив він батьківську лінію і по відношенню до Польщі, підтримуючи боротьбу князя Свидригайла та відстоюючи незалежність Волині та Литви [7, 1902].

Будучи намісником туровським, князь Василь поширював ідеї соборництва русько-українських земель, розбудовував систему фортифікаційних споруд на підвладних йому територіях. Така позиція наймолодшого із синів князя Федора непокоїла польську верхівку, однак давала можливість протистояти набігам татар у коронні землі.

Розділивши землі Острозького князівства між своїми синами, князь Василь тим самим започаткував появу нового князівського роду – Заславських. По смерті Василя Острозького в Острозі залишився князювати син Іван, а його брат Юрій (у деяких джерелах – Георгій) успадкував Заслав.

Іван Острозький перейняв організаторські здібності у свого батька. Не зважаючи на те, що у середині XV ст. успадковані ним території були меншими, ніж за життя князя Василя, він зумів розширити межі своїх володінь, скуповуючи у прилеглих територіях Волині та Поділля нові села та землі. Окрім того, князь Іван проявив себе як талановитий воєначальник, успішно протидіючи набігам татар у межі Волині. Разом з тим він проводив виважену політику по відношенню до Польської корони. До смерті у 1466 р., залишаючись православним, князь Іван піднімав престиж батьківської віри, закладаючи нові храми та протидіючи засиллю на своїх землях католицизму.

Вплив роду Острозьких на суспільно-політичну історію українських земель у XIV-XVII ст.

Його син та спадкоємець володінь князів Острозьких Костянтин відзначився насамперед військовою звитягою. З молодих років ще за часів короля Яна I Ольбрахта він брав участь у військових походах. Будучи брацлавським, вінницьким, луцьким та звенигородським старостою, Костянтин Острозький змушений був постійно боронити ці землі від набігів татар. Він розробив і застосував нову тактику ведення бою з татарами: на ворога нападали, коли той повертався, обтяжений здобиччю і бранцями, втративши мобільність та маневреність [8, 71].

10 серпня 1497 р. за перемогу над Махмет-Гіреєм під Очаковим Костянтин Острозький був удостоєний звання Великого гетьмана, начальника всіх воєнних сил Великого Князівства Литовського [9, 167]. Після цього він неодноразово очолював литовське військо у боротьбі проти татар та московитів.

Найбільш вдалі битви проти татар Костянтин Острозький провів у 1507 р. під Луцьком, у 1512 р. під Вишневцем, у 1527 р. під Ольшаницею, звільнивши загалом більше 55 тисяч бранців. Вдалі бої проводив князь Костянтин проти московського війська. Після вологодсько-московського полону (1500-1507 рр.) він зумів завдати йому нищівних поразок під Оршею у 1514 р., де було розбито військо московських воєвод І. Челядніна та М. Голиці.

Загалом дослідники називають близько 60 вдалих військових походів Костянтина Острозького. При цьому він зазнав лише дві поразки: у 1500 р. від московського війська під Ведрошею та у 1519 р. від татар під Сокалем. За військові звитяги Великий гетьман з військом двічі проходив через тріумфальну арку – у Варшаві та Вільно.

Великого значення князь Острозький надавав спорудженню оборонних укріплень. На початку XVI ст. він зміцнив оборонні споруди Дубно, Острога, Рівного, Дорогобужа, Звягеля, Чуднова, створивши таким чином своєрідний суцільний оборонний рубіж.

Свої військові заслуги князь Костянтин використовував в інтересах православної церкви та місцевого населення. Ним були побудовані храми у Турові, Дятлові, Смолевичах, Вільно, Дермані, Острозі, інших населених пунктах. Окрім того, він часто виступав оборонцем православ'я перед польським королем Сигізмундом I.

Окремі уривчасті дані свідчать про те, що князь Острозький виступав поборником культурно-освітнього розвитку на підвладних йому землях. Зокрема є здогадки дослідників про підтримку ним друкарів Ф. Скорини та Ш. Фіоля, передачу Києво-Печерському монастирю друкарського обладнання та шрифтів.

По смерті Костянтина Острозького князівство і титули брацлавського та вінницького намісника успадкував старший син князя – Ілля. За дев'ять років свого князювання він займався в основному господарськими справами, примножуючи багатство роду Острозьких. Після смерті князя у віці тридцяти років його спадкоємицею стала дочка Гальшка (Єлизавета), народжена після батькової смерті.

Складна життєва доля не дозволила їй належним чином розпоряджатися статками князів Острозьких. У 1573 р., повернувшись на батьківщину, вона передала свої права на маєтності Острозьких батьковому брату Василю.

Острог, який на той час перебував у володінні А. Ласького, вдалося «малою кров'ю» повернути під владу князя Василя Острозького. Саме з цим іменем пов'язане відродження слави роду Острозьких. Окрім Острога, він володів значними територіями на Волині, Київщині, Поділлі, Галичині, а також у Чехії та Угорщині. Щоправда, лише у 1574 р. князю Острозькому вдалося повністю повернути у свою власність батьківські землі.

З середини 1540-х років Василь Костянтинович Острозький починає іменуватися в офіційних документах батьковим ім'ям – Костянтин. З однієї сторони, взявши нове ім'я, він віддавав шану батькові, з іншої – ототожнював себе з величчю кращих представників князівського роду Острозьких.

На відміну від батька, князь Василь-Костянтин не мав видатних військових успіхів. Його метою було зміцнення своєї влади як у власних землях, так і у державному середовищі Речі Посполитої. З 1550 р. він став старостою володимирським і маршалком волинським. Значному посиленню позиції князя у політичному житті держави стало його призначення київським воєводою у 1559 р.

Серед державницьких ідей князя Василя-Костянтина у 60-х рр. XVI ст. переважало прагнення рівноправного входження Русі-України до складу Польської держави. У цьому питанні він спочатку солідаризувався з потужною литовською князівською родиною Радзівілів, а після Люблінського сейму 1569 р., де литовці зазнали поразки, почав проводити свою особну політику. Поступово, зміцнюючи своє становище, він зосередився на розбудові та захисті своїх маєтків.

Двоjakим було ставлення Василя-Костянтина Острозького до козаків. З однієї сторони, він прекрасно розумів роль їх у відсічі татарських набігів, особливо у 1575-1578 рр., коли йому довелося захищати південні кордони держави. У той же час князь Острозький виступив проти повстання К. Косинського та не підтримав селянсько-повстанський рух С. Наливайка.

Антиунійній діяльності Василя-Костянтина присвячено чи не найбільше досліджень. Заслуги князя перед православною церквою величезні. Завдяки

Вплив роду Острозьких на суспільно-політичну історію українських земель у XIV-XVII ст.

активній роботі йому вдалося зберегти східне православ'я наприкінці XVI ст. Значна культурна діяльність князя Острозького не обмежувалася заснуванням Острозької слов'яно-греко-латинської академії та Острозької друкарні. Вона була значно глибшою, хоча й не носила системного характеру.

Після смерті Василя-Костянтина Острозького управління родовими маєтностями перейшло до Івана (Януша) Острозького. Вихований у католицькому середовищі, він думав і діяв як католик, хоча й православних не переслідував. Назбиравши титулів: староста білоцерківський, богуславський, черкаський, канівський, переяславський, воевода волинський та каштелян краківський, він зумів ще більше розширити володіння князів Острозьких. Однак, померши бездітним, не залишив спадкоємців роду Острозьких.

Таким чином, можемо констатувати, що рід Острозьких залишив помітний слід в українській суспільно-політичній історії XIV-XVII ст. Володіючи значними економічними важелями, князі Острозькі впливали на розстановку політичних сил в Східній Європі протягом трьох століть.

Література

1. Петров П.Н. История родов русского дворянства: В 2-х т. – Т.1. – М.: Современник, 1991.
2. Мицько І. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князі Острозькі // Лавра. – 1999. – № 2. – С. 49-56.
3. Войтович Л. Родина князів Острозьких // Записки НТШ. – Т. 231. – 1996. – С. 355-367.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т.4. – К.: Наукова думка, 1993.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т.5. – К.: Наукова думка, 1994.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т.6. – К.: Наукова думка, 1995.
7. Л.В. [Винар Л.] Острозькі // Енциклопедія українознавства. В 11 т. – Т. 5. – Л.: НТШ імені Т. Шевченка, 1996. – С.1901-1902.
8. 100 найвідоміших українців // За заг. ред. Ю. Павленка. – К.: ТОВ "Автограф", ТОВ "КД "Орфей", 2005.
9. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Л.: Світ, 1992.

Іван Вишенський та Острозький культурний осередок

До найбільш знаних українських письменників-полемістів належить Іван Вишенський. Про нього існує чимала література. Однак важко сказати, що всі сторінки його життя достатньо досліджені. Зрештою, це зрозуміло. Адже біографічних даних про письменника залишилося мало. В основному інформацію про цього автора черпаємо з його творів.

Дослідники звертали увагу на те, що він був пов'язаний з Острозьким культурним осередком, який виник у другій половині 1570-их рр., а в 1580-1590-их рр. переживав піднесення. До складу цього осередку входила одна з перших кирилических друкарень, а також перша вища школа в східноєвропейському регіоні, Острозька академія. Тут у 1581 р. побачила світ перша друкована старослов'яномовна Біблія, друкувалися різноманітні книги, писалися полемічні твори.

Аналіз біографічних даних про Вишенського дає підстави говорити, що саме Острозький осередок відіграв важливу роль у його становленні як письменника й релігійно-культурного діяча. Ми не знаємо, коли точно й де народився Вишенський. Вважається, ніби письменник прийшов у світ десь у середині XVI ст., а місцем його народження є містечко Судова Вишня на Галичині. Однак це не більше, ніж вірогідна гіпотеза.

У своїх творах Вишенський мало говорить про Галичину. Проте в них часто йдеться про Волинь і волинські реалії. В одному із автобіографічних свідчень, яке зустрічаємо в творі «Короткослівна відповідь Феодула...», письменник говорить, що його молоді роки пройшли в Луцьку. У творі «Порада» згадує Жидичин – село біля Луцька, в якому знаходився відомий на Волині православний монастир. У цьому ж творі є й згадка про Острог.

Низка свідчень дає підстави вважати, що Вишенський був пов'язаний з князем Василем-Костянтиним Острозьким, який і організував у своєму родовому місті Острозі культурний осередок. Так, улітку 1598 р. в Острозі була надрукована «Книжиця», до якої ввійшли вісім перекладених з грецької мови послань александрійського патріарха Мелетія Пігаса, послання князя В.-К. Острозького та анонімне послання Вишенського від імені афонських ченців [1]. До речі, це був єдиний твір, виданий за життя письменника.

«Книжиця» з'явилася якраз незадовго після Берестейської унії 1596 р. і мала антиуніатську спрямованість. Видана була на кошти князя В.-К. Острозького, який у той час активно виступав проти унії. Дослідники вважають, що саме острозька «Книжиця» 1598 р. послужила взірцем для Вишенського і вже наступного року він, перебуваючи на Афоні, уклав за такою схемою «Книжку» – збірку власних творів.

Заслуговує на увагу те, що Вишенський пише спеціальне послання до В.-К. Острозького. У творі «Порада» згадує одного із синів князя, Костянтина, осуджуючи його за перехід від православ'я до католицизму. Згадує у своїх творах і православних єпископів Кирила Терлецького та Іпатія Потія, котрі були пов'язані з В.-К. Острозьким. Очевидно, Вишенський непогано орієнтувався в тому, що відбувається при дворі цього заможного волинського можновладця.

Свого часу І. Франко звернув увагу на те, що в творі Іпатія Потія «Антиризис» є згадка про якогось «пана Вишенського», котрий служив у князя В.-К. Острозькому. Зокрема, там йдеться про те, що, коли Іпатій став єпископом володимирським і берестейським, князь прислав до нього листа, в якому йшлося про умови унії з католиками. І цей лист був переданий «через пана Василя Суразького і через пана Вишенського» [2]. Принагідно зазначимо, що Вишенський добре знав полемічний трактат Суразького «Книжиця» («Про єдину істинну православну віру») і високо цінував цей твір.

І. Франко на основі наведеного повідомлення І. Потія та інших опосередкованих свідчень прийшов до висновку, що Вишенський міг бути слугою при дворі В.-К. Острозького: тут він «докінчував своє образование і дороблявся хліба». «Життя при дворі такого великого пана, як Острозький, – пише І. Франко, – котрий з маєтків своїх мав мільйон річного доходу, а при дворі давав притулок тисячам найрізноманітніших людей, шляхти, вчених, артистів і просто ошуканців та пройдисвітів, було, без сумніву, великою школою для молодого чоловіка. Не треба думати, що життя таке йшло для нього в розкоші і вигодах; противно, тут він привчався і недоїдати і не досипляти, змушений був ненастанно держатися на осторозі, догоджувати тисячам дрібних і великих забаганок, прислужувати всякому, зносити часті, не раз прямо самодурські зниження і оскорби, та зате вчитися заглядати на дно життя, відрізнявати правдивий блиск від фальшивого, міг користати з товариства людей учених і бувалих, стикався ненастанно з людьми найрізніших станів, від простих підданих хліборобів аж до примасів та сенаторів і королів, і все це мусило значно розширювати круг його відомостей і поглиблювати його світогляд, особливо коли у нього була душа не лакейська, а схильна до вдумливості, критики та глибоко моральна. Тільки такою всесторонньою школою життя ми можемо вияснити собі те широке знання світу і людей, яке стрічаємо у нашого автора при його невеликій, та й то, здається, досить пізно набутій книжковій ученості; тим знанням дійсного життя, звичаїв і характерів людських Вишенський різко і корисно відзначувався від других сучасних і пізніших писателів духовного походження, хоч і значно вченіших від нього...» [3].

Звісно, ці міркування І. Франка мають гіпотетичний, навіть дещо літературно-художній характер, на що свого часу звернув увагу А. Кримський. Однак вони видаються достатньо правдоподібними, як і те, що в молоді роки Вишенський служив при дворі князя В.-К. Острозького. Бо дійсно (у цьому можна цілком солідаризуватися з І. Франком) Вишенський добре знав тогочасне життя. Й набути такий досвід міг хіба що при князівському дворі.

Останнім часом набула поширення гіпотеза В. Колосової, ніби письменник у 90-их рр. XVI ст. постригся в ченці у Дубнівському Преображенському монастирі [4]. Якщо це дійсно так, то це ще одне свідчення пов'язаності Вишенського з В.-К. Острозьким. Адже Дубно фактично було головною резиденцією князя. Він тут частіше бував, ніж у самому Острозі. Також князь опікувався дубенськими монастирями, виявляв до них значний інтерес.

Безсумнівним свідченням зв'язків В.-К. Острозького та Вишенського є згадуване послання письменника до князя. Імовірно, це був один з перших творів полеміста, така собі проба пера. І те, що ця проба була присвячена князю В.-К. Острозькому, вельми показове. У певному сенсі особа князя, його діяння стали імпульсом для письменницької діяльності Вишенського.

Правда, дослідники звертали увагу на те, що в посланні ніби нічого й не говориться про князя. Це так і не так. Письменник мав дотримуватися певного етикету. Адже В.-К. Острозький титулувався як «божою милістю князь», тобто людиною, влада якого освячена Богом і який стоїть над більшістю смертних. Саме так сприймало князя його оточення, до якого, напевно, належав Вишенський. Тому письменник мусив дотримуватися відповідної дистанції, не мав права вдаватися до «фамільярності».

Та все ж уважне прочитання послання багато що може сказати. Передусім, звертає увагу те, що письменник називає князя Острозького Василем. Це дещо незвичне звернення. Адже князь, ставши повнолітнім, перестав уживати ім'я, дане йому при хрещенні, а використовував батькове ім'я Костянтин, яке, здебільшого, фігурує в панегіричних творах, присвячених князю.

Послання Вишенського – це теж ніби панегірик, але панегірик особливий. Уживаючи ім'я Василя, письменник звертає увагу на православну традицію, на необхідність її строгого дотримання. Власне, до цього зводилася основна ідея твору.

Чи випадково це? Очевидно, ні. Вишенський не міг не знати, що православна традиція в родині Острозьких зазнала серйозної руйнації. Справа не лише в тому, що князь одружився з католичкою Софією Тарнавською, а його дочки, відповідно тогочасним звичаям, були охрещені

за католицьким обрядом. Їх же князь віддав заміж за чоловіків, які виступали адептами реформаційних віровизнань. Щодо трьох синів князя, які були охрещені як православні, то двоє з них, Іван (Януш) та Костянтин, здійснили перехід на католицизм. До речі, про Костянтина, як уже говорилося, є згадка в третій главі «Книжки» Вишенського, яку часто іменують «Порадою». Полеміст писав: «І чим прославився Костянтин Острозький, котрий простоту християнську відкинув, а мирську хитрість папської віри, як принадну цяцьку ухопив? Чи не щез скоро і не пропав? А чому плоду по собі не залишив? Тому, що християнство стратив» [5]. Як відомо, В.-К. Острозький дуже болісно пережив перехід свого середнього сина Костянтина на католицизм. Після цього переходу, здійсненого разом з дружиною, Костянтин прожив лише кілька років і помер, не залишивши після себе дітей. Деякими людьми, у т.ч. й Вишенським, це трактувалося як кара за зміну віровизнання.

Вишенський, певно, знав про наміри В.-К. Острозького щодо укладення церковної унії. Якщо він дійсно разом із Василем Суразьким передавав листа від князя до єпископа Іпатія Потія про умови поєднання з католиками, то мусив бути посвяченим у цю делікатну справу. Звісно, князь В.-К. Острозький мав своє бачення цієї проблеми, наполягаючи на концепції універсальної унії, яка розходилася з поглядами та діями єпископів-уніатів. Однак навіть універсальна унія могла бути негативно потрактована православними ортодоксами.

Ми не знаємо, як Вишенський ставився до уніатських планів В.-К. Острозького. Але він вітав князя, коли той після Берестейського собору 1596 р. зайняв тверду антиуніатську позицію. У своєму посланні до цього можновладця полеміст представляє його як оборонця православ'я й дякує йому: «Дякую богові за твердість і сталість вашу, дякую за щирість і статечність, за щирість, кажу, яку до бога заховуєте, непорушну цноту дівоцтва віри своєї без будь-якого безчестя та огуди, що, зичу, дай боже, заховати до кінця» [6].

Ця твердість у вірі, так впливає з твору полеміста, має протистояти католицькій експансії. Саме в ній він бачив найбільшу небезпеку для своєї батьківщини: «...не має спасіння Русі від невір'я папи римського. Я бачив і посланця-оповісника, бачив єзуїта, ісусоогудника-блюзнителя» [7]. Письменник вважав, що треба міцно триматися своєї традиції і не допускати ніяких новин, що йдуть із католицького Заходу: «Чи не ліпше було світло розуму завжди суцього, православної церкві дароване, бачити, аніж нині у тьмі поганських наук зачинятися й померти? Чи не ліпше було, в простоті серця хвалячи бога, разом із нами здоровими бути, аніж нині, відлучившись од нас, захворіти комедантським та машкарським набожеством і померти?» [8].

Закінчується послання до В.-К. Острозького заклинком міцно триматися православної віри: «Віруйте кріпко й непорушно й будьте єдині у вірі. Є той, хто нас вибавить, тільки до нього істиною від усього серця припадимо... Є в нас непереможна сила, непохитне божество, свята, єдиносущна, животворяща й нероздільна трійця, отець і син, і святий дух, бог у трьох іпостасях, у якого ми віруємо, якого славимо і якому поклоняємося благочестиво, в нього-бо хрестимося. Він силу має вирвати нас із полону латинського і звільнити від зваби антихристової віри...» [9]. У цих словах, окрім всього іншого, звучить і приховане побоювання того, що князь В.-К. Острозький може похитнутися в захисті православної ортодоксії і піти на контакти з латинниками, як це було з ним раніше.

Вишенського турбують відступи руської (української) аристократичної еліти від православ'я, поява нових віровизнань. У його «Пораді» знаходимо такі слова: «Чи не такого дитячого мудрування прагнеш, бувший русине, колись благочестивий християнин і цнотливець Малої Русі, кажу, ти, що з ляхами живеш і нині одитинів і роздлився, відступивши від Христа, на Кифу, Павла і Аполлоса, роздлився нині на папіста, євангеліста, новохрещенця і суботника» [10]. До речі, приблизно саме так виглядала конфесійна ситуація в родині й при дворі Острозьких – тут були й католики, і кальвіністи (євангелісти), й аріани, яких називали новохрещенцями та суботниками. Такий стан речей викликав неприйняття з боку Вишенського і він, відповідно, засуджував конфесійне розділення Русі. До речі, саме в «Пораді», як уже зазначалося, ведеться мова про відступ сина В.-К. Острозького Костянтина від православ'я й перехід на католицизм.

Про пов'язаність Вишенського з князем В.-К. Острозьким свідчать не лише його твори, а й оточення письменника. Про нього знаємо небагато, але навіть та скупа інформація дає право зробити такі висновки.

Одним із соратників Вишенського був Ісакій Борискович. Є свідчення, що він був ігуменом Степанського монастиря, який належав В.-К. Острозькому. Очевидно, без санкції князя він не міг би обійняти це становище. Не виключено, що як степанський ігумен він брав участь у Берестейському антиуніатському соборі 1596 р. М. Грушевський, використовуючи документальні свідчення, пише, що після Берестейської унії львівський архієпископ Гедеон Балабан, що став на чолі «руської» православної церкви як патріарший екзарх, послав Ісакія на Схід. Імовірно, ця поїздка санкціонувалася В.-К. Острозьким. Через Ісакія Гедеон передав александрійському патріархові Мелетію Пігасу нове видання книги єзуїта Петра Скарги «Про єдність церкви божої під єдиним пастирем». Патріарх же цю книгу через того самого Ісакія послав на Афон, сподіваючись, що її розбере й оцінить Вишенський [11]. За погодженням з князем В.-К. Ост-

розьким Ісакій у 1602 р. став настоятелем Дерманського монастиря, намагаючись його реорганізувати в релігійно-культурний осередок православ'я на українських землях. Очевидно, Ісакію належить твір «Совітованіє о благочесті», написаний у першій половині 17 ст., в якому автор закликає повернути з Афону в Україну Вишенського [12].

Окрім Ісакія Борисковича, доля звела Вишенського ще з одним волинянином – ієродияконом Віталієм. У своєму «Посланні до стариці Домнікії», написаного Вишенським під час його недовготривалого перебування в Україні в 1605 р., читаємо: «Я не ганю граматичне вчення і ключ до пізнання складів і речень, як деякі гадають і так кажуть: «оскільки сам не вчився, через це нам заздрить і забороняє». Таке, знаю, перш за все Віталій, волинський казнодія, кидав» [13]. Про Віталія відомо, що він 6 липня 1603 р., завдячуючи В.-К. Острозькому, отримав право на ігуменство монастиря св. Хреста в Дубно. Віталій перекладав багато з латинської та грецької мов, а в 1604 р. уклав книгу під назвою «Діоптра...» [14]. Хоча він загалом дотримувався традиційних православних поглядів, проте був не проти використовувати здобутки «латинської мудрості». Очевидно, з цього приводу й виникли дискусії між Віталієм та Вишенським.

З Вишенським був тісно пов'язаний Іов Княгиницький. Із його життя довідуємося, що він навчався в Острозькій академії, потім сам вчителював тут, був на службі в князя В.-К. Острозького та його сина Олександра [15]. Збереглося послання Вишенського до Княгиницького, яке свідчить про дружні стосунки між ними [16]. Саме з ініціативи Вишенського Княгиницький заснував знаменитий монастир – Скит Манявський, який став оплотом православ'я на Покутті.

Вищенаведені факти дають підстави твердити, що Вишенський належав до оточення князя В.-К. Острозького, мав можливість спілкуватися з ним та інтелектуалами, що знаходилися при його дворі. Навіть опинившись на Афоні, він не поривав зв'язків із Острозьким культурним осередком, саме в Острозі з'явився єдина прижиттєва публікація письменника – його послання до князя В.-К. Острозького. Серед соратників Вишенського були люди, які сформувалися або були пов'язані з цим осередком (Ісакій Борискович, Іов Княгиницький). Були в оточенні В.-К. Острозького також книжники, з якими дискутував письменник, наприклад, дубенський ігумен Віталій. Тому Острозький культурний осередок відіграв важливу, якщо не вирішальну роль у становленні Вишенського як письменника-полеміста.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

Література

1. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990. – С. 122.
2. Потей И. Антиризис // Русская историческая библиотека. – СПб., 1903. – Т. XIX. – С. 575, 589.
3. Франко І. Зібрання творів: У п'ятдесяти томах. – К., 1981. – Т. 30. – С. 180.
4. Колосова В. П. Автограф Ивана Вишенского // Федоровские чтения, 1978. – М., 1981. – С. 128-132.
5. Вишенський І. Твори / З книжної української мови перекл. В. Шевчук; передм. і приміт. В. Шевчука. – К., 1986. – С. 47.
6. Там само. – С. 29.
7. Там само. – С. 29-30.
8. Там само. – С. 31.
9. Там само. – С. 33-34.
10. Там само. – С. 51.
11. Грушевський М. С. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. V. – Кн. 2. – С. 235.
12. Див.: Крालюк П. Вишенський і Волинь. – Луцьк, 1996. – С. 20.
13. Вишенський І. Твори. – С. 173.
14. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – С. 86.
15. Там само. – С. 96.
16. Вишенський І. Твори. – С. 216-217.

Олександр ПРОВОТОРОВ

**Видатний полководець Костянтин Іванович Острозький –
перший з Острозьких володар Звягеля**

У бурхливі часи проходили становлення і діяльність князя К. І. Острозького. У 1486-90 рр. він був активним учасником битв з татарами. Взимку 1490 р. з його участю під Заславом татар було «страшно побито», а головне, звільнено полон. Ян Ольбрахт (у 1492-1501 рр. польський король), який тоді очолював оборону проти татар, пізніше дуже високо оцінював допомогу К. І. Острозького у цих битвах. У 1492-95 рр. К. І. Острозький бере участь у війні між Литвою і Москвою, яка закінчилася одруженням великого князя Литовського Олександра з Оленою, дочкою великого князя Московського Івана III Васильовича. Протягом XIV-XVII ст. родина Острозьких зіграла визначну роль у формуванні української нації, розвитку на східнослов'янських землях освіти, культури, науки, охорони здоров'я, сакрального будівництва. Належала їм і визначна роль у політичному житті на цих теренах.

Костянтин Іванович Острозький був головним оборонцем українських земель (як і всього великого князівства Литовського) і головним захисником православ'я на них, а понад 500 років тому саме він почав відродження Звягеля як міста. Видатний історик і перший український президент М. Грушевський писав про нього: «Чоловік незвичайно авторитетний і поважаний».

Народився він біля 1460 р. в Острозі. Його батьком був острозький князь Іван Васильович, син знаменитого Василя Красного, матір'ю – Марія Іванівна, дочка новгородського князя Івана Бельського. Певних відомостей, крім того, що після 1465 р. він залишився без батька, про його дитинство не маємо.

То були складні часи – утворення Кримського ханства створило багатомісячну проблему для всіх східнослов'янських земель, принесло на них, в першу чергу на Україну, незчисленні лиха.

Але якщо хан Хаджі-Гірей прийшов до влади (у 1443 р.) при підтримці Казимира IV Ягеллончика і не створив великих проблем для цих земель (навіпаки — навіть був їх охоронцем), то його наступник хан Менглі-Гірей за недалекоглядної політики польського і литовського урядів, вигнавши за допомогою Туреччини генуезців з Криму, «взявся» за східнослов'янські землі, і татарські напади (в першу чергу на Україну) вже з 1482 року набули системного характеру. Напади татар показали безпорадність урядів Литви і Польщі. Це врешті-решт призвело до появи в Україні такого явища, як козацтво.

Тому вміння вчасно, у необхідній кількості і в правильно обраному пункті зібрати військо, заслонити певний терен, погромити татар, а головне – відбити

полон та «ходити в поле» (Дике), тобто робити напад і на ворожі терени – дуже високо цінувалося у ті часи на усіх східнослов'янських землях. Від польського короля і великого князя Литовського вимагалось, в основному, вміння вчасно і в необхідній кількості «вибити» з сейму і Ради кредити на війну. У той же час Литва протягом майже 200 років була втягнута у нескінченну прикордонну війну з великим князівством Московським, в першу чергу за Смоленщину, Сіверщину і Чернігівщину, але вона носила трохи інший (у військовому плані) характер¹.

К. І. Острозький входив у склад литовського посольства до Москви.

Не пощастило К. І. Острозькому у 1496 р. при обороні Рівного, в якому він замкнувся з луцьким (Гольшанський) і володимирським (Хребтович) старостами та волинським боярством і шляхтою. За дуже значної чисельної переваги татар їм довелося відкупитися. Але вже наступного року він разом з рідним братом Михайлом (тоді острозьким князем) наздогнали татар і відбили великий полон, а в липні К. І. Острозький «відігрався» за минулорічну поразку, коли його загони асистували Яну Ольбрахту у його чорноморській кампанії і вщент розбили під Очаковом татарське військо Махмет-Гірея і навіть взяли в полон його воєначальника. Воєнне щастя К. І. Острозького викликало великий резонанс у Польщі і Литві, і вже 11 вересня 1497 р. він став великим литовським гетьманом – тобто на 24 роки головним сторожем литовських кордонів, та отримав три прикордонних старства: брацлавське, вінницьке і звенигородське (вже тоді обезлюднені і геть спустошені татарськими нападами).

Отримав він 28 червня 1499 р. і чергову бенефіцію (довічне надання землі за виконання певних військових чи адміністративних обов'язків) – тоді лише «іменіє» Звягель з «усіма приселк (ам) и»², яке після вимирання по чоловічій лінії князів Звягельських знаходилось у державній власності. Але в «іменні Звягель» частина маєтностей була надана «слугам» (дрібній шляхті). У тому ж віленському привілею було зазначено, що та шляхта, чії маєтності не були надані (чи підтверджені) великокнязівськими привілеями, а надавалися князями Звягельськими, мала поступити на службу до К. І. Острозького або ж забиратися геть без жодної компенсації. Саме така альтернатива стала приводом до 20-річної судової тяганини. Відзначимо лише два цікавих моменти: по-перше, це мало важливе значення для розвитку Звягеля, і по-друге, більшість цієї шляхти була родичами князів Звягельських, а сучасні дослідники завдяки цьому привілею вважають родину Звягельських найближчою до родини Острозьких³. Так що цей конфлікт можна вважати певною мірою родинним.

Такою ж родинною була наступна війна між Литвою і Москвою, тобто між зятем і тестем. Вона почалася навесні 1500 р., і військо на чолі з К. І. Остро-

*Видатний полководець Костянтин Іванович Острозький –
перший з Острозьких володар Звягеля*

зьким вирушило під Смоленськ, потім на Дорогобуж, де литовське військо чекало невдача. 14 липня того ж року після битви на р. Ведроші К. І. Острозький на цілих сім років потрапив у полон. Під час його перебування в полоні у 1501 р. помер його брат Михайло. Костянтин став острозьким князем. Незважаючи на закінчення у 1503 р. війни, це не принесло йому свободи. Взамін йому було запропоновано очолити оборону великого князівства Московського від татар і великі бенефіції. Після того, як він 18 жовтня 1506 р. склав присягу новому великому князю Московському Василю III, йому у вересні 1507 р. вдалося утекти з Москви так званим «татарським шляхом» до Литви.

Втікач був дуже радісно зустрінутий новим великим князем Литовським (з 1506 р.) Зигмунтом I (Сигізмундом, Жигмонтом) Старим, який відразу повернув йому гетьманство і всі три староства. Після першого одруженн у віці 45 років з Тетяною, дочкою свого старого бойового товариша-луцького старости Семена Гольшанського (який під час полону К. І. Острозького заміщував його на посаді гетьмана), що помер у 1505 р., гетьман отримав по тестю ще й луцьке староство і маршалство Волинської землі. Можливо він був заручений з Тетяною ще до полону.

Тріумфальне повернення К. І. Острозького з полону мало для Звягеля історичні наслідки. Ображена звягельська шляхта одразу звернулася, як звичайно, зі скаргою до нового великого князя. Реакція Зигмунта Старого була, як на ті часи, майже миттєвою, і стала поворотним пунктом в історії Звягеля. У Мельнику 26 грудня 1507 р. (6 січня 1508 р. за н. ст.) був виданий привілей, у якому не тільки були підтверджені всі права К. І. Острозького на «іменіє Звягель», але й говорилося: «з особливої ласки дозволяємо йому у Звягелі замок ставити і місто садити і торг во всяку неділю мати і ярмарок кожен год на свято св. Дмитра»⁴. Тому ми й стверджуємо, що саме з цього привілею понад 500 років тому офіційно почалося відродження Звягеля як міста на його сучасному терені, і розпочав це саме К. І. Острозький.

Відразу після повернення з московського полону він бере активну участь у черговій війні між Литвою і Московією і в придушенні пов'язаного з нею рокоша (заколоту шляхти) М. Глинського, спрямованого на приєднання українських і білоруських земель до московських. Старий друг великого князя Олександра князь Глинський з новим великим князем Зигмунтом Старим порозуміння не знайшов. А К. І. Острозький заступив 13 липня 1508 р. під Оршою шлях московському війську і не дав йому з'єднатися з повстанцями. У тому ж році він відбиває черговий напад татар на Волинь, те ж саме він робить спільно з великим коронним гетьманом М. Каменецьким наступні два роки (1509–10 рр.).

За військовими справами він не забуває про інші. Привілеєм від 16 листопада 1509 р. Звягель і округа були «навечно» звільнені від «воловщини» (назва на Волині загальнодержавного основного грошового щорічного податку, що походить від одиниці оподаткування: ділянки землі, зораної плугом, запряженим волами). У 1510 р. 50-річний К. І. Острозький стає батьком – у нього народився син Ілля. У червні 1511 р. «схизматик» Острозький стає віленським каштеляном. Цю посаду досі міг обіймати тільки католик. Зразу ж, незважаючи на заборону будівництва нових православних церков у власне Литві, князь отримує привілей на відродження у Вільні (Вільносі) церкви Пресвятої Богородиці (побудована в готичному стилі на давньоруському фундаменті). Через місяць він отримує ще один привілей, в якому знову були підтверджені повні його права на всі маєтки, у т. ч. на «замок Звягель»⁵.

Замок у місті в ті роки вже активно будувався – адже татари зволікати часу не давали. Але, на відміну від інших українських замків тих часів, які мали традиційний давньоруський фортифікаційний тип (для захисту від татар цього було досить), наш замок будувався за староіталійським бастейнобастіонним типом, тоді найсучаснішим. Але Костянтин Острозький встиг вимурувати лише фундамент в замку, все інше було дерев'яним. Муровані стіни, башти у Звягелі – то вже справа його сина Василя-Костянтина.

Відбиваючи черговий набіг татар на Червону Русь і Поділля, Костянтин Іванович разом з гетьманом М. Каменецьким здобув славу звитягу 28 квітня 1512 р. під Вишневцем. Відразу після цього він взяв активну участь у черговій війні між Литвою і Московією (у січні 1513 р. померла Олена, вдова великого князя Литовського Олександра і рідна сестра великого князя Московського Василя). Восени 1513 р. він розбив корпус московського війська під Оршею, хоча це не врятувало Литву від втрати у липні 1514 р. Смоленська. У серпні-вересні 1514 р. литовсько-польському війську на чолі з К. І. Острозьким, Я. Сверчевським і В. Самполинським вдалося відтіснити війська І. Челядіна від Березини за Дніпро і завдати їм під Оршею серйозної поразки, хоча Смоленськ надалі залишився за великим князівством Московським.

Звитяга під Оршею дозволила К. І. Острозькому знову отримати від великого князя чергові привілеї на будівництво у Вільно двох православних церков: Троїцької (замість старої дерев'яної) і Нікольської (побудованої у готичному стилі, але, як і замкова Нікольська церква у Звягелі – на фундаменті давньоруського типу).

Навесні 1517 р. К. І. Острозький разом з Я. Сверчевським спустошив псковські землі, але невдала облога Я. Сверчевським міста Опочки примусила його відійти до Литви.

*Видатний полководець Костянтин Іванович Острозький –
перший з Острозьких володар Звягеля*

Через рік він багато часу провів у Польщі. У складі литовського посольства К. І. Острозький зустрів у Моравії майбутню польську королеву Бону Сфорца, дочку міланського герцога Джана Галеаццо. Товаришував він Боні і при її урочистому в'їзді до Кракова, брав активну участь у шлюбних і коронаційних урочистостях і відтоді зав'язав з Боною дуже дружні стосунки.

Коли наступного року почалася чергова війна між Литвою і Московією, на Русь одночасно впали татари Махмет-Гірея. Невдалий вибір поля битви з татарами під Сокалем, всупереч застереженням К. І. Острозького, привів 2 серпня 1519 р. до поразки польсько-литовського війська.

Серед таких важких воєнних трудів К. І. Острозький не забув і свій Звягель – на його прохання, щоб покінчити з 20-річною судовою тяганиною, великий князь 15 вересня 1519 р. видав привілей, у якому підтвердив як привілей свого брата від 28.06.1499 р., так і свій власний від 26.12 (01.06) 1507 (08) р., тобто усі права К. І. Острозького на Звягель⁶.

Наступні роки до його військових, господарських, адміністративних і сакральних справ додалися суто політичні.

Щодо сакральних справ, то у 1521 р. було закінчено будівництво замкової Богоявленської церкви в Острозі, в архітектурних формах якої поєднані елементи давньоруського, готичного і ренесансного стилів. У тому ж році (по смерті київського митрополита) князь стає опікуном всіх маєтностей митрополії аж до вибору і затвердження наступника (у 1524 р.).

Щодо політичних і адміністративних справ, то 25 березня 1522 р. він стає воєводою троцьким, отримавши воєводство, як свого часу віленське каштелянство, всупереч городельському привілею. Навіть більше – великий князь змінив порядок місць у Раді, призначивши йому, «схизматику», перше місце у литовській Раді серед інших світських достойників. За городельським привілеєм ці посади могли обіймати виключно католики, крім того, перше місце належало тільки віленському воєводі. Спонукала Зигмунта Старого до такої щедрості інспірована королевою Боною номінація 2-річного Зигмунта Августа на велике князівство Литовське на випадок смерті батька (це майже гарантувало обрання на польський трон). На тому ж Віленському сеймі 1522 р. присутні склали на це присягу. Вже у 1529 р. при живому батькові Зигмунт Август був проголошений великим князем Литовським.

Які були політичні погляди К. І. Острозького? Він виступав проти інкорпорації (включення) Литви до Польщі і не довіряв московському ладу, виступав за більш широку автономію православних руських земель у складі Литви. Виступав він і проти сепаратизму віленського воєводи О. Гашгольда, вважаючи, що Литва без Польщі не встоїть під натиском Криму і Москви.

У тому ж 1522 р. померла його перша дружина Тетяна. Через рік, відбувши траур, 63-річний К. І. Острозький одружився вдруге на Олександрі – доньці Семена Михайловича Олельковича, князя Слуцького.

Але головними все ж залишалися справи військові. Влітку 1524 р. князь, разом з великим коронним гетьманом М. Фірлеєм, відбиває черговий напад татар на Русь, особливо, як звично, на Поділля. Короткий перепочинок, пов'язаний з внутріординськими «розбірками» за ханський престол, закінчився. Напад татар взимку 1526-27 рр. на Київське Полісся приніс чергову велику звитягу К. І. Острозькому. Зібравши під Острогом військо, він наздогнав татар під Ольшаницею, неподалік від Києва. Ті вже відходили до Криму. 27.01 (07.02) 1527 р. князь «сильно погромив» їх, а головне, відбив у татар полон (сучасники називають його чисельність до 40 тисяч осіб). Після цієї звитяги він тріумфально в'їхав до Кракова; по в'їзді його вітали король і королева у присутності всього двору; того ж року про цю звитягу була в Нюрнберзі навіть видана брошура «Sendbrieff von der grossen Schlacht...». Наснагу у цій битві йому, мабуть, надала чергова «звитяга». 1526 р. 66-річний полководець знову став батьком – у нього народився син Василь, якого з 14 років за прикладом батька всі почали називати Костянтиним.

Цікаво поведився К. І. Острозький з татарськими бранцями – їх частину він оселив в північній околиці Острога, де виникло Татарське передмістя з однойменними вулицею і баштою (в'їзд до Острога з боку Звягеля і Корця). У 1528 р. він як хоругвий князь виставив 426 коней з озброєними воїнами (серед одноосібних постачальників це другий показник у великому князівстві).

Будучи одним з п'яти найзаможніших магнатів, він мав маєтності в усіх землях великого князівства (на одній тільки Волині третина усіх земель належала Острозькому). При цьому він ніколи не забував про Звягель. Що було зі Звягелем з 1257 р., коли його вщент спалив Данило Галицький, до 1432 р., ми взагалі певних відомостей не маємо. Пізніші глухі згадки стосуються п'ятох князів Звягельських, двох намісників, корчми на острові Конячий, «іменія Звяголь». Лише з приходом К. І. Острозького ці відомості стають більш певними – починають будуватися замок і церква, започатковано на місці «іменія» місто, щонеділі в ньому відбувалися торги і щороку – ярмарок, тобто починається відродження Звягеля як міста.

У 1528 р. французький посол звертався до К. І. Острозького з проханням про надання допомоги трансильванському князю Яну Запольї загоном татар черкаського старости Остафія Дашкевича (в той час «у сусідстві Черкас» шукав захисту один з претендентів на Кримське ханство Іслам-Гірей з вірними татарами).

На прохання Київського православного митрополита Йосифа III у 1529 р. великий князь видав привілей, згідно якого у випадку смерті митрополита

**Видатний полководець Костянтин Іванович Острозький –
перший з Острозьких володар Звягеля**

опікуватися маєтностями митрополії знову мав К. І. Острозький. Він виступав проти унії з Ватиканом і на захист церковнослов'янської мови. Ретельне вивчення пам'ятки тогочасного сакрального будівництва, його особливостей у володіннях Острозьких дозволило уточнити, що мурований фундамент давньоруського (візантійського) типу Звягельської замкової Никольської церкви (тобто і саму церкву) заклав К.І.Острозький. Дерев'яну церкву на цьому фундаменті побудував вже його син Василь-Костянтин. Пізніше правнучка гетьмана Анна-Алоїза між 1621 і 1636 роками перебудувала цю православну церкву у костел⁷.

К. І. Острозький помер 10 (21) серпня 1530 р. Похований він, згідно його волі, в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври. Надгробок над останками князя – один із шедеврів українського ренесансу, що був знищений під час вибуху собору у 1941 р. Після вістей про смерть старого князя татари восени 1530 р. напали на Україну, але на Волині їх зустрів та погромив вже Ілля — старший син К. І. Острозького.

Із 155 років володарювання Острозьких у Звягелі 97 років припадає на Костянтина Івановича (31 рік) і його молодшого сина Василя-Костянтина (65 років) Вони найбільше зробили для відродження Звягеля як міста і його розбудови. Сучасний йому польський хронікер так описував К. І. Острозького: «Він був малий на зріст, але великий душею, для усіх доступний, щедрий до сподвижників, милосердний до бранців та досвідченіший всіх у воєнному ремеслі».

Література

1. Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV-XVI w.// Studia i Materiały do Historji Wojskowej. – Warszawa, 1960. – Т. V. – S. 349-398.
2. Archiwum ks. Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. I. – S. 117-118.
3. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 296.
4. Archiwum ks. Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – Т. III. - S. 69 – 70.
5. Там само. – S. 87-88.
6. Там само. – S. 191-192.
7. Łapiński A. Zygmunt Stary a Kościół prawosławny. – Warszawa, 1937. – S. 10 -27.

Василь-Костянтин Костянтинович Острозький – видатна постать в історії України і Звягеля

13 (23) лютого 1608 року помер Василь-Костянтин Костянтинович Острозький – видатна постать в історії Великого князівства Литовського і Польщі, але, в першу чергу, всієї України в цілому. Провідник ідей Ренесансу і Реформації (її другої гілки), успішний і сміливий полководець, захисник православ'я, який багато зробив для розвитку культури, освіти, охорони здоров'я, економіки, у тому числі Звягеля, володарем якого він був 65 років. З усіх володарів міста польсько-литовської доби (5 Звягельських, 7 Острозьких, 11 Любомирських, один Замойський і Сангушки) внесок князя у відродження і розбудову Звягеля – найбільший¹.

Як справедливо відзначив О. І. Журко, «його життєва наснага, боротьба і плідна діяльність на благо руського народу завжди перебувала у центрі уваги істориків». Ця «різномісність» В.-К. Острозького привела до того, що у різні часи історики завжди знаходили в ньому «щось своє», чи «в душі часу», чи якоїсь «ідеї». Російські дослідники П. Батюшков, М. Теодорович та інші розглядали його як захисника, поборника і мецената православ'я; польські – як давні, так і сучасні – трактують його особу як дуже впливового польського магната – «схизматика», який міг створити, а іноді і створював серйозну загрозу інтересам Корони на «українних» землях, ще й певну конкуренцію; і майже те саме робили М. Грушевський («кит українського магнатства»), М. Максимович та інші українські автори. Додаючи свого «українського перцю», вони підкреслювали суперечності у його діях і намагалися звести його культурно-освітню діяльність та наміри до укрупнення своїх «латифундій», до чогось на кшталт російського «чудит барин». Радянські історики говорили про нього виключно як про феодала з «культурно-освітнім» нахилом. Сучасні українські історики «трактують» його постать (за влучним висловом того ж О. І. Журка) у душі «традиційно-національних» підходів з «сучасним українським пафосом». Але, незважаючи на різні підходи, усі визнають велич постаті Василя-Костянтина, і у всіх його особа викликає повагу.

Однак такі однобічні підходи до характеру, життя та діяльності князя, нерозуміння того, що В.-К. Острозький не літературний герой, а реальна історична особа, яка мешкала і діяла на теренах і в жорстких умовах давніх Литви та Польщі, коли українська нація під впливом козацтва і того ж Василя-Костянтина тільки формувалася, бідність рідної історіографії не дають можливості розглянути цю постать у «рамках» загально-

*Василь-Костянтин Костянтинович Острозький –
видатна постать в історії України і Зв'язелі*

європейських процесів, оцінити її справжнє значення. Реальна історія, може, і не така «красива», як її пар-технологічні рішення, але куди яскравіша і цікавіша.

Василь-Костянтин Острозький народився у 1526 році у Дубно. При хрещенні він отримав ім'я Василь, але, за прикладом батька, великого гетьмана литовського Костянтина Івановича, його десь з 15 років почали теж звати Костянтином; цього ж забажала і його мати, княгиня Олександра (із князів Слуцьких-Олельковичів). У чотири роки у 1530 р. він залишився без батька, його виховувала мати в Турові. Усі його маєтки були віддані під опіку його рідному брату Іллі. Але невдале одруження Іллі з Беатою Костелецькою, дочкою коханки короля Сигізмунда I Старого, викликало насмішки і образи з усіх сторін. Він важко захворів і через півроку після одруження (19.08.1539 р.) помер. Той факт, що за протекції короля маєтки Василя мали відійти під опіку Беати, примусив його, не досягнувши 16-річного віку (коли він за заповітом повинен був вступити у спадщину), проявити свій характер. У 1540 р. і весь 1541 р. він боровся за достроковий вступ у спадщину (перший вирок короля 11.01.1541 р., останній «полобовний» вирок 20.12.1541 р.). Крім того, він домогся опіки над своєю згодом знаменитою племінницею Гальшкою Острозькою, яка народилась після смерті свого батька, князя Іллі.

У 1544 році Василь-Костянтин брав активну участь у боротьбі проти татар, його успіхи у битвах і близькі контакти з Радзивилом привернули увагу до нього з боку великого князя Сигізмунда II Августа. Наприкінці 1550 року він отримав староство володимирське і маршалство землі Волинської.

Одруження з дочкою великого коронного гетьмана Софією Тарновською, крім отримання великого посагу, дозволило йому увійти в коло найзаможніших та найвпливовіших польських родів. Та його головною турботою було забезпечення спокою «українних» земель. Вже у 1553 році він зіткнувся з князем Дмитром Байдою-Вишневецьким (який потім перейшов на московську службу), котрий з козацьким ватагом «лупил» Волинь, і це – крім відбиття постійних набігів татар. У 1559 році Василь-Костянтин стає київським воєводою і в перші роки багато зусиль прикладає до зміцнення київського замку. Але князь це робив за казенний кошт; на зміцнення державних замків своїх грошей він не витрачав. Головну увагу він приділяв власним містам і містечкам (кількість яких досягла наприкінці життя 65), у тому числі і Зв'язелю, північно-східному форпосту його «латифундій». Тут на місці дерев'яного він збудував мурований замок, освячений у 1595 році. Під час Люблінської унії 1569 року він повів себе досить індеферентно, бо розумів, що в «українних» землях нація тільки починала своє формування, тобто будь-який супротив унії не мав би у народі підтримки. Крім того, він

був не тільки найбільший український, а й польський магнат. Дружина дорікала йому, що він за справами своїх володінь забував про неї. Як вона писала, «він не бачить того, що і за ним вона є полька», тобто версія про його колонізацію не має під собою ніякого ґрунту.

Фактом є те, що він під час Люблінської унії виступив зі збройним загоном чисельністю більше 20 тисяч «литвинов». До речі, Звягельська волость з 1521 року входила до складу не Волинських, а Київських земель. Досить неординарна поведінка Василя-Костянтина під час унії і досі викликає багато запитань в істориків. Він домігся для Волині відтермінування її приєднання до унії, але, як воевода київський, досить спокійно склав присягу королю і зайняв чільне місце в сенаті. На той час князя займали справи чергової «війни домової», пов'язані зі смертю його тестя, маєтності якого у Польщі він успадкував у 1567 році; його збройна боротьба за Тарнов продовжувалась до 1572 року. Вже у 1573 році він брав участь у виборі нового короля (на стороні Фірлея, а не Баторія). На «елекційній» сесії він домагався у першу чергу збереження прав «українних» земель. В тому ж році він вперше успішно взяв участь у боротьбі з Туреччиною. Намагаючись знайти більш ретельного володаря для українських земель, він підтримував Габсбургів у їх номінації на польську корону. Тоді ж Василь-Костянтин намагався із сином Янушем приєднати Тарнов до Волині. Також у 1578 році він врятував Київ шляхом викупу від окупації та знищення. Увесь цей час він тримав військо, готове до оборони східно-південних кордонів і неодноразово «вальчив» з татарами, турками і іноді – з козаками.

Саме тоді постать В.-К. Острозького постає консолідуючою навколо процесу формування української нації.

Досягнувши похилого віку (у 1586 році – 60 років), важко переживши зраду православ'я двома синами – Янушем і Костянтином, а потім і смерть останнього (у 1588 році), втрату доньки Катерини (у 1579 році) і улюбленої племінниці Гальшки (у 1582 році), він продовжував знаходитися в центрі подій на теренах Центральної і Східної Європи, в першу чергу, звісно, в Україні, беручи в них активну участь.

У козацьких виступах К. Косинського, Г. Лободи та С. Наливайка він був ключовою фігурою. За слушною думкою М. Грушевського, вони не мали характеру національно-визвольних змагань².

Як польський шляхтич, Кшиштоф Косинський був обраний гетьманом реєстрового козацтва (зачаток «традицій» сучасної української демократії: батько, його рідний брат, три рідні брати його дружини – княжни Маруші Ружинської – були гетьманами реєстрового козацтва чи кошовими отаманами війська Запорізького – усі 10 років перед його гетьманством).

*Василь-Костянтин Костянтинович Острозький –
видатна постать в історії України і Зв'язеля*

Документи свідчать про те, що на першому етапі причиною виступу К. Косинського була його «зачіпка» з Острозькими, у першу чергу зі старшим сином Янушем (білоцерківським, богуславським старостою, волинським воєводою) за велику пусту маєтність Рокитну. Це трохи нагадувало сучасні земельні відносини: К. Косинський, отримавши для освоєння державну землю («королівщину»), замість цільового використання просто поділив її на ділянки і почав вигідно їх розпродувати «особам козацьким». Коли Я. Острозький дізнався про це, він домогся повернення цих земель до «королівщини», після чого разом з черкаським старостою О. Вишневецьким їх на двох приватизували. І почалися «розборки». Чому козаки пішли за К. Косинським? Знову зачаток сучасних «традицій»: велика заборгованість по зарплатні і її низький розмір (брак коштів у казні), постійне скорочення чисельності війська, скорочення пільг, та й усі «добросовісні придбачі» цих земель були «особи козацькі». Як писав до козаків К. Косинський, «більше чекати не будемо: мусимо самі промишляти». Причини перших успіхів козаків і подальшого розростання конфлікту: по-перше, Корона до самого кінця козацької розрухи вважала це особистою справою Острозьких, по-друге, приватне військо обох Острозьких у більшості складалось з козаків, по-третє, В.-К. Острозький бажав, як завжди, закінчити справу мирно. Після битви під П'яткою він відпустив К. Косинського з рештою війська, взявши з них присягу собі і королю. Присягу вони виконували, але дуже своєрідно: вже через три місяці К. Косинський пішов з військом до Черкас розбиратися з другим кривдником – О. Вишневецьким. Там К. Косинський безславно і загинув під час «відпочинку» у корчмі разом зі своїм почетом. Щоб не порушувати присяги, він перед цим підмовив татар «пошарпати» маєтності Острозьких на Волині. Оскільки наводка була точною (місцева шляхта з військом була на якомусь черговому «з'їзді»), орда набрала великого полону: «пішла, й шаблі, вийнятої проти них, не побачивши». Безумовно, зв'язельчани брали участь у цих «національно-визвольних» змаганнях Косинського за Рокитнянську пустош – тільки у складі «посполитого рушення» Острозьких. Після цього Януш (з інших причин) був призначений каштеляном краківським (одна з найвищих посад Речі Посполитої), а його молодший брат, православний Олександр, заступив його на місці волинського воєводи.

Василь-Костянтин у ці роки очолював боротьбу проти унії. Поляки здавна вважають князя інспіратором козацьких розрух у 1595-96 рр.: Северин Наливайко довгий час був сотником надвірної козацької хоругви князя, зі служби він відпросився у В.-К. Острозького після битви під П'яткою, щоб «розрахуватися» з брацлавським Калиновським, який закатавав його батька; його брат, Дем'ян Наливайко, був членом знаменитого

Острозького науково-літературного гуртка; приятні стосунки були у князя із гетьманом Г. Лободою (керівником повстання); під час цих подій маєтки Острозьких козаки «не лупили». Відбувалися цільові наїзди козаків на маєтності зрадників-єпископів: у наїзді на Кирила Терлецького був помічений Дем'ян Наливайко, а Лобода наїхав на луцького старосту Семашка. Повертаючись з Угорщини, Северин Наливайко повернув саме на західну Волинь. Після розгрому повстання багатьох наливайківців бачили у полках князя. Безумовно те, що Василь-Костянтин підтримував виступ Г. Лободи і С. Наливайка, але пасивно і тільки на першому етапі, лише іноді втручаючись у його перебіг (бо саме напередодні Берестейської унії на Волині і Білорусії загострилися відносини між шляхтичами-католиками і холопами-православними). В цілому виступ Г. Лободи і С. Наливайка не мав характеру національно-релігійних змагань – у своїх листах до короля вони обидва називають це «пійти на королівський хліб».

У 1597 році, після виступу у сеймі на захист православ'я проти унії, князя ошельмували – закидали йому змову з Наливайком і навіть зрадницьке порозуміння з Туреччиною (справа константинопольського екзарха Никафора). У тому ж році почалися переговори у Вільно про укладання унії православними і протестантами (вершина Реформації). У 1599 році був підписаний акт про створення конфедерації православних і протестантів. Але смерть у 1603 році двох провідників конфедерації (сина Василя-Костянтина Олександра (помер у грудні) і зятя, віленського воєводи протестанта Кшиштофа Миколая Радзивила, дуже негативно позначилася на цьому процесі. Перед цим, у березні 1603 року, князь розділив маєтності між синами (при поділі Острога ледве не дійшло до збройних сутичок між братами). Звягель дістався Олександрю, а після його смерті Звягель перейшов у володіння невістки – Анни Костки, дружини Олександра. У 1621 році його володарем стала її донька – Анна-Алоїза. Помер Василь-Костянтин в Острозі, де і був похований у замковій Богоявленській церкві.

Ось що зробив за ці роки Василь-Костянтин для Звягеля: торгівля – кількість ринкових домів збільшилась удвічі; економіка – з'явилося два млини; релігія – у 1582 році перша згадка про церкву у місті, у 1596 році протопоп Звягельський Никольський вже член Брестського Собору; освіта – започатковано школу; охорона здоров'я – заснована лікарня («дім шпитальний»); соціальний захист – виділені наділи для інвалідів (сліпців і калік) – по вул. Калікській; оборона – побудований мурований замок у стилі пізнього Ренесансу, залишки якого – єдиний нині слід діянь Василя-Костянтина Острозького у Звягелі, що вимагають бережливого і уважного до них ставлення^{3,4}.

***Василь-Костянтин Костянтинович Острозький –
видатна постать в історії України і Звягеля***

Вінцем його трудів стала культурно-національна діяльність. Острог став духовним центром, де було започатковано першу школу вищого ступеня, науково-літературну фундацію, де зібрались майже усі відомі на той час діячі культури та науки України і не тільки; видано знамениту Острозьку Біблію (накладом не менше 1000 примірників, обсяг 1256 сторінок). Це зробило Україну повноцінним учасником загально-європейського процесу, процесу Ренесансу, що має непересічне значення, як і зусилля Василя-Костянтина у формуванні української нації навколо православ'я. Велична постать Василя-Костянтина Острозького навечно увійшла в історію України, Звягеля і всієї Європи.

Література

1. Журко О.І. Князь К.-В. Острозький в історичній науці // Звягель древній і вічно молодий. – Новоград – Волинський, 1995. – 131 с.
2. Грушевський М.С. Історія України – Русі. – К., 1995. – т. VII. – С. 180 – 187, 202-215.
3. Державний архів у Кракові. – AGAD – arhiwum skarbu koronnego. – ks. 31 – Roz. I. – L. 17 zw, 527, 576, 717 zw.
4. Відділ рукописів бібліотеки ім. Оссолінських у Вроцлаві. – Рукопис 3669/ II – S. 312 – 318.

Анна-Алоїза Острозька – остання із Острозьких володарка Звягеля

Перші 20 років XVII сторіччя стали найбільш трагічними у долі родини Острозьких. Крім самого Василя-Костянтина, вмерли два його останні сини – Януш і Олександр – і усі їх шестеро синів (один Януша і п'ять Олександра) – тобто усі, хто мали стати продовжувачами роду по чоловічій лінії. Залишилися тільки чотири дочки: Януша – Єфросинія (видана за Олександра Заславського), Олександра – Софія (видана у 1613 р. за Станіслава-старого Любомирського), Катерина (видана у 1620 р. за Томаша Замойського), нарешті, Анна-Алоїза (видана у 1620 р. за Яна-Кароля Ходкевича), героїня цієї статті. Чому зараз її особа більш відома, ніж постаті деяких більш видатних представників династії? Вона була остання у роду Острозьких і «прославилася» своїм скандальним релігійним фанатизмом.

Народилася Анна-Алоїза у 1600 р. у Ярославі (Галичина, нині Польща) і вже у три роки залишилася без батька – захисника православ'я з матір'ю Анною Косткою – не менш ревною католичкою (ще й тісно пов'язаною з єзуїтами). Оскільки за життя її батька Олександра релігійні відносини були досить толерантні, ця різниця не заважала будувати нормальну родину. Коли Анна Костка з матір'ю заснували єзуїтську колегію (колегіум) у Ярославі, тоді ще живий Олександр в цю їх справу не втручався, як і в їх фундацію костела св. Яна у тому ж Ярославі. Після кончини у грудні 1603 року Олександра Анна Костка до самої своєї смерті каялася, що не пішла згідно волі своєї матері Софії у черниці, та ще й вийшла заміж за «схизматика» (схизматиками, тобто розкольниками, католики вважали всіх православних) і не змогла повернути його до «істинної» віри. Вона навіть вимагала посмертної реабілітації чоловіка за його православну віру. Звісно сила її каяття ще більше зросла після смерті синів: трьох малолітніх (1605-1607 рр.) і двох більш дорослих (1618-1619 рр.). Ми можемо тільки уявити, яке виховання отримала Анна-Алоїза¹.

У 20 років 24.11.1620 р. її видали заміж за відомого полководця 60-річного Яна Кароля Ходкевича, великого гетьмана литовського, який саме перед власним весіллям видав за Станіслава Сапегу свою єдину доньку, теж Анну (син помер раніше). Але вже 05.12.1620 р. він отримав під свою команду усе коронне військо, а 24.11.1621 р. помер під Хотиним під час польсько-турецької війни.

У 1621 році Анна Костка поділила між трьома доньками всю спадщину (батькову і свою), залишивши собі лише Ярославський клоч. Анні-Алоїзі,

Анна-Алоїза Острозька – остання із Острозьких володарка Звягеля

крім половини Острога, відійшов у числі інших володінь і Звягель. Ось як описана в „Острозькому літописці” за 1621 р. її поява в Острозі: «А она вдовом панувала і напускала у Острог єзуїтов, іже поез них много злого сотвори православним, що низшей окажется»².

Під впливом єзуїтів вона категорично відмовилася вдруге виходити заміж, звернувшись до місіонерської діяльності (під керівництвом тих же єзуїтів). Вона діяла за прикладом свого великого діда, але... у протилежному напрямку – католицькому: фундувала серед «схизматиків» костели і кляштори (монастирі), католицькі школи, шпиталі (притулки) для убогих. Так, вже у 1623-1624 р. вона фундувала в Острозі єзуїтську колегію (колегіум), передавши їй великі суми, потім і «фундацію шпитальну» свого діда передала єзуїтам, у 1626 р. фундувала єзуїтську школу (але як влучно зауважив М. Грушевський – «вони були не модними, не визначались нічим, незважаючи на багаті фундації»). Спроби економічними заходами примусити духовенство до унії теж не давали бажаного результату. : «А священники о достаток мало дбали, аби при православії», відзначив „Острозький літописець”³.

Ситуація завершилася скандальною історією у 1636 р., яка зробила вдову «знаменитою». Опис цих подій є і в Львівському літописі, але найбільш цікавий і повний подано у „Острозькому літописці”: «Наперед тоє учинила, же викрала з церкви тіло отцевське. В п’яток страсний, в ночі... прийшла з єзуїтами до церкви. Привели священника, хотя не хотіл, жеби церков одомкнул. Священник хотіл дати знати людям і збоявся, бо було би забойства немало... А гди увошли у церков, ано гроб Божий убраний коштовне на кілька тисяч, що і самі єзуїти дивовалися, стоял на склепі, где княж (ата) лежать. Гроб той рострясли, отсоваючи, і добилися до склепу, і знайшли у труні тільк (о) кості, бо юж літ 34, яко умер, а труна цин(к)овая, і понесли до кляштора. Єден єзуїта сіл за труною, прикрився, а другий питаєт, а той отповідає от тих костей. І мовить: «Александре, по цо ж ту пришед?» Той отповіда: «Збавення шукам» – «А чем же давній не шукал?» – «Бо не зналем, цо віра ліпша римська». А княжна кості перемила, золками (травами – О. П.) пахущими переклала. Єзуїти крестили во свою віру кості і водою покропили і ім’я переменили – Станіславом. Попроводили до Ярославля і там поховала подлі матки своєї. Так донька виконала заповіт своєї померлої у 1635 р. матері Анни Костки⁴.

Звісно, це привело до народних кривавих заворушень в Острозі. Хоча польські дослідники вважають, що під час цих заворушень Анна-Алоїза втекла до Ярослава, але “Острозький літопис” повідомляє, що з’явилась вона у Звягелі. Це і є перша літописна згадка про костел у цьому місті; через певну скандальність цієї згадки — це і перша «подія культурного

життя» у Звягелі. Наводимо її цілком: «Того ж року (1636 р. – О. П.) у Звягелі діялося диво леда-якоє (тобто погане, паскудне, мерзенне – О. П.) той же княжні, що і у Острозі. Приїхав мніх (монах – О. П.) до В(озв)язгля із Сока(л)я до неї, глаголя: «Єстесь очарована і замок твой, і дияволи за тобою явно ходять». А она рекла: «А яко же то, отче?» А мніх, урізавши шмаш (шмат – О. П.) подушки, і знайшов там жабії лапки, і рек їй: «Отож маеш чари, пойдімо ж до костеля, обачите, же там дияволи». Гди були в костелі і заіграно в пищалі, панни служебниці її всі, поднявши подолки на поєс і пошли в танець в коски (тобто пустоці, жарти, ігри – О. П.) в костелі, аж всі полякалися, видячи тоє». Ось така перша відома на цей час літописна згадка про костел у Звягелі, яка відноситься до 1636 р.⁵

Щодо дати фундації першого костела у місті Звягелі – у дослідників немає сумніву, що це трапилося між 1621 і 1636 роками, і фундувала його саме Анна-Алоїза. Він був дерев'яний. Щодо мурованого фундаменту костелу і його незвичної форми – це фундамент недобудованої Василем-Костянтином мурованої замкової Никольської церкви, адже його форма відповідає формі хрестокупольних храмів і ідентична формі фундаменту Богоявленської замкової церкви в Острозі. Це зробило вже мурований костел, добудований в середині XVIII ст. Станіславом Любомирським, унікальним на Волині, але це вже інша історія – історія володарювання у Звягелі Любомирських.

Після заворушень 1636 р. шляхетський трибунал у якості покарання «схизматиків» наказав запровадити примусову унію в усіх острозьких маєтностях. На той час померли обидві рідні сестри Анни-Алоїзи – Софія Любомирська у 1622 р., а Катерина Замойська – у 1642 р. Навіть польських істориків не дивує, що з початком національно-визвольних змагань 1648-1654 рр. жителі радо громили фундації Анни-Алоїзи, яка, не чекаючи козаків, втекла навесні 1648 р. спочатку до Замостя, потім до Колкова, а звідти до Великої Польщі, де перебувала у 1649-1654 рр. Острог за той час спалили; «погуляли» там навесні 1649 р. і звягельські козаки, але з іншою метою – гналися за звягельським старостою⁶. Але перед смертю Анна-Алоїза встигла відбудувати острозький колегіум єзуїтів, залишивши йому багатий спадок (у т. ч. усе золото і коштовне каміння). Померла Анна-Алоїза 27.01.1654 р. в Рацаті (Польща). Подальша історія була не менш цікавою. У 1654 р. сейм прийняв ухвалу віддати по заповіту усю її спадщину єзуїтам. Але втрутилися такі могутні сили, що ця ухвала була швиденько скасована; спадщину, і чималу – 16 міст, 15 села і 1/3 міста Ярослава – отримали її небожі (Кароль Яцек Любомирський, підчаший коронний, і Ян Замойський, київський воевода). Звягель відійшов Яну Замойському; після його смерті у 1659 р. з ним (вигас і рід Замойських) – двом небожам – Олександрю-

Анна-Алоїза Острозька — остання із Острозьких володарка Звягеля

Міхалу і Єжи-Себастьяну Любомирським. Кожному дісталось по половині Звягеля; їх батько Станіслав Любомирський заступив місце померлого Яна-Кароля Ходкевича під час Хотинської війни.

Але якщо хтось подумав, що історія, пов'язана з Анною-Алоїзою, закінчилася, то буде розчарований. Трохи більше 100 років тривала середньовічна єзуїтська гра «переховай покійника». Для Анни-Алоїзи вона почалася у 1621 р. зі смертю чоловіка Яна-Кароля Ходкевича, якого у листопаді 1621 р. спочатку поховали у Кам'янці-Подільському, але вже у червні 1622 р. вдова переховала його в Острозі. У 1627 р. труну перенесли до нового монастиря єзуїтів там же. Вона ж перепоховала свого батька у 1636 р. «Пригоди» покійного гетьмана продовжились у 1648 р., коли Анна-Алоїза перевезла останки чоловіка до Замостя в Волшеві, де їх «склали» у костелі єзуїтів. Тут починається «гра» з останками самої вдови. Вперше вона була похована у Роцаті (Великопольща), звідти її останки перевезли до Кракова, а пізніше – до Ярослава, звідти – до Острога, де останки її і чоловіка возз'єдналися в одній каплиці відбудованого єзуїтського собору. В ній вони були дуже ретельно «замуровані від козаків». Сталося це у 1722 р. Але і звідти врешті-решт ці останки викинули за часів російської імперії. Ініціаторами цієї «гри» були, звісно, єзуїти, які з цього за 100 років отримали великий зиск. Але врешті-решт єзуїти «догналися»: їх орден у 1773 році вигнали з Польщі.

Усім своїм життям Анна-Алоїза Ходкевич (Острозька) довела, що релігійний фанатизм до добра не доводить. Навіть її єдина фундація у Звягелі – костел – був спалений під час бойових дій улітку 1649 р. в ході штурму міста Пшиємським (спочатку місто запалили поляки, потім до підпалів долучилися й козаки). Чоловік, видатний полководець, знайшов свій останній спокій лише через 100 років. В „Острозькому літописці” Анна-Алоїза ні разу не згадується на ім'я; таку «побов» заслужила вона у власного народу.

Література

1. Makara I. Dzije parafii jarosławskiej. – Jarosław, 1936. – S.94 – 174.
2. Галицько-Волинський літопис. – Львів, 1994. – С. 213.
3. Там само. – С. 215.
4. Там само. – 215-216.
5. Там само. – С. 216-217.
6. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1845. – Т.1. – С. 356 – 357.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

---

*День поховання Костянтина-Василя Острозького.
«Нотатки» на полях історичних джерел**

---

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

+

*День поховання Костянтина-Василя Острозького.
«Нотатки» на полях історичних джерел**

---

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

---

*День поховання Костянтина-Василя Острозького.
«Нотатки» на полях історичних джерел**

---

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

---

*День поховання Костянтина-Василя Острозького.
«Нотатки» на полях історичних джерел**

---

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

---

*День поховання Костянтина-Василя Острозького.
«Нотатки» на полях історичних джерел**

---

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

---

*День поховання Костянтина-Василя Острозького.
«Нотатки» на полях історичних джерел**

Дерманський пом'яник як історико-церковне джерело

В період міжконфесійного протистояння в Дерманському монастирі було проведено комплекс заходів, пов'язаних із реформуванням обителі. Одним з них був ініційований князем К.-В. Острозьким у 1602 р. з метою зміцнення в монастирі православних традицій. Князь передав Дерманський монастир з селами, землями і всіма доходами ченцям, які погодилися жити за статутом Василя Великого, зробивши його спільножиттєвим. За цим статутом ні один із ченців не повинен був мати своєї власності, а все, що у них було, ставало спільним. Також ченці мали право виключно зі свого середовища вибирати ігуменів, не приймати в Дерманський монастир ченців-втікачів і противників статуту Василя Великого. Якщо раніше траплялося, що ченці мали власне майно, яке могли заповідати своїм родичам, то тепер статутом передбачалось, “аби жоден з них жодної маєтності своєї особистої не мав, і навіть волі власної не повинен мати” [3, 34 – 38].

Дерманський монастир мав чітко визначену систему управління в обителі, яка передбачала посади з різними обов'язками. В монастирі можна виділити дві категорії управлінської ланки: настоятелі та справці.

Настоятелями Дерманського монастиря спочатку були ігумени, потім архімандрити. В часи церковної унії настоятелі Дерманської обителі називалися дерманськими і дубнівськими архімандритами. В основному це були єпископи, архієпископи, а деякі з них – митрополити.

Ігумен – це титул настоятеля монастиря в православній церкві. Спочатку він застосовувалося до всіх духовних осередків, проте згодом тільки до менших. Настоятелів великих монастирів називали архімандритами [10, 56; 9, 39]. Настоятель – старша особа в адміністративній владі, духовна особа в монастирі. Справця – розпорядник у духовній обителі; ним могла бути світська особа.

У Дерманському монастирі ігумени та архімандрити відносилися до категорії настоятелів, як духовні особи, що удостоєні почесного титулу у чернечій громаді. Однак брак документальних даних не дозволяє у хронологічному порядку прослідкувати діяльність кожного з настоятелів.

На основі Дерманського пом'яника можна встановити згадки про імена ігуменів, архімандритів, архієпископів. В пам'ятці фіксуються такі особи: ігумен Логін, архієпископ, київський митрополит; дерманський і

Дерманський пом'яник як історико-церковне джерело

дубенський архімандрит Купріян Жоховський, який внесений до пом'яника у 1694 році; дерманський і унівський архімандрит Ісайя Балабан, які займали визначні посади в управлінській ланці [1, 6].

Література та джерела подають окремі згадки про діяльність тих чи інших ігуменів, архімандритів тощо. Та складність дослідження полягає у визначенні особи, яка перебувала на даній посаді, і часових рамок перебування. Лише на основі Деманського пом'яника вдалося встановити імена настоятелів монастиря та чисельність даної управлінської ланки.

Таблиця 1. Настоятелі Дерманського монастиря [1]

Ім'я, прізвище особи	Посада зазначена в пом'янику	Хронологічні межі	Джерело
Логін	ігумен		[1, 6]
Атанасій Крупецький	священний єпископ		[1, 6]
Мелетій Смотрицький	архієпископ, дерманський архімандрит	+1637	[1, 4]
Іосиф	митрополит Руський	+1637	[1, 6]
Купріян Жоховський	архієпископ, митрополит київський та всієї Русі, дерманський і дубенський архімандрит	+1694	[1, 6]
Ісайя Балабан	дерманський і унівський архімандрит		[1, 25]
Іанурій Огорцевич	архімандрит дерманський і дубенський	+1729	[1, 10]
Інокентій	єпископ, дерманський і дубенський архімандрит	+1700	[1, 13]
Геронім Белякевич	ігумен, намісник дерманський і дубенський		[1, 81]

Збереглися відомості про дерманського настоятеля Олександра Путятицького, ім'я якого фігурує у Дерманському пом'янику першої половини XVII ст.: "А се упис Александра Путятицького з с. Путятич. Леонтія, Прокопія, Анну, Зиновію, Марію, Пантелеймона..." [1, 44]. А в документах 1608 – 1612 рр. він зазначений як слуга Януша Острозького [8, 107; 7, 69].

Настоятелі чи то в ранзі архімандритів, чи в ранзі ігуменів здійснювали керівництво духовним, і значною мірою, господарським життям монастиря. Їм підпорядковувалася чернеча братія, яка мала визначену ієрархію. У часи, коли настоятель не міг виконувати повною мірою свої функції, в обителі

призначався намісник. В духовних осередках, які повністю чи значною мірою залежали від своїх патронів, призначення намісників здійснювалися ними, можливо, з врахуванням думки настоятеля. Процедуру введення у намісницькі повноваження обраної патроном духовної особи мав здійснювати дубенський ігумен. Пом'яник монастиря зазначає, що після призначення М. Смотрицького дерманським архімандритом Галактіон склав свої повноваження намісника, але залишився ієромонахом монастиря, тобто ченцем, що мав право виконувати священницькі повноваження [1, 51].

Відомо чимало праць, які присвячені постаті Мелетія Смотрицького – дерманського архімандрита, який вписаний до Дерманського пом'яника [1, 4; 5]. У них зазначено, за яких умов князь Олександр Заславський надав йому посаду архімандрита у Дерманському монастирі: “Князь, проконсультувавшись із уніатським митрополитом Й. В. Рутським, поставив перед Мелетієм Смотрицьким вимогу прийняти унію й привести з часом до неї ченців Дерманського монастиря” [5, 147].

Сам М. Смотрицький, ставши настоятелем монастиря, мало цікавився його господарською діяльністю, присвятивши себе організації та ідеологічному обґрунтуванню життя обителі. Зрозуміло, що в такій ситуації інститут намісника мусив існувати. Судячи із збережених джерел, ці функції протягом 1627-1633 рр. виконував Ісая Радевич [1, 56; 2, 224]. У Дерманському пом'янику зафіксований ще один намісник настоятеля – Антоній Якович – без точної вказівки на рік його намісництва [1, 47]. Зважаючи на хронологічну ідентифікацію близьких до цього уривка записів інших осіб у пом'янику, найбільш ймовірно, що він недовго виконував функції намісника за архімандритства Мелетія Смотрицького, але перед І. Радевичем, тобто у 1626 або у 1627 році.

Високе місце в чернечій ієрархії займав архідиякон, який допомагав архімандритові проводити службу Божу та здійснювати таїнства. Цей сан архідиякона присвоювався, як правило, одному з крилошан – ченців, що призначалися до крилоса для відправлення “Часів” – коротких Богослужб на кожний день у році. У Дерманському пом'янику не фіксуються крилошани, як і капітули, до складу якої вони входили. Відомостей про архідияконів, їх чисельність у пам'ятці взагалі немає.

Ченці, що мали право проводити службу Божу, отримували сан ієромонахів. Пом'яник фіксує ієромонаха Аврамія, який прозрів біля ікони Пресвятої Богородиці і став сповідником Дерманського монастиря [1, 27]. Сповідники (або духовники) інших тогочасних монастирів фіксувалися у пом'я-

Дерманський пом'яник як історико-церковне джерело

нику Дерманського монастиря Святої Троїці. Так, у Дерманському пом'янику є запис духовника Унівського монастиря – ієромонаха Пахомія [1, 24].

Найчастіше з числа ієромонахів призначалися уставники – керівники монастирського хору. У перші роки архімандритства М. Смотрицького уставником у Дерманському монастирі був ієромонах Антоній Якович [1, 59], згодом – чернець, а потім ієродиякон Іоаким Зозулинський [1, 26].

Інтерес серед ієромонахів викликає Самуель Гуляницький. Він є вихідцем із шляхетської родини. Дійсно, у XVI-XVII ст. серед малоземельної шляхти відомий рід Гуляницьких (Гулянецьких). В Дерманському пом'янику згадуються представники цієї родини: Даміан, Андрій, Михайло, Самуель, Василь, Стефан [1, 57]. Про них залишилися згадки щодо їхнього перебування на службі у князів, при великопанських дворах або у судово-адміністративному апараті. Представники роду Гуляницьких були задіяні на приватних урядницьких посадах: Михайло (Юнкович) був слугою князів Любецьких, урядника містечка Любчого у 60 рр. XVII ст. Цьому ж Михайлові князь Богущ Любецький у заповіті 1564 року відписував “за два годы урочистого плату 10 коп грошей” [11, 232].

У першій половині XVII ст. з роду Гуляницьких вийшло декілька луцьких підписків, які одночасно займалися адвокатурою. Відомими адвокатами були Дем'ян (Даміан); Андрій Гуляницькі, які саме і вписані до Дерманського пом'яника. Гуляницькі згадуються і після повстання під проводом Богдана Хмельницького. Досить велика частина юристів – практикантів перейшла на службу до гетьмана, серед них були Гуляницькі [6, 70]. В пом'янику вписано ім'я Прокопій (Прокіп) [1, 57]. Цей представник родини Гуляницьких згадується у переписі русько – литовського війська 1528 року серед “бояров Гуляницьких” [11, 230].

Зазначені факти свідчать про те, що родина Гуляницьких у Дерманському пом'янику згадується з тих причин, що її представники в кінці XVI – в першій половині XVII ст. працювали у судово-адміністративному апараті, на приватних урядницьких посадах, були знаними адвокатами. Тому закономірним є те, що окремі представники Гуляницьких могли відстоювати і захищати інтереси монастиря у Дермані в період ідеологічного протистояння. За ці заслуги, ймовірно, їх і згадали у пом'янику. Вони, як правило, виступали і благодійниками монастиря.

Ще одну досить чисельну категорію ченців Дерманського монастиря склали ієродиякони – священнослужителі, що допомагали ієромонахам проводити службу Божу. Судячи із записів у пом'янику, ця категорія була

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

не настільки чисельною, як ієромонахи. Їх кількість становила до десяти чоловік. Так, ієродияконами Дерманського монастиря в різні роки були: Ісая Радовицький (1631 р.), Ієремія Смотрицький (до 1634 р.), Самуель Гуляницький (кінець 1640 років) [1, 57; 2, 399].

Таблиця 2. Ієродиякони Дерманського монастиря [1]

Ім'я, прізвище особи	Посада, зазначена в пом'янику	Джерело
Павликій Тонарівський	ієродиякон	[1, 6]
Іосиф	ієродиякон	[1, 32]
Феодосій	ієродиякон	[1, 33]
Іосиф	ієродиякон	[1, 37]
Ігнатій Строжовецький	ієродиякон	[1, 45]
Самуель Гуляницький	ієродиякон	[1, 57]
Матвій Ставецький	ієродиякон	[1, 57]
Макарій	ієродиякон	[1, 58]
Серафіон Кисельовський	ієродиякон	[1, 83]
Іоаким Зозулинський	ієродиякон	[1, 26]

На найнижчому щаблі ієрархії монастиря знаходилися прості монахи (ченці). У документах вони фіксуються як ченці (монахи), ченці – василіани (для уніатського періоду), іноки. Поняття “законники” мало децю ширше значення, оскільки вживалося для позначення і вищих категорій монастирської братії. Так, пом'яник фіксує у 1653 році ієромонаха Іона Гвинського, одночасно називаючи його і “законником дерманським” [1, 69]; у 1667 р. згаданий священний ієромонах і “законник дерманський” Ісидор Лазаревич [1, 70]; у 1706 р. згаданий Гервасій Сінковський [1, 77]. Переведення Дерманського монастиря в унію негативно відбилосся на чисельності всіх категорій монастирської братії, але особливо на кількості рядових ченців.

Записи у пом'янику свідчать про тісні контакти духовенства Дерманського монастиря з чернецтвом (ченцями) Дубенських монастирів. Зокрема, у пам'ятці фіксуються духовні особи Дубенського монастиря: “А се упис інокінъ Дубенського монастиря... Таісія – Дубенська ігуменя, Євпраксія – інокіня та намісниця Боровицька, інокіні Меланія Бабинська,

Дерманський пом'яник як історико-церковне джерело

Огафія, Онисія, Євфросимія” [1, 40]. Це, очевидно, є наслідком того, що після реформування Дерманського осередку у першій половині XVII ст. до нього були приписані Дубенський Преображенський і Хресто-воздвиженський монастирі [4, 93]. Також у Дерманському пом'янику записаний рід ієромонаха Митрофана Сподаревича з Дубна, що теж свідчить про зв'язки Дерманського монастиря з обителями Дубна [1, 56]

Таблиця 3. Намісники, уставники і законники Дерманського монастиря [1].

Ім'я, прізвище особи	Посада, зазначена в пом'янику	Хронологічні межі	Джерело
Антоній Якович	ієромонах, уставник та намісник дерманського монастиря		[1, 47]
Іоаким Зозулинський	монах, уставник дерманський		[1, 26]
Міна Шаніцький	св. ієромонах, колишній дерманський намісник	зг. 1627	[1, 56]
Ісає Радевич	ієромонах, намісник дерманського монастиря		[1, 56]
Іон Гвинський	св. ієромонах, законник дерманського монастиря	зг. 1653	[1, 69]
Ісидор Лазаревич	св. ієромонах, дерманський законник	зг. 1667	[1, 70]
Гервасій Сіньковський	ієромонах, дерманський законник	зг. 1706	[1, 77]
Гервасій	дерманський намісник	+1727	[1, 77]
Геронім Белякевич	ігумен, намісник дерманський і дубенський		[1, 81]

Отже, Дерманський пом'яник містить інформацію не лише про князівські, міщанські, селянські родини, а й відомості про духовенство Дерманського монастиря. За допомогою поминальних записів, які внесені до пом'яника можна встановити імена настоятелів монастиря, простежити ієрархічну драбину чернецтва та прослідкувати, яку посаду займав той чи інший чернець в обителі.

Література

1. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. – КН–961/VIС.–565.
2. Пам'ятки. Архів Української церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – I половини XVII ст. / Упор. Довбищенко М. В. – Вип. 1. – К., 2001. – Т. 3. – 464 с.
3. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т. 4. – 555 с.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

---

4. Батюшков П. Вольнь. Исторические судьбы юго-западного края. – СПб., 1888. – 288 с.
5. Кралюк П. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. – К., 1997. – 191 с.
6. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської метрики) 1569-1673 р. Студії з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог, Львів, 2002. – 304 с.
7. Мицько І. Матеріали до історії Острозької академії (1576-1636): Бібліографічний довідник. – К., 1990. – 216 с.
8. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – 190 с.
9. Острозька академія XVI–XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – 201 с.
10. Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України. – К., 1993. – Т. 1. – 239с.
11. Яковенко Н. Українська шляхта кінця XVI–XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с.

Виготовлення, продаж, зберігання та використання зброї в Острозі та князівстві Острозькому

Про виготовлення зброї в Острозі, а також оздоблення її дорогоцінними металами та про продаж її, як в Острозі, так і в інших містах, свідчить повідомлення за 1565 р. В ньому говориться, що острозький міщанин Плескач систематично продавав на Люблінському ярмарку вишукані й дорогі товари, серед яких зустрічаємо «сагайдаки, седла коштовніє, саблі, ряди острозкоє роботи». Шляхта також купувала в Острозі зброю для своїх потреб. Так, Логвин Яневський придбав в Острозі для батькового «зверхника» Яна Паца такі речі «на войну до Литви» (1596 р.): 5 сідел, 5 сагайдаків зі стрілами звичних та один сагайдак зі стрілами оправлений сріблом, а також дещо з одягу [1, С. 34]. Ще раніше згадувалася зброя в заповіті князя Іллі Острозького за 1539 рік: „Зброя моя сребреная, которая тут у скарбі моім єсть на чорном оксамите, і пояс Тодоровській, і другая зброя на чорном оксамите, которая єсть у пана Кгабриєля Тарла, і которое сребро мое єсть у Тарла ж, остроги, шкофея, тую зброю одну і тоє сребро... і тот пояс Тодоровській ободравши іс того сребра” він відказав на окування ікон. Про одну із найдорожчих шабель, що належала кн. Василю-Костянтину Острозькому, згадано в описі замкового майна за 1616 рік. Ця шабля коштувала 6 тисяч талярів, в той час як проста шабля вінницької роботи коштувала до двох золотих [2, С. 169-170].

Місцевої сировини для виготовлення шабель в Острозі не було, і тому метал завозили з інших регіонів [3, С. 70]. Так, вже згадуваний острозький торговець Плескач у 1565 р. привіз із Любліна до Острога велику кількість олова та сталі. [4, С. 110]. Метал до Острога з Любліна везли й інші острозькі купці: Грицько Щуревич у 1564 р. та Тарас Шимкович у 1569 р. [4, С. 59]. В 1573 р. луцький купець Дахно Горайнович продавав на Острозькому ярмарку олово, сталь, біле залізо [4, С. 155]. Залізо видобувалося з болотної руди на невеликих промислових підприємствах – так званих руднях. П. К. Федоренко зауважив, що на Лівобережному і Правобережному Поліссі у XVI-XVII ст. працювало не менше 1000 рудень.

Клинок шабель острозької роботи купували золотарі Львова для оправлення їх у благородні метали та камені [5, С. 318]. Натомість в інвентарі Дубнівського замку згадуються шаблі гайдучькі, оправлені в Острозі; з даного повідомлення ми не знаємо, де виготовлялися клинки до цих шабель, вірогідно вони були привозні.

Виготовляючи холодну зброю, майстри здебільшого користувалися східними зразками, але водночас прагнули надати їй своєрідності, що виявлялося в специфічних прикрасах, а іноді і в техніці її виробництва. З середини XVI ст. у джерелах зустрічається термін «козацька шабля», яка монтувалася з окремих частин, привезених зі Сходу або виготовлених місцевими майстрами. Згадки про «козацькі шаблі» зустрічаємо в описі майна Дубнівського замку князів Острозьких. Ці шаблі в російських джерелах були відомі під назвою шабель «черкаського дела» і користувалися великим попитом.

В реєстрах острозьких ми часто зустрічаємо імена майстрів, які виготовляли зброю. Так, в реєстрі міста за 1576 рік згадуються: Панько Кочанович – шабельник, Малечкий – шабельник, Андрій – сагайдачник. Разом з ними записано ще два ковалі: Івашко та Марко, що проживали за річкою Вілією [13, С. 49]. Ждан Хлячич – сагайдачник, Антошко – сагайдачник, Матвій – стрільник проживали за Мишайковим мостом [13, С. 50]. Івашко Тютків зять – сагайдачник, Матвій – стрільник, Федір – лучник, Федір – сагайдачник, Іван – лучник, Ілляш – сагайдачник проживали по вулиці Зарванській. У 1603 році на вулиці Зарванській згадується Бартош – шабельник, на Завалі проживав Максим – стрільник, Карпо – шабельник, Микита – стрільник. В Старому Місті мешкав Філіп – шабельник, на Заріччі згадується один пушкар, на греблі, що йде від шпиталю до папірні, а також там проживав Богдан-лучник.

Українська шляхта та козаки користувалися шаблями різного походження: трофейними, купленими, отриманими під час військової служби у магнатів чи короля, виготовленими українськими зброярами. На теренах тогочасної України побутували шаблі різних типів, зокрема, перські (шамшир¹), турецькі (кілідж², пала), шабля турецького типу (ефес кіліджа, а клинок шамшира), польські (польсько-угорського типу, карабеля³, шабля орла, гусарська, карабеля гусарська, карабеля козацька, чечуга (смичок), ординка). Ці типи відрізнялися за формою клинків та руків'я, тому мали різні характеристики. Кожен власник міг вибрати собі шаблю до вподобань, залежно від своєї фінансової спроможності.

Українські майстри, які робили шаблі, могли виготовляти зразок повністю на місці (і клинок, і ефес) або з привізного матеріалу (клинок свій, ефес привізний або клинок привізний, ефес свій). Могли також відходити від усталених типів, наприклад, на клинок кіліджа монтувати ефес гусарського типу і т.п. Варіантів могло бути багато. Українські зброярі витворили свої типи шабель. Це, зокрема, український кілідж (ефес кіліджа, а клинок довший, ніж у кіліджа, з більш плавним вигином клинка і присутністю дол, яких на турецькому кіліджі немає) та шабля українського

*Виготовлення, продаж, зберігання та використання зброї
в Острозі та князівстві Острозькому*

типу (також з руків'ям кілїджа, але з клинком малої кривизни, яким дуже зручно робити окрім рублячих, ще й колпочі удари).

У реєстрі Дубнівського замку записані: «шаблі, важкі мечі (концежі), палаші, шпаги, кинджали, луки, тесаки, перначі, булави, стріли» [7, С. 212].

Шаблі, яких налічувалося 109, були майже всі прикрашені дорогоцінними металами та камінням. Серед них: гусарські з ефесами, оздоблені срібним крученим дротом і ланцюжками; козацькі, оздоблені латунню і срібними кульками, в піхвах; гайдуцькі, оправлені в Острозі, татарські і турецькі. Ячинський подарував дві шаблі (одна – позолочена з латуні). Палашів було 20 (один – з золотим ефесом, ще один оздоблений камінням від молдавського господаря, 8 – від Шацького). Мечів (концежів, кордів) у піхвах – 24. Тесаків – 5 (один – в оксамитових піхвах кн. Острозького). Кинджалів – 14. Шпаг – 2 (одна – від Підчаського). Рапіра – 1. Перначів – 2 (один – від Балабана). Луків турецьких (від Авічка, Галги) – 70, татарських – 2, один від кримського хана, степанської роботи – 11 простих, від Богдана – 4, зі шкіряними піхвами – 24. Стріл орлиних – 540, простих – 300. Булав – 2 (одна – із срібними цятками, друга – пірчаста (пернач))⁴.

Про виготовлення в Острозі зброї дізнаємося із поеми Симона Пекаліда „Про Острозьку війну під П'яткою ...”: [6, С. 196-242.]

«... Ремісників у цім місті багато
Різних: сюди їх покликали ниви врожайні і війни.
Тут виробляють всю зброю: кольчуги, і стріли, і мідні
Панцирі, списи, шоломи з султаном, щити різнорідні,
Луки криві і роги, розмаїтті прикраси з металу.
В кожній господі у місті сагайдака знайти можна.
Де тільки глянеш, то скрізь на ковадлі у русів з заліза
Зброю кують смертоносну, усюди палає Мульцібер.
Правом литовським живе височенна Острозька фортеця...”

Показовим є випадок, як у 1514 році, виїжджаючи з Острога до Орші⁵, де відбулася битва між військом гетьмана кн. К. І. Острозького та військом московитів, князь перестрів познанського купця Штефка, та для нужд війни реквізував у нього 50 панцерів (кольчуг), а потім видав йому «квитанцію», по якій потім той би міг отримати гроші.

У тому ж 1514 році князь Острозький, здобувши перемогу над московським військом у битві під Оршею, отримав після перемоги численні трофеї. Так, вірогідно, у сховищах Дубнівського замку за реєстром 1616 року з'явилися гармати з кентавром і московським гербом, з ініціалами московського князя, і надзвичайно цінна здобич – позолочена булава московського царя «*Bulawa zlocista cara wielkego Moskiewskiego*» [7, С.212].

Вреєстрах Острозького, Володимир-Волинського, Луцького, Кременецького та багатьох інших замків наводиться перелік різноманітного озброєння, яке використовувалося в ті часи: аркебузів, мушкетів, гармат, боеприпасів тощо. Кількість гармат у замках була неоднаковою: у Кременецькому – 29, Київському – 18 гармат, 11 серпантин та 82 гаківниці, в Острозькому 14 гармат, 7 гаківниць та смигівниць, в інших – від 4 до 10 гармат. Та найбільша кількість всілякого озброєння зберігалася в Дубнівському замку кн. Острозьких [7, С. 217].

Для оборони замку в дубнівському «секhauzie» князі Острозькі тримали кілька видів гармат та іншої стрілецької зброї. Гармат великих і малих налічувалось 41 «...odlewanych w Dubnie, Ostrogu, Lwowie, sprowadzanych z Gdanska...»: 4 великих гармати – від пруського короля, однакової форми; гармата від краківського єпископа; Софія Тарновська, донька гетьмана і дружина князя К. К. Острозького, внесла, як посаг, три гармати з гербами Тарновських. Згадуються гармати з гербами кн. Острозького, виготовлені в Гданську та в Дубні, також фальконети та малі гарматки з гербами кн. Острозьких. Окремо згадуються гармати з гербами кн. Острозьких, виготовленні в Старокостянтинові⁶. Вцейхаузі зберігалися також гармати польові, обшиті шкірою, оздоблені різьбленням; козацькі гармати на возах; смигівниці на візках, оздоблені кісткою з чорними ложами; моздежики на двоколісних візках; 74 старих дубнівських замкових гаківниць. Стрілецька зброя складалася з рушниць, пістолів, рушничок, бандолетів, півгаків, яничарок, мушкетів, мортир, маленьких гарматок і ще менших іспанок. Деякі з гармат мали власні імена: так, в реєстрі Дубенського замку за 1685 рік зустрічаємо такі імена: «Domiana», «Sokola», «Psa alias Sobake», «Brandeburczykow», ще раніше згадувалися «Kozma» та «Demian» і т.д.

Дерев'яне сховище містило 195 півгаків⁷, 16 з яких позолочено та оздоблено перламутром, 24 – кісткою, 135 – роботи острозьких майстрів, один простий – від Богдана, три простих – від Чернявського, два – від троцького воєводи в срібній оправі, один – від Єсинського, один – від Склінського, 5 іспанок з перламутром і дві однакові з кісткою; 17 пістолів, з яких два – від кн. Булиги, оправлені сріблом, три оздоблені кісткою, шість – перламутром, одна – від Сокора; 22 короткі рушниці (дві позолочені, оздоблені кісткою, дві з перламутром, чотири однакові німецькі з кісткою, три золоті німецькі з кісткою – від Богдана); чотири бандитки простої роботи; 41 мисливську рушницю, окремо на звірів і птахів, оправлені золотом, сріблом, кісткою, перламутром. Це подарунки від Ласького, Павла Сотта, віленського воєводи і його сина, кн. Чарторийського, кн. Булиги, Склінського, кн. Пузини, особисті кн. К. К. Острозького, Раковського; 228 мушкетів⁸ з кривими ложами, довгими, іспанськими, оправленими

*Виготовлення, продаж, зберігання та використання зброї
в Острозі та князівстві Острозькому*

залізними пластинами, карповою лускою, латунню, кісткою, чорним деревом з різьбленням. Були вони московські – від Богуна, Громачки, Розражевського, Пньовського, Соко́ра, кн. Чарторийського, Мармедука, Бенедикта, Шаска, Рисковського і 144 куплені; 36 яничарок⁹ – довгих, коротких, з чорними ложами, оправлених в Острозі, подарованих Богуском, Шаском, Авічком. У цьому ж дерев'яному сховищі було 84 чохла чи кобури з оксамиту і шкіри для півгаків та іншої дрібної стрілецької зброї; 59 порохівниць – кривих кістяних німецьких, білоцерківських, гайдучьких (одна з них – дрібно саджена кісткою від віленського воеводи і такої ж роботи від Радивилла: 158 ключів для півгаків, 78 форм для відливання куль, 7 наконечників до списів, хоругв, рогатин, 12 мідних гармат, 5 латунних гарматок, 10 мортир (одна – від Зоравського).

В цейгаузі Острозького замку за реєстром 1620 року зберігалося 14 гармат, серед них дві московські, два фальконети, один з яких обкований квітами «flogysowanepi», дві гармати з гербами кн. Януша Острозького.

Високого рівня у Львові, Дубні, Острозі, Старокостянтиніві, Луцьку, Володимир-Волинську набула ливарна справа у зв'язку з появою гармат. Найбільший розквіт ливарництва припадає на XVI – початок XVII ст.

У цей час прославилися львівські гарматники Гануш, Бартель Вейс, Мельхіор Герлозич та ін. Майстер Л. Герль відливав фортечні гармати для Львова, Житомира і Кам'янця, Д. Стефанович – для кам'янецького каштеляна Якова Претвича, майстер Юрій – для київського воеводи князя В.-К. Острозького. Відомий львівський ливарник Петро Маренкович взагалі ще десь до 1609 року переїхав до Острога [11, С. 929]. В Острозі він жив ще у 1618 році [12, С. 68]. В арсеналі Дубнівського замку зазначено 135 півгаків роботи острозьких ливарників-зброярів.

Важливу роль у замках відігравали пушкарі, які виконували найрізноманітніші обов'язки: виготовляли зброю, обладнували гармати, а коли була потреба, навіть стріляли з них, виробляли порох, видобували селітру, відливали ядра тощо. Часто їм допомагали міщани-зброярі, яких звільняли від інших повинностей.

В майстерні найчастіше працювало 4–6 чол. Спочатку вони робили так звану фальшиву модель тіла гармати з глини, яку накладали на дерев'яний стержень у кілька шарів. До моделі прикріплювали дерев'яні цапфи і ліпні прикраси. Потім її обмацували сумішшю з сала і масла. На змазану поверхню накладали кілька шарів глини, які скріплювалися ззовні залізним каркасом. Товщина кожу́ха була 175-300 мм. Після цього фальшиву модель викидали, залишаючи лише форму корпусу гармати з відбитком на внутрішній поверхні всіх прикрас і написів. Форму казенної частини гармати робили окремо. Потім ці форми з'єднували одна з одною. З

циліндричного залізного прута робили стержень, який обмотували клоччям, покривали шаром глини і шаблонували. Стержень виймали з форми після того, як гармату було відлито.

Новим поштовхом до більш інтенсивного виробництва зброї стала визвольна війна 1648-1654 рр. Ремісники, які були у селянсько-козацькому війську, виготовляли і ремонтували зброю здебільшого в спеціальних майстернях. Робили зброю й самі козаки. 23 вересня 1648 р. польський шляхтич Андрій Мясковський писав з України познанському єпископу, що козаки розбирали млини і виймали з них залізо. Виготовлена ними в містах України зброя за вказівками гетьмана закуповувалася на кошги військового скарбу. Багато такої зброї було залишено козаками під час відступу в битві під Берестечком і зараз ця зброя, виявлена під час розкопок, зберігається у фондах та експозиціях Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

Захисне озброєння також становило своєрідну колекцію арсеналу Дубнівського замку кн. Острозьких. Майже всі панцирі «wepwskі», карваші, металеві шапки, шоломи, рукавиці, кираси, щити, наплічники, налікотники, нагрудні пластини, виготовлені або прикрашені коштовними металами. Реєстр 1616 року подає цілі комплекси захисного озброєння, всі складові якого поєднані між собою однаковим оздобленням: коштовним камінням чи гравіруванням на металі: «Обладунки з камінням і золотими трояндами і такий же шолом, панцир з позолотою і такий же шолом, римські турнірні лати, шолом до них. Наколінники і рукавиці, панцир гладенький з наплічниками і шолом до нього; «панцирів кованих, місцями позолочених, з густими цятками, латунними і срібними – 32; панцирів від Пйонтка, Шацького, Тжаски, Типшка, Тарновського, Чернявського, Богдана – 31; карвашів золотих – 6 (2 – від Богдана); карвашів залізних, полірованих – 31 (9 – від Богдана); шоломів золотих – 2, шоломів однакових – 30, шоломів різної роботи – 30; кольчужних сіток до шоломів залізних, з карповою лускою – 3, кольчужних сіток козацьких – 4, від Богдана – одна кольчужна сітка і 9 залізних полірованих; шапок залізних німецьких – 4; залізних рукавиць – 4».

У сховищах зберігалися також боєприпаси до гармат, рушниць у готовому вигляді і сировина для їх виготовлення: пороху різного, як старого, так і свіжого, – 40 великих півбочок і 40 менших; зарядів з кулями і порохом для смігівниць і гаківниць – 4 півбочки, в яких куль з зарядками – 3404, залізних великих і малих куль – 9254, олова давнього дубнівського, великих і малих шматків – 16, олова від Колячковського і Заблоцького – 15 шматків, олова з Переяслава – 20 шматків; селітри – 148 бочок, сірки – 25 бочок.

Про виробництво на Волині пороху згадував французький інженер Боплан. Для цього використовували спеціально обладнані млини і порохові ступи. В Житомирському замку «порох толкут водою в ступе мельничной,

*Виготовлення, продаж, зберігання та використання зброї
в Острозі та князівстві Острозькому*

толкачей четыре, может изготовить один толкач за час камень пороху» (32 фунти). «В Кременци оказалась... ступа коловратная... о шести толкачах, в которой ступе может и один человек порох толчи».

Спочатку виготовляли дрібний порох, а трохи пізніше – і більш зернистий. Дрібний порох змочували, місили, сушили. Більший використовувався для великих зарядів. У XVII ст. порох складався з таких елементів: на два фунти сірки і фунт вугілля брали 4,5 або 6 фунтів селітри. Ці пропорції залежали від його призначення.

Під час визвольної війни виробництво пороху значно збільшилося. Виготовляли його, як і раніше, селяни, козаки, міщани, майстри-порохівники, пушкарі, а також у майстернях полків і «військової гармати». Однак нестача сірки, яку доводилося привозити з інших країн, гальмувала виробництво пороху.

Пушкарі робили і ядра. Кам'яні ядра обточувалися і обковувалися іноді навкруги залізними обручами. Пізніше ядра робили лише залізні, іноді обливали їх оловом. Для виливання ядер використовували залізні, дерев'яні та глиняні форми. Металеві ядра були порівняно невеликими — «більше гусячого яйця» або з «яйце голубине», а інколи — «5 п'ядей в обводі».

У скарбі Дубнівського замку згадується також велика кількість кінської зброї, захисних обладунків для коней, сідел, оздоблених сріблом, золотом і коштовним камінням.

За проведенними дослідженнями кн. Любомирського у вступній частині статті «Regesta skarbsa ksiązat Ostrogski w Dubnie, spisane w roku 1616» вказується, що найкращими постачальниками колекційної зброї до двору князів Острозьких вважалися троє братів Чернишевичів: Гермоген, Конрад та Дмитро – міщани з Білої Церкви, яких спіткало нещастя в 1609 році «Pan Bog z laski swojej... nawiedzil ognem, w ktorым splonal ich dwor, a z nim w skrzyniach szaty, syna, miedz, zloto, srebro». Як бачимо з повідомлення, брати Чернишевичі були золотарями та мабуть і зброярами. Згадує Любомирський і Богдана (niejakiego) Сусло. Про Богдана писали Ю.-І. Крашевський¹⁰ [8, С. 119.] і Несецький Каспер¹¹ [9], у якого читаємо: «Мав князь Костянтин-Василь такого собі Богдана. Той на сніданок з'їдав печене поросся, гуску, два півні, волову печеню, три хлібини, круг сиру, випивав два гарнці меду – з тим до обіду сидів, ніби нічого не їв. За обідом з'їдав м'яса волового шматків десять, телячого – ще більше, а баранячого – ще більше; печене поросся, гуску, півня, три печені: волову, свинячу, телячу; меду, вина, горілки напереміну – по чотири гарнці, пива – без міри. Струнким не був, а після кожної трапези вставав з-за столу так, ніби міг з'їсти більше. Сили мав стільки, що міг побороги тридцятьох».

В "Реєстрі" подається перелік усіх речей, які кн. Януш Острозький брав із собою в дорогу, а це складало сім скринь. У першій знаходилося 96 предметів столового срібла; у другій – сідла, зброя для коней і захисне озброєння для них (нагрудники, шоломи), особиста зброя князя (золотий пернач, палаш з коштовним камінням – подарунок італійського правителя; шабля, оздоблена золотом, коштовним камінням – від батька, кн. Костянтина; остроги з коштовним камінням та інше).

Подальшу долю арсеналу із Дубнівського замку кн. Любомирський прослідкував у XVIII ст., коли військо Петра I, союзника короля Августа II, зайняло Дубно і замок у 1706 році, генерал Вейсбах, очікуючи приходу основних військ, знайшов чимало сховків зі скарбами в Дубнівському замку. Про це йдеться у документі "Специфікація дубнівських гармат, вилучених генералом Реном". Тоді до Києва було вивезено значну кількість шабель, прапорів гусарських і панцерних хоругв, близько 90 пістолів і рушниць, щитів, старовинних жезлів, оздоблених золотом, сріблом і коштовним камінням. Крім того, з цейхгаузу взято всі гармати, а з-поміж них і гармати, що мають і мистецьку цінність та прикрашені гербами Вазів (снопком, Самсонами), Вензиків – дар королеви Бони Єремії батькові короля Міхала Вишневецького на пам'ять про розгром татар і козаків; коломбрини з гербом кн. Острозьких, гармату з гербами кн. Острозьких і кн. Любомирських і т.п.

Спадкоємець Острозької ординації кн. Олександр Любомирський, сандомирський староста, здійснював спроби повернути забрані речі, про що свідчить запис перемовин з кн. Долгоруким, повноважним послом царя. Ординат просив віддати всю амуніцію і дубенські гармати, посилаючись на декларацію, складену в Жовкві при посольстві Речі Посполитої, підтверджену Люблінською радою, а також на те, що він не має перед царем жодної провини. Просив також повернути всі дубенські стада й отари, забрані генералом Реном і зменшити контрибуцію для солдатів Острозької ординації. Попри всі намагання повернути добро, ніхто нічого не повернув.

Існує ще один документ, не вписаний до "Реєстру", – рапорт О. Меншикова царю Петру I, який повідомляє, що: "...король свейский, будучи в Дубно, услышал приход московских войск так скоро, затревожась, побежал, что все тяжести бросил и двадцать восемь пушек медных... в Дубне в землю зарыл, о которых накрепко, под смертной казнью, запретил сказывать. Однако ж московская партия, отправлена от Полонного, оные пушки нашла...".

В 1714 році кн. Олександр Домінік Любомирський забрав з Дубна чимало рухомих пам'яток. Крім килимів, кінської зброї, сидел, шабель, оздоблених золотом з бурштином, діамантами, смарагдами, сапфірами, бірюзою, звідти забрано ще чотири булави. Перша «bulawe wielka z aspisowa galka I trzcionem aspisowem, w zloto oprawna, na galce rubinami I smaragdami

*Виготовлення, продаж, зберігання та використання зброї
в Острозі та князівстві Острозькому*

---

w sztuk piec sadzona», друга «z rekojescia srebrna, zlocista, z galka w zloto oprawna, rubinami I turkusami sadzona», третя «zlotem powleczona, wszystkie turkusami s tureckimi kamieniami sadzona», четверта – оршанська – булава московського царя «srebrna, zlocista, Moskiewska».

Свідченням естетичних смаків майстрів було прикрашування зброї методом карбування, гравірування, чернення, емалювання, оздоблення коштовним камінням тощо. В такий же спосіб прикрашали сагайдаки, колчани, щити (гарні) тощо. Поступово вироблялися прийоми художнього оздоблення зброї. До XVII ст. прикрашали в основному дерев'яні частини вогнепальної зброї, а пізніше – металеві – дуло, замок. Знаки влади козацько-старшинської верхівки – бунчуки, булави, перначі також прикрашалися. На гарматах інколи позначали герби та ініціали їх власників, дати виготовлення, зображали святих тощо. Особливою художньою цінністю відзначалася парадна зброя. Острозькі зброярі виготовляли, а золотарі прикрашали шаблі і палашики турецького типу. В Острозі, як і в інших містах виготовляли зброю східного типу, яку й нині важко відрізнити від справжньої турецької або іранської.

Дула та замки більш цінних зразків зброї золотили або інкрустували сріблом з емаллю. Дуло з'єднувалося з ложею за допомогою срібних або мідних орнаментованих обоймиць. Деякі рушниці та пістолети мали «ольстри» – чохла з різнобарвного, переважно червоного, сап'яну, сукна або оксамиту, гаптовані золотом і сріблом.

Отже, незважаючи на те, що в XVI-XVII ст. в Україні широко використовувалася трофейна – польська, турецька, іранська, а також привізена зброя з Росії та інших країн, з розвитком ремесла та зародженням мануфактур тут помітно зростало місцеве виробництво зброї, особливо під час визвольної війни українського народу. Основними центрами по виробництву зброї в князівстві Острозькому були: Острог – шаблі, палаші, півгаки, гармати, сагайдаки, луки, стріли; Дубно – гармати, гаківниці; Степань – луки, стріли.

Як використовували зброю вже після виготовлення її майстрами, свідчить знову ж таки С. Пекалід:

«Військо велике було в Костянтина, таврійські, колхідські
Відділи, не бракувало людей тоді, здатних до зброї.
Кінні частини веде він і піші, блискучі від міді,
В кожного спис у руці наконечником гострим сіяє
Й лук смертоносний великий побрязкує лунко на плечах.
Ще, крім отих, із села прибув відділ озброєних воїв.»

«Відділ поляків, що саяв від міді, привів пан Своповський,
Гойський до відділів цих ще приєднав загони кінноти,

А Загоровський у себе зібрав списоносців когорту,
Й також шляхетний Боховський, хорунжий [Волинського краю].
Шляхта численна, що власні орала поля своїм плугом,
Віддана роду Острозьких, тепер узялася за зброю.
В них йшла частина до легкоозброєних відділів війська,
Що необхідні в дрімучих лісах, там, де доступ поганий,
Друга частина в шоломах блищала від міді тяжкої.
Сам Костянтин, що не раз у боях показав свою душу хоробру,
Зараз готовий вже був залишити острозькі пенати:
Разом з народом і кліром іде він до храму святого, –
Два білосніжних військових знамена внесли тут до храму,»

«Йдуть ескадрони, закуті у зброю, іде усе військо:
Спереду ладом піхота, а далі кіннота вся разом,
Потім шляхетська когорта, оточена масою люду,
Й князя загін, що гордився прикрасами з золота й міді,
В кожного одяг багатий, шолом із султаном, і сріблом
Сяє в час маршу й дзвенить сагайдак, і блищить уся зброя.»

«Військо численне прислав Олександр, із маєтків набравши,
Воїнів, що відзначались ударом тризубця й метанням
Списа, і різними вів їх шляхами до табору князя.»

«Ось наближались вже лучники, далі частини в шоломах
Блискали міддю, широке розкинулось Марсове поле.» [6, С. 196-242.]
Військові посади підкріплювалися знаками, які розрізняли звання.
Старшина мала свої клейноди: полковники – пірначі та бунчуки; сотні й
курені – свої значки; судді – тростини з металевим «яблуком» на кінці;
писарі – каламарі (оздобні футляри для пір'я з чорнильницями). Ще одним
обов'язковим клейнодом були литаври.

Цікавий опис татарських вояків, які жили в Острозі на татарському
передмісті, маючи там свою мечеть та майстерні по виробництву
різноманітного реманенту¹², знаходимо у С. Пекаліда:

Панцирів зовсім немає на воях: весь захист – це зброя:
Відділ без панцирів проти озброєних йде в бій охоче
Тільки з мечем, і колчаном легким задоволені стріли,
Що пробивають щити круглуваті, скрізь міддю оббиті.
Саме Белона бажала, щоб гети ці після поразки
В битві нещасній отут, в Острозі, поселилися жити.

*Виготовлення, продаж, зберігання та використання зброї
в Острозі та князівстві Острозькому*

Тож біля Горині, річки скелястої, всі там осіли
Й в інших місцях, і вже орють поля, не лишаючи зброї,
Старші і молодь, що звикла до неї, її носить завше. [6, С. 196-242.]

Примітки

1. Шамшир – шабля, яка виготовлялася без дол та з сильною кривизною лека.
2. Назва різновиду шаблі турецького походження кілідж в літературі зустрічається так само, як і кіліч чи кич.
3. Назва шаблі карабеля зустрічається так само часто, як і карабела.
4. В даній статті використано матеріал, поданий Дмитренко Тамарою Борисівною – зав.відділом історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубна (за її згодою), а також оригінал статті кн. Любомирського.
5. Орша – місто на території сучасної Білорусі.
6. Кн. Любомирський в своїй статті місцем виготовлення цих гармат називає Константинополь і в транскрипції подає Konstanti(nopol?). Я думаю, що логічніше було б бачити тут одне з найулюбленіших міст князів Острозьких – Костянтинів, зараз – Старокостянтинів Хмельницької області.
7. Гаківниця – важка рушниця великого калібру. В XVI-XVIIст. використовувалася як фортечна й наступальна зброя. Була в арсеналах держави та приватновласницьких замків українських міст та містечок, а також на озброєнні козацького війська. Г. мали різну довжину ствола (від 1 до 2,5 м) і за цією ознакою класифікувалися як півгак, гак, подвійний гак (великі Г. називалися козами). Їхня маса в середньому сягала 10 кг, калібр – від 24 до 31 мм. Для пом'якшення сили віддачі під час пострілу, а також полегшення прицілювання Г. закріплювалися на упорі з допомогою гака на стволі (звідси назва рушниці). Оснащувалися гнотовим замком – механізмом для запалювання порохового заряду. Для цього з боку «казенної» ч. ствола просвердлювався невеликий отвір. Зовні біля нього робилася залізна полицка із заглибленням для пороху. Ладнався спеціальний двоплічний важіль, у який затискувався гніт. Нижній кінець важеля служив спусковим гачком. При натискуванні на нього тліючий гніт нахилився до полицки, спалахував порох, полум'я якого проникало через отвір у стволі до порохового заряду, і відбувався постріл.
8. Мушкет – важка рушниця калібру до 23 мм. Дальність стрільби до 250 м. Вкорочені мушкети називалися мушкетонами.
9. Яничарка – рушниця невеликого розміру та калібру, найменші зразки могли називатися бандолетами (великий пістоль), використовувалися в більшості випадків вершниками. Яничарки відрізнялися від інших видів вогнепальної зброї зазвичай формою прикладу і були популярною зброєю як в українській шляхти, так і в середовищі козаків.
10. Юзеф Ігнацій Крашевський (пол. Józef Ignacy Kraszewski), (28 липня 1812, – 19 березня 1887) – польський письменник, публіцист, видавець, історик, філософ, видатний польський та український громадський і політичний діяч.

**Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині**

---

11. Несецький Каспер (рік народження невідомий – 1744) – польський історик, єзуїт, автор чотиритомної праці з генеалогії та сфрагістики Польщі, виданої у Львові: Т.1: «Корона польська» (1728); Т.2-4: «Герби і фамілії лицарські як в Короні, так і у великому князівстві Литовському» (1738,1740,1743).

12. Потрібно відзначити, що татари були одним із найнадійніших формувань у війську кн. Острозького. Вони не могли повернутися до своїх колишніх співвітчизників, адже там їх вважали зрадниками, не особливо їх шанувала і польсько-українсько-литовська шляхта.

Література

1. Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Т. 1. – Львів, 1995.
2. Тоїчкін Д. Козацька шабля 17-18 ст. – К. – 2007. – С. 169-170.
3. Кулаковський П. Остріг та князі Острозькі в поемі С. Пекаліда «Про острозьку війну...» // Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». 1996-1998 роки. – Остріг, 2000.
4. Сас П. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII: Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990.
5. Зуб Д. Нариси з історії Галичини. – Львів, 2003.
6. С. Пекалід. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Українська поезія XVI с. / Переклад з латинської В. Маслюка.
7. Lubomirski J. – Regestra skarbcza ksiązat Ostrogski w Dubnie, spisane w roku 1616 // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce/ – Kraków, 1900. – Т. 6.
8. Kraszewski J. – I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Т.2. – Wilno, 1840.
9. Ks. Niesiecki Kasper. Herby i familie rycerskie tak w Koronie jako y w W.X.L. – Lwów, 1728.
10. Aftanazi R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Т.5. – Wrocław, 1994. – S. 108-110.
11. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф.52 – Оп. 2. – Справа 29.
12. Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570-і – 1630-і роки) // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Т. 1. – Львів, 1995.
13. Атаманеко В. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – Т. 1. – К.; Острог.; Нью-Йорк, 2004.

Тамара ДМИТРЕНКО

**«Реєстр скарбів замку князів Острозьких у Дубні,
складений 1616 року» – важливе джерело для вивчення
історії міст Дубна та Острога**

Кілька сотень років тому в Дубенському замку зберігалися цінні папери знаменитих родин Польщі та Литви – Острозьких, Заславських, Любомирських, Сангушків, Конєцпольських та навколишньої шляхти. З-поміж них – “Реєстр скарбів замку князів Острозьких у Дубні, складений 1616 року”. Цей цікавий документ віднайшов князь Юзеф-Тадеуш Любомирський у ХІХ ст. і опублікував у Франції з власними передмовою і коментарями. У 1900 році “Реєстр” перевидали у Польщі, а в 1995 році, завдяки посередництву нашого земляка, видатного археолога Ігоря Свешнікова, він потрапив до Заповідника м. Дубна.

Документ містить списки скарбів – коштовностей, іменної зброї та захисного озброєння, посуду, хутр, килимів, тканин, картин, ікон, провізії тощо, які зберігалися у складських приміщеннях (цейхгаузах), мурованих кімнатах та підземеллях Дубенського замку.

“Реєстр” дозволяє простежити історичні події ХVІ-ХVІІІ ст., становище знаменитого роду князів Острозьких у Польсько-Литовській державі, побут та культуру можновладців і т.п.

Цінні предмети в Дубенському замку почав колекціонувати князь Костянтин Іванович Острозький, великий воїн і політичний діяч. Він – єдиний з православних князів – був удостоєний високої посади гетьмана Литви. Військо, очолюване князем Острозьким, здійснювало походи на кочівників, схрещувало шаблі з турками та військом московського царя. Величезні і багаті трофеї осідали в Дубенському замку, який уже тоді, наприкінці ХV ст., вважався неприступним.

У 1500 році в битві під Ведрошем князь К. І. Острозький з військом зазнав поразки, потрапив у полон до московського царя і змушений був присягнути йому на вірність. Проте через сім років він порушив обітницю і втік з полону. Повернувшись із неволі, кн. Костянтин виклопотав для Дубна Магдебурзьке право, а собі повернув усі попередні заслуги і володіння. Саме в 1507 році з його герба зникло зображення Юрія Зміборця, бо такий герб мала ненависна йому Московська держава. Проте наступні покоління князів Острозьких повернули це зображення до родового герба.

У 1514 році кн. Острозький здобув перемогу над московським військом у битві під Оршею, відплативши, таким чином, за тривале приниження, і

взяв численні трофеї. Так у сховищах Дубенського замку з'явилися гармати з кентавром і московським гербом, з ініціалами московського великого князя, ще кілька гармат з відти ж і надзвичайно цінна здобич – позолочена булава московського володаря. Князь Костянтин полюбляв демонструвати перед іменитими гістьми свою колекцію коштовної зброї, розвішуючи її на не менш коштовних килимах у мурованих палатах Замку.

Син кн. К. І. Острозького, Костянтин-Василь Костянтинович, примножив батькову колекцію. Автор передмови писав, що в замкових сховищах зіткнулися дві цивілізації, два обряди – Схід і Захід, Азія і Європа. Батько – православний, а сини вже належать до римського обряду. Скрині також зберігають московські ікони поруч з лоблінськими, краківськими і римськими. Невелика книгозбірня має цікаві пам'ятки: книги руські князя Костянтина-Василя (Старого), татарські, турецькі дерев'яні (ксилографи) і пергаментні.

Для оборони замку в Дубні князі Острозькі тримали кілька видів гармат та іншої стрілецької зброї. Майже кожна з них має свою історію, частково прокоментовану Ю. Т. Любомирським, частково знайдену в інших джерелах. Гармат великих і малих налічувалось 41: гармата від Шереди, на чотирьох обкованих колесах; 4 великих гармати – від пруського короля, однакової форми, подарованих не без зрадливої думки відвернути посягання польського лицарства на Прусію і Балтику; гармата від краківського єпископа; Софія Тарновська, донька гетьмана і дружина князя К. К. Острозького, внесла, як посаг, три гармати з гербами Тарновських. Згадуються гармати, відлиті в Дубні, Львові, Гданську, з гербами кн. Острозького – польові, обшиті шкірою, оздоблені різьбленням; фальконети, козацькі гармати на возах; смігівниці на візках, оздоблені кісткою з чорними ложами; моздежики на двоколісних візках; 74 старих дубенських замкових гаківниць. Стрілецька зброя складалась із рушниць, пістолів, рушничок, бандиток, півгаків, яничарок, мушкетів, мортир, маленьких гарматок і ще менших, іспанок.

Дерев'яне сховище містило 195 півгаків, 16 з яких виготовлено із щирого золота, оздоблених перламутром, 24 – кісткою, 135 – роботи острозьких майстрів, один простий – від Богдана, три простих – від Чернявського, два – від троцького воєводи в срібній оправі, один – від Єсинського, один – від Склінського, 5 іспанок з перламутром і дві однакових з кісткою; 17 пістолів, з яких два – від кн. Булиги, оправлені сріблом, три оздоблені кісткою, шість – перламутром, одна – від Сокура; 22 коротких рушниць (дві позолочені, оздоблені кісткою, дві з перламутром, чотири однакових німецьких з кісткою, три золотих німецьких з кісткою – від Богдана); чотири бандитки простої роботи; 41 мисливську рушницю, окремо на звірів і птахів, оправлені золотом, сріблом, кісткою, перламутром. Це подарунки від Ласького, Павла Сотта, віленського воєводи і його сина, кн. Чарторийського,

*«Реєстр скарбів замку князів Острозьких у Дубні, складений 1616 року» –
важливе джерело для вивчення історії міст Дубна та Острога*

кн. Булиги, Склінського, кн. Пузини, особисті кн. К. К. Острозького, Раковського; 228 мушкетів з кривими ложами, довгими, іспанськими, оправленими залізними пластинами, карповою лускою, латунню, кісткою, чорним деревом з різьбленням. Були вони московські – від Богуна, Громачки, Розражевського, Пньовського, Соко́ра, кн. Чарторийського, Мармедука, Бенедикта, Шаска, Рисковського і 144 куплені; 36 яничарок – довгих, коротких, з чорними ложами, оправлених в Острозі, подарованих Богуском, Шаском, Авічком. У цьому ж дерев'яному сховищі було 84 чохла чи кобури з оксамиту і шкіри для півгаків та іншої дрібної стрілецької зброї; 59 порохівниць – кривих кістяних німецьких, білоцерківських, гайдуцьких (одна з них – дрібно саджена кісткою від віленського воеводи і такої ж роботи від Радивилла), 158 ключів для півгаків, 78 форм для відливання куль, 7 наконечників до списів, хоругв, рогатин, 12 мідних гармат, 5 латунних гарматок, 10 мортир (одна – від Зоравського).

Далі реєстр у цьому сховищі продовжують шаблі, важкі мечі (концежі), палаші, шпаги, кинджали, луки, тесаки, перначі, булави, стріли.

Шаблі, яких налічувалось 109, теж були майже всі коштовні. Серед них: гусарські з ефесами, оздоблені срібним крученим дротом і ланцюжками; козацькі, оздоблені латунню і срібними кульками, в піхвах; гайдуцькі, оправлені в Острозі, татарські і турецькі. Ячинський подарував дві шаблі (одна – позолочена з латунню). Палашів було 20 (один – з золотим ефесом, 8 – від Шацького). Мечів (концежів, кордів) у піхвах – 24. Тесаків – 5 (один – в оксамитових піхвах кн. Острозького). Кинджалів – 14. Шпаг – 2 (одна – від Підчаського). Рапіра – 1. Перначів – 2 (один – від Балабана). Луків турецьких (від Авічка, Галги) – 70, татарських – 2, степанської роботи – 11, простих, від Богдана – 4, зі шкіряними піхвами – 24. Стріл орлиних – 540, простих – 300. Булав – 2 (одна – із срібними цятками, друга – пірчаста).

Захисне озброєння також становило своєрідну колекцію – майже всі панцирі, карваші, бердиші, металеві шапки, шоломи, рукавиці, кираси, щити, наплічники, налокітники, нагрудні пластини, виготовлені з коштовних металів. Все це, разом з умінням майстрів, було справжніми витворами мистецтва. Відомо, що князі Острозькі більшу частину свого життя проводили в походах і битвах і тому своєму захисному озброєнню надавали особливого значення. Ці обладунки повинні були демонструвати їхнє високе становище в державі, багатство, своєрідний блиск та витонченість. Реєстр подає цілі комплекси захисного озброєння, всі складові якого поєднані між собою однаковим оздобленням коштовним камінням чи гравіруванням на металі. Читаємо: «Обладунки з камінням і золотими трояндами і такий же шолом, панцир з позолотою і такий же шолом, римські турнірні лати, шолом до них. Наколінники і рукавиці, панцир гладенький з наплічниками і шолом до нього».

При всьому бажанні якось узагальнити чисельність цих обладунків – зробити це просто неможливо, тому що втрачається неповторність кожного предмета зокрема. Отож перелічимо хоча б ті, які несуть у собі інформацію про спосіб виготовлення і особу того, від кого їх отримано: панцирів кованих, місцями позолочених, з густими цятками, латунними і срібними – 32; панцирів від Пйонтка, Шацького, Тжаски, Тишка, Тарновського, Чернявського, Богдана – 31; карвапів золотих – 6 (2 – від Богдана); карвапів залізних, полірованих – 31 (9 – від Богдана); шоломів золотих – 2, шоломів однакових – 30, шоломів різної роботи – 30; кольчужних сіток до шоломів залізних, з карповою лускою – 3, кольчужних сіток козацьких – 4, від Богдана – одна кольчужна сітка і 9 залізних полірованих; шапок залізних німецьких – 4; залізних рукавиць – 4.

У сховищах зберігалися також боєприпаси до гармат, рушниць у готовому вигляді і сировина для їх виготовлення: пороху різного, як старого, так і свіжого – 40 великих півбочок і 40 менших; зарядів з кулями і порохом для смігівниць і гаківниць – 4 півбочки, в яких куль з зарядками – 3404, залізних великих і малих куль – 9254, олова давнього дубенського, великих і малих шматків – 16, олова від Колячківського і Заблоцького – 15 шматків, олова з Переяслава – 20 шматків; селітри – 148 бочок; сірки – 25 бочок.

У скарбі велика кількість кінської зброї, захисних обладунків, сідел, оздоблених сріблом, золотом і коштовним камінням.

Найстараннішими постачальниками колекційної зброї та інших речей вважалися троє братів Чернишевичів з Білої Церкви і Богдан Сусло, якого спочатку сприймали за легендарного героя, але “Реєстр” підтвердив його реальне існування: тут навіть подається опис його особистих речей в окремій скрині. Про Богдана писали Ю.-І. Крашевський і дослідник Несецький, у якого читаємо: “Мав князь Костянтин-Василь такого собі Богдана. Той на сніданок з’їдав печене поросся, гуску, два півні, волову печеню, три хлібини, круг сиру, випивав два гарнці меду – з тим до обіду сидів, ніби нічого не їв. За обідом з’їдав м’яса волового шматків десять, телячого – ще більше, а баранячого – ще більше; печене поросся, гуску, півня, три печені: волову, свинячу, телячу; меду, вина, горілки напереміну – по чотири гарнці, пива – без міри. Струнким не був, а після кожної трапези вставав з-за столу так, ніби міг з’їсти більше. Сили мав стільки, що міг побороти тридцятьох”.

Не найостаннішою оздобою скарбу були столові предмети. “Реєстр” подає срібні, позолочені, золоті, обсажені коштовним камінням столики, шкатулки, миски, полумиски, ванни, барильця, казани, тарілки, таці, виделки, ложки, ножі, підставки, чарки, чарочки, коновки, кухлі, фляги, розструхани, кубки, кубочки, сільнички. Саме ці предмети скарбу

*«Реєстр скарбів замку князів Острозьких у Дубні, складений 1616 року» –
важливе джерело для вивчення історії міст Дубна та Острога*

використав Ю.-І. Крашевський, описуючи весілля Беати Дольської та князя Соломирецького в Дубенському замку під час нападу татар у 1577 році.

Цілий ряд потрібних в побуті дрібничок, але також коштовних, складають окремих список. Це – ліхтарі, кошики, пояси, гудзики, голки, дзвінки, ланцюги, ланцюжки, розп'яття, злитки срібла, пісочні годинники, годинники з музикою, музичні інструменти, браслети з реліквіями, нагайки і т.п.

В замку були чималі запаси тканин, які вимірювалися поставами; лосиних, лисячих, вовчих, борсучих, рисячих, оленячих шкур; наметів для війська і похідних – для коней; князівського верхнього одягу і шат; жупанів, угорок, плащів на хутрі, курток, кафтанів для замкових гайдуків і кілька сотень взуття – для них же, а також – сап'янової шкіри для пошиття взуття; китайкового та оксамитового оббиття, килимів, покривал, ковдр, простирадл, рушників, занавісок.

Метою нападів на Дубенський замок були, звичайно ж, його коштовності. На превеликий жаль, дослідникові не вдалося подати їх повний список, але наповнення першої шкатулки варто процитувати:

- ланцюг великий пана Шидловецького 1515 року,
- ланцюжків з портретами – 3,
- половина герба короля Португалії,
- діадема велика з камінням,
- персні з рубіном – 3,
- перстень з печаткою Шацького,
- намисто халцедонове в зеленому мішечку,
- браслет з великим каменем,
- образок на китайці,
- вітарів переносних з рубінами – 18,
- персні з великими діамантами – 2,
- пряжки золоті з діамантами, рубінами, камінням – 3,
- прикраса до султана (пучок пір'я) з діамантами, рубінами і п'ятьма іранськими перлами,
- золотий портрет князя К. К. Острозького (Старого),
- гаманець, у якому якихось прикрас (штучок) з рубінами – 4, з діамантами – 2, зі смарагдами – 3, з перлами і малими рубінами – 10,
- монет срібних – 152,
- амулет золотий турецький на золотому ланцюжку,
- нашийник кінський срібний з кришталеvim камінням,
- кульки золоті з рубінами до шоломів – 4,
- кульки золоті з бірюзою і рубінами до мундштука – 2,
- прикраса до султана з рубінами і смарагдом,
- печатка срібна небіжчика кн. Острозького.

Весь “Реєстр” – від зброї і до коштовностей – представляють 49 скринь. Зрозуміло, що в ті часи замок міг витримати будь-яку облогу, й був закутий у броню і олово. Але що важить метал без життєдайної сили – провізії? У “Реєстрі” провізія займає важливе місце і, за певних обставин, прирівнюється до скарбів.

Вражає об'єм усіх видів їстівних запасів, які щорічно поповнювались, але – як додаток до старих продуктів, які могли зберігатися тривалий час. Читаємо: “Меду старого – 26 півбочок, меду 1615 року – 136 півбочок, меду 1616 року – 135 півбочок, меду в кадках – 70”.

Відповідно до цих часових вимірів зберігали і солонину, і сало, які рахували шматками: солонини було 5435 шматків, сала – 714. Смалець, сіль, жито, пшеницю, м'ясо, рибу (з головами – оселедці, щуки) зберігали в бочках, масло – в кадках, ягоди вишень, черешень, повидло – в барильцях, сир – в купах. До цього всього були сушені груші і гірчиця.

Засновник Острозької ординації, князь Януш Острозький, оберігав скарби Дубенського замку як пам'ять про батька і діда. Особливо він дорожив золотою медаллю з останнім прижиттєвим портретом кн. Костянтина, хоча останній був до сина не дуже прихильним через його зраду православ'ю.

В “Реєстрі” подається перелік усіх речей – супутників ордината в далеких походах. Зазвичай кн. Януш брав із собою сім скринь. У першій знаходилося 96 предметів столового срібла; у другій – сідла, зброя для коней і захисне озброєння для них (нагрудники, шоломи), особиста зброя князя (золотий пернач, палаш з коштовним камінням – подарунок італійського правителя; шабля, оздоблена золотом, коштовним камінням – від батька, кн. Костянтина; остроги з коштовним камінням та інше); у третій – 124 шкури леопардів, тигрів, левів, ведмедів; у четвертій і п'ятій – 28 покривал зеленого кольору; у шостій – китайкове оббиття, скатертини-обруси, порт'єри, занавіски від подільського воеводи. Сьома скриня налічувала найбільше число речей – предметів одягу, тканин, скатертин, покривал, шкіряного оббиття, сап'янової шкіри, пісочних годинників, комірив з хутра, пір'я до капелюхів і навіть арфу.

Одяг складали: шати від Пом'яна, сорочка китайчана червона, гаптована золотом; плащ на хутрі турецький, кафтан від Лячіна, угорка атласна, жовта, підбита горностаями, друга – золотистого кольору на соболях; плащ зелений, підбитий лисячим хутром; кобеняк, підбитий рисями; чорний оксамитовий фрак чи піджак; чотири атласних жупани, плащ з чорного оксамиту на соболях, комір із рисі і 12 рисячих спинок, 28 хутр куниць і ще одна – від кн. Чарторийського.

Предмети для сну складали: намітка китайчана, гаптована; дві ковдри – від Сотів, пухнасте покривало з собачого хутра, ще одне покривало – від Шацького.

«Реєстр скарбів замку князів Острозьких у Дубні, складений 1616 року» – важливе джерело для вивчення історії міст Дубна та Острога

Для столу: 2 скатертини, 10 турецьких рушників.

Крім того, у сьомій скрині везли: гроші і форми для відливання грошей, ординацію (печатка чи документ) у бляшаній скриньці, арфу.

Після смерті кн. Януша Острозького його наступником став кн. Владислав-Домінік Заславський, якому й перейшли скарби Дубенського замку. Ординат вважався колекціонером творів мистецтва і збирав, в основному, полотна релігійної тематики. У скарбах замку вже знаходилося ряд картин з дарів Героніма Язловецького, подільського воєводи, бранденбурзького курфюрста та інших магнатів. Зі своїх закордонних подорожей кн. Владислав-Домінік у 1635 році привіз полотна римської школи, придбав кілька ікон у Кракові. Роман Афтаназі пише, що невідомий митець зі Львова малював на замовлення кн. Заславського і отримав за роботу 30 злотих. Існують також згадки про те, що у дубенського ордината була колекція графіки та гравюр.

Князь Олександр Заславський, син кн. Владислава-Домініка, привіз із Нідерландів ряд образів, означених в інвентарі 1656 року узагальнено – “олендарське мистецтво”. Під кінець життя кн. Владислава-Домініка дубенська галерея складалася з понад 200 ікон різного розміру і різних шкіл як релігійної, так і світської тематики. Про її вартість важко скласти певну думку, оскільки інвентар не подає прізвищ авторів, а лише – тематику полотен.

Наступні власники Дубна, князі Любомирські, відбирали коштовні речі з дубенської скарбниці для оздоблення резиденцій, розташованих в інших містах, а також монети з червоного золота і діаманти для власних потреб. З “ласки” маршалка кн. Станіслава Любомирського в 1683 році було вибрано вибрано більшість діамантів, як і золоту медаль з портретом кн. К. К. Острозького, яка була предметом культу кн. Януша, краківського каштеляна.

У 1702 році у варшавській резиденції кн. Любомирського значилися хутра, одяг, перські та турецькі пояси, волоські шаблі, венецька кираса, перстень з діамантами та інші речі з дубенського “Реєстру”.

Коли військо Петра I, союзника короля Августа II, зайняло Дубно і замок у 1706 році, генерал Вейсбах, очікуючи приходу основних військ, знайшов чимало сховків зі скарбами в Дубенському замку. Про це йдеться у документі “Специфікація дубенських гармат, вилучених генералом Реном”. Тоді до Києва було вивезено значну кількість шабел, прапорів гусарських і панцерних хоругов, близько 90 пістолів і рушниць, щитів, старовинних жезлів, оздоблених золотом, сріблом і коштовним камінням. Крім того, з цехгаузу взято всі гармати, а з-поміж предметів мистецтва – Королевичів, прикрашених гербом Вазів, снопом – Самсонів, Вензиків – дар королеви

Бони Єремії батькові короля Міхала Вишневецького на пам'ять про розгром татарів і козаків; коломбрини з гербом кн. Острозьких, гармату з гербами кн. Острозьких і кн. Любомирських і т.п.

Спадкоємець Острозької ординації кн. Олександр Любомирський, сандомирський староста, здійснював спроби повернути забрані речі, про що свідчить запис перемовин з кн. Долгоруким, повноважним послом царя. Ординат просив віддати всю амуніцію і дубенські гармати, посилаючись на декларацію, складену в Жовкві при посольстві Речі Посполитої, підтверджену Люблінською радою, а також на те, що він не має перед царем жодної провини. Просив також повернути всі дубенські стада і отари, забрані генералом Реном, і зменшити контрибуцію для солдатів з Острозької ординації. Попри всі намагання повернути добро, ніхто нічого не повернув.

Існує ще один документ, не вписаний до "Реєстру", – рапорт О. Меншикова царю Петру I, який повідомляє, що: "... король швейський, будучи в Дубно, услышал приход московских войск так скоро, затревожась, побежал, что все тяжести бросил и двадцать восемь пушек медных... в Дубне в землю зарыл, о которых накрепко, под смертной казнью, запретил сказывать. Однако ж московская партия, отправлена от Полонного, оные пушки нашла...".

Цей документ вказує на те, що генерал Вейсбах міг знайти не лише гармати, приховані ординатом, а й шведські, залишені поспіхом.

Подальшу долю скарбів важко дослідити. Відомо лише, що в 1714 році кн. Любомирський забрав з Дубна чимало рухомості. Крім килимів, кінської зброї, сідел, шабель, оздоблених золотом з бурштинами, діамантами, смарагдами, сапфірами, бірюзою, звідти забрано ще чотири булави, позолочених і обсаджених коштовним камінням. Остання – з Оршанської слави – московська.

Сестра ордината, кн. Марія Любомирська, дружина Павла Сангушка, старовинні коштовності переробляла на сучасні і, розважаючись у 1715 році в Любліні, робила щедрі дарунки, які внесено до окремого реєстру. Серед обдарованих були: воєвода брацлавський, воєвода руський, коронний ловчий, дружина маршалка трибунальського, дружина володимирського підкоморія, орден св. Бригіди. Татарський посол тоді отримав діамантовий перстень, а король – золоту сільничку.

Ядвіга Яблонська, дружина волинського каштеляна, позичаючи в 1720 році ординату 20000 злотих, взяла під заставу букети з сапфірів і перлів неймовірної величини. Останній ординат, кн. Януш Сангушко, мусив би також "запустити руку" до скарбів, бо він постійно жив у Дубні, тримав численний двір, розважався музикою та чаркою, славився марнотратством і ніколи не займався справами ординації, яку роздарував рідним та друзям.

*«Реєстр скарбів замку князів Острозьких у Дубні, складений 1616 року» –
важливе джерело для вивчення історії міст Дубна та Острога*

Князь Костянтин Іванович Острозький – великий гетьман литовський,
першозбирач скарбів Дубенського замку.

Фрагмент гармати з гербом князів Острозьких. XVII ст.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

Передмова князя Тадеуша Любомирського завершується сумним висновком: “Разом із втратою величчі Речі Посполитої зникав блиск родів, звеличених нею”.

У першій половині XIX ст. кн. Юзеф Любомирський з сином Марцелієм, через картярські борги, довели Дубно до продажу. Княжу садибу Любомирських репрезентувала галерея і зали з виляючим оббиттям і некомплектними меблями. Князь Юзеф (син Марцелія Любомирського) зізнався, що вивіз таємно з замку до Відня кілька найкращих меблів, срібний столовий сервіз, коштовності і там продав. Всі інші родинні пам'ятки (меблі, портрети, ікони, бібліотеку) у 1869 році купила княгиня Бяратинська разом з замком. Лише частину тих предметів кн. Ядвіга Любомирська забрала до свого маєтку в Дермані.

Скарби Дубенського замку, недоторкані за життя князів Острозьких і Заславських, розпорошені наступними поколіннями, час-від-часу “проблискують” у різних куточках світу, як от славнозвісна золота медаль (портрет кн. Костянтина Острозького), – спочатку в Києво-Печерській лаврі, а потім – у російському Ермітажі.

Література

1. Aftanazi R. Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczypospolitej. – T.5. – Wrocław, 1994. – S. 108-110.
2. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Łitwy. – T.2. – Wilno, 1840. – S. 119.
3. Lubomirski J. Historja pewnej ruiny. Pamiętniki. – 1839-1871.
4. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929. – S. 273.
5. Lubomirski J. Regestra skarbcza książąt Ostrogski w Dubnie, spisane w roku 1616.
6. Regestra skarbcza ksazat Ostrogskich w Dubnie, spisane w roku 1616.
7. Сендульський А. Город Дубно // Волинские епархиальные ведомости. – 1877. – часть неоф. – № 14. – С. 598.

Карта Дубна 1671 року Ульріха фон Вердума

Відомо, що минувшина рідної землі цікавила та надихала М. В. Гоголя не менше, ніж її самобутній культурно-етнографічний потенціал. Талант письменника вміло малює сюжети, де історична достовірність загорнута в народну пам'ять, більше того, ця історія здатна проявити себе лише таким чином – через душу народу, як безпосереднього учасника історичного процесу. Майже одразу після глибокого стимулу реалізувати себе як історика, Гоголь відчув, розрив між живописними, живими картинами своєї уяви та академічним сухим раціоналізмом науки. Його приваблювала історія, яка могла б постати в будь-який момент, історія свисту куль, брязкоту шабель, іржання коней, козацького духу, що живе у цьому. Тому його твори, насичені, передусім художнім відчуттям минулого. Зокрема, це стосується повісті «Тарас Бульба», якою породжена для сучасних істориків і краєзнавців заманлива «пропозиція» відділити історичне від художнього. Питань, як завжди, багато, відповідей значно менше, та й підкріпити їх фактичним матеріалом не завжди вдається. Чи були у розпорядженні Миколи Васильовича історичні джерела про Дубно, коли твір «Тарас Бульба» визрівав у його голові, напевне сказати не можливо. Гоголь як історик залишається практично не вивченим, так само як і джерела, робота з якими передувала написанню цієї повісті та інших творів. В даній статті хотілося б ознайомити читачів з доволі цікавим та неоднозначним малюнком, своєрідною символічною картою м. Дубна, яку накинув мандрівник Ульріх фон Вердум у 1671 році. Не виключено, що пізніше це джерело могло потрапити в поле уваги письменника.

Передусім, слід сказати, що його важко назвати картою в повномірному значенні цього слова. Зрозуміло, що створення карти має за мету точне відтворення об'єкта, на який вона спрямована. Та не важко переконатися, що уявлення про критерії, за якими створювалася та чи інша карта, в різні часи суттєво відрізнялися. Проте, навіть зважаючи на її очевидний умовний характер, вона є оригінальним малюнком мандрівника Ульріха фон Вердума, і її потрібно розглядати як джерело до вивчення планувальної структури міста та для ідентифікації об'єктів, що на ній зображені, додаючи, що це на разі найстаріше відоме картографічне зображення міста Дубна.

Ульріх фон Вердум подорожував по Волині та Поділлі в 1670-1672 роках в ролі співробітника агента французького уряду абата де Польм'є (Ж. де Куртон). Під час поїздки Ульріх фон Вердум здійснив описи багатьох міст, які їм траплялося проїхати. В своєму «Щоденнику» він згадував ті події, які сам

спостерігав в тому чи іншому місті, значну увагу приділяючи опису місцевості, архітектури, звичаїв, традицій, минулому, характеризував правителя, іноді його дипломатію. При всьому цьому в деталі мандрівник не завжди заглиблювався.

Обставини і місце віднайдення карти залишаються до кінця не відомими. В нижньому лівому куті від руки зроблена латинською мовою примітка «Опис У. ф. Вердума 1671 року. Знайшов похилого віку отець Феніхель (Пеніхель) в 1959 р.». Вона була опублікована в 1966 році в Ізраїлі у книзі «Дубно», яка присвячена історії єврейського населення в місті і стосується євреїв, так як на ній позначені синагога та єврейський квартал. Копію з книги переслали в історико-культурний заповідник, але при цьому не додали жодних коментарів з самої книги, звісно, якщо вони там були. Всі підписи під картою перед публікацією було перекладено на іврит. Першопочатково вони були, очевидно, зроблені німецькою мовою, якою написаний і «Щоденник».

На карті присутні 16 позначень місцевості, архітектурних споруд та кварталів, які автор вважав за необхідне зробити для достатнього уявлення про тогочасне місто. Не виключено, що свій малюнок Ульріх фон Вердум зробив по-пам'яті і нашвидкоруч. До цієї думки схиляє не лише якість малюнку, а й присутнє розміщення всіх монументальних споруд у суттєво зміненому, а то й зміщеному вигляді. Очевидно, що такі просторові неточності були допущені свідомо. Ймовірно також, що, перебуваючи в Дубно, автор не бачив всіх монастирів, можливо, й інших споруд, а лише почув про них, про що згадує у «Щоденнику». Не виключено, що ним допущені і деякі помилки. Умовність зображення присутня всім спорудам. Для розуміння, що на карті знаходяться православні церкви, вони зображувалися з куполом і хрестом. Замок для простоти зображено чотирикутною спорудою з чотирма вежами, аби не вдаватися в складну геометрію обох бастіонів. Та ж сама умовність властива і всім іншим об'єктам на малюнку.

Планувальна структура міста прослідковується в поділі його житлової частини на квартали: єврейський разом із синагогою та християнський. Також карта створювалася із урахуванням сторін світу, про що свідчать відповідні позначення на ній.

Під номером 11 зображено католицький костел. Його співвідношення з синагогою вказує на теперішнє розташування костелу Яна Непомука, а саме в північному кінці вулиці Кирила і Мефодія. Будівництво костелу було завершено в 1830 році. До того часу існував дерев'яний костел, про який відомо дуже мало. Деякі відомості про цю споруду віднайдені В. Д. Гупало в архівах Польщі і опубліковані в альманасі «Над рікою Іквою» [1, 122-124]. Аналізуючи джерела, дослідниця вказує, що Януш Острозький, запросивши бернардинських ченців до Дубна, тимчасово поселив їх біля замкової каплиці (ймовірно, це був будинок неподалік замку). На місці будинку, де

Карта Дубна 1671 року Ульріха фон Вердума

жили ченці, вже після освячення бернардинського комплексу, було споруджено дерев'яний костел. Заповіт Барбари Зайковської з 1656 року містить згадку про пожертву на побудову фарного костелу у Дубні, який мав уже тоді присвячуватися Яну Непомуку. Інші відомості, які віднайдено у рукописних книгах візитацій за XVIII-XIX ст., датують перші фундації на будівництво костелу початком XVII ст. Отже, на карті бачимо умовне зображення саме цього костелу.

Під номером 7 – синагога, місце якої залишилося незмінним з XVI ст. Під номером 15 позначено монастирський комплекс Бернардинів, освячений в 1658 р.

Під номером 13 – православна церква, яку слід ототожнювати з дерев'яною церквою Св. Миколи, що збудована в 1640 р. [7, 873], і відремонтована за Павла Сангушка у 1742 р. [2, 108]. М. Теодорович писав: "В Дубенському соборі знаходиться древня ікона святителя Миколая, перенесена кн. Костянтином Костянтиновичем Острозьким в собор з його замкової церкви. Перед нею молилися сам князь і його пращури". Зазначимо, що кн. Острозький помер у 1608 р., а це означає, що Миколаївська церква у Дубні існувала задовго до датування дослідника. Знаходилася вона в теперішньому дворі п'ятиповерхівки по вул. Данила Галицького, навпроти готелю.

Згадуючи два монастирі – кам'яний чоловічий та дерев'яний жіночий, автор називає їх руськими. Відомо, що всі монастирі в м. Дубні стали уніатськими в 1630 та 1631 роках. Але робити на цьому акцент автор не вважає за потрібне. Словом «руські» він таким чином означає українські монастирі. Так само мандрівник називає Львів «руським», коли описує це місто [6, 114]. Щодо церков, то їх згадується чотири. Ймовірно, що автор включає в цю кількість і ті церкви, що існували при монастирях. На карті підписано три православні церкви, та один «Будинок руських черниць». Останній слід ототожнити з Підборецьким монастирем, так як це був єдиний жіночий монастир, спочатку православний, а згодом уніатський, розміщений «по той бік озера – дерев'яний монастир із руськими черницями». Хоча на карті він зображений неподалік мосту через Ікву. На час перебування фон Вердума можна говорити про наявність у місті двох церков: Миколаївської та Іллінської («когда и кем построена не известно. Деревянная с такой же колокольнею, крепка и вместительна, утварью достаточна») [7, 876]. Три церкви існували лише при монастирях: Чесного Хреста, Спасо-Преображенського, Свято-Вознесенського (Підборецького). Отже, швидше за все, автор не ставив собі за мету з точністю подавати кількість «руських» церков та монастирів. І тут виявляється розбіжність між його малюнком, рядками із «Щоденника» та історичними відомостями.

В другій половині XVII ст. існував і встиг стати відомою духовною твердиною Спасо-Преображенський монастир. Можливо, з його обителлю слід співставити церкву, що зображена поруч в'їзної (Луцької) брами, так би мовити, за межами міста, оскільки, ні раніше, ні пізніше, розміщення православної церкви на території Забрам'я не відомо. Причиною такого перенесення могло б бути те, що автор малюнка не намагається дотримуватися всіх географічних особливостей розміщення споруд, але показати їх вважає за доцільне, тому і виносить їх на зручні йому місця. Також це стосується зображення церкви на північ від костелу Яна Непомука. Бажаючи вмістити її в площину свого малюнка, автор переніс її поближче. Ймовірно, це зображення може належати церкві монастиря Чесного Хреста, що знаходився на північ від міста. На разі, не є можливим впевнено стверджувати, що то за монастир, розташування якого в тексті «Щоденника» вказується наступним чином: «Поza містом, на березі озера височіє монастир для руських ченців, збудований з каменю» [4, 80]. Можна лише гадати, чи це монастир Чесного Хреста, чи Спасо-Преображенський.

Прямокутна споруда з чотирма круглими прибудовами по кутах, схожими на вежі, позначена на карті як Старий замок. В дійсності відомо, що він знаходився на місці колишнього давньоруського городища на території теперішнього РЕСу, і відбудований Федором Острозьким в першій половині XV ст. Був він невеликий, з земляними валами, дубовим частоколом по периметру, дерев'яними вартовими вежами. Є припущення, що коли готувалася бастионна перебудова замку, один з бастионів мав охопити територію Старого замку [5, 125-126]. В описі ця споруда не згадується зовсім. Не виключено, що в момент перебування мандрівника, можна було бачити залишки цієї споруди. Вважаючи її доволі значущою, фон Вердум схематично показав на карті, правда, перемістивши на помітне місце.

Поруч Старого замку під номером 6 – зображення ратуші, яка відома з XVI ст. і була адміністративним центром міського життя, де засідала рада.

Позначений під номером 10 Італійський портик викликає чимало запитань. Його зображення показує, що на північ від замку була якась довга споруда з колонадою. Історично відомий архітектурний відповідник цій споруді – кляштор Кармеліток. Саме портик з рядом колон робить його виразним. Проте поруч відсутнє зображення костелу, який був змурований найраніше з усього монастирського комплексу і датований 1630 роком. Сам монастир був заснований в 1660 році Анастасією Чернецькою чи в 1702 році княгинею Теофілією Любомирською. І. Лозов'юк згадує 1686 рік, як дату будівництва монастирського корпусу. Далі він пише, що корпус, де було розміщено згодом монастир, міг бути змурований і раніше [3, 10-11]. Тобто, закономірно припустити, що у час перебування Ульріха фон Вердума монастир ще не

Карта Дубна 1671 року Ульріха фон Вердума

функціонував, але існувала споруда, яка стала для нього основою. Саме вона і запам'яталася мандрівнику. Найбільш ймовірно, що він бачив цю споруду здалека, про що і пише: «зліва (від замку), якщо йти під гору, височить також італійська будівля, на зразок галереї, у якій є житлові кімнати» Від когось із місцевих жителів мандрівник довідався, про житлові кімнати, але не про монастир. Таким чином, можна стверджувати, що монастир Кармеліток не існував в час перебування фон Вердума, тобто у 1671 році.

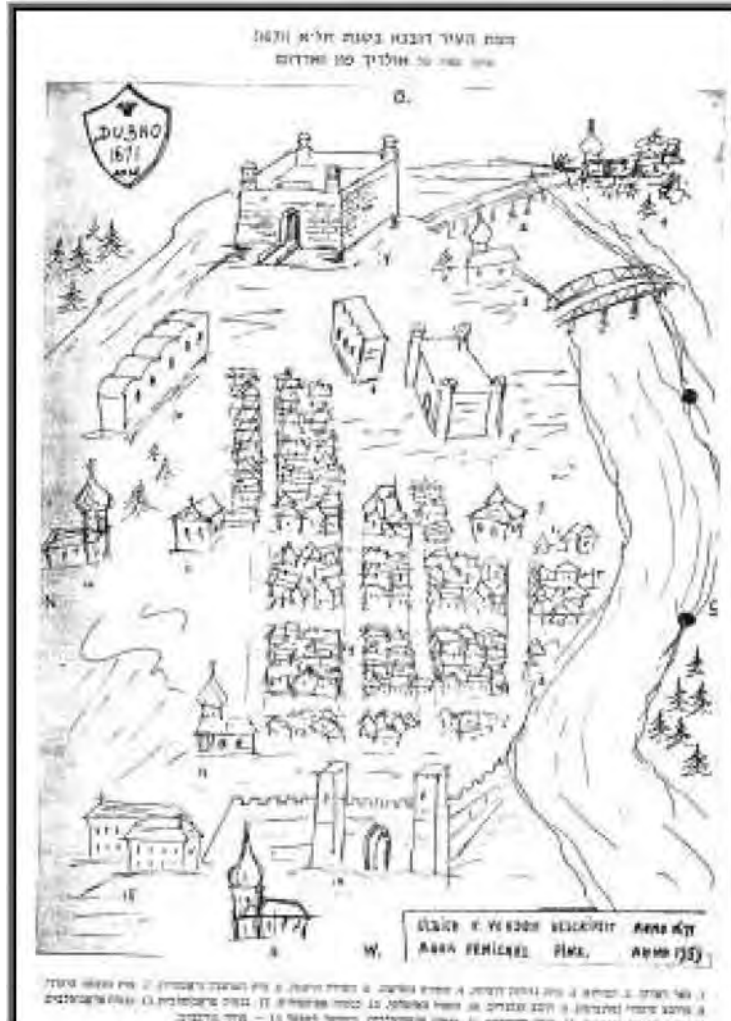
В правому верхньому куті малюнок зображене село. В його напрямку від замку веде дерев'яний міст через ріку. Село, на карті перекладене як Родкі, слід ототожнювати з Рачином. Про греблю, що зв'язувала це село та міст, що вів до самої греблі, згадується в тексті «Щоденника». «З замку довгою греблею йде дорога через болота й озера до села Рачина, що на березі ставу. З міста до тієї самої греблі веде довгий дерев'яний міст, який тягнеться справа від замку й до того села». [4, 80] Ця гребля частково присутня на карті Прохазки початку ХІХ ст. Можливо, вона не доходила до самого села, але дозволяла подолати заболочену місцевість. В селі присутнє зображення церкви, яке, скоріше за все, зроблене для його ідентифікації. Бо в дійсності відомості про побудову в Рачині церкви відносяться до ХІХ ст. Інший міст, зображений на карті через Ікву, спрямовується у сторону передмістя Сурмичі.

На закінчення слід сказати, що серед усієї кількості волино-подільських міст, які відвідав Ульріх фон Вердум, їхні плани чи схеми не відомі. Однак не виключено, що ці зображення містяться в повному примірнику його «Щоденника», який зберігається у Німеччині. Обсяг твору перевищує п'ятсот сторінок, а повна назва: «Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське». Те, що малюнок карти Дубна 1671 року став відомий, можна вважати щасливою випадковістю, яка подарувала ще одну важливу частину мозаїки для історичної реконструкції пізньосередньовічного міста.

Література

1. Гупало В.Д. Середньовічний цвинтар при костелі св. Андрія у Дубні // Над рікою Іквою. – Дубно, 2007.
2. Гупало В.Д. Історія монастиря оо. Бернардинів у Дубні на Волині // Магдебурзьке право. – Дубно, 2007.
3. Лозов'юк І.Д. Давні Дубенські монастирі. – Дубно, 1994.
4. Пшеничний М. Дубно середньовічне (очима іноземця) // Над рікою Іквою. – Дубно, 2007.
5. Ричков П.А. Дорогами Южной Ровенщины. – М., 1989.
6. Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
7. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии. – Т. II. – Почаев, 1889.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

Підписи до карти Дубна (1671 р.) з книги Ульріха фон Вердума.

1. Село Родки (Рачин).
2. Річка Мільва (Іква).
3. Будинок руських черниць.
4. Новий замок.
5. Старий замок.
6. Ратуша.
7. Синагога.
8. Єврейський квартал.
9. Християнський квартал.
10. Італійський портик.
11. Римо-католицький костел.
12. Православна церква.
13. Православна церква.
14. Брама, Забрам'я.
15. Бернардинський монастир.
16. Православна церква.

**Ікона св. Миколи середини XVIII ст.
з волинських земель**

У збірці Національного музею народної архітектури і побуту у Києві зберігається кілька ікон св. Миколи XVII–XVIII ст., які походять з волинських земель. Ікона святителя середини XVIII ст. з села Переброди, що на Рівненщині, з огляду на особливості іконографії та образності, найбільш цікава.

В центрі ікони змальовано св. Миколу на повен зріст у фронтальній поставі; форми обличчя вирішуються без детального опрацювання форм і підкреслення об'ємів. У лівій руці святий тримає Євангеліє, а правою благословляє. Святитель змальований у повному єпископському облаченні з митрою на голові; білий підризник, з тонкої тканини, по краю оздоблений геометричним візерунком, що імітує простий орнамент вишивки. Об'ємна зеленувата філонь з цупкої тканини оточує фігуру святителя на зразок дзвону. Омофор, палиця і нарукавники схожі за орнаментикою та кольором оздоблення: широка, орнаментована невеличкими хрестиками і простим орнаментом, стрічка омофору закінчується китичками, поверх філоні зображена ромбовидна палиця, орнаментована по центру хрестом та ідентичними, як і на омофорі, орнаментом і китичками, нарукавники також з хрестиками. Не зважаючи на дещо спрощене виконання твору загалом, художник ретельно вимальовує священниче облачення св. Миколи і, при цьому, дуже переконливо передає якості і різновиди його тканин.

Облачення духівництва, що було визначене ще на зорі прийняття християнства, від часів Київської Русі і упродовж віків змінювались щонайменше. Починаючи з часу становлення християнської іконографії, його відтворюють дуже ретельно й детально, у точній відповідності до сану зображуваної особи. Майстра цікавить якість тканини, крій облачення і його орнаментування, тобто уся правда його канонічного складу. Проте, і це зрозуміло, облачення цікавить художника не саме по собі, а лише як засіб досягнення життєвої правди, краси і виразності твору.

Невелике Євангеліє, яке святий тримає в лівій, також змальоване надзвичайно реалістично – дуже просто оформлена чорна кришка книги, з оздоблюючою білою вставкою у вигляді овалу з хрестом посередині, доволі точно відтворює вигляд тогочасних кодексів.

Колорит ікони монохромний, він складається з кількох відтінків зеленого з незначним доданням коричневої фарби. Складки фелони передані рівними паралельно нанесеними темними лініями.

Майстер твору, не зважаючи на брак професійності, досяг виразності і переконливості у передачі форм. Досліджувана ікона св. Миколи належить до народного напрямку живопису з притаманним цьому колу творів лаконізмом колориту та площинним вирішенням форм. Разом з тим, ряд ознак виказують руку доволі вправного майстра-ремісника, у творчій манері якого виявляються риси професійного малярства – виважена композиційна побудова ікони, пропорційність постаті святого.

Ікона св. Миколи з Перебродів – один з небагатьох датованих творів XVIII ст. з фондової збірки Музею. На іконі був втрачений під час реставрації надпис із зазначенням дати виконання – 1745 рік.

Уся площина ікони зайнята зображеннями: обабіч німбу святителя змальоване “Нікейського чудо” – повнофігурні зображення Спасителя з Євангелієм і Богородиці з омофором, що возсідають на сикментах небес. Такі повнофігурні зображення Ісуса Христа та Марії на іконах святителя унікальні як для українського, так і для усього східнохристиянського мистецтва.

Традиційно вважається, що зазначені зображення вказують на події Першого Вселенського Собору християнської церкви (325 р.), який отримав назву, за місцем його проведення – “Перший Нікейський собор”, звідси й назва події – “Нікейське чудо”. Іконографічна традиція змальовувати образи Христа і Богородиці в іконах святителя, виникла у Візантії, оскільки їх зображення зустрічаються на візантійських пам'ятках уже з XI ст. Про змалювання Ісуса і Марії на більш ранніх творах існують письмові свідчення: укладач однієї з найдавніших візантійських редакцій житія св. Миколи – св. Мефодій, патріарх Константинопольський, в середині IX ст. зазначав, що зображення Ісуса Христа і Богородиці обабіч німба св. Миколи змальовувалися на іконах святителя з давніх часів [8, 309–311].

На візантійській мозаїчній іконі св. Миколи кінця XI ст. з монастиря св. Йоана Богослова, що на острові Патмос, зображено святителя на повний зріст, а обабіч його німба – Христа і Богородицю [1, 18]. Раннє зображення “Нікейського чуда” існує також у фресках XII ст. церкви св. Миколи Косніці (Косніцес) в Касторії [10, 29]. Найдавніше зображення Ісуса і Марії у житійному творі бачимо на іконі святителя першої половини XIII ст. з монастиря св. Катерини на Синаї [10, 29].

На зазначених пам'ятках представлені поясні зображення Христа і Марії у класичному іконографічному варіанті так, як їх будуть змальовувати упродовж століть потому – Спаситель протягує святому Євангеліє, а Богородиця подає омофор.

Рідкісні ростові зображення Христа і Богоматері змальовані в композиції “Нікейського чуда” на іконі “Св. Микола в житті” (біля 1300 р.)

з Какопетрії на Кіпрі [9, 307] та на іконі “Св. Миколи Липного” майстра Алекси Петрова (1294 р.) з церкви Миколи на Липні поблизу Новгорода [7, 81–105].

Агіографія святителя, подає кілька описів подій, які можна розглядати у якості текстової основи іконографічного варіанту ікон св. Миколи із зображеннями Ісуса Христа і Богородиці. Житіє IX століття пов’язує його з видінням, яке було св. Миколі незадовго до його поставлення на престол митрополії Мір Лікійських [3, 44–45; 5, 67–69].

Автор неканонічного (некнижного) житія святого вказує на драматичні події Нікейського Собору і видіння, яке було кільком святим отцям – учасникам Собору. Давній переказ про участь св. Миколи у першому Вселенському Соборі в 325 р., визнаний і прийнятий християнською церквою як її святе передання [4, 453–459].

Очевидно, обидва пояснення не виключають одне одного, навпаки, між ними існує тісний семантичний зв’язок. Можна припустити, що художники, змальовуючи на іконах св. Миколи Ісуса Христа і Богородицю, зображували не перше чи друге їх з’явлення, а саму ідею божественного маєстату, як уособлення тієї духовної благодаті, що була дарована святителю.

У давньоруському ікономалярстві зображення Ісуса Христа і Богородиці обабіч німбу св. Миколи має дуже давню традицію. “Нікейське чудо” було на нині втраченій чудотворній іконі “Миколи Мокрого” з Софіївського Собору і є на вище згаданій новгородській іконі св. Миколи майстра Алекси Петрова 1294 р., іконографію якої мистецтвознавці пов’язують з романськими впливами.

Особливу роль у поширенні зображень “Нікейського чуда”, ймовірно, відіграла київська ікона “Миколи Мокрого”, яка слугувала взірцем для багатьох давньоруських пам’яток, оскільки з давніх часів мала статус чудотворної святині, з неї часто робили списки, що сприяло поширенню цього іконографічного різновиду на усіх обширах давньоруської держави.

На волинській іконі св. Миколи XVIII ст. крупна постать святителя наближена до краю іконої дошки, що надає монументальності зображенню. Завдяки цьому виникає відчуття, що постать святого втиснута у затісну для неї іконну раму. Загалом, твір наповнений зображеннями як у верхній, так і в нижній частині іконного простору.

Ікони св. Миколи, на яких змальовується не цикл житійних клейм, а лише кілька сюжетів життя святителя – доволі рідкісні для українського малярства. Зазначена іконографічна традиція була більш поширена у римокатолицькому мистецтві. Українські малярі, майстерно використовували цю оригінальну іконографічну схему, попередньо піддавши її суттєвому переосмисленню. У такий спосіб розміщено житійні сцени святителя на

іконі “Св. Миколи” XV ст. із с. Бінчарова (Бінцарева) зі збірки Музею у Новому Сончі (Польща) [6, 286], на двох пам'ятках з Національного музею у Львові – іконі святителя другої половини XV ст. з церкви Воздвиження Чесного Хреста с. Здвижень (Лісько, тепер Польща) [2, 38] та ікона “Св. Миколи” другої половини XVI ст. з церкви Йоана Хрестителя у Підбужі, а також на іконі святого другої половини XVI ст. з с. Вереміня (Веремень) на Лемківщині (Історичний музей, Сянок).

Як правило, в таких пам'ятках святитель представлений на повний зріст, а обабіч його фігури, внизу на рівні позему, змальовуються котрісь з діянь св. Миколи: на іконі святителя кін. XV – початку XVI ст. зі Здвижень (Лісько, тепер Польща) – житійні сюжети “Покладення Миколи у труну” та “Микола рятує мореплавців”, на іконі св. Миколи II пол. XVI ст. з Підбужжя – “Чудо врятування потопаючого Дмитрія” та “Чудо врятування корабельників” – обидва сюжети репрезентують святого як рятівника потопаючих на водах, і це єдиний відомий нам приклад тематичного підбору зображень у такого типу іконах святителя.

Св. Микола на іконах з с. Бінчарової та с. Здвижень тримає на долоні розкриті Євангеліє, а на іконі з Підбужжя зображений із закритим кодексом. На пам'ятках з с. Бінчарової та з Підбужжя подаються “морські” діяння святого – “Врятування Димитрія з дна морського” та “Врятування мореплавців від потоплення”. На іконі з с. Здвижень – клеймо “Поховання св. Миколи” і “Врятування мореплавців від потоплення”.

І хоча ікон св. Миколи з двома житійними сценами на поземі збереглося мало, можна припустити, що існувала традиція змальовувати у цих рідкісних для українського малярства композиціях образи Христа і Богородиці, оскільки вони присутні на усіх відомих нам творах цього іконографічного різновиду. Мабуть, таким чином художники врівноважували композицію твору у її нижній і горішній зоні та, до того ж, поглиблювали образну семантику ікони.

У нижній частині досліджуваної ікони, на поземі, праворуч – змальовано високий храм зі системою перекриттів численними заломами над центральним нефом, ліворуч – будову з великим загатованим вікном, за яким видніються силуети двох постатей. Можна припустити, що це зображення змальовує прославлене діяння святого “Чудо про стратилатів царя Костянтина”.

Зображення лише архітектурних споруд у нижній частині твору, без житійних сцен, як і на волинській пам'ятці, бачимо на іконі св. Миколи другої половини XVII ст. з церкви Вознесіння Господнього у с. Пацікові Івано-Франківської області [2, 132]. Схоже як на досліджуваному творі, вирішено храмову архітектуру ще на одній іконі святого другої половини

Ікона св. Миколи середини XVIII ст. з волинських земель

XVII ст. з церкви св. Миколи в Адамівці (передмістя Бережан) Тернопільської області [2, 134]. Проте на іконі з Адамівки на тлі будівель зображені дві житійні сцени, разом з тим, на ній присутнє “Нікейське чудо”, що зближує обидві пам’ятки.

Спостереження над групою ікон св. Миколи XVII – XVIII ст. із західноукраїнських земель свідчать про стійкість іконографічних традицій та, разом з тим, демонструють подальші образно-художні зміни, що складаються в ікономалярстві від середини XVII ст. У зазначений період композиційно-структурна та образно-іконографічна побудова ікон св. Миколи з житійними клеймами суттєво змінюється, відходить від канонічного зразка попередніх століть, клейма втрачають свою знаково-символічну суть, набуваючи усе більшої розповідності, і у подальшому, замість зображення житійних діянь, зводяться до відтворення храмової архітектури.

Література

1. Банк А. В. Прикладное искусство Византии IX – XII вв. – М., 1978.
2. Гелитович М. Святий Миколай з житієм. Ікони XV – XVIII ст. Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів, 2008.
3. Житие и чудеса святителя и чудотворца Николая. По рукописи Макарьевских Четых-Миней / Изд. Археографической комиссии. – М., 1901.
4. Ключевский В. О. Древнерусские жития святых, как исторический источник. – М., 1871.
5. Леонид, архим. Житие и чудеса св. Николая Мирликийского и похвала ему. Исследование двух памятников древней русской письменности XI века // Памятники древней письменности и искусства. – Вып. 34. – СПб., 1881.
6. Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис Західної України XII – XV ст. – Львів, 2005.
7. Смирнова Э. С. Икона Николы 1294 года мастера Алексы Петрова // Древнерусское искусство. Зарубежные связи. М., 1975.
8. Anrih G. Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche. Texte und Untersuchungen – Bd. II. – Leipzig – Berlin, 1917. Г. Анріх зазначає, що натяк на існування “нікейського чуда” міститься в одній зі збірок найдавніших агіографічних творів, так званій Vita Compilata, укладеній між 860-965 pp.
9. Garrison E. B. Italian Romanesque Panel Painting. An Illustrated Index. – Florence, 1949.
10. Shevchenko N. The life of saint Nicholas in Byzantine art. – Torino, 1983.

Історія села Лисин Демидівського району Рівненської області

Рівненщина – перлина Волині, благословенний край, на теренах якого протягом багатьох століть проживали представники різних народів та релігійних конфесій. Рівненська область багата на пам'ятки археології та архітектури, оглянути які б було цікаво не лише місцевим мешканцям, а й громадянам інших держав. Адже протягом віків на Рівненщині проживали не лише українці, а й поляки, росіяни, чехи та інші національності, які збагачували своїми традиціями культуру краю. Але історія окремих населених пунктів цього регіону не є ще достатньо дослідженою сьогодні, багато цікавих фактів втрачено, забуто з плином часу. Особливо це стосується історії маленьких сіл. На жаль, така тенденція спостерігається по всій Україні. Прикро, адже якби місцеві мешканці більше знали про свої населенні пункти, вони б могли б гордитись історією своєї Батьківщини, і може, в деяких випадках більше б цінували надбання предків, знаючи, на якій благословенній землі живуть.

Одним із таких невеликих сіл є Лисин Демидівського району на Рівненщині області. Територія села – 5338 тис. кв. м. Населення, за неофіційними даними, нараховує до 200 осіб. Під впливом урбанізаційних процесів молодь села виїжджає до найближчих міст Луцька і Рівного шукати кращу долю, повертаючись до рідних місць лише погостювати на свята. Може б, літопис цього села склався по іншому, якби не ряд подій в нашій історії, який сприяв його повільному занепаду.

Офіційна згадка в документах про час заснування села Лисин невідома. Тому варто спершу повернутися до його назви. Немає однієї переконливої версії походження топоніму Лисин. Існують дві точки зору. Першою, і, напевно, на думку місцевих жителів найправдивішою, є така. Географічно склалося, що село розташоване на підвищенні біля р. Стир, тобто на гірці. Отже, коли перші місцеві жителі прийшли освоювати територію для майбутнього села, то навколо скрізь був ліс, і тільки там, де сьогодні село, була „лиса гора”, придатна для будівництва жител, тому люди тут і оселились. Інша версія пов'язує назву з тим, що в місцевості було багато лисів. Але все ж таки більшість схиляється до першої версії. Можливо, існують й інші, невідомі нам, історії походження топоніму.

На території села люди почали селитися ще в давню епоху. Це підтверджують поодинокі знахідки виробів із кременю місцевими мешканцями на берегах р. Стир, що протікає біля села. Далі припущень справа не йде, адже досі ніхто не проводив тут археологічних розкопок.

Історія села Лисин Демидівського району Рівненської області

Хоча сьогодні Лисин є одним із найменших сіл в окрузі, так було не завжди. В польських джерелах місцевість Лисин згадується вперше в XVI ст. Відомо, що протягом перебування села в складі Речі Посполитої ним володіло кілька шляхетських родів. На протязі XVI- XVIII ст. село було в складі земель таких родин, як Гашинські, Гулевичі, Древньовські, Хрущовські та Лещинські.

Відомо, що в першій половині XVII ст. Лисин був одним із осередків аріанства. У XVI столітті землі нашого краю стають місцем розповсюдження найрадикальнішої реформаторської течії християнства – аріанства [1]. Аріан заперечували церковне вчення про Трійцю. В Україні серед 120 реформаційних громад більшість були аріанські. Діяли вони переважно на Волині. Аріанство тоді було популярним серед представників шляхти. В польській літературі під 1644 р. в Лисині згадується існування храму і оборонного замку аріан, який не зберігся дотепер. В той час в Лисині перебував відомий польський філософ і теолог, ідеолог аріанства Анджей Вішовати (1607-1678), автор 62 праць з теології. В другій половині XVII ст. аріанство як віра було заборонене на теренах Речі Посполитої, а його представники зазнали утисків з боку влади. В 1658 р. сейм видав указ, згідно з яким усі аріани за два роки мали продати своє майно і виїхати з Польщі. В цей час осередок аріанства в Лисині занепадав назавжди. Замок був знищений разом із храмом аріан, імовірно, католиками, як і в інших містах і селах Речі Посполитої.

Відомо, що після знищення аріанського храму на його місці польська шляхта, збудувала дерев'яний католицький костел. Фундаторами святині стали шляхтичі Древньовські. В XVII ст. Лисин був оборонним пунктом; тут проживав чернігівський хорунжий Гулевич.

В 1777 р. в Лисині була створена католицька парафія, яка була названа в честь Преображення Господнього („Przemienienia Pańskiego”). Цій парафії підпорядковувалися такі навколишні села: Хрінники, Чорна Лоза (Руденька), Домрова, Демидівка (Ленчно), Дубляни, Глибока Долина, Ільпінки, Каролінка, Кисилин, Княгинин, Куці Вовковийські, Лішня, Лопавши, Маріанка, Мьодушув, Новина, Охматків, Пасіка, Перекалі, Полянівка, Рогожно, Рудка, Сілановіца, Шостий Квартал, Толпизин. Всього прихожан було 919 осіб.

Із появою парафії виникла потреба в будівництві нового більшого костелу, який би міг вмістити всіх вірян із навколишніх сіл. В 1792 р. старий костел, імовірно, розібрали, і розпочалося будівництво нового мурованого храму. Активну участь в будівництві брали тодішній ксьондз Станіслав Карпович, парафіянин Станіслав Якубовський, військові: із Княгинина – Антоній Мосаковський, з Ільпінки – Єжи Стрильницький.

Лисинська парафія поширювала свої повноваження на села, які відносилися до складу трьох гмін з центрами в населених пунктах – Боремель, Княгинин, Теслугів тодішнього Дубенського повіту.

Перша служба в новому костелі відправилася 6 серпня 1800 р. За описом, костел мав чотирикутну форму, був не досить великим, фасад мав пірамідальну форму і був трішки вищим за дах. Храм був побудований в стилі ампір. Це було не випадково, адже саме в цей час класичний стиль змінюється на ампір – стиль «імперський»; він був характерною рисою доби Наполеона I Бонапарта. Існують також відомості про те, що в Лисинському костелі знаходилася цінна ікона з образом Ісуса, авторами якої були художники італійської школи. Ця пам'ятка мистецтва була подарована костелу генералом польської армії Вінценті Шептицьким, який свого часу отримав її з рук Наполеона I Бонапарта після закінчення Італійської кампанії за вірну службу. Ікона веде своє походження з галереї князів Д'Есте. Крім того, окрасою католицького костелу в с. Лисині були кілька прекрасних риз і кап, виготовлених із случьких пасів та дорогіших тканин. Костел і справді був оздоблений за всіма вимогами імператорського стилю. Зовні костел був білого кольору, а навколо було багато квітів.

В костелі було кілька основних свят, на які приходила велика кількість віруючих. Кожного року в Лисині 6 грудня відбувався масовий відпуст, встановлений для костелу самим папою римським Клементом XIII. В католицькому відпуст – це прощення кари за гріхи, які скоїла людина.

Відомі імена ксьондзів XIX ст.: Антоній Йонас, Вінценті Калькус, Корнелій Рутковський. Серед польських шляхетських родів, які проживали на території села варто назвати роди Втожецьких, Рутковських, Стасєвичів.

В 1800 р. село Лисин перейшло в спадок від роду Древньовських до роду Хрущовських. На початок XIX ст. в Лисині нараховувалося 46 будинків, 268 мешканців, з них 46 були католиками. В 1840 р. в селі була побудована православна церква; значні кошти для її будівництва надав ксьондз Домінік Завадський разом з католицькою громадою, це було зроблено з метою врятування свого костелу від передачі в майбутньому православним.

В 1923 р. адміністратором парафії в Лисині, яка відносилася до Дубенського деканату Луцької дієцезії, був Францішек Топольський. В 1938 році Лисинська парафія нараховувала 950 вірних. В липні 1943 року костел був спалений воїнами УПА разом з відомою іконою. По війні мури костелу були розібрані місцевими жителями. Сьогодні на території кладовища є надгробки на польській і чеській мові. До речі, перед початком Другої світової війни на території села проживало кілька чеських родин. Православна церква була знищена радянською владою, але в 90-х XX ст. по старих мурах була відбудована коштами місцевих жителів. Тому, не зважаючи на те, що сьогодні в Лисині немає своєї школи, пошти, базару, в лисинчаків є свій храм. Адже протягом століть в цій місцевості зосереджувалися осередки різних конфесій.

Створення виробництва «білого золота» на Волині в кінці XVIII – на початку XX століття

Волинь здавна вважалася на Правобрежній Україні одним із центрів виробництва художнього скла. Сучасна (як на той час) технологія його виготовлення поширилася у пізньому середньовіччі з теренів Німеччини та Богемії південними і північними схилами Татр завдяки німецьким і чеським майстрам, які осідали на території Правобережжя. Ці майстри несли із собою західноєвропейські традиції щодо технології та прийомів при виготовленні художніх скляних виробів, які засвоювалися давньоруськими склярами¹. Особливого поширення в XIV-XVII століттях набуло на Волині лісове гутництво.

Західноєвропейські традиції були також характерними і при виникненні на Волині підприємств, що спеціалізувалися на виготовленні для широкого вжитку виробів із тонкої кераміки: майоліки, фаянсу (слово походить від назви італійського міста Фаєнца, одного із відомих центрів керамічного виробництва – В.В.), фарфору (інша відома назва – порцеляна, що походить від німецького слова *das Porzellan* – В.В.) та напівфарфору. Хоча в 1744 році в Санкт-Петербурзі був заснований перший в Російській імперії державний фарфоровий завод (нині імені М.В. Ломоносова), а через три роки російський умілець Д.І. Виноградов відкрив власний спосіб отримання твердого фарфору із вітчизняної сировини, нова галузь легкої промисловості, що зародилася на Правобережжі України, мала свій власний шлях, відмінний від російського; цей шлях був зорієнтований на Німеччину, Францію і Богемію.

Внаслідок віднайдення у краї, зокрема в басейні річечки Корчик, притоки Случі, покладів якісних каолінових, бентонітових і пегматитових глин, наявності великих запасів промислового піску, польового шпату та інших необхідних мінералів, багатий місцевий землевласник і поціновувач «білого золота» князь Юзеф Чарторийський створив 1784 року у своїй вотчині містечку Корець поблизу Новограда-Волинського першу на території сучасної України порцелянову мануфактуру. Щоправда, на ній спершу випускали вироби з фаянсу, виготовлення якого було більш простим. За рік до цього князь відвідав німецькі міста Берлін і Майсен, побував у Франції та Варшаві, де ознайомився з практикою організації подібних підприємств. Така увага князя до німецької порцеляни пояснювалася тим, що запатентоване в січні 1710 року у Дрездені саксонським курфюрстом відкриття алхіміка Фрідріха Бьоттгера не тільки започаткувало будівництво

в місті Майсен відомої мануфактури з виробництва німецького «білого золота», але й сприяло його подальшому поширенню на теренах інших країн Центральної і Східної Європи.

Через деякий час вироби з порцеляни та фаянсу стали також популярними не лише серед багатих прошарків населення Польщі і Росії, але й серед тих, хто мав середні статки. Краса ошатних скульптур і різних предметів, легкість та гігієнічність відносно недорогого посуду обумовили переможну ходу фарфоро-фаянсової продукції територією Центральної та Східної Європи і обіцяли власникам заводів значні прибутки. Все це стало причиною укладення Юзефом Чарторийським 1783 року тривалої угоди про будівництво відповідної мануфактури з французькими фахівцями німецького походження братами Францом і Міхаелем де Мезер, яких він невдовзі перевіз у Корець. Обидва брати були досить відомі у Франції та Німеччині як досвідчені спеціалісти в галузі технології виробництва фарфору і фаянсу. (Своїм отриманням дворянства брати Мезер завдячують також старанням впливового князя з Волині. – В.В.) Тоді ж Юзефом Чарторийським було утворено акціонерне товариство, що розпочало акумулювати кошти на спорудження нового підприємства у передмісті Корця, відомого як урочище Юзефін. Першим директором цього підприємства став Франц де Мезер.

З 1784 році корецька мануфактура розпочала випуск фаянсових виробів. У деяких документах, які залишилися після Франца де Мезера, згадується, що порівняно недорого і гарна фаянсова продукція з Корця, на якій працювало близько 300 майстрів та підсобних робітників, користувалася попитом від Москви до Валахії². Вказану дату – 1784 рік – слід вважати початком зародження на території України фарфоро-фаянсової промисловості.

З 1784 по 1887 рік акціонерне товариство випустило значну частину акцій; 22 з них було продано по 1000 злотих кожна. 7 акцій знайшли свого володаря в особі Міхаеля де Мезера, 3 акції потрапили до Констанції Гольц, доньки місцевого лікаря німецького походження, одну придбав німецький банкір із Варшави Карл Шульц. (Вочевидь, його банк кредитував у певній мірі будівництво корецької мануфактури. – В.В.)

Під керівництвом Франца де Мезера у 1789 році було споруджено дві нові будівлі; кількість зайнятих на підприємстві невдовзі зросла до майже 1000 чоловік. Францу де Мезеру вдалося отримати у 1790 році перші на Волині, як і загалом на території сучасної України, порцелянові вироби³.

З 1792 по 1794 рр. на Правобережжі активно працювала велика група офіцерів Генерального штабу царської армії, які здійснювали опис нових територій Південно-Західного краю, приєднаних до Росії. Вони ретельно

*Створення виробництва «білого золота» на Волині
в кінці XVIII – на початку XX століття*

обстежили місцевісць вздовж річки Случ та її приток і дали позитивну оцінку щодо наявності великих запасів у басейні ріки каолінових, бентонітових та пегматитових глин, промислового піску, польового шпату, інших мінералів, потрібних для виробництва «білого золота» – порцеляни, а також фаянсу, побутового і художнього скла. Ними була вказана потужність корецької порцелянової мануфактури і відзначена якість її виробів.

З поразкою повстання поляків у 1794 році проти царської Росії містечко Корець було зайнято російськими військами, а на маєтності князя Чарторийського, як активного учасника повстання, накладено арешт. Франц де Мезер після смерті своєї дружини переїхав 1795 року до Томашова-Любельських, аби обійняти там посаду керівника нового підприємства. Директором корецької мануфактури став його брат Міхаель де Мезер. Проте його керівництво спіткала невдача. Велика пожежа, що відбулася вночі з 1 на 2 січня 1797 року, дуже пошкодила підприємство. Князь Юзеф Чарторийський, який жив на той час у Дрездені, за дозволом російських властей повернувся із значними коштами до Корця; він поновив акціонерне товариство і відбудував мануфактуру, частину акцій якої (сім відсотків) викупив волинський губернатор німецького походження Карл Глазенапп. З 1800 року корецька мануфактура запрацювала у повну силу⁴. На фабриці було задіяно майже сто різних верстатів та механічних пристроїв, а кількість працівників на підприємстві сягала 1000 чоловік.

Тодішні вироби з порцеляни корецької мануфактури – статуетки, чайні і столові сервізи, медальйони, табакерки тощо – відзначалися елегантністю, вишуканим розписом і особливою близною. У їхніх мотивах досить помітно відчувався вплив німецьких майстрів, оскільки саме найбільш кваліфіковані фарфоровики із сім'ями прибули з Німеччини (Саксонія, Берлін), Австрії та Чехії. Архівні документи залишили нам у спадок деякі імена: Рудольф Боссе, брати Вільгельм і Габріель Вайс, Адольф Фрідріх Ватке, Роберт Вендлер, Людвіг Кунцель. З 1783 року в Корці існувала на той час німецька община, що мала свою школу і євангельську церкву із священиком, який, вочевидь, виконував і обов'язки вчителя. Для потреб німецької общини князь Юзеф Чарторийський передав 20 гектарів власної землі⁵.

Окрім німецьких фахівців, на порцелянової мануфактурі працювали місцеві майстри із числа українських та польських селян. Серед них з'явилися цілі школи: гіпсомодельників, ливарників, оздоблювачів, випалювачів тощо. Тільки художників налічувалося на початку XIX століття 22 особи; деякі із них, найбільш відомі майстри, мали право до князівського клейма на порцеляновому виробі як додаток ставити власні іменні позначки.

Князь Чарторийський оплачував перебування за кордоном своїх кращих художників, скульпторів і випалювачів з метою перейняття практичного

досвіду від зарубіжних майстрів. Таким чином, на корецькій мануфактурі з'явилися форми і розпис, що були характерні для севрської і лімозької порцеляни у Франції, вiденської в Австрії, а також італійської і богемської. Ці мотиви-запозичення простежуються аж до 1832 року – дати останнього року активної діяльності порцелянової мануфактури у Корці.

Серед статуеток виливалися, розписувалися і випалювалися порцелянові фігурки відомих історичних осіб: Катерини II, Наполеона, Тадеуша Костюшка, а також знаних німецьких музикантів: Йоганна Себастьяна Баха, Людвіга ван Бетховена, Франца Ліста⁶.

Гарний декор, орнамент і сюжетний розпис наносилися також на посуд. Так, особливої популярності серед споживачів корецької порцеляни зажили вироби, декоровані різними квітами; такий вид декору виник у 1740 році на фабриці в Майсені і був досить поширеним у Західній Європі.

Помітними певний час для корецької порцеляни були також французькі впливи, що стосувалося форми виробів, особливостей їх декорування (наприклад, вживання виноградної лози в декорі), оздоблення певними глазурями і фарбами, а також використання окремих пристроїв і деяких змін у виробничому процесі, зокрема, при випалюванні. Довершені порцелянові вироби мали добру білизну, тонкий міцний черепок, а при легкому ударянні чувся чистий дзвінкий звук.

У відомому музеї князів родини Чарторийських, що знаходиться у Кракові, заснованому Владиславом Чарторийським (1828-1894), можна бачити в шафах зразки посуду і скульпури, що виготовлялися на порцеляновій мануфактурі у Корці. Є зразки корецької порцеляни і в музеї Варшави.

1799 року під керівництвом французького майстра Песйона почалося спорудження фаянсової мануфактури у містечку Городниця на високому правому березі річки Случ при впадінні у неї річечки Криваль. Уже 1807 року підприємство випускало фаянсову продукцію. На зворотному боці готових виробів ставили різні клейма, одне з яких, силует благородного оленя, що міститься також на гербах Ельзасу, став на довгі роки візитною карткою городницького заводу. А 1803 року у містечку Баранівка, що також розташоване на Случі, під керівництвом Міхаеля де Мезера, який роком раніше викупив у місцевої поміщиці Гагаріної земельну ділянку, почалося спорудження приміщень для нової порцелянової мануфактури. Гроші на спорудження обох підприємств давав Юзеф Чарторийський та засноване ним акціонерне товариство. 1815 року російський уряд надав власникові баранівської мануфактури право ставити державний герб на виробах, а також виділив фінансову допомогу на розвиток виробництва⁷.

Міхаеля де Мезера змінив на корецькій мануфактурі француз Мерод, а з 1807 року йому на зміну прийшов Песйон, який змушений був також

*Створення виробництва «білого золота» на Волині
в кінці XVIII – на початку XIX століття*

певний час наглядати і за городницькою мануфактурою. До 1828 року на корецькій мануфактурі працювало два горна, де вироблялася порцеляна, і шість, де вироблявся фаянс. На виробництві активно використовувалася праця місцевих кріпаків.

Внаслідок смерті князя Чарторийського у 1810 році його майно було поділено між п'ятьма доньками: Маріанною (в одруженні графиня Потоцька), Климентиною (в одруженні княгиня Сангушко), Терезою (в одруженні княгиня Любомирська), Юзефою (в одруженні графиня Потоцька) і Целестиною (в одруженні Янішевська). В 1814 році відбувся ще один поділ майна померлого князя через третейський суд за добровільною згодою членів князівської родини. Корецька порцелянова мануфактура дісталася у спадок його доньці Маріанні Чарторийській (Потоцькій), яка була хвороблива і постійно мешкала у Варшаві, де й померла 23 грудня 1831 року.⁸

Згідно із її заповітом, корецька фабрика відходила її синам графам Йосипу і Герману Потоцьким. Втім, обидва брати стали активними учасниками польського Листопадового повстання 1830 року, і після його поразки змушені були рятуватися втечею у Францію. Аби забезпечити порцелянову та суконну мануфактури, що діяли на той час у Корці, від експропріації до державної казни, Маріанна Потоцька швидко переписала заповіт. Порцелянова фабрика дісталася таким чином у спадок двом донькам Маріанни Потоцької, а саме, Доротей (в одруженні Млодницька) та Пелагеї (в одруженні княгиня Яблоновська).

Далі корецькою порцеляною фабрикою займалися зяті Маріанни Ян Млодницький та Карл Яблоновський, які не впливали серйозно на покращення справ на підприємстві. Згодом Ян Млодницький передав права на управління частиною корецької фабрики, що належала його дружині Доротей, своєму швагрю князю Карлу Яблоновському. Проте князь страждав від тяжкої хвороби і також не міг активно впливати на стан справ на порцеляновій фабриці. Урядовий Сенат призначив Євстафія Сангушка опікуном маєтностей учасників повстання графів Йосипа і Германа Потоцьких та померлого князя Юзефа Чарторийського. Спадкоємці корецького майна знову розпочали судову тяганину.⁹

Так, в справі під назвою «Переписка о приведении в исполнение указа Правительствующего Сената по делу наследников графини Марианны Потоцкой о неуравнительном и обидном будто бы выделении их матери из имени ее отца Юзефа Чарторийского», що міститься в Житомирському архіві, вказується, що «9 мая 1844 года ликвидационная комиссия слушала рапорт Новоград-Вольнского уездного суда от 9 апреля 1844 года за № 938, коим изъясняя, что вследствие Указа Правительствующего Сената о разделе

имения, оставшегося после князя Осипа (Юзефа – В.В.) Чарторийского, ... проданные помещику Падлевскому имения Морозовка и Гольшевка подлежат возврату наследникам графини Потоцкой, равно как и для определения стоимости суконной фабрики и фарфорового завода в Корце»¹⁰.

Корецька фарфорова фабрика залишилася врешті-решт без кваліфікованого керівництва і достатніх коштів на її подальший розвиток; запаси місцевих мінералів поступово вичерпалися. А тому після чергової пожежі підприємство було ліквідоване. Ліквідацією підприємства займався корецький чиновник Гжегож (Григорій – В.В.) Гвашкевич.

Городницька фабрика, що належала акціонерній компанії Корецької мануфактури, будувалася чотири роки. З 1807 року (за іншими джерелами, з 1804 року) тут було налагоджено випуск фаянсових виробів. За описом 1811 року Городницька фабрика мала такий вигляд: "...Огражденная частоколом, с тремя выездными воротами и тремя калитками, фабрика имела на своей территории такие строения: четыре деревянных дома, два склада, дровяной сарай, три погреба, амбарчик...

В наибольшем по размерам доме находились семь помещений, в т.ч. мастерская со станками для формовки фаянсовой посуды, шлифовальная, глазурувальная, помещение с тремя печами для обжига посуды. Пол в помещениях был кирпичный. В другом строении велись подготовительные операции: изготовлялись капсулы, молотся камень и гипс, готовилась и выдерживалась в погребках масса.

Глина разных сортов хранилась в сарае. В доме, где жили мастера, находилась фабричная лаборатория. Еще в одном строении находились: склад готовых фаянсовых изделий, квартира писаря, пекарня..."¹¹.

Робітники мануфактури розробляли місцеві поклади каоліну біля сіл Перевозня та Сторожівка, а з 1820 року почали завозити білу глину із Дубровиці, звідки сировина надходила також і на Корецьку мануфактуру. У 1829 році фаянсові вироби з Городниці демонструвалися на виставці у Петербурзі і були відзначені як легкі, міцні, розписані художньо та оформлені естетично, що не поступаються фаянсовим виробам, виготовленим англійськими майстрами.

На початку 50-х років XIX століття власниками містечка Городниці і фабрики були Тереза Любомирська та її син Юліан Любомирський. У 1856 році він продав Городницю разом із порцеляновою фабрикою, іншими підприємствами в Городниці та довколишніми селами поміщику Вацлаву Рулікоському. Аби поліпшити ринки збуту, В. Рулікоський звернувся 7 жовтня 1857 року до губернської управи з проханнями дати дозвіл на проведення у містечку Городниця щорічно дев'яти ярмарків¹². Через певний час господар фабрики сповіщав, що «... фарфор и фаянс в Городнице

*Створення виробництва «білого золота» на Волині
в кінці XVIII – на початку XX століття*

сбывается на сумму 6000 рублей в год, который постоянно закупают приезжие купцы и евреи по установленным ценам и сбывают этот товар в разных местах губернии»¹³.

Як повідомляла газета “Вольнские губернские ведомости” у 1859 р., “Сбыт изделий Городницкой и Барановской фабрик преимущественно производился на месте купцами киевскими, житомирскими, дубенскими и кременецкими”¹⁴.

20 вересня 1878 року Городницька фабрика постраждала внаслідок великої пожежі. При цьому було завдано значних збитків. Цікавим є повідомлення про те, що в рамках одного підприємства існували фактично два заводи, де виготовляли фаянс і порцеляну. Зокрема, в донесенні генерал-губернатору вказувалося, що у цей день «... Новоград-Вольнского уезда м. Городница сгорели фарфоровый и фаянсовый заводы помещика Руликовского...» (Пожежі на заводі траплялися і надалі досить часто – В.В.). Проте роботу заводу вдалося відновити. У 1879 році на ньому працювало 87 робітників, було випущено різного посуду на суму понад 10000 карбованців¹⁵. Вацлав Руликівський змушений був продати фабрику, аби покрити великі видатки, Полтавському поземельному банку, у якого її акції викупив близько 1883 року підприємець Р. Боссе.

У 80-х роках XIX століття Городницький завод спеціалізувався на виготовленні фарфору та фаянсу і належав пізніше у 90-х роках місцевому великому поміщику С. Гіжицькому, який згодом передав завод в оренду купцю Фішелу Зусману.

Новоград-Волинський повіт продовжував утримувати пальму першості за кількістю підприємств фарфоро-фаянсової промисловості та нарощення ними продукції. Так, у 1823 році засновано фарфоровий завод в селищі Довбиш; в цей час у Межиричці (нині райцентр Ємільчино – В.В.) місцевим поміщиком засновано завод, на якому працювали кріпаки, виробляючи фарфор “Люкс”. 1867 року засновано фарфоровий завод в селищі Бараші, на якому в 1887 році працювало 106 робітників. 1874 року збудовано в селищі Кам’яний Брід фаянсову фабрику. Згодом виникають заводи в Полонному, Токарівці (нині смт. Першотравенськ – В.В.), Полянках.

З часом фарфорові та фаянсові заводи, засновані польськими поміщиками, змінили своїх власників. Так, Баранівський фарфоровий завод з 1882 року почав належати великому землевласнику М. П. Грипарі, греку за національністю. У 1910 році на заводі працювало понад 500 чоловік, а річний прибуток сягав 300 000 карбованців¹⁶.

У зв’язку із прийняттям в Російській імперії законів, які сприяли економічній діяльності представників заможного єврейства, окремі з них почали орендувати у попередніх власників фарфорові і фаянсові заводи, експлуатуючи нещадно робітників. Слід зазначити, що, згідно із

статистичними даними, в містечках Волині єврейське населення у 1884 році складало від 30 до 90 відсотків, а тому значна кількість їх працювала на місцевих підприємствах, потіснивши українських та польських робітників¹⁷.

Губернська газета "Волинь" так писала з цієї нагоди: «Фарфорово-фаянсове производство... имеет весьма важное значение в экономическом строе всей Волинской губернии вообще, и Новоград-Волинского уезда в особенности. Благодаря обилию минеральных веществ, употребляемых для изготовления фарфоровых изделий, в одном только Новоград-Волинском уезде имеется 7 фарфоровых фабрик... До последнего времени на большинстве из фарфоровых фабрик не имелось новейших усовершенствованных орудий производства, и только недавно, когда спрос на фарфоровую посуду местного изделия усилился, некоторые из заводладельцев не пожалели крупных затрат и устроили на своих фабриках... паровые двигатели и разные другие приспособления. При станции Полонное... в последнее время возведено огромное каменное здание, предназначенное для фарфоровой фабрики, на которой будут применены все приспособления новейших систем»¹⁸.

У 1909 році фарфоро-фаянсові заводи Волині давали більше половини усіх виробів з порцеляни та фаянсу, а Новоград-Волинський повіт став центром виготовлення цієї продукції на терені сучасної України. На заводах виникли власні школи живописців, випалювачів тощо, які конкурували між собою за якість і форму виробу.

Умови праці на підприємствах були важкими. Застосовувалася жіноча і дитяча праця. Робітники помирали часто ще у молодому віці.

Так, Міне Смоляр, колишня жителька містечка Кам'яний Брід, так описує працю на місцевому фаянсовому заводі Фішела Зусмана: «На заводі тогдa працювало 1200 робочих, половина из которых были крестьяне из окрестных сел... Работали 12 часов в день, в некоторых специальностях существовало определенное классовое разделение на высшие и низшие слои. Живописцы... были самими высокооплачиваемыми сделными рабочими, и пользовались авторитетом в местной иудейской общине.... Ко второй категории относились те, кто изготавливал изделие из сырой глины. Третья категория состояла из тех, кто работал с необработанными сухими изделиями возле печей обжига. Для этого нужны были здоровые плечи и сильные руки.... Похороны работавших были частыми.... Большинство жертв были рабочие, изготавливавшие изделия из сырой массы. Кроме густой пыли, мокрая глина содержала химические вещества, которые проедали легкие за очень короткое время. Если умершему уже было 38 лет, то на похоронах, утешая, говорили: Чтоб никто не умер моложе его...»¹⁹.

*Створення виробництва «білого золота» на Волині
в кінці XVIII – на початку XX століття*

Ета Гофман, колишня мешканка Кам'яного Броду, згадує так: «Бедность в местечке была безграничной. Зарплата заводских рабочих составляла от 5 до 8 рублей в неделю. Поэтому на фабрике вынуждены были работать 8-летние дети, чтобы семья могла как-то прожить... Зарплата рабочего была нищенской, а служащие – кассир, бухгалтер, директор и другие, жили за счет голодающих... Эксплуатация была ужасной. Работали с шести утра до шести вечера. Три гудка, исходившие от большой трубы, ... пугали рабочих. Первый гудок поднимал их с постели, второй требовал, чтобы они уже ждали перед воротами завода, третий означал, что следует стоять у станка. Если кто-то опаздывал на одну минуту, ворота перед ним закрывались, и он терял целый рабочий день, испытывая из-за этого большую нужду...»²⁰.

Вихідець із Городниці Беніамін Кац згадував: «... Каторжний труд на заводе (мається на увазі порцеляновий завод Ф. Зусмана – В. В.) обуславливал классовую борьбу с хозяином, который однажды на юбилей посетил свою собственность... Страх напал на местечко: хозяин приезжает! Как выглядит он? Всю жизнь проработали жители Городницы на заводе и не видели, для кого они гребут золото... И вдруг – приезжает хозяин! Гудят фабричные сирены. Работа останавливается, все в рабочей одежде мчатся к воротам... Бегут со всех сторон, из закоулков, базара... – Где горит?!

Ужасно гудят сирены, пожарники носятся с бочонками воды, поливая вокруг землю. Все местечко на ногах. Закрывают лавки, мамы бегают за детьми, загоняют в сарай коров, мужики гонят повозки с базара, лошади ржут...

– Гвалт, евреи, где горит?

– Дурак, не горит!

– И что же это значит?

– Наш хозяин приезжает!

– Тьфу, чтоб всем моим врагам так было! Пусть бы уже он сам сгорел, отец наш!

... Долго-долго не успокаивается местечко после приезда хозяина. И кто ж его видел? Проехала бричка, запряженная четверкой лошадей, и оставила после себя много пыли и шума...»²¹.

На початку XX століття швидкими темпами зростало у містах та сусідніх містечках повіту соціальне розшарування між невеликою купкою багатих заводчиків, їх прислужниками і основною масою бідноти. В 1905 році під час першого революційного виступу робітники порцелянових і фаянсових заводів Волині були в перших лавах тих, хто висунув економічні і політичні вимоги до властей і заводчиків.

У радянські роки названі вище підприємства були флагманами легкої промисловості України, даючи до державного і місцевого бюджетів значні кошти. Нині внаслідок відомих економічних перетворень практично вся

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

галузь фарфоро-фаянсового виробництва стоїть на колінах. Тяжко згадувати про це в рік її 225-річчя. Чи будуть зміни на краще? Хай вирішить український народ. Бо хто хоче, той зможе.

Література

1. Мартинюк С. Давнє скло в Україні / Олійник Д. М. та ін. Скло України. – С. 188-189.
2. Arndt Nikolaus. Beruehmte Porzellanfabrik und erste evangelisch-lutherische Gemeinde in Korec // Wolhynische Hafte.– Folge 2.– S. 67 – 68.
3. Ebenda. – S. 68.
4. Ebenda. – S. 69.
5. Ebenda – S. 72 – 73.
6. Ebenda. – S. 69.
7. Центральний державний історичний архів, м. Москва. Ф. 18, оп. 2, спр. 237, арк. 8.
8. Державний архів Житомирської області. Ф. 10, оп. 1, спр. 49, арк. 2, 8 – 8 зворот.
9. Державний архів Житомирської області. Ф. 10, оп. 1, спр. 49., арк. 1, 78.
10. Там же. – Арк. 33 зворот.
11. Антошевська Л.А. Городниця та її порцелянова мануфактура в кінці XVIII – XIX ст.//Актуальні проблеми історії і літератури...– С. 314.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442, оп. 35, спр. 1405, арк. 11-12.
13. Там же. – Арк. 14.
14. Вольнские губернские ведомости. – Житомир, 1859. – № 4.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442, оп. 48, спр. 325, ч.1.
16. Історія міст і сіл України. Житомирська область. – К. – Х., 1973. – С. 151.
17. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – Т. 21. – СПб, 1893. – С. 463.
18. Вольнь. – Житомир, 1892. – № 78.
19. Рукопис перекладу книги “Звіл” [«Звягель»] з ідіш на російську мову (перекладач Коган Л. Г.). – С. 10.
20. Там же.
21. Там же.

Роль фахівців-євреїв у розвитку художньої і технологічної частин українських підприємств фарфору і фаянсу кін. ХІХ – поч. ХХ століття

В українському мистецтвознавстві через декілька чинників, у першу чергу ідеологічних, була повністю замовчена тема ролі євреїв у розвитку вітчизняних підприємств тонкої кераміки. При уважному вивченні основних рушійних сил еволюції в області цього виду декоративно-прикладного мистецтва і дизайну, виявляється ряд закономірностей, пов'язаних з роботою євреїв на виробництвах галузі.

Аналіз архівних і зібраних «польовим» способом джерел, раніше не введених у науковий обіг, дозволяє інакше поглянути на ситуацію виникнення на межі ХVІІІ-ХІХ століть перших підприємств та їх художньої частини; розглянути зародження власне єврейських заводів промислової тонкої кераміки України другої половини ХІХ сторіччя; позначити ряд питань відносно вітчизняного фарфору і фаянсу епохи модерну.

Ніколи в науковій літературі не розглядався досвід євреїв, привнесений в галузь тонкої кераміки під час її формування до більшовицького перевороту, а також відразу після нього. Хоча, насправді, всі відповідальні пости в службових сходинах вітчизняного фарфору-фаянсу до 1926 року (введення графи «національність») займали визначні представники юдейських общин, в першу чергу хасидів, що до революції керували художньою і технічною частинами найпотужніших підприємств Волині.

З самого зародження галузі, в другій половині ХVІІІ століття (перші виробництва в Корці на Волині й Межигір'ї під Києвом) до художньої і технічної частин підприємств вже так чи інакше мали відношення євреї. На Кореччині – старовинній землі князів Острозьких до часу появи першого українського заводу вже існували тривалі монастирські традиції оформлення окладів книг та ікон. У цьому регіоні, що належав з середньовіччя роду цих некоронованих королів-магнатів, було розвинене мистецтво мініатюри, ритування ікон, художнього металу (з культурою емалі, інкрустацією напівкоштовними і дорогоцінними камінням, перламутром, золоченням, пластиком в сріблі), а також кахлевого виробництва за європейськими зразками, найчастіше з геральдичними мотивами. Оберігачами цієї техніки були майстри стародавніх монастирів в Межирічі, Дермані й Корці, єшив (юдейських шкіл) в Острозі, Полонному, Житомирі, Бердичеві. До складної техніки декорування раннього фарфору, перш за все, мали відношення місцеві мініатюристи, художники

українських і єврейських друкарень. Найвизначнішими серед останніх були Острозька й Корецька майстерні, що виникли на традиціях ще рукописної книги до винаходу книгодрукарства.

«Волинські Афіни», як називали Острог у XVI-XVIII ст., були закладені під час ренесансу. У 1576 р. князь Василь Костянтин Острозький за допомогою племінниці, княжни Гальшки Острозької, заснував учбовий заклад, прообраз Києво-Могилянської академії. На Волині вперше на українських землях була запроваджена програма європейсько-візантійського типу. Вивчалися 7 вільних наук (граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, музика, астрономія); дисципліни вищого порядку: філософія, богослов'я, медицина; п'ять мов: слов'янська, польська, староеврейська, грецька, латинська. Староеврейську мову, окрім православних студентів Острозької Академії, пізніше разом з хасидською літературою й староеврейськими текстами засвоювали юдеї при Великій синагозі, побудованій в Острозі на межі XV/XVI-XVII ст. Очоловав вищу школу євреїв видатний вчений Самуїл Едельс. В Острозі та інших володіннях князів – просвітників проживали значні єврейська, польська і німецька громади. «Жидомасонські» сувої (пов'язані з білоруським центром масонства Альбою) і старовірська рукописна книга стануть напівтаємничими ланками збереження досягнень Острога-Славуті, аналогом спадковості монастирів православної традиції.

Саме напрацювання в області книжкової мініатюри, сріблення-золочення, металопластики, карбування, ритуального єврейського, польського, українського шиття, іконопису, витинанок – від культури вензелів-гербів до складної техніки ритування і травлення золота, кольорової скломаси (поливи), яка використовувалася в окладах книг у вигляді імітації коштовного каміння, емалей, надалі знайдуть застосування у виробках фабрик фарфору-фаянсу на стародавніх землях князів Острозьких у Корці (згодом – у Баранівці -Городниці), а також у Славуті-Полонному.

Корець, Славута, Полонне, Острог, Бердичів й Жовква – Львів, які мали відношення до фарфоро-фаянсової промисловості України наприкінці XIX – на початку XX-го століття, перед цим були центрами єврейського відродження і хасидського руху. Між ними постійно йшов «броунівський рух». За свідченням І.Огієнка, ці населені пункти фігурують як юдейські друкарські центри з початку XVIII до першої третини XIX ст. Крім того, в місцях локалізації фарфоро-фаянсових виробництв – у Бердичеві, Львові, на Київщині знаходилися й польські друкарні. Деякі посудні форми цих регіонів, декоровані написами не тільки на українській, але і на польській та єврейській мовах, що, відповідно, вимагало від художників знання грамоти і розуміння побудови шрифту, а отже, – певних шрифтологічних навиків [11].

Роль фахівців-євреїв у розвитку художньої і технологічної частин українських підприємств фарфору і фаянсу кін. ХІХ – поч. ХХ століття

Як відзначає доктор мистецтвознавства М. Р. Селівачев, «в ХVІІІ-ХІХ ст. дві третини євреїв усього світу жили на території України і в прилеглих провінціях Російської і Австрійської імперій. Саме тут розквітло їх пишне орнаментальне мистецтво, споріднене з декоративною творчістю народів, серед яких жили євреї» [14]. Якщо прослідкувати історію старого українського фарфору в іменах, виявляться цікаві деталі, що проливають світло на швидке і упевнене зростання галузі за умов деяких історико-культурних і соціо-економічних чинників.

В кінці ХІХ ст. австрійські піддані мали юридичне право на пріоритет у сфері керамічного бізнесу на землях, підлеглих Австро-Угорщини. Після заборони в Російській імперії 1836 року друкувати книги єврейською мовою немало майстрів-мініатюристів вимушені були перекваліфіковуватися в художників фарфору-фаянсу-майоліки. Ще у 1840-х – 1850-х друкарні стояли і чекали відміни санкцій, півтаємно прагнучи розвивати традицію у рукописній книзі. Але, починаючи з 1860-1870-х років, стає очевидною марність надій; в опалу потрапляють і старообрядницькі громади росіян, що зазнавали аналогічних утисків з 1854/1856 по 1905 рік. Ієрархія старообрядців з 1846 р. була створена у с. Біла Криниця (нині Чернівецька обл.). Оскільки це була територія Австро-Угорщини, утиски з боку російського уряду не поширювалися на Буковину.

До 1906 року старообрядці тісно співробітничали з євреями. Останні представляли посуд українських заводів Товариства Кузнецових у всіх значних торгових пунктах. Збереглися дані, з ким після збитків від погромів 1906 років старообрядцям довелося переглядати товарно-кредитні відносини. Так, за документами ЦІАМ (Центрального історичного архіву Москви) в Києві від жовтневого єврейського погрому постраждали 2 магазини Л. А. Ловцкія, в яких було товару Товариства М. С. Кузнецова на суму більше 4000 крб. Ловцкію виділили 800 крб. на ліквідацію наслідків погрому. У Катеринославі були нанесені збитки М. М. Корецькому. У Кривому Розі спалена торговельна точка Голодяєва, оскільки вона знаходилася в одному ряду з єврейськими крамницями. У Маріуполі розгромили магазин Сегана (за ним боргу 23000 крб.). У Бахмуті розорений Брай (винен 2500 крб.). Загальна сума збитків через жовтневі погроми складала близько 5-6 тис. крб. Втрати від синхронних єврейських погромів в Одесі сягали від 10 до 12 тис. крб. [28].

Оскільки непристосовані до землеробства євреї прагнули щосили дати своїм дітям гарну освіту хіміків-технологів, формувальників, модельників, ливарників, інженерів, торговців-комівояжерів (сучасною мовою дилерів і дистриб'ютерів), затребувані і добре оплачувані професії, вони на протязі останніх двадцяти років ХІХ сторіччя і близько двадцяти років наступного

Xx сторіччя утримували в Україні важелі ефективного господарювання в галузі виробництва й товарообігу керамічної, скляної і металургійної промисловості. Багато хто з них, завдяки видатним досягненням і грошовим зв'язкам, зміцнював свій добробут, виходячи на рівень купців I, II, III гільдій.

Наприклад, на межі століть в Одесі звичайному євреєві необхідно було мати поручительство високопоставленого одноплемінника, щоб не бути виселеним. Тому родинні зв'язки, релігія і справи общини ставали гарантіями виживання тих, кому заборонено було селитися у великих містах. Кузнєцови, як купці I гільдії, зрозуміло, ведучи бізнес в Одесі, знали купців I гільдії Сігалів; торгуючи в Києві, на Волині, в Галичині, контактували з купцями I гільдії Зусманами [27, 50]. Євреї-торговці, до певної міри, були вигідними партнерами. Оскільки в Росії до 1910-1911 року статистика євреїв не була повною, з причини відсутності у них метрик, з'ясувати реальний об'єм прибутків від торгівлі з представниками "обраного народу" для податківців було досить складно. Живучи переважно традиційним громадським устроєм, не зраджуючи своїй вірі, цей етнос був зручною, внутрішньо закритою ланкою розповсюдження фабрикату Кузнєцових.

Євреї ніколи не передавали напрацьованих знань українцям, на що ще у 1930-х роках скаржився прибулий у Полонне художник-технолог радянської формації Петро Іванченко. Секрети виробництва мас, поливи, випалення були еквівалентом знань про одержання грошей, тому трималися в таємниці і передавалися тільки членам сім'ї, і то далеко не всім, найчастіше – тільки в кінці життя від батька до сина. Враховуючи кабалістичну основу вчення хасидів, в якому знайшли віддзеркалення містична спадщина Стародавнього Сходу і арабського, іспано-мавританського світу (перш за все хетів-хуритів, вавілонян-асірійців, єгиптян, персів, жителів країн Магрибу – Мароко-Алжиру-Тунісу), окремі речі, виготовлені майстрами-євреями, несуть могутню енергетику й насичені «фавористичним» світлом.

Ще 1882 р., спостерігаючи за московською виставкою, хімік-технолог професор М. Бунге писав: «Південно-західний край по фарфоровому виробництву абсолютно не представлений на виставці, що цілком зрозуміло, оскільки в названій місцевості немає жодного великого і добре оснащеного заводу. Всі шість заводів, які є в наявності у нашому краї, знаходяться у Волинській губернії, а найбільший з них завод Зусмана в Кам'яному Броді – виготовляє виробів тільки на 22000 крб. на рік» [9, 107-109]. За згадками іншого знаного дослідника української галузі фарфору-фаянсу, силікатознавця академіка Бориса Лисіна, в період його молодості-юнацтва, під час роботи кур'єром між звягельською поштою і промисловими підприємствами регіону (в кінці XIX – на початку XX

Роль фахівців-євреїв у розвитку художньої і технологічної частин українських підприємств фарфору і фаянсу кін. ХІХ – поч. ХХ століття

століття) на Волині було прийнято при зустрічі з майстром промислової кераміки шанобливо його привітати і вклонитися. Цей факт свідчить про традицію пошани, дуже поширену в єврейському середовищі, і, цілком ймовірно, може з нею бути пов'язаний, особливо при детальному розгляді устрою заводів, очолюваних членами родин хасидських цадиків, зокрема, найбільших, про яких згадує М. Бунге.

Тандем Фелікса Зусмана (Зусьмана) і Мойсея Шапіро, австрійських євреїв, дотичних до Острога і Славути, резиденцій князів Острозьких-Любомирських-Сангушко, по суті, стояв біля витоків зародження галузі промислового фарфору-фаянсу України, що випускався не для панів, а в розрахунок на масового споживача. Зусмани були найбагатшими євреями в Острозі [29], володіли мережею бізнесу, пов'язаного з папером (де також був потрібний у виробництві каоліні); утримували безкоштовні лікарні для бідних членів общини і притулки для самотніх євреїв-старців, куди з'їжджалися незаможні та безпомічні люди з усієї України, в тому числі й неєвреї, при цьому не відмовлялося в прийомі нікому.

Сім'ю цих рабинів-хасидів, перший представник яких придбав будинок у Острозі 1861 року, підтримували партнери по бізнесу, власники найбільшої єврейської хасидської бібліотеки в Україні і на території всієї Російської Імперії, спадкоємці відомих братів-друкарів із Славути – Моше і Пінхаса Шапіро. Їх нащадок Мойсей, протягом 1880-1889 рр. був власником Білотинського фарфоро-фаянсового заводу на Волині, що належав раніше Зельману і його сину Феліксу Зусману (нині Хмельницька обл.). З 1889 до 1897 рр. Мойсей Шапіро, дуже шанований вчений єврей, володів Полонським заводом на Волині (нині Хмельницька обл.).

Головний профіль керамічного виробництва Мойсея Шапіро до ХІХ ст. в Полонному – новомодний санфаянс. Після викупу підприємства Айзманом (Феліксом) Зусманом, який володів заводом впродовж 1897-1915 рр., він спеціалізується виключно на фаянсі [6] і фігурує з 1901 року під назвою «Мануфактура санітарного фаянсу» [13]. Саме у епоху модерну, в 1910 року зароджується і друге в Україні виробництво санфаянсу та кам'яномасових виробів єврея Ушера Сігала в м. Славути на Волині, нині Хмельницької обл. Завод існував як приватний до 1918 р., поки власник-єврей не емігрував за кордон.

Обидва спеціалізовані підприємства санфаянсу, слідом за викупленою Зусманом Городницею, впроваджували санфаянсові форми з рельєфним рослинним орнаментом, яким рясніли і посудні форми зазначених заводів. У епоху модерну на підприємствах євреїв-промисловців Мойсея Шапіро, Айзмана Фішеле (Фелікса) Зусмана, Ушера Сігала, а пізніше і на довбиському й коростенському заводах братів Тимофія і Аполінарія

Пржибильських існували поливна поліхромна майоліка і трактирний посуд, рифлені вироби, генетично пов'язані із згаслою близько 1876 року Києво-Межигірською фаянсовою фабрикою.

Рельєфні декори Києво-Межигір'я у вигляді листя і лози винограду, ліщини, хмелю, дуба, лавра, квітів ромашки і дзвіночків, конвалій пізніше зустрічаються у виробах фабрик Шапіро-Зусмана, Сігала, Пржибильських. Відомо, що з Баранівського виробництва на Білотинсько-Кам'янобрідський фаянсовий завод перейшов працювати немолодий кваліфікований фахівець-керамік Цицинський, який і підняв підприємство. Після його смерті розвитком заводу зайнявся запрошений з Довбиша колишній межигірський керамік Давид Рубін, який значно поліпшив продукцію, оскільки був фахівцем фаянсового виробництва.

На єврейських підприємствах в Кам'яному Броді, Полонному та Коростені був високий відсоток жінок-посудниць. Брати Аполінарій і Тимофій Пржибильські (третій брат, ім'я якого невідоме, перебував у Варшаві [17, 18]), на відміну від Матвія і Олександра Кузнецових (підприємства у Вовчій Полянці, Слов'янську і Будах Харківської губернії, засновані у 1880-х – на поч. 1890-х рр.), оплачували рівноцінно працю майстрів обох статей, чим навіть викликали страйк чоловіків. Жінки-художниці відомі ще з часів Корецького заводу і Києво-Межигірської фабрики. Збереглися підписні тарілки Ф.Компаничної 1828 р. і, відповідно, Уляни Правдивої від 1850-х рр.

Підприємство у Кам'яному Броді було єврейським заводом, очолюваним лідером хасидської общини, офіційно і на клеймах заводу, зокрема, в інформативній частині довідників промисловців Російської Імперії – Айзман Фішель Зельманович Зусьман).

Страшною була історія занепаду заводу, оскільки за одну ніч 1919 року всі чоловіки поселення – 147 чоловік кваліфікованого персоналу були нещадно «порубані» на смерть «бандами петлюрівців» [9, 82-83]. Трагедія, яка відбулася, красномовна в сенсі причин переривання традицій. Всі напрацювання і дані про художню частину були втрачені. Відомо, що для налагодження технологій і правильної експлуатації устаткування, у Кам'яний Брід свого часу були запрошені фахівці і обслуговуючий персонал з Німеччини. Основну продукцію заводу складала достатньо дорогі вироби, які реалізовувались у Німеччині, Польщі, Австрії й інших європейських країнах [7, 4]. Успіх «фабрикату» бачиться у випередженні часу. У стилістиці цього товару в наявності були всі ознаки модерну, близькі бельгійському варіанту Ар Нуво, які в російському фарфорі з'являються тільки наприкінці 1890-х років [1, 14].

Роль фахівців-євреїв у розвитку художньої і технологічної частин українських підприємств фарфору і фаянсу кін. ХІХ – поч. ХХ століття

У цей же період Авель Зусьман засновує фарфоровий завод в Бердичеві, де раніше вже мав склепи готової продукції Айзман Зусьман [12, 177]. Фабрикат цього підприємства був орієнтований на господарські потреби – виготовлялися вазони, кашпо, розливна тара. Укрупнюючи мережу заводів у Городниці, окрім старовинного підприємства по виготовленню посудних форм і аксесуарів, Айзман-Фелікс викупив і добудував ще одне виробництво санкераміки, пізніше, з появою залізниці, переведене в Полонне поблизу Баранівки.

За архівними даними 1899-1914 рр., Кам'яний Брід, Городниця та Полонне були заповнені єврейськими кадрами. На кожному з перерахованих заводів існувала лікарня (що зрозуміло, враховуючи рід діяльності рабинів Зусманів). На Кам'яному Броді з 1899 року також існувала єврейська школа на 40 чоловік учнів (це пояснюється участю в житті общини нащадка власника найбільшої єврейської друкарні в Росії і найбільшої єврейської бібліотеки імперії Мойсея Шапіро).

Цікаво, що саме п'ять заводів родини промисловця-подвижника Айзмана Фішеля (Фелікса) Зусьмана, який був знаним духовним лідером єврейства Волині і Галичини, мав будинок і довго жив у Львові і в Карлових Варах у Чехії, де ретельно вивчав технології (Білотин, Кам'яний Брід, Городниця, Бердичів, Полонне) наприкінці ХІХ сторіччя «задавали тон» розвитку всієї галузі промислового українського фарфору-фаянсу, що зароджувалася.

Збереглися деякі дані відносно заводу фаянсу в Бердичеві Зусьмана Авеля, орендованого на 1890/91 рр. Етінгером Маркусом. У свята, як єврейські, так і в російські, 52 людини штату не працювали. Відомо, що художників-красильників було всього 6, формувальників 18, розрахункових книжок на підприємстві і «правдивих» внутрішніх справ не велося [25, 25]. Оскільки Бердичів був єврейським містечком, а власник – з роду Зусьманів, цілком можливо, що діловодство практикувалося на ідиші.

Супровідна документація на Городниці 1886/1887 рр. велася виключно на єврейській мові, при цьому інспекторами повідомлялося, що метрики були відсутні. 87 чоловік штату цього фарфоро-фаянсового виробництва, серед яких було 10 художників, склалися в основному з іудеїв, тому вихідними днями були всі єврейські свята [22, 62]. Збут здійснювався приїзджими купцями і євреями, з цією метою в Городниці влаштувалися ярмарки [20].

З усіх інших єврейських тонкокерамічних заводів Волині метрики велися тільки у Барашах. За даними 1888 р. (61 працівник і 6 учнів), фарфоровий завод у м. Барашах Житомирського повіту належав Айзеку Гершфельду [23]. На достатньо невеликий завод у Довбиші, який знаходився між Барашами, Полонним і Баранівкою, поблизу Кам'яного Броду, з невстановлених причин власті не хотіли давати дозвіл на допуск до роботи місцевих євреїв. Дворянин Аполінарій Пржибильський навіть

затіяв через цей кваліфікований персонал процес з властями, про що збереглися документи [21]. Очевидно, потрапивши на завод після вигнання з Кам'яного Броду Айзманом Зусманом горе-кераміка Олександра Петерса, який завдав збитків матеріально-технічній базі підприємства, у відсутність господаря розплавивши горно разом з фабрикатом, новий власник опинився мимовільним заручником створеної іншими людьми ситуації.

Можливо, керівник Кам'яного Броду, бажаючи допомогти становленню в цей період Полонського підприємства фаянсу М. Шапіро – А. Ф. Зусмана (якраз відкривався в 1891 році), вимушений був берегти кваліфіковані робочі кадри, оскільки з іншого підприємства в Полонному, що продукував дрібнички і належав Авраму Срульовічу Бахмутському [24, 3-9], робітників переманювати (у своїх же) було незручно. Крім того, Довбиський фарфоровий завод створював конкуренцію кам'янобрідському підприємству, на якому дуже відповідально відносилися до розвитку технічної і художньої частини.

На 1909 рік, за матеріалами довідника, підприємство із виготовлення фаянсу, засноване в 1874 р. княгинею Л.В. Яблонівською, знаходилося в оренді А. З. Зусмана. Місцезнаходження заводу – Кам'яний Брід, Рогачеська волость, Новоград-Волинського повіту. Продукувався фаянсовий посуд й інші вироби [16]. Завод працював безперервно до 1914 року, з щорічним випуском до 5 вагонів готового товару. Не дивлячись на великі розміри окремих технологічно складних виробів, виготовляти які було надзвичайно складно, все ж отримували достатньо якісну продукцію, що відповідала усім вимогам до санкераміки: дзвін, білизна, чистота, міцність.

Модерна пластика Білотина – Кам'яного Броду пов'язана з ім'ям єврея Бері Бороха, який починав на Городниці як живописець. Він працював у техніці розпису підполив'яними фарбами. Нескладні декори з птахами і півнями, традиційні для української кераміки і скла, доповнювалися подібними ж авторськими схематичними малюнками на денці посуду – прообразом монограм. Спосіб декорування майстра наближався до манери оформлення предметів сервізів фаянсової майстерні Потелича другої половини ХІХ ст. Автор або був знайомий з творами цього підприємства, або мав до нього безпосереднє відношення. На Кам'яному Броді Бері Борох продовжував традицію національних типів в скульптурі малих форм, засновану Волокитинським фарфоровим заводом у середині ХІХ сторіччя.

Його «народні типи» вирізнялися соковитою пластикою, ретельним опрацюванням деталей одягу, бажанням виявити індивідуальність моделі. Від статичних волокитинських виробів статуетки Бері Бороха різняться контрапунктами і стриманішою декоративністю. Серед фігурок були зображення українських і польських селян, угорців, циганів, чехів, греків,

Роль фахівців-євреїв у розвитку художньої і технологічної частин українських підприємств фарфору і фаянсу кін. ХІХ – поч. ХХ століття

румунів, євреїв. Окрім цієї серії, майстер виконав скульптури у вигляді мисливців і рибалок, торговців, вишивальниць і жниць [3, 351-352].

Костюми моделей скульптур кін. ХІХ ст. на Городниці та Кам'яному Броді апелюють до мистецтва німецького фарфору кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст. Хоча спосіб компанування і формотворення вже відповідають періоду протомодерну (друга половина 1880-х рр., синхронному імпресіонізму) і, власне, епосі модерну (1890-ті – 1900-ті рр.). Відома чоловіча фігурка з серії «Народні типи» Бері Бороха (колекція Національного музею історії України в Києві) композиційно і за пластичним моделюванням окремих деталей нагадує статуетку чоловіка з капелюхом «Нужденний» зі збірки Ермітажу [15]. Німецький прообраз моделі Бері Бороха має ще солодкувате «безособове» обличчя, жіночну манірну плавність вигинів, ніби у танці.

Скульптура Кам'яного Броду, хоч і зроблена «уприглядку» до цього прототипу і ще має біля ніг собаку, проте вже вирізняється характером моделі, внутрішньою концентрацією героя, «розумним» індивідуалізованим виразом обличчя. Ймовірно, продукція заводів Тюрингії була відома євреям-ашкеназі, вихідцям з Німеччини, і в Городниці (судячи з наявності типів пастухів і пастушок, пасторальних сцен і композицій з козами, вівцями, а також дитячої фігурки: хлопчиків за бійкою, малюків з іграшками). Слід зазначити, що скульптура Кам'яного Броду зі сценами сільського життя була орієнтована на один прошарок покупців, Городниці – з її європеїзованими типами в костюмах попередніх епох – на іншій.

Довбиське виробництво, засноване спочатку як гончарня, спеціалізувалося ще у 1890-і рр. на чайному посуді, поштучній тарілці і дрібних виробках. Розпис провадився пером і пензлем фарбами та золотом. Відомим майстром-живописцем виробництва був Шмуль Мучник (місцевий житель) [3, 350]. Якийсь час, починаючи ще з 1881 р., упроваджував у виробництво свої експерименти з масою Давид Рубін (Бубін) з Межигір'я. З 1891 р. завод орендують брати Пржибильські.

У перших роках нового сторіччя, окрім мустерів, виконаних пензлем коричневою, зеленою, синьою та червоною фарбами, на Довбиші почали виготовляти сервізи з цілісним покриттям синім кобальтом, що надалі визначило напрям декорування на цьому заводі на ціле сторіччя. Спеціальне устаткування дозволяло робити підполив'яний кобальт з нанесеними зверху малюнками золотом для муфельного випалу. З того часу технологічна сторона Довбиського фарфорового заводу на висоті – у білих медальйонах, декорованих часто за допомогою аерографічного тонування, розміщували переважно квіткові деколі [3, 351].

За Пржибильських випускалися маснички у вигляді птахів, тварин, близькі до традицій єврейських виробництв в Любичі Королівській і

Потеличі, розташованих неподалік від Жовкви на Львівщині. Обидва заводи Східної Галичини продукували єврейські ритуальні вироби, у формі і декорі яких знаходимо паралелі з українським мистецтвом народної кераміки. Любича Королівська нині знаходиться у межах державних кордонів Польщі, і дані про майстрів епохи модерну практично відсутні; відомо лише, що там працювали переважно художники-євреї. З асортименту цих двох заводів збереглися унікальні твори єврейського ритуального фаянсу, велика частина яких (коробки-контейнери для маци з накривками-тарілками для Седеру, кіари, вітальні обрядові тарілки, ханукальні свічники, прибори для омовінь) зберігається в збірках двох львівських музеїв – Етнографії і народного промислу Інституту народознавства НАН України і Музею релігії. Слід зазначити, що стилістично ця група фаянсу України до XIX – поч. XX в. пов'язана з традиційними керамічними формами арабського Сходу, спадщиною Візантії і Західної Європи. з одного боку, і українським декоративним розписом з іншої. Євреї вміли дивовижним чином творчо переосмислювати спадщину мистецтва різних народів, в країнах яких вони знаходили притулок, і трансформувати досягнення сусідів в адаптовані під свої релігійні і спосіб життя варіації естетичних норм. Уцілілі носії культури після погромів 1900-х років прагнули слідувати принципу анонімності і не привертати уваги до своєї творчості.

У 1910-тих рр. на довбиському підприємстві існувала посада шаблон-майстра. Ним був Йосип Героїмович Роговський, який консулював Льва Долинського для написання першої монографії з українського фарфору-фаянсу. Колега Л. Долинського останнього Пантелеймон Мусянко збирав інформацію про майстрів заводу, велика частина яких була переведена на побудоване 1904 року підприємство Коростеня, розташоване на залізничній гілці на шляху до Ковеля, Польщі і Німеччини (нині Житомирська обл.). Станція Коростень була відкрита у 1902 р. Про біографію Бері Бороха художникові-мистецтвознавцеві повідав кам'янобрідський майстер Келерман, про що зберігся запис у матеріалах архіву [18].

Л. Долинський і П. Мусянко виявили специфіку розвитку цих заводів. Їм вдалося встановити, що на Довбиші на 1910 рік живописців по фарфору навчали за гроші (це пояснює «закритість» секретів виробництва). Як відомо, у євреїв «до виконання культу допускалися тільки члени роду» [30]. Очевидно, враховуючи, що художники розписували не тільки буденний, але й ритуальний посуд, який був невід'ємною частиною фабрикату кожного єврейського виробництва (враховуючи традицію виготовлення певного асортименту до релігійних свят), т. зв. «кошерний», тобто чистий, факт передачі знань сприймався як певне ритуальне дійство. Тим паче, що білий фарфор-фаянс сакрального призначення часто покривався священними

написами, і тому уподібнювався книзі. А книга в житті віруючого юдея відігравала ключову роль.

Учень видатного художника Станіслава Кшичковського Мойсей Йосипович Мордерер, 1898 р.н., у 1910 році платив рік повну ціну, пізніше – півціни за навчання. Його вчили розписувати чайні сервізи і чашки трьома видами мустера (22, Бі, Колос) і синіми волошками з колоском під назвою «Хабер» [17, 16]. Останній термін і «в стародавній, і в сучасній арабській мові має тільки одне значення – єврейський учений, вчений-рабин [31]», – констатують дослідники. В.Бартольд писав в 1922 році, що арабське слово «хабр» – це «єврейське «хабер» – «товариш»: воно стало уживатися подібно до того, як тепер вживають німецькі «Genosse» і російське «товариш» в сенсі «соціаліст». Цей «хабер-товариш» немов простягає пряму нитку з VIII в ХХ століття» [5]. В багатьох тюркських мовах і на хінді «хабр» («хабер») означає «новина»; можливо, походження назв широко вживаних мустерів було пов'язане саме з адресністю товару. Тобто дані, що збереглися, можуть свідчити про те, що на початку ХХ століття в Україні в єврейському середовищі існувала особлива інтерпретація мотивів декорування фарфоро-фаянсових виробів, навіть деяке їх «кодування».

На більшості цих підприємств на початку ХХ століття пройшла низка страйків, особливо в 1905 році. Історія зберегла деякі імена їх учасників. Директорові кам'янобрідського підприємства Шаулу (Саулу) Літинському з відсутності господаря, який постійно жив за кордоном, довелося пережити страйк, організований приїзджим євреєм з м. Рогачова Гершком Розенфельдом і місцевим вільнопрактикуючим лікарем євреєм Давидом Торговцем. Останній був у поганих взаємовідносинах з керівником фабрики Файнгольцем і названим вище директором, у зв'язку з чим допоміг організувати активістів і чільників руху робітників. Всі працівники-євреї зібралися разом (з формувальниками приблизно 250 чоловік, за даними жителя села Йосипа Антоновича Рубницького). Розенфельд отримав завдання «привести до ладу» (тобто страйку) 15 заводів і в Київській губернії.

Серед страйкуючих були перераховані Юхим Марчевський, Петро Марчевський, Антон Міллер, Микола Леськовський (у нього вдома відбувалися збори працівників-християн), Карл Бачинський, Антон Креч, Фелікс Креч, Франц Острінський, Семен Костильов, Максим Гнетецький. Серед підбурювачів названі: Рогачевський, Розенфельд, Ліна Рев-Ребе. Напередодні страйку на фабрику прибув невідомий єврей на прізвисько Літвань. Він збирав працівників в лісі, приходив до них додому і підбурював до організації страйків. 25 січня були отримані дані про заплановане зібрання робітників. Булао знайдено нелегальну літературу, особу єврея-підбурювача встановлено (Зельман Ліхтмахер) [26].

У 1907 році безлади на заводі поновилися. Був арештований Іхилік Дерфан, найбільш активний призвідник страйку; агітатори Іонтоль Маргунь, Мендель Альберт, Сруль Шпільберг, Лейбім Цимерінг встигли сховатися і уникли арешту. Розслідування виявило, що зібрання відбулося у місцевого єврея Мездра Красиловського, де виступали Іонтоль Маргунь і приїжджий єврей, особу якого встановити не вдалося. Після отримання телеграфом пільг страйкарі почали працювати, але знову припинили роботу після арешту 20 лютого робітника Іхиліка Дерфана, а пізніше погрозували вбивством директорові Літинському і підпалом фабрики. Літинський звернувся з проханням про звільнення Дерфана до Новоград-Волинського справника, після розпорядження якого керівництво страйкарів втекло. Менделя і Сруля затримали 6-го березня. Страйк поширився серед працівників довбиської фарфорової фабрики, де були затримані Штрайберг, Стріковський [27].

Невідомо, які посади займали названі співробітники, і чи були серед них живописці, модельники, скульптори. Збереглися дані про колега-майстрів з іншого підприємства Тимофія й Аполінарія Карловичів Пржибицьких.

На Коростенському фарфоровому заводі зібралася велика кількість єврейського персоналу по художній частині. З Баранівки у 1910 р. перейшов живописець Роголь Давид Гершкович (там працював з 1905 р.). Іншими відомими художниками-євреями поч. ХХ століття з цього заводу були Барон Хаїм Файвельович і Сондлер Арон Іванович. Останній починав працю з 1903 р. формувальником; з 1905 р. – живописець, у 1907 р. – перевівся в Олевськ. Туди ж з часом перейшов технічний керівник Зельнер і майстер Розенфельд. Серед кваліфікованих майстрів Баранівки і Коростеня згадувалися Баршиман Валь, Тапчан Йосип, Чудновський Мойсей. Управителем підприємства у Коростені до більшовицького перевороту і два роки за «Рад» був Каштельян Давид [17, 16-19].

Придбане 1908 року одеським євреєм – багатим «посудником» Ушером Сігалом Славутське виробництво до 1910 року було перебудоване. Оскільки устаткуванням на зразок кам'янобрідського відділу посуду і полонського підрозділу сантехнічної кераміки, а також технологічними, інженерними, художніми напрацюваннями постачанням сировини опікувались члени родини Літинських, що, як технологи й управителі, зберігали секрети шаліро-зусманівських виробництв, це дає підстави певним чином пов'язувати означені мистецькі явища. Листування заводу велось на їдиш, оскільки Шаул (Саул) і його син Мойсей Літинські чудово володіли цією мовою. Останній, прийшовши з багаторічним досвідом з Полонного на Славуту, після більшовицького перевороту обіймав провідні посади в головку

Роль фахівців-євреїв у розвитку художньої і технологічної частин українських підприємств фарфору і фаянсу кін. ХІХ – поч. ХХ століття

при Фарфорфаянстресті, керував багатьма напрямами розвитку всієї українській галузі. Він скоординував у Будах (на єдиному уцілілому після розрухи, завдяки добровільній передачі його державі колишнім власником О. М. Кузнецовим, заводі) всі важелі виробничого процесу, налагодивши механізм роботи системи як годинник.

Особливо цікавий відображений на архівних фотографіях у виробках щоденного вжитку кін. ХІХ – поч. ХХ ст. завод у Барашах, де євреїв працювало приблизно 2/3. В середині 1880-х рр. це і сусіднє фарфорове підприємство (розташоване поряд за п'ять верст в с. Крем'янка) знаходилися в одній із форм господарювання або власності в А. Гершфельдта. Управляв в Барашах за контрактом Северин Шильке (з 1879 до початку 1900-х рр.). Виробництво було досить невеликим, можливо, воно працювало і як малярня, оскільки на трьох формувальників припадало шість художників. Гіпотетично майстри-самоуки могли розписувати також білизну з Крем'янки, про виробництво якої практично нічого не відомо. З 1900-х рр. завод був зданий в оренду Абраму Каранту і Міхелю Кушнірському.

З середини 1890-х рр. асортимент складався з предметів столового і чайного посуду, ймовірно поштучних. Протягом всього періоду існування заводу виготовлялися відомі салатники, блюдця, тарілки, молочники, сметанники, туалетні флакони, чашки, сільниці, хрінниці, кухлі, чайники, ринки тощо. Якість барашівського фарфору помітно покращала з приходом на виробництво наприкінці 1880-х рр. городницького модельмайстра Мейера [4, 33], який упроваджував вже відомі йому фасони.

Це були форми чайників «Рафаель», «Англійський манжет», чашок фасонів «Берлінський», «Варшавське горня» [3, 352], молочників «Конде» і «Бельгійський». Можливо, красномовна назва останньої форми вказує на джерело запозичення фасонів, яке особливо відчувається в пластиці вегетаційних ваз Городниці. Про стилістику приведених барашівських виробів Л. Долинський пише, що «всі ці фасони мали виразні риси модерністських тенденцій, які полягали в надуманості силуету, в надмірному членуванні ніжок, ручок і т.і., в хитромудрих завитках рельєфних прикрас» [4, 34]. Описані експонати в українських колекціях відсутні; можливо, вони зберігаються у польських, російських збірках, оскільки існують дані про факти вивозу експонатів з заводів у 1920-х рр.

Саме виразно бельгійську за силуетом, із характерним членуванням і опрацюванням основи та гребенеподібним «наростом» на ручках, форму з часом помилково назвали у радянських довідниках із стандартизації «Городницькою». Із спрощеною пластикою вушка вона існувала в Довбиші та Баранівці до середини ХХ-го ст. В оригінальній формі «з гребенем» вона відома за експонатами ранньої «радянської» Городниці й пізнього

Довбиша. Відповідно з пізнішим розписом, «гребенеподібний» варіант наведений у Каталозі фарфору, фаянсу і майоліки А. Л. Ліфшиця 1940-го року. Саме він продукувався і в Барашах на межі століть. Фасони «Конде», «Варшавське горня» і «Рафаель» існували на постмезерівських Баранівці-Городниці й на Довбиші.

Фаянсові тарілки ХІХ ст. за манерою оформлення абсолютно відрізнялися від фарфорових чашок, які формою віддалено нагадували чашки з відвернутими назовні вінцями з Волокитина і будяньського виробництва М. С. Кузнецова. Оскільки місцева глина включала вогнетривкі компоненти, маса після випалу набувала властивостей шамоту. Найцікавішим є декор чашки кінця 1880-х – початку 1890-х рр.: оформлений золотим вусиком і пістрьоткою візерунок з частковим підполив'яним криттям, організований у вигляді резерважів з ягодами. Віддалено схожою схемою на межі сторіч в стародавньому гончарному центрі Коломиї декорували фаянсові вироби «під фарфор». «Розводи» і розмиті контури малонку, які практично повністю перекривали тло, у Барашах були викликані необхідністю приховати сірий черепок. Можливо, схожі дефекти прагнули прикрити і в Коломиї, художники виробництва якої користувалися подібними барашівському мазком і способом нанесення тла.

Кулястий корпус чашки з Барашів, наведений в монографії Ф.Петрякової, ділиться і розмежовується завдяки штучно створеним «граням» обрамлення, яке імітує гончарні «потьоки», створюючи аркаду. На початку ХХ-го ст. завод був проданий як нерентабельний [10, 91]. Але ще в 1930-ті роки у Барашах існувало так зване хатне виробництво фарфорових виробів. Ймовірно, в селі зберігали окремо стоячу піч, у якій за старою рецептурою при необхідності робили випал, що було характерне для цього керамічного регіону. Принаймні, колекція Музею українського народного декоративного мистецтва в Києві налічує декілька десятків виробів з Барашів першої третини ХХ століття, які становлять не лише художню, але й історичну цінність, і не обов'язково пов'язані зі старим барашівським заводом.

Один з власників Барашівського заводу, Міхель Кушнірський, у 1909 році побудував підприємство фарфору в Олевську, на новій залізничній гілці від Києва ка Ковеля. Вироби фабрики фарфору з Олевська, зважаючи на декількарічну переробку печі, практично невідомі. Ф. С. Петрякова власниками виробництва називає А.Ю. Каранта і М.Ф. Кушнірського. У 1920-х фабрика була відновлена і перепрофільована на електрофарфор.

З виявленням родовищ вогнетривкої глини у розташованому поблизу від Полонного с. Токарівка (нині Першотравненськ) власник маєтку С.Н. Обухов з 1900 р. налагодив випуск електрофарфору. Іменований Федоровським (відповідно назві місцевості) фарфоровий завод «Бахмутський і К» мав

Роль фахівців-євреїв у розвитку художньої і технологічної частин українських підприємств фарфору і фаянсу кін. ХІХ – поч. ХХ століття

поштову адресу головної контори у м. Київ (вул. Хрещатик, 25). Власниками значилися В. І. та В. В. Берднікови. На 1910 р. завод, викуплений групою «царських купців на чолі з В.І. Бердніковим» [8, 3], виготовляв більш ніж тисячу різновидів електроізоляторів і телеграфних газонів на рік. З надзвичайно міцного хозфарфору штампувалися аптечні слоїки, пробки для пляшок [9, 108-109]. Технологія виробів відпрацьовувалася із залученням фахівців з Німеччини. Так, 1909 р. був запрошений інженер-керамік Марковський, який обладнав і упорядкував виробництво. У 1911 р. його місце зайняв інший вихідець з Німеччини – Клір.

Пізніше, близько 1915 року був заснований ще один завод технічного і військового профілю – фарфорова фабрика Я.К. Ессена. 11 лютого 1886 року Якоб Карл Ессен отримав дозвіл відкрити фабрику в невеликому населеному пункті з декількох дворів – Мілграбені, в російському листуванні поч. ХХ ст. – Мюльграбен (Яунмілгравіс). Підприємство із самого початку спеціалізувалося на випуску високоякісного фарфорового посуду, і дуже скоро ці вироби були відзначені нагородами на різних виставках. Спочатку фабрика працювала виключно на сировині та матеріалах, привезених з Німеччини, місцевим було лише паливо.

Перша світова війна порушила виробництво фарфору в Ризі на тривалий час. Спочатку скоротився тільки об'єм виробництва з наближенням до міста фронту повністю припинилася робота фабрики. У жовтні 1915 р. робочі та велика частина устаткування були евакуйовані у віддалений від фронту район – у місто Слов'янськ, де Ессен купив фабрику після пожежі у Кузнецова [2]. Це підприємство спочатку будувалося для виготовлення електрофарфорових ізоляторів, оскільки розташувалося біля родовищ вогнетривких глин в Часовому Ярі (нині Донецька обл.).

Переїхавши в Україну у період військових дій, до самого більшовицького перевороту Ессен, як і Кузнецов-молодший, регулярно виконував замовлення для військової промисловості від київського губернатора, про що збереглися дані в архіві Харківської області. Ессени або Ессени, що (обидва варіанти зустрічаються у літературі), очевидно, були євреями. Прізвище походить від арамейського «хасайя», («благочестиві»), що означало представників напівчерного ордену, що виник в юдаїзмі бл. 150 р. до н.е. За даними лінгвістів, самоназва Ессенів: «Сини світла», «Прості», «Обранці» і ін. Більшість Ессенів жило відособленими колоніями у пустелях (Кумран), але деякі селилися і в містах [32].

Незвичайної форми невеликий соустеррін (ваза для соусу у вигляді елегантного горщика без ложки і виїмки для неї) виробництва фабрики Ессена (Ессена) зберігається в декількох українських зібраннях. Маркірований кращий зразок гарного збереження, виготовлений з щільної, жовтувато-сірого

відтінку маси, що нагадує кам'яну або електрофарфор – експонат із запасників Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького. Продукція цієї групи фабрикату потребує окремого дослідження, потрапляючи в розділ протодизайну. Цікаво відзначити деяку родібність експонату до розповсюджених на арабському Сході форм ринку – керамічних жаровень, що існували в ужитку євреїв.

Отже, можна констатувати, що зародження національного українського фарфору-фаянсу було обумовлене могутніми впливами традицій старообрядницьких (Харківщина і нинішня Донеччина) і, особливо, єврейських громад (Волинь, Галичина, Київщина). Фабрикат юдеїв складався з трьох основних компонентів: ритуального обрядового фарфору-фаянсу для Пейсаха, хануки, родинних свят, що вироблявся для євреїв; побутового посуду з єврейськими написами, у першу чергу, для внутрішнього ринку; загальної маси тонкої кераміки для інших етноспоживачів, популярної за рахунок дивовижних форм і добротної якості добре спеченого черепка. Зв'язки із закордонними постачальниками сировини в країнах Європи і мережа збуту по всьому континенту стали істотними чинниками швидких темпів розвитку фарфору-фаянсу України на межі ХІХ – початку ХХ століття і ланками впровадження вітчизняного продукту в світову мережу тонкокерамічного бізнесу.

Література

1. Андреева Л. Советский фарфор. 1920 – 1930-е годы. – М.: Советский художник, 1975. – С.14.
2. Витяги з книги З.А.Константа «Рижский фарфор.История рижского фарфорового завода». – Рига: Зинатне, 1975 (розміщені в Інтернеті).
3. Долинський Л.В., Мусієнко П.Н. Фарфор, фаянс // Історія українського мистецтва: В 6-ти т. – Т.4. / Під ред. М.П. Бажана. – Кн. друга. / Відп. ред. В.І. Касіян. – К., 1970. – С.351-352.
4. Долинський Л.В. Український художній фарфор. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С.33.
5. Кожинов В. // <http://cldlune.livejournal.com/1020.html>
6. Козак М.І. Стаття „Полонський фарфоровий завод”. Електронна версія. – [2007]. – С.1.
7. Матеріали, зібрані краєзнавцем Кам'яного Броду для музею селища. – С.4.
8. Матеріали з історії заводу, лоб'язно надані виконавчим директором Першотравненського заводу електротехнічного фарфору Войтко О.В. 2007 р. Шкільній О.В. – С.3.
9. Матеріали спецкомісії, надруковані як історія підприємств галузі для внутрішнього користування у вигляді нарисів Київфарфорфаянстресту 1927 року цілком зберігаються при Баранівському фарфоровому заводі. Машинопис. 118 с. вихідної нумерації (аркуші з історії Баранівки вирвані). – С.107-109.

Роль фахівців-євреїв у розвитку художньої і технологічної частин українських підприємств фарфору і фаянсу кін. ХІХ – поч. ХХ століття

10. Нариси з історії декоративно-прикладного мистецтва / Під ред. П. М. Жолтовського, Ю. П. Лашука, О. О. Чарновського. Відп. ред. Я. П. Запаско. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1969. – С. 91.
11. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – С. 332, 397-400.
12. Петрякова Ф. С. Украинский художественный фарфор (Конец XVIII – начало XX ст.). – К.: Наук. думка, 1985. – С. 177.
13. Родионов А. М. Марки русского фарфора: Практическое руководство для собирателей. – К.: Издательский дом „Стилос”, 2005. – СС. 89, 92.
14. Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). – К.: Редакція вісника „Ант”; Ніжин: ТОВ „Вид-во „Аспект-Поліграф”, 2005. – С. 166.
15. Соловейчик Р. Фарфор заводів Тюрингії ХVІІІ – початку ХІХ століття в Ермитажі: Каталог. – Л.: Аврора, 1975. – С. 89, ил. 121.
16. Фабрично – Заводские Предприятия Российской Империи / Под наблюдением Редакционного Комитета, состоящего из членов Совета Съездов Представителей Промышленности и Торговли. Сост. инж. Л. К. Езиоранский. – СПб., 1909. – [Без спл. пагинации].
17. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (далі – ЦДАМЛМУ). Ф. 990. Мусієнко Пантелеймон Никифорович, український радянський мистецтвознавець. Оп. 1. Спр. 399. Замітка про майстрів Корецького фарфорового заводу і їх виробу. Б/д, 1 док. 51 арк. Рукопис. Арк. 18.
18. ЦДАМЛМУ. Ф. 990. Мусієнко Пантелеймон Никифорович, український радянський мистецтвознавець. Оп. 1. Спр. 521. Виписки з документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДАУ) про Глинську керамічну школу. Списки творів І. Ф. Селезньова та майстрів українського мистецтва. 2 блокноти. 1971 р. 2 док. На 70-ти арк. Рукопис. Блокнот І. Арк. 38зв.
19. Центральний історичний архів, м. Москва. Ф. 337. Оп. 2. Д. 154. 39л. Переписка з конторами фабрик Товарищества М. С. Кузнецова и торгового дома „С. І. Великанов” про надбавку заробітної плати працівникам Будянської фаянсової фабрики, допомогу оптовим покупцям товарів Товарищества М. С. Кузнецова, которые пострадали от еврейских погромов. Л. 6, 12. (Автор виражає благодарність за предоставление данного и последующего материала из ЦИАМ и ЦЦАМУ київському спеціалісту в області історії українських підприємств легкої промисловості Наталії Володимирівні Отрох).
20. ЦДАУ. Ф. 442, Оп. 35., Д. 1405. На 22 л. 1858 – 1859. Дело за рапортном Вольнського губернського правління про створення ярмарку в местечке Городница.
21. ЦДАУ. Ф. 442, Оп. 627, Ед. хр. 461, 18 октября 1897 – 12 декабря 1897 года. Дело по жалобе Аполлинария Пржибыльского на Вольнское губернское правление. Господину Киевскому, Подольскому и Вольнскому Генерал-Губернатору (октябрь 1897, № 2914). В Министерство внутренних дел прислан для подписания проект решения Правительственного Сената.
22. ЦДАУ. Ф. 575, Оп. 1, Ед. хр. 2. На 140 л. 1886 – 1887 гг. Путевой журнал фабричного инспектора про техническое состояние, количество работников и про условия работы на предприятиях Киевской и Вольнской губернии. Л. 62.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

23. ЦДІАУ. Ф.575, Оп.1, Ед.хр.4, 1887 г. На 191 л. Путевой журнал фабричного инспектора про техническое состояние и количество работников и про условия труда на предприятиях Киевской и Волынской губерний. Начало 25 октября 1887 года, окончание 4 февраля 1889 года. С.45. 19 мая 1888 года.

24. ЦДІАУ. Ф.575, Оп.1, Ед.хр.5, 3 марта 1890 – 24 ноября 1890 года. Канцелярия Киевского окружного инспектора. Данные о количестве работников, длительности рабочего дня и сверхнормовые работы на фарфоровом, мраморному, бетонном производствах по губерниям Киевского фабричного округа за 1890 – начало 1900 года. Л.3-9. Таблица 3.

25. ЦДІАУ. Ф.575, Оп.1, Ед.хр. 6. На 193 л. 25 ноября 1890 – 12 декабря 1891 г.

26. ЦДІАУ. Ф.1335, Оп.1, Д.86, Ч.1, На 288 л. 6 августа 1903-15 июня 1905 гг. Волынское губернское жандармское управление. Секретная часть. Дело о производстве дознания врача Торговца Д.М., домашнего учителя Ореле М.-Г. Я. и других лиц (всего 7 человек), обвиняемых в организации забастовки рабочих фаянсовой фабрики в деревне Каменный Брод Новоград-Волынского уезда.

27. ЦДІАУ. Ф.1335, Оп.1, Ед.хр.508, 1907 г., Л.50. Волынское губернское жандармское управление. Дело о забастовках и других беспорядках рабочих.

28. ЦІАМ. Ф.337. Оп.2. Д.154. 39л. Переписка з конторами фабрик Товарищества М.С.Кузнецова и торгового дома „С.І. Великанов” про надбавку заработной платы работникам Будянской фаянсовой фабрики, помощь оптовым покупателям товаров Товарищества М.С. Кузнецова, которые пострадали от еврейских погромов. Л.6, 12.

29. Шпизель Р. Еврейская больница в Остроге // Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога, Острозьке науково-краєзнавче товариство „Спадщина” ім. князів Острозьких, Острозьке міськрайонне відділення Рівненського обласного краєзнавчого товариства. – Вип.2. – Острог, 2007. – С.139.

30. <http://cldlune.livejournal.com/1020.html>

31. <http://209.85.129.132/search?q=cache:LmFUFHTeXIMJ:krevetka-flo.livejournal.com/87169.html>

32. http://www.alexandermen.ru/books/son_max/slovar.html

*Звягель – старовинна назва міста Новоград-Волинський Житомирської обл.

Ілюстрації. Фотографії продукції Барашівського заводу початку ХХ ст. люб'язно надані Євгеном Котляром, харківським дослідником юдаїки, кандидатом наук. Ним у фондах Національного музею історії України були віднайдені дві світліни з зображеннями єврейського побутового фарфору на тлі групи юдеїв – художників й формувальників колишнього Барашівського фарфорового заводу (Ф. 33. Оп. 3. Од. зб. 94 (8 x 10,8 см); 95 (7,5 x 10,4 см).

На зворотньому боці обох фотографій наявний рукописний напис: (фото 94 зв.) „Бараші, ст. Яблонка, недалеко Коростеня. Старі майстри художники і формувальники фарфорової посуду кол. Барашівського фарфорового заводу. Тепер завод не існує. Більшість художників і формувальників були євреями. Матеріали про цю фабрику

Роль фахівців-євреїв у розвитку художньої і технологічної частини українських підприємств фарфору і фаянсу кін. XIX – поч. XX століття

(фото 95 зв.) і прізвища майстрів можна віднайти у О. П. Оглобліна [Александр Петрович Оглоблин (1899-1992), український історик, архівист і політичний діяч, в 1930-е гг. был директором Киевского центрального архива древних актов, работал в Институте истории АН УССР – Евгений Котляр], у якого є звіт про експедицію 1932 р., що робив історичний музей і Академія”.

**Більшого горя край не знав.
(Трагедія Голодомору на Звягельщині)**

В трьох тогочасних районах (Новоград-Волинському, Городницькому, Ярунському), що пізніше увійшли до складу нинішнього Новоград-Волинського району, з голоду померло орієнтовно (10729 + 4768 + 2879) 18376 чоловік або 12,5% населення, що жило тут наприкінці 1932 року – кожен восьмий житель краю. 17336 з них – це померлі у межах сучасного Новоград-Волинського району. З огляду на інші райони Житомирщини, ця цифра є порівняно малою. Адже в сусідньому Романівському районі тоді загинуло 25%, Любарському – 30%, Чуднівському – 27%, Бердичівському – 29%¹.

Але якщо порівнювати з іншими відомими лихами, що їх пережив місцевий люд у своїй історії, то це – незрівнянна трагедія.

Відомо, скільки галасу знімала більшовицька пропаганда про страхоття й муки заповідяні фашистською окупацією та війною. Аби створити враження, що найбільшим горем для України була німецька окупація, перемога Сталіна над Гітлером зображалась як найбільше благо для українців, і її Москва вимагала святкувати, як святкують віруючі Паску. Вишукувалися усі учасники війни, всі поранені, усі загиблі, усі могили радянських солдат. При цьому до списків загиблих заносили не тільки тих, хто дійсно загинув на фронті, а й тих, хто наклав головою, стріляючи в бійців Української Повстанської Армії. Дехто з придворних комуністичних істориків вибудував собі добру кар'єру й становище на обліку солдатських могил.

Без сумніву, минула війна була важким випробуванням для народу, й ті, хто загинув на ній, гідні оплакування і шани. Горе, спричинене війною, – то ще один злочин не лише фашистського, але й комуністичного режиму, й тому про війну ми мусимо пам'ятати вічно.

Але Москва затіяла помпезну метушню навколо своєї «победи» зовсім не з почуття печалі за мільйонами вбитих і не з бажання вшанувати їх пам'ять. Більшовики винищували людей не менше, а навіть більше, ніж фашисти. Війна для Сталіна й сталінців була всього лиш епізодом у кривавій системі мордувань над безправним народом. Добра половина загиблих у війні лежить на совісті сталінських генералів та заградотрядів НКВС. Рядовий солдат чекав перемоги, аби московські генерали не гнали його більше під кулі й снаряди німців, а генералітет і ВКП(б) раділи їй, бо завдяки їй вони посилили свою владу і панування над народом, в тому числі і над солдатами. Саме так вони розуміли значення «победи» й тому доклали немало зусиль, аби нав'язати і утвердити звичай відзначати свою «победу».

Більшого горя край не знав. (Трагедія Голодомору на Звягельщині)

Та цей «день перемоги» мав ще й інше – приховане, потаємне цільове навантаження: спогадами, думками, переживаннями про війну заглушити, а потім і зовсім вбити пам'ять про ще страшнішу біду – Голодомор.

Не хотіла Москва, щоб пам'ятали про голод, бо ж це вже витворив не фашизм, а вона сама, й на тлі тих жахів і мук, що спричинив голодомор, московський більшовизм виглядав ще страшнішим і огиднішим, ніж німецький фашизм. В цьому пропагандистський, дезінформуючий, одурманюючий і спотворюючий історичну правду сенс святкування «перемоги». Не дивно, що московський генералітет, спільно з московськими шовіністами та більшовиками, так завзято ополчився проти визнання українського голодомору явищем геноциду проти України. Адже таке визнання руйнує всі комбінації з приховування цього страшного злочину Москви й зводить нанівець зусилля сховати за «днем перемоги» трагедію українського народу.

Болі війни були великі, але вони безсилі переважити біль і страждання, пережиті українцями у тридцять роки. Жахи звірств фашистів бліднуть перед жорстокістю більшовиків. Смерті і руйнування, завдані війною, менші за зло, вчинене московською владою. Аби побачити цю різницю, досить порівняти втрати району в людях і господарських цінностях, завдані одним і другим окупантами.

Згідно з Книгою Пам'яті України по Житомирській області (т. 7; видана у Житомирі в 1995 р.)², з міста і сіл сучасного Новоград-Волинського району загинули на фронтах відповідно 2064 і 6826, а разом – 8890 чоловік. Ще 2047 були замучені фашистами вдома³. Загальні ж втрати району в людях, завдані війною та фашистською окупацією, згідно з цим багатотомним виданням, дорівнюють 10967 чоловік.

Реєстрація загиблих під час воєнного лихоліття є великим подвигом пошуковців та укладачів, що створюють такі книги. Їх праця заслуговує на повагу і шану. Адже усі, названі у реєстрі, це наші батьки, брати і рідні, наша кров, це ті, у кого силоміць відібрали життя, кому ми зобов'язані своїм сьогоденням. Смертю своєю вони здобули право на життя у пам'яті потомків, чому й слугують книги Пам'яті.

Та, відзначаючи цю заслугу укладачів, не можна не зауважити, що книги мають і ряд недоліків. Насамперед, списки загиблих – неточні. Так, у статті С.Щербини про місто говориться, що загинули з міста 2980 чоловік. Автор не називає джерела такої інформації і не обґрунтовує її. Виходить, ця цифра є числом перерахованих у реєстрі. Певне, її використовують усі, хто інформує населення про жертви війни.

Але у книзі (том 7 Книги Пам'яті) значаться не 2980, а лише 2064 людини. Понад 900 є звичайною припискою. Ще 928 – це полегли у боях за місто.

Вони – не вихідці з міста. Їх реєструють у Книзі Пам'яті на їх батьківщинах. Імена цих людей слід називати для вшанування пам'яті, але неправомірно включати їх у списки новоград-волинців, полеглих на війні. Тому із міста на фронті загинули не 2064, а 1136 чоловік. Та й це ще не всі неточності. При перерахуванні загиблих, 250 приписали і до міста, і до села, тобто внесли до списків повторно, що штучно збільшило число полеглих на фронтах. Якщо цих людей вилучити із міських списків, то вийде, що з міста на фронтах загинули 886 чоловік. Та сама погрішність трапилася і при підрахунку закатованих німецькими спецслужбами у місті і в селах району. Згідно із Книгою Скорботи, німці закатували 2077 чоловік. Але у переліку жертв 169 осіб числяться ще і в Книзі Пам'яті. Тому доцільно їх прізвища вилучити з реєстру Книги Скорботи, й тоді тут залишиться 1908 осіб.

Коли всіх разом скласти, то вийде, що за часів німецько-радянської війни у межах сучасного Новоград-Волинського району загинули на фронті й були замучені вдома (6826 + 886 + 1908) 9620 чоловік. І це ще цифра завелика, бо в число загиблих включили осіб, які у військах НКВС насаджували московські порядки в Західній Україні і були знищені УПА. Так само недоречно заносити до списків жертв війни московських партизанів, які боролися проти УПА й були забиті повстанцями. Адже УПА була третьою силою у війні, яка ставила за мету не утвердити своє панування над кимось, а боролася за свободу України.

Потрапили в ці списки й особи, які загинули невідомо від кого. В жертви війни записали і підлітків, що підірвалися, бавлячись із вибухівкою. Адже бувало, що цю вибухівку залишали на полігонах військові частини під час навчань, або вона лежала тут ще до часів Першої світової війни. Тим не менше цифру 9620 допустимо прийняти за таку, що характеризує число людських втрат у війні в межах сучасного Новоград-Волинського району. Коли порівняти кількість жертв німецько-радянської війни (9620) і загиблих у голодоморі, то число померлих голодною смертю (17336) явно переважає. Від голоду померло майже вдвічі більше населення України, ніж вбила війна.

Не йде у жодне порівняння й число громадян, вивезених до Німеччини, та викинутих з рідних домівок і завезених для вимирання на російські окраїни «ворогів» більшовицького режиму. Згідно з тією ж Книгою Скорботи, у 1941-1943 рр. гітлерівці вивезли до Німеччини таке число юнаків і дівчат:

- з довоєнного Новоград-Волинського району – 1753;
- з Городницького району – 1353;
- з Ярунського району – 868⁴.

Разом: 3974 чол.

Насильницькі ж депортації в 1933–1936 рр., згідно з офіційними джерелами, лише у одному тогочасному Новоград-Волинському районі

Більшого горя край не знав. (Трагедія Голодомору на Звягельщині)

становили 13050 чоловік. Ще 2649 вивезли з Ярунського і 4500 – з Городницького районів. А разом, впродовж трьох років, Москва викинула з рідних осель і силоміць вивезла на край світу з трьох районів 20199 людей – у п'ятикратному розмірі більше, ніж Німеччина. І це без врахування вивезених розкуркулених селян в 1930-1932 роках.

Зайве говорити і про наругу та руйнування, заподіяні московськими опричниками в економіці окупованого ними краю.

Побиваючись за руйнацію, спричинену фашистськими окупантами в Новограді-Волинському і приміських селах, автори матеріалів Книг Пам'яті і Скорботи перераховують знищені тут господарства й будівлі. Як пише Щерба С., в місті були зруйновані всі підприємства і понад тисячу будинків, всі заклади освіти, охорони здоров'я, культури⁵.

Війна дійсно спричинила великі спустошення у районі. В 1941 році головним чинником руйнувань був контрнаступ 5-ї армії Потапова проти військ Клейста, які рвалися до Києва. В смузі жорстоких протистоянь опинилися східні села району, зокрема, Чижівської, Теснівської, Тупальської, Поліянської, Федорівської, Несолонської, Варварівської та інших сілрад, чиї терени стали ареною кровопролитних боїв. Під ураганим вогнем гармат горіли селянські садиби з усім нажитим важкою працею добром. Без даху над головою залишилися сотні сімей.

Вдруге вогонь пожирив оселі у 1943 році у зв'язку з активізацією дій московських партизанів. Прагнучи позбавити партизан джерел харчування та постюю, фашисти застосували щодо сіл партизанської зони практику випаленої землі. Були спалені села Городницького та частини Ярунського районів. Вдруге запалали східні села Новоград-Волинського району.

Упорядники Книг Пам'яті та Скорботи багато пишуть про звірства фашистів, але умовчують про руйнування, завдані фронтом, коли страшний коловорот вогню нісся з обох сторін – німецької і радянської. Люди, що пережили це фронтове пекло, стверджують, що фронт наніс їм найбільше збитків. Поспіхом проведений контрнаступ супроводжувався не лише небаченим обстрілом місцевих сіл, а й загибеллю десятків тисяч рядових радянських солдатів, що буквально викладали своїми тілами поліські простори. Їх гонили хвиля за хвилею під винищувальний вогонь німецьких гармат і кулеметів. Часто-густо такі атаки не виправдовувалися військовою доцільністю. Діяв принцип: «Любой ценой!» Цю страшну ціну платили прості солдати, вчорашні безправні, пограбовані більшовицькою державою колгоспники, насильно мобілізовані у московську армію та силоміць погнані на смерть. Їх тут загинуло багато. Смерть ця була свідченням як безголовості московського військового командування, так і звірячого ставлення до рядового солдата, чие життя для генералів нічого не важило.

Тому московські придворні історики воліють не згадувати ці події, а смерть десятків тисяч загиблих під Новоградом-Волинським видають за мученицьку загибель в Новоград-Волинському концтаборі.

Місцеві мешканці розділили жереб фронтників з солдатами 5-ї армії. Багато із них загинуло від снарядів і куль, ще більше лишилося без нічого – все згоріло разом із оселею.

В Книзі Пам'яті України названі 16 сіл нинішнього району, які зазнали руйнувань за воєнних років. З довоєнного Новоград-Волинського району названі Федорівка, Немильня і Кикова⁶. Автори зазначають, що Федорівка й Немильня були спалені повністю, а у Киковій згоріло 116 будинків. Насправді ж у цьому (довоєнному Новоград-Волинському) районі під час війни хати горіли у 36 селах⁷. У Федорівці згоріло 433, Немильні – 211, а Киковій – 116 дворів. А всього у тодішньому районі згоріло 1438 дворів. Коли ж додати зруйновані 1000 будинків у місті, то вийде 2438 знищених осель. Крім цього, горіли школи, сільради, колгоспні ферми, конюшні, розкрадалось і грабувалось майно. Дерли з села усі, хто приходив чи відступав. Багато понищили енкаведисти та московські партизани, щоб не дісталось німцям, багато знищили німці, щоб не дісталось партизанам та більшовицьким властям.

Але якби не палили й не бомбардували селянських осель – вони знову і знову відроджувалися б. Німці не нищили того, що застали в Україні. Колгоспи так і залишилися, замінили тільки назву на «громадські господарства». Не проводили й масового нищення населення, як колись більшовики. Згідно із звітами сільрад, в 1944 році на території сіл довоєнного Новоград-Волинського району по 36 сільрадах за 2,5 роки окупації вони розстріляли 338, повісили – одну, замучили на допитах – сімох, у полоні загинуло 115, а всього разом було знищено 461 людину, 98 чоловік загинули під снарядами⁸.

Набагато більше вигнали до Німеччини. З довоєнного Новоград-Волинського району там опинилися 1753 людини. Везли, в основному, підлітків і молодь, щоб не шкодити балансу робочої сили на місці, у колгоспах. Головне ж, німці не проводили насильницької мобілізації українців до своєї армії. Загибель на фронті була основною, вирішальною формою втрат українців під час війни.

Наприклад, у Брониках німці розстріляли одну людину, 13 – загинули під бомбами⁹, а на фронтах полягли 57 чоловік¹⁰. В Гульську німці розстріляли чотирьох, одна людина загинула від бомб¹¹, а з фронтів не повернулося 189¹²; в Киянці розстріляно 9, а на фронтах полягло 104 особи¹³. Навіть в Колодянці, де сталися найбільші розстріли (вбито 48 євреїв), число загиблих на фронті сягало 73 людини. В Лебедівці це співвідношення

Більшого горя край не знав. (Трагедія Голодомору на Звягельщині)

склало відповідно 20 і 31, в Майстрові – 5 (вбиті бомбами) і 43; в Несолоні – 8 і 67; в Орепах – 9 і 75; Поліянівці – 3 (загинув під снарядами) і 26; в Романівці – 34 і 120; Стриєвій – 14 і 59; Суслах – 24 і 45; Геснівці – 33 і 70, Тупальцях – 8 і 52; Федорівці – 8 і 58; Чижівці – 20 і 48, і т.д.¹⁴.

Тому до приходу московських військ оселі відбудовувалися й господарства продовжували існувати. В травні 1945 року Житомирський облвиконком повідомляє, що в Новоград-Волинському районі налічується 7564 господарські двори, тобто їх число у порівнянні з останнім передвоєнним 1940 роком зменшилося всього на 32. А тридцять років зруйнували, спалювали село до невпізнанності. Насамперед, в селах були знищені люди: вмер з голоду або був вивезений геть кожен третій.

При окупації німцями деякі села горіли, але вони не зникали й продовжували існувати далі. За 30-х же років були знищені, сплюндровані десятки сіл, і сьогодні від них навіть сліду не лишилося.

Ще в 1936 році в межах нинішнього Новоград-Волинського району числилося (93 + 60 + 66) 219 населених пунктів¹⁵. На сьогодні їх лишилося 110¹⁶. Нещадній руйнації піддалися не лише хутори і колонії, а й великі села, де проживало багато сотень людей. Це – Копища і Хатині жорстокої пори колективізації та спорудження горезвісної «лінії Сталіна» з її засекреченими дотами й іншими страховиськами. Це десятки сіл і хуторів, ниви й дворища яких були брутально перетворені в полігони для тренувань московських військ. Сьогодні вже мало хто знає назви колись відомих сіл і де вони знаходилися. Багато хуторів, особливо у лісах, просто повимирало й зникло. Інші поселення вимерли наполовину, а тих, хто лишився, насильно вивезли на край світу, де вони і загинули.

Сьогодні під Новоградом-Волинським відсутні десятки сіл, які 1926 р. нараховували сотні людей:

Іванівка – 895 чол., 161 двір;
Немелянка – 688 чол., 128 дворів;
Гали – 752 чол., 139 дворів;
Сергіївка – 783 чол., 146 дворів;
Євгеніївка – 346 чол., 67 дворів;
Олександрівка Федорівська – 411 чол., 82 двори;
Максимівка – 353 чол., 63 двори;
Любахін – 441 чол., 83 двори;
Людгардін – 355 чол., 67 дворів;
хутір Старо-Корецький шлях – 362 чол., 82 двори;
хутір Ново-Корецький шлях – 362 чол., 71 двір;
Фризовк – 148 людей 26 дворів;
Олександрівка Броницька – 434 людини 79 дворів;

Борисовка – 200 чол., 34 двори;
Боголюбівка – 551 чол., 95 дворів;
Мар'янін – 407 чол., 74 двори;
В'юнище – 164 людини, 34 двори;
Шерешовка – 377 людей, 61 двір¹⁷

Тільки у цих 18 селах проживало тоді 8029 людей, жили вони у 1492 дворищах. Зникли оселі і люди, немає навіть пам'ятного знака, як у Копищі.

Така ж картина – і в Ярунському районі. В 1926 році тут теж стояли села, від яких сьогодні і сліду не залишилося:

Юзефін – 121 житель, 25 дворів;
Казьонська – 324 жителі, 63 двори;
Майдан Кропив'янський – 138 жителів, 27 дворів;
Колонія Дубрівка – 784 жителі, 156 дворів;
Колонія Красиловка – 616 людей, 116 дворів;
Алексіївка – 131 чоловік, 29 дворів;
Сторожів – 135 чоловік, 29 дворів;
Аделін – 186 людей, 40 дворів;
Шитня – 691 людина 143 двори¹⁸.

Всього 3126 людей і 628 дворів – ось скільки зникло із цього району й то лише із поселень, де мешкало більше як 100 людей.

Без сумніву, така ж сумна картина спостерігалася і в Городницькому районі.

А всього з карти сучасного Новоград-Волинського району внаслідок руйнівної політики московських властей, починаючи з кінця 1936 року, зникло 109 населених пунктів.

У людей прийнято в знак пам'яті про вмерлих і загиблих ставити на їх могилах хрести і писати ім'я. Було б доцільним і гуманним поставити пам'ятні знаки в пам'ять про села, знищені при колективізації та за інших років більшовицького терору проти українського села. Адже смерть села – це не лише смерть оселі і нив, а, насамперед, загибель людей.

Заслужовує на пам'ятник і селянська хата, і селянський двір. Їх теж понищили. Зникла з дворища селянина конюшня, пасіка, господарський реманент одноосібного селянського господарства, як зникли коні, воли разом із плугом і возом. Не стало того селянського двору, який був до колгоспу, до голодомору, як не стало й свободи для селянина.

Колективізація і голодомор знищували селянські господарства не тільки якісно, а й кількісно. Згідно із статистикою, на теренах Новоград-Волинського району (за 1937 р.) наприкінці 1926 року числилося селянських господарств 10469, 9691 з них склали господарства району 1926 року¹⁹ (підраховано за списком громад: 186 господарств Владинської

Більшого горя край не знав. (Трагедія Голодомору на Звягельщині)

сільради Мархлевського району²⁰, 377 дворів сільрад Дзикунки і Слободи Чернецької, 215 дворів Недбаївської сільради)²¹. Ще 2850 дворів числилося в Соколівсько-Курненському кушці. Разом в межах Новоград-Волинського району 1930-1935 року в 1926 році було (10469 + 2850) 13319 дворів.

Зрозуміло, що населення зростало, тому і кількість дворів збільшувалася. Точної цифри числа господарств напередодні колективізації знайти не вдалось, але є побічні вказівки на це число. Так, у повідомленні про хід колективізації, в протоколі райкому ВКП(б) від 25 листопада 1930 р., говориться, що колективізацією охоплено 1159 господарств; це становить 8,2% всіх господарств району²². При такому відсотку й такому числі дворів загальна їх кількість у районі мала становити 14134. У цьому випадку ріст числа дворів по району з 1926 по 1930 рік становив би 815. Але в цьому ж протоколі при порівнюванні з 1 жовтня 1930 р. говориться, що на той час число колективізованих господарств складало 667, а це становило 4,8% господарств району. З даного співвідношення загальне число дворів по району буде вже меншим: всього – 13896, й ріст за 4 роки дорівнюватиме 577. В першому випадку відсоток росту числа господарств по району дорівнюватиме 6,2%, в другому – 4,3%. При таких неоднакових результатах доводиться шукати середнє число, яке становитиме 5,2%. Це означає, що число господарств Новоград-Волинського району в межах 1930-1935 років з 1926 по 1930 рік зросло з 10469 до 11013. Якщо не рахувати знищених господарств до 25 листопада 1930 року, то можна допустити, що саме з цієї цифри почалося їх зникнення.

Абсолютне падіння чисельності селянських дворів тривало впродовж усіх 30-х років. На початок березня 1940 р. в районі нараховувалось 7585 дворів колгоспників і 11 одноосібницьких господарств, або разом – 7596²³. Це означає, що за цей час зникли 3417 господарств тобто 31% господарств. Падіння їх кількості припинила тільки війна. В травні 1945 р. в районі числилось 7564 колгоспних двори, тобто їх кількість впала за 5 років всього на 0,4%. Це і були роки війни.

Коли порівняти зниклі двори під час війни і у тридцяті роки, то руйнації воєнних часів бліднуть перед руїною 30-х років. Адже, згідно з розповідями авторів «Книги Пам'яті» та «Книги Скорботи», в місті було зруйновано біля тисячі будинків і підприємств (кілька десятків), майже стільки поруйнували в селі. Це біля 2,5 тисяч руїн. А в 30-ті роки знищили майже 3,5 тисячі господарств. Зниклі під час війни господарства і підприємства відновлювалися, бо лишалась родина, а тих, що не стало в 30-ті роки, відновлювати було нікому, бо разом з хатою згинула або була вивезена геть сім'я. Ці господарства і цілі села так ніколи і не відродилися. Вони вмерли назавжди.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

І найголовніше. Втрати під час війни були кількісними змінами в демографічній структурі та економіці району. Вони спричинили зменшення числа людей, числа господарств, рівня виробничого потенціалу району. Втрати ж 30-х років – це втрати якісного характеру. Москва не просто вбила людей – вона суттєво змінила соціальну структуру суспільства. Було знищено українського селянина – основу української нації. Війна ранила тіло народу, а 30-ті роки – його душу, його суть, його гени. Війна була просто війною, а 30-ті роки – геноцидом проти України. Німці, окупувавши Україну і відступивши з її землі, те, що застали, те і залишили. Більшовики ж застали селянина, а лишили по собі колгоспника. Було вбито хазяїна, творця, оборонця, ество України і українства. Замість хазяїна-селянина в українському селі постав колгоспник – напівкріпак-напівраб, байдужий до справи, яку його змушували творити, відірваний від землі і від усього, що витворював своєю працею. В його серці вмерла любов до землі, як і одвічна старанність чесно, на совість трудитися на чужому тепер, колгоспному полі. Рани, завдані війною, – це просто рани, рани ж від колективізації та її спустошливих наслідків стали смертельними для українського селянства. Вони не загоїлися по цей день. В селі немає колишнього селянина-господаря, й господарство по-європейськи, по-сучасному в Україні вести нікому.

Руїни колективізації і голоду не кидалися й не кидаються у вічі. Їх старанно і хазяїновито приховувала від людського ока потужна система дезінформації і багатотисячна армія придворних кремлівських ідеологів, їх повсюдну присутність і відчутність наполегливо маскували імітацією всляких «перемог», надоділивим ілюзійним навіюванням марева «щасливого життя» у СРСР.

Але руйнування, завдані колгоспами й голодомором, незримо і повсякчас давали про себе знати не тільки у зривах усіх більшовицьких планів, але й в жалюгідному, жебрацькому рівні життя людей, їх неперервному відчутті фізичного й душевного болю, в загальному всеохоплюючому бажанні якнайшвидших перемін, усунення того жорстокого ладу й тієї страшної влади, яка вчинила ці руйнування.

Література

1. Щерба С.П. Кістлява рука голодомору на Житомирщині // Голодомор 1932-1933 років: Матеріали Другої Міжнародної наукової конференції. Київ, 28 листопада 2003 року. – К.: 2004. – С. 253.
2. Книга Пам'яті України. Житомирська область. – Том 7. – Житомир, 1995. – С. 244–247, 357–683.
3. Книга Скорботи України. Житомирська область. – Том 2. – Кн. 1. – Житомир: 2006. – С. 124–233.
4. Книга Скорботи України. Житомирська область. – Том 1. – Кн. 1. – Житомир, 2003. – С. 23.

Більшого горя край не знав. (Трагедія Голодомору на Звягельщині)

---

5. Книга Пам'яті України. Житомирська область. – Том 7. – Житомир, 1995. – С. 240.
6. Книга Пам'яті України. Житомирська область. – Том 12. – Житомир, 1998. – С. 99–103.
7. ДАЖО, ФП-1376, оп.1, спр.190, арк.102-111.
8. НВМА, Ф-1, оп.1, спр.5, спр. 2, арк.130.
9. Там само.
10. Історія міст і сіл УРСР: Житомирська область. – Х., 1973. – С. 482.
11. НВМА, Ф-1, оп.1, спр.5, спр. 2, арк.130.
12. Історія міст і сіл УРСР: Житомирська область. – Х.: 1973. – С. 482.
13. Так само.
14. Так само.
15. ДАЖО, ФП-87, оп.1, спр.84, арк.88-91.
16. Новоград-Волинський: місто та район. – Новоград-Волинський, 2007. – С. 3.
17. ДАЖО, Фр-277, оп.1, спр.148, арк. 11, 12.
18. ДАЖО, Фр-277, оп.1, спр.148, арк. 30, 31.
19. Там само: арк. 11, 12.
20. ЦДА ГОУ, Ф-582, оп.1, спр.903, арк.7.
21. ДАЖО, Фр-277, оп.1, спр.148, арк. 14, 22.
22. ДАЖО, ФП-130, оп.1, спр.45, арк.225.
23. ДАЖО, ФП-130, оп.1, спр.160, арк.9.

Червонохрестівець Іван Сікорський

Кожна мить, день, місяць, рік, прожиті нами непомітно стають історією. Депо запам'ятовується на все життя, входить до червоних дат календаря, інше, з часом забувається, стаючи звичною вереницею буденних днів, інколи нудних і сірих. Так непомітно спливають роки, століття... Сьогодні складно навіть пригадати початок ХХІ століття, а людей які бачили початок минулого майже не залишилося. Та на довго закарбовують миті історії світлини, книги, документи. Приводом для написання цієї статті стала світлина зроблена ще у 30-х роках минулого століття. Нелегкою виявилася доля людини, яка зображена на тогочасному знімку. Спогади оживили як окремі миті життя простого острожанина, такі моменти нашої складної, а інколи і дуже суперечливої історії...

Іван Сікорський закінчив польську семирічну школу. Під час навчання вчителі та родина помічали, що хлопчина був допитливим та ініціативним. Цікавився новинами, багато читав – відповідно навчання давалося йому легко – і був відмінником. Та родина рибачка не могла забезпечити дитині подальше навчання у гімназії, тому Іван почав допомагати батькові заробляти на прожиття. Вдень хлопець на човні з батьком ловив рибу, а вранці допомагав продавати її. Хоч рибалок у місті було мало та сім'я не розкошувала.

Сьогодні радіоприймачем не здивуєш нікого, але в 30-х роках минулого століття він був диковинною річчю. Одиниці могли собі дозволити придбати його. Та й не всі вірили, що звук без дротів може передаватися на далекі відстані. Іван Сікорський навчаючись ще у школі чув про цей винахід людства. Тож він його зацікавив. Довго хлопець шукав технічні описи приладу, шукав деталі. В одній з технічних книг знайшов схему детекторного приймача. Ніхто не пам'ятає скільки часу він витратив на це, але впертість місцевого «кулібіна» була винагороджена – він сам змайстрував радіоприймач.

Часто вечорами сусіди та знайомі приходили аби послухати новини з Польщі та інших держав. З часом хлопець став вуличним політінформатором, бо уважно все слухав, а потім переповідав найцікавіше людям.

25 травня 1935 року помер перший голова відродженої польської держави, засновник польської армії – легендарний Юзеф Пілсудський. Польща тоді пережила шок, який можна порівняти лише із шоком Радянської Росії після смерті Леніна. Скоріше за все, саме з саморобного радіоприймача Іван Сікорський дізнався про державний траур та конкурс на кращий проект пам'ятника маршалу, який оголосив уряд країни.

Червонохрестівець Іван Сікорський

Незважаючи на скептицизм близьких і знайомих, жарти рідних, хлопець все ж взявся до роботи аби взяти участь у творчому змаганні. Він щось малював, майстрував, відвідував бібліотеки, де оглядав фотографії та малюнки монументів, спілкувався із знаючими людьми, і, нарешті, надіслав свою розробку. Ніхто не пам'ятає, що то було, та здивуванню не було меж, коли з міської управи несподівано надійшло повідомлення про те, що острожанин зайняв третє місце у польському конкурсі.

За це острожанин Іван Сікорський отримав грошову премію, за яку придбав гарного костюма, кілька книжок та подарунки рідним. Та це не було єдиним призом. Зважаючи на те, що хлопець не мав освіти, а вочевидь володів талантом, бо без освіти, відповідних знань здобув визнання у Варшаві, зрештою, за допитливість та ініціативність, йому запропонували на вибір три навчальні заклади. Після роздумів юнак обрав медичні курси. Його навчання повністю фінансувалося з державної казни. Так острожанин Іван Сікорський став фельдшером.

Як і переважна більшість медиків, він одночасно працював у Товаристві Червоного Хреста. Один із епізодів діяльності цієї громадської організації зберігся на світлині, яку дбайливо зберігає племінниця Івана Миколайовича – острожанка Алла Кравчук. Тогочасний фотограф зробив знімок, ймовірно, перед або після занять інструктора Івана Сікорського з санпостівцями Острозької школи ім. Сташиці. Можливо це був якийсь повітовий чи міський збір червонохрестівців. При детальному огляді знімка видно, що хлопчачки мають біля пояса протигази, а дехто фотографувався

у них. Дівчатка одягнуті у форму сестер милосердя, мають розпізнавальні знаки цього товариства. Іван Сікорський одягнений у форму схожу на офіцерську. Скоріше за все світліну зроблено зимою 1938-39 років у дворі школи. До речі вона розміщувалася у теперішньому приміщенні будинку школяра і носила ім'я польського міністра освіти, який запровадив ряд прогресивних реформ у освітній галузі польської держави. Краєзнавець Ольга Руй упізнала на знімку у нижньому ряду майбутню багаторічну завідувачку аптечною системою міста. На жаль імені пригадати не змогла.

Незабаром за сумнозвісним пактом Молотова-Ріббентропа Польщу розірвали між собою СРСР та гітлерівська Німеччина. Опинившись у Радянському Союзі, Іван Сікорський продовжував працювати фельдшером. Коли почалася війна, його, як медика, забрали на фронт. Незважаючи на приналежність до Червоного Хреста, Іван Сікорський потрапив у німецький концтабір. Пробув він там чимало, бо, коли зумів повернутися додому ще з одним острожанином, то родичі пригадували, що виглядав він, як скелет обтягнутий шкірою. Згодом поправившись, він продовжував лікувати людей. Алла Борисівна пригадує з розповіді своєї матері, що кілька разів його намагалися забрати у ліс, скоріше за все, вояки УПА, а можливо це були переодягнені енкаведисти, які перевіряли лояльність до влади. Цього не можна ні підтвердити, ні заперечити. Як би там не було, фельдшеру тоді вдалося сховатися від непроханих гостей.

Десь на початку 50-х років Іван Миколайович виїхав з Острога. Працював головою сільради в одному із сіл. Одружився та власних дітей не мав. Помер і похований у селі Антонівка сусідньої Хмельницької області.

Ось так одна світлина дала можливість відновити у пам'яті вже майже забуті моменти життя одного з багаточисельних поколінь мешканців нашого міста. Там все є: і польський період, перша і друга радянська влада, німецька окупація, відбудова народного господарства країни, боротьба вояків УПА. Справді – у житті однієї людини може відобразитися часточка тієї епохи в якій вона жила. Дуже складне і суперечливе, з багатьма недомовками і викривленнями було для українців ХХ століття. Але це наша історія і спільна біографія і ми мусимо її прийняти.

Сергій ІВАНОВ

Доля єврейського населення Острога під час німецької окупації 1941-1944 роках

3 липня 1941 року після тривалих і кровопролитних боїв гітлерівці окупували Острого.

Прихід німецьких військ у 1941 році певною частиною населення розглядався як акт «визволення від більшовицької зарази», а дехто навіть пов'язував із цим фактом надії на відродження української державності, наївно сподіваючись, що головна мета німців якраз і полягає в здобутку незалежності різними народами, які перебували під владою Москви. І німці на перших порах цю ілюзію підтримували. В запалі погоні за Червоною Армією, яка стрімко відступала, їм ніколи було зважати на спроби українців створити свої органи державного управління. Проте невдовзі становище докорінно змінилося.

Гітлер був впевнений, що вже час починати впроваджувати «новий порядок» на окупованій території, й вирішив розпочати саме з визначення нового адміністративно-територіального устрою. Таким чином, 20 серпня 1941 року декретом Гітлера був утворений рейхскомісаріат «Україна». На чолі цього новоутворення стояв рейхскомісар Еріх Кох [13, 68].

Складовою частиною рейхскомісаріату стала генеральна округа «Волинь і Поділля». Адміністративним центром цієї округи було місто Рівне, якому й підпорядковувася Острого. 15 вересня 1941 року в Рівному було введено посаду обласного комісара-гебітскомісара, в руках якого було зосереджено усю повноту влади в краї. Органи місцевого самоуправління ніякого впливу по суті не мали і займалися вирішенням дрібних питань. На посаду гебітскомісара було призначено доктора Беера, який вже 17 вересня видав свій перший наказ, що стосувався єврейського населення [1]. Для багатьох стало зрозумілим – доля більшості місцевих євреїв вже визначена остаточно, оскільки гітлерівці ніколи не робили секретів зі своєї національної політики, спрямованої на повне знищення єврейства.

Мова в наказі доктора Беера йшла про знаки розрізнення, які кожний єврей мав носити на своєму одязі. Це мала бути так звана зірка Давида із шістьма променями, яку нашивали на спину, й окрім неї – знак у формі жовтого кола діаметром 8 сантиметрів, виготовлений з тканини або цупкого паперу, який носили з лівого боку на грудях [11, 236].

Становлення окупаційного режиму супроводжувалося регламентацією життя євреїв. В Острозі встановлюється єврейська рада-юденрат, головою якої був Яків Блюм. Діяльність юденрату зводилася до організації життя

євреїв у нових умовах. Подальша регламентація нацистами життя євреїв супроводжувалася новими постановами і обмеженнями, що засвідчувало їхню селекційну політику стосовно цивільного населення [7, 20].

Цивільне населення, за винятком хворих та дітей до 14 років, повинно було працювати. Трудове законодавство «нової влади» передбачало майже рабську низькооплачувану працю без права голосу «проти» з боку працівника. Євреї та жінки отримували лише 80% від зазначеної зарплатні [11, 240].

Наступним кроком «нових господарів» було обмеження пересування острожан по місту і околицях [3]. Цивільне громадянство повинно було мати при собі перепустки. Вночі рух з місця на місце був заборонений. Встановлюється комендантська година. Євреям заборонялося залишати без дозволу місце перебування [5]. Поштові відправлення для євреїв і від євреїв були недозволені [4].

Грабуючи і руйнуючи Острог, нацисти почали масово знищувати населення. Щоденні розстріли, облави – такою постає жаклива картина життя місцевого населення. Особливо трагічною була доля євреїв. В період тимчасової німецької окупації гітлерівці створили в місті гетто. Очевидець цих страшних подій, нині житель міста Острога – В. М. Вальдман розповідає, що окупанти заявили: «Відтепер всі жиди будуть жити в спеціально відведених районах в Острозі». У майбутньому ці вулиці стали складовою гетто. В маленькі будинки, які розміщувалися на території гетто, заселяли євреїв. З цього часу починається принизливе, жакливе життя єврейського населення [7, 99].

Як зазначає ще один очевидець тих подій Ф. І. Інтергойз, що вже в перші дні липня 1941 року в Острозі була утворена поліція, комендантом якої став Степан Ткаченко. Комендант та його прибічники – це «були звірі в людській подобі, для яких нічого не було святого» [8].

Масові страти відбувалися майже в кожному українському населеному пункті, не став винятком і Острог.

В. Вальдман та Ф. Інтергойз згадують, що на початку серпня 1941 року в Острог прибуло багато автомашин з есесівцями. Місто перебувало під посиленою охороною. Удосвіта 4 серпня гітлерівці та їх прислужники насильно виганяли з домівок усіх жителів Острога єврейської національності: старих, малих, хворих, немічних... Тих, хто не міг стояти на ногах, родичі несли на руках, на ношах, вели, підтримуючи попід руки...

Колону почали формувати з околиць. Під час просування містом до колони приєднувалися все нові й нові євреї, яких виганяли з їх будинків. Цю колону гнали в напрямку нового містечка, в урочище Красностав, що в трьох кілометрах від міста. Колона була величезна. З двох боків її

*Доля єврейського населення Острога
під час німецької окупації 1941-1944 роках*

охороняли озброєні есесівці з собаками. Знуцання над людьми почалися вже під час етапування. Їх били залізними прутами. Особливо діставалося чоловікам, які носили бороди. Незабаром колону пригнали в таку місцевість, де не було ніякої рослинності, жодного кущика, лише пісок. У той безхмарний, сонячний день стояла нестерпна спека. Під пекучим сонцем, без їжі і води знемагали люди в очікуванні подальшої долі. Невдовзі приїхала вантажна машина, на кузов якої піднялися есесівець і двоє у цивільному одязі – перекладачі українською і польською мовами. Пролунав наказ усім встати, шикуватися в колони і повертатися в місто.

З колони, що почала ходу, окупанти вибирали людей і формували з них іншу колону. Особливо багато відібрали літніх людей, чоловіків, які носили бороди, хворих інвалідів. Так гітлерівці відібрали понад три тисячі євреїв для першого розстрілу. Коли колона поверталася до міста, усі почули кулеметні черги. Було зрозуміло: ті, кого есесівці відібрали в іншу колону, вже ніколи не повернуться в Острог [7, 99-103]. Серед розстріляних був раввін міста Мордко Гінзбург. В цей чорний день німці стратили близько 4000 євреїв. Ця жорстока акція була проведена під керівництвом шефа жандармерії Комаровського [10, 11; 12, 20].

Коли євреї повернулися в гетто, з'ясувалося, що їх майно розграбоване. Євреям заборонили виходити за межі єврейського району. У гетто входило багато вулиць (найбільша з них - Вельбівська). У цьому ж районі знаходилася Велика центральна синагога. Молитись у ній окупанти заборонили. Вулиці, що межували з нею, де всі будинки були одноповерховими, також входили до єврейського району. До кожного з них заселяли 5-6 сімей. Харчів не вистачало, води було обмаль, не було каналізації. З кожним днем зростала антисанітарія [7, 100].

1 вересня 1941 року була проведена друга акція масових розстрілів, переважно єврейського населення різного віку і статі, а при розкопках могили в урочищі Красностав знайдено останки дітей у віці 1-8 років. Цією акцією керували красляйндвірт Вальтерс та шеф жандармерії Гартман. Причому було встановлено, що перед розстрілом жертви були роздягнуті до нижньої білизни. За розташуванням кісток можна констатувати, що багато хто з жертв помирав у мученицьких конвульсіях від задухи, оскільки заживо був закиданий землею [12, 411; 7, 82].

Гітлерівці провели нову акцію знищення єврейського населення. 23-25 вересня 1941 року в с. Нетішин Хмельницької області, яка межує з Острозьким районом, було розстріляно близько 2,5 тисяч євреїв, переважно молоді. На цей розстріл бранців не гнали колоною: люди добровільно їхали на автомашинах. Сталося так тому, що німецька комендатура спільно з начальником поліції наказали юденрату виділити молодих євреїв для

розвантаження вагонів з харчами, які прибули на залізничну станцію Кривин. За роботу обіцяли розрахуватися харчами. Три дні гітлерівці возили на «розвантаження вагонів». Обманутих людей довозили лише до села Нетішин і там, неподалік дороги, розстрілювали. Порожні вантажівки знову поверталися в Острог за новою партією «робітників».

30-31 жовтня 1941 року німецькі загарбники провели черговий розстріл на Новому містечку, в урочищі Красностав. На відстані приблизно півкілометра від першого розстрілу було вбито ще 2,5 тисячі євреїв.

Станом на кінець 1941 року в гетто Острога залишилося біля 3 тисяч чоловік. На той час його обнесли колючим дротом і в такий спосіб ізолювали від міста. У гетто вели дві брами. Під контролем німецької жандармерії його охороняли поліцаї. У гетто було сформоване єврейське керівництво – юденрат, який очолювала Кука Давидович. При юденраті були охоронці з євреїв, які стежили за порядком у гетто. Вони дуже допомагали євреям [7, 102].

Зрозуміло євреї не змирились із долею, яку визначили для них нацисти. Про це свідчать спроби організації втеч з гетто. Євреї не були пасивними жертвами нацизму. Тотальному знищенню нації були протиставлені різноманітні форми опору. Серед них – самогубство, що перетворювало смерть на символ непокори окупантам. Євреї створювали підпільні групи в гетто, чинили опір карателям [7, 26, 90].

Біля 800 чоловік змогли втекти в ліси з острозького гетто перед остаточною його ліквідацією. Частина з них вдалося не тільки вижити, а й зробити внесок у розгром ворога в складі антифашистських партизанських загонів [10, 11].

Заключна акція геноциду відбулася восени 1942 року, в ході якої було розстріляно 3000 чоловік [12, 411].

Війна стала безжальним випробуванням громадськості на людяність. В умовах, коли над євреями здійснювався меч нацизму, допомога їм з боку представників інших націй ставала одним з небагатьох шансів на порятунок. Незважаючи на те, що окупаційна влада безжально карала всіх, хто простягав руку допомоги жертвам геноциду, було чимало тих, хто переховував євреїв і надавав їм посильну допомогу.

Не одна єврейська сім'я, де б вона зараз не проживала, зглибокою вдячністю згадує імена своїх рятівників – простих українців, почуття людяності і милосердя у яких виявилось сильнішим від страху смерті. Так, наприклад, сім'я Рудюків з Острога під час німецько-радянської війни переховувала єврейських дітей І. Штейнеркриммер та Т. Штайнберг [9, 167-169].

За роки війни сім'я Кондратюків переховувала 17 євреїв, у тому числі родичів Василя Вальдмана.

*Доля єврейського населення Острога
під час німецької окупації 1941-1944 роках*

Люди з великої літери – Софія Ніколайчук, Клавдія Рудюк, Степан Макаревич, Ніна Садовнік, Федора, Лук'ян та Федір Кондратюки. Усім їм присвоєно звання «Праведник народів світу».

Нацистськими нелюдами було знищено біля 9 тисяч острожан тільки за те, що вони були євреями [6, 6].

Загинула одна з найдавніших єврейських громад України з багатою історією, релігійними і культурними традиціями, завдяки яким у середньовіччя Острог поряд з титулом Волинських Афін здобув звання Волинського Єрусалиму [10]. Кандидат медичних наук, колишній в'язень нацистського гетто Рафаель Шпізель зазначив, що якщо кількість людей по зв'язаному вбитих тут можна підрахувати, то оцінити скільки людство втратило талановитих і здібних людей, які могли зробити значний внесок у розвиток цивілізації, неможливо [6].

Література

1. Волинь. – 1941. – 21 вересня.
2. Волинь. – 1941. – 28 вересня.
3. Волинь. – 1941. – 5 жовтня.
4. Волинь. – 1941. – 8 жовтня.
5. Волинь. – 1941. – 19 жовтня.
6. Глушман І. Навіть небо плакало за невинно уб'єнними // Замкова гора. – 2005. – 6 серпня.
7. Гон М. Голокост на Рівненщині. – Рівне, 2004. – 120 с.
8. Інтергойз Ф. І. І гнів і біль // Життя і слово. – 1994. – 6 серпня.
9. Кидрук І. Теплою зігріє українська хата... // Ціною власного життя: Книга пам'яті. – Рівне, 1995.
10. Манько М. Трагедії не забути // Життя і слово. – 1994. – 4 серпня.
11. Панасенко О. А. Рівненщина. Сторінки минулого: Науково-популярний навчальний посібник. – Рівне, 2001. – 312 с.
12. Реабілітовані історією. Рівненська область: Книга перша. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. – 583 с.
13. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг: «Мінерал» АГН України, 2005.

Дитячий будинок в післявоєнному Острозі

Нещодавно мені довелося побувати на території колишнього дитячого будинку, що знаходився по вулиці Шевченка в Острозі, біля теперішньої психоневрологічної лікарні. Враження було не з приємних. З обох сторін колишній дитячий будинок оточує приватний житловий сектор з добре впорядкованими будівлями. І в пам'яті сплили спогади, що колись тут, кілька десятиліть тому, вирувало життя, десятки дитячих голосів заповнювали подвір'я сиротинця, звуки піонерського горна закликали на лінійку... У святкові та вихідні дні тут грав духовий оркестр, проводились різноманітні розважальні та спортивні заходи. Створений дитячий будинок у 1944 році для дітей, які втратили батьків у часи воєнного лихоліття. У ньому пройшло і моє післявоєнне дитинство...

Основний контингент інтернату складали безпритульні діти з Росії, України та Білорусії. Незважаючи на важкий повоєнний час, держава знаходила засоби та сили для ліквідації розрухи та надавала дітям належне утримання і виховання. Усі вихованці навчалися у семирічній школі, де їм прищеплювалися культурні та ремісничі навички, адже тут працювали учбово-виробничі – столярна, художня, швецька та ін. майстерні. Кожен вихованець дитячого будинку за власним бажанням навчався обраній ним професії.

Дитячий будинок в післявоєнному Острозі

Особливо хочу наголосити, що тоді багато уваги приділялося культурно-масовій роботі. У дитячому будинку працювали струнний та духовий оркестри, танцювальний та хоровий гуртки. І як наслідок, на районних та обласних змаганнях Острозький дитячий будинок завжди займав призові місця. У 1957 році у Канаді наш колектив зайняв перше місце у конкурсі, де були представлені вироби декоративно-прикладного мистецтва, створені руками школярів.

Важливим фактом було те, що значна кількість дітей захоплювалася фізкультурою. У перші повоєнні роки, коли діти досягли 14-15 річного віку їх відправляли на навчання у ремісничі училища для одержання робітничої спеціальності. Наших випускників в основному направляли на Донбас для відбудови важливого промислового регіону держави. Там, оволодіваючи професіями в ремісничих училищах та школах фабрично-заводського навчання (ФЗН), колишні вихованці одночасно здобували середню освіту у вечірніх школах і працювали на об'єктах промисловості.

Я сам спочатку закінчив технікум, а вже пізніше інститут. І це без підтримки батьків. Думаю, сьогодні таке вкрай важко, а тоді радянська держава всіляко сприяла тому, щоб люди, які бажають здобути освіту могли це зробити.

Я хотів би згадати про визначних осіб, якими могла б гордитися кожна школа. Вихованцем Острозького дитячого будинку був В. Кадопников, який потрапив до Острога з Росії. Маючи неабиякі природні здібності, він у дитячому будинку закінчив середню школу із золотою медаллю. Потім був червоний диплом Московського державного університету і звання кандидата, а потім і доктора наук. У даний час він проживає в Москві.

Хочу також згадати колишнього дитбудинківця Павла Бабенка. Працюючи на керівних постах в Острозькому лісгоспзасі і меблевій фабриці, він, одержавши музичні навички в дитячому будинку, проніс їх через усе своє життя і керував тривалий час духовим оркестром. Його у місті знають тільки з найкращої сторони. Тепер він уже на пенсії.

Серед відомих людей слід відзначити вихованця В. І. Рябунця, який тепер працює кінорежисером Рівненського обласного телебачення. Його документальні фільми з історії Рівненщини широко відомі і користуються популярністю.

Серед юристів добре відома суддя Т. О. Любинська. Вийшовши з дитячого будинку, вона закінчила Київський держуніверситет. Тривалий час працювала у судових органах і на даний час є суддею Вищого господарського суду України.

У військові музиканти пішли вихованці Колесников, Кринкін, Сніжко, Ретушицький, Лунін.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

В кінці 40-х років Острозький дитбудинок відвідав видатний діяч міжнародного робітничого руху, міністр закордонних справ України Д. Мануїльський. Він познайомився з умовами життя учнів, їхнім побутом, станом навчання і закликав кожного нас знайти гідне місце у своєму житті. До речі, саме у цей час в Острозі відбулася його зустріч з видатним археологом і краєзнавцем, директором Острозького музею Йосипом Новицьким, своїм колишнім вчителем-репетитором під час навчання в Острозькій гімназії.

Розійшлися в різні сторони шляхи дитбудинківців. Доля більшості з них мені невідома. Не всім пощастило в житті. Цьому сприяли різні життєві обставини. Своє існування Острозький дитбудинок закінчив у 70-х роках минулого століття. Тепер це вже історія, яка з часом забувається. Тільки одного разу в книзі про Острог за 1987 рік, автором якої є Іван Ткач, згадано про існування такої установи.

Вважаю за необхідне згадати про педагогічний колектив дитбудинку. Директорами були М. Ф. Радецький, Ю. Л. Ковтун, вихователями працювали М. К. Лаптева, О. Д. Кладнова, О. С. Скуба, В. М. Ткачук, П. З. Андрухов (пізніше – директор Острозького краєзнавчого музею, автор чотирьох книг, один із ініціаторів відродження Острозької академії) та ін.

В даний час територія і будівлі колишнього дитячого будинку знаходиться у підпорядкуванні районного відділу освіти, де розташована виробничо-навчальна база шкіл Острога. Стан колишнього нашого дому не дає мені спокою адже тут пройшло моє дитинство та сотні інших дітей, долі яких обпалені війною. Сьогодні це люди пенсійного віку, наймолодшим із них вже 61 рік. Я хотів би, щоб при допомозі сусідів – Хмельницької АЕС та Управління будівництва ХАЕС облагородили колишній дитбудинок, зробили необхідний ремонт приміщень та встановили тут пам'ятну дошку. Добре було б створити музей-кімнату. Великих затрат це не займе. А для вивчення історії цього закладу варто було б залучити місцевих істориків, міський та районний відділи освіти, засоби масової інформації. В цьому можуть допомогти архіви та колишні вихованці дитбудинку.

Іван ГЛУШМАН

**Все життя з вірою в Україну.
(Життєпис повстанця Дмитра Авдєєва)**

На долю мешканця Острога Дмитра Авдєєва випало стільки, що вистачило б і на два повнокровні життя. 7 листопада ветеран УПА відзначив 85 річницю. Та він ще минулого року працював ковалем у СГПП «Розвазьке», і тепер не відмовляється допомогти господарству, добираючись до сусіднього села стареньким велосипедом. Щонеділі та на християнські свята чоловік ходить до Свято-Миколаївської церкви в Острозі, де служить паламарем. А ще він щороку їздить на Гурби та до Берестечка, аби вшанувати пам'ять полеглих героїв. Не зважаючи на поважний вік, Дмитро Григорович, любить читати історичну літературу, газети. І це він робить без окулярів!

Спостерігаючи за цим доброзичливим дідусем, важко повірити, що він відбув у жаклихивих гулагівських таборах 25 років каторги. Але і таким чином комуністичний режим не зміг знищити у ньому любов до України, віру у її світле майбутнє. Такою людиною гріх не захоплюватися. Він є щирим і відвертим, твердо вірить, що Україна стане процвітаючою державою. Свою лепту для цього намагається внести також. Дмитро Григорович ніколи не відмовляється від зустрічі з молоддю, розповідає про боротьбу за незалежність, нелюдські знущання у таборах та пересилках над людьми, які наслідилися піти проти комуністичної системи. А ще кинулося у вічі, що часто він стверджує, що щасливий – бо побачив вільну Україну. Він закликає, хоч сьогодні і важко, але не ремствувати на долю, а наполегливо розбудовувати свою державу. На думку ветерана, свобода нікому не дається безкоштовно – її треба виборювати і, як розповідає історія, часто не одне століття. Українці довго йшли до омріяного і, слава Богу, здобули незалежність у 1991 році. Тепер залишилось зберегти та утвердити її.

А родом Дмитро Авдєєв з хутора Монастир'юк. Там велика родина – батьки та 4 сини обробляли свої 12 десятин землі, які отримав ще від царя дід Дмитра Григоровича – офіцер російської армії. За Польщі у хаті Григорія та Пелагії Авдєєвих розміщувалась просвітянська хата-читальня. Під час горезвісного голодомору на території радянської України у родині Авдєєвих жив чоловік на ім'я Іван. Звідки він був, нині Дмитро Григорович не пам'ятає, але розповідає, що чоловікові вдалося перейти кордон і врятуватися від лютого голоду. Гість зі сходу багато розповідав про те, як бідує народ, про терор і голодомор комуністичної влади, боротьбу українців за свою незалежність у роки національної революції.

Ще навчаючись у розваській школі, він був членом українського гуртка «Козачки», де вчитель багато розповідав дітям про Запорозьку Січ, козаків, народні свята та звичаї. Для поляків організували інший подібний гурток «Кракуси». Ветеран пригадує, що діти різних національностей майже не спілкувались, інколи навіть ворогували, встрявали у бійки.

На початку війни мешканець Розважа Іван Швець організував підпільну спілку, де готували майбутніх повстанців. Вивчали історію, теорію військової справи та ін. Найбільше говорили про визволення України, шляхи до здобуття незалежності. Заняття у п'ятницю та суботу проводив виходець з села Дермань на псевдо Богун. Тоді ж у Монастирку організувалася повстанська станиця. Туди увійшли майже всі мешканці хутора. Серед них були й Авдєєви. У селі Кургани працював пропагандистський центр на чолі з референтом. Кожної неділі хлопці з Розважа, Хорова, Монастирка вброд переходили Горинь і збиралися спочатку на кладовищі, де проводилися відправи, а потім отримували агітаційну літературу, окремі завдання, запасались зброєю, набоями. Там були також люди з інших сіл, зокрема, Вельбівного, Могілян, Волосковець, Бадівки.

28 грудня 1943 року зв'язкові передали наказ з'явитися зі зброєю у Вельбівне. В урочищі Дубинці Дмитро Авдєєв був зарахований до куреня Деркача, сотні Костенка. Прийняв присягу Україні, перед тим отримавши благословення матері та зброю від старшого брата.

Яскравим спогадом залишилося те, як кілька повстанців роззброїли дванадцятьох угорських солдатів. Вони особливого спротиву не чинили, але хлопці ризикували неабияк, бо кількістю солдати їх переважали.

Дмитро Авдєєв був учасником гурбенського бою. Там його поранили в руку та ногу. Чудом вдалося врятуватися, коли енкаведисти намагалися взяти повстанця в полон.

Та незабаром його таки схопили. Дмитра Григоровича енкаведисти заарештували 1 квітня 1945 року, коли він намагався перейти Горинь. Хтось видав молодого повстанця. За ним слідували з села Вельбівного, і вибравши зручний момент, схопили з рушницею і набоями. Слідство проходило в Острозі. З юнака слідчі вибивали зізнання, де переховується курінь, розміщення схронів, імена зв'язкових. Хоч він і стверджував, що нічого не знає та його нещадно катували. Коли і це не дало бажаних результатів, то у наручниках поставили до стіни. В'язень чув, як зняли із запобіжника його рушницю. Закрив очі, очікуючи смерті. Пролунав постріл, але цілились не в нього. Потім далі тривали допити. Таку процедуру повторювали кілька разів. До суду утримували в одному з приміщень теперішньої психлікарні, потім у камері смертників у підвалі теперішнього міськвідділу міліції. Спочатку засудили його до розстрілу, але незабаром повідомили, що

*Все життя з вірою в Україну.
(Життєпис повстанця Дмитра Авдєєва)*

найвища міра замінена на 25 років таборів. Того дня ще три мешканці Острожчини отримали «путівку на північ».

Сивочолий ветеран пригадує, що на пересильному пункті у Харкові на політичних напали кримінальні злочинці. Зчинилася велика бійка, і тільки пострілами вверх охорона зуміла розборонити запеклу бійню. Тепер Дмитро Григорович впевнений, що це була спланована акція адміністрації тюрми. Було вбито багато знесилених тортуррами і голодом повстанців.

Дмитро Григорович потрапив до Норильська на вугільну шахту «Каерган». Поряд з чоловіками працювали там і жінки, дружини повстанців їх матері та дочки. Ще живі у пам'яті Дмитра Григоровича епізоди повстання, яке організували каторжани, переважно українці. Попри побої, голод і холод, в'язні відмовилися працювати. Потім закидали камінням та цеглою охорону. Звісно, повстання швидко і жорстоко придушили. Тоді багато в'язнів поплатилися життям, а уцілілих перевели до інших таборів, де умови були ще нестерпніші.

Дмитра Авдєєва відправили на Колиму. Пригадує, як в'язням кілька днів не давали їсти, а потім нагодували соленою рибою. З'явилася жахлива спрага, а води спеціально не давали. Хіба можна забути, як в'язні язиками підірвали стінки вагона, на яких з'явилися маленькі краплинки животворчої рідини? Від таких тортур люди вмирили, втрачали розум, кидалися на охорону, аби їх застрелили...

Незважаючи на суворий клімат, в'язнів-шахтарів одягали погано. Жахливий холод (осінню морози сягали 25 градусів, а зимою – 50-60), важка праця косили людей сотнями. На зміну загиблим привозили нові і нові партії. Було багато прибалтійців, кавказців, але найбільше українців із західних областей, були й земляки з Острожчини. Не може Дмитро Григорович забути тих знущань, побоїв, смерті товаришів, вошей, які обсідали людей з ніг до голови. За найменше порушення карали урізанням пайка. Від цього людина знесилювалася, пухла і, нарешті, тихо згасала. Каже, що йому чудом вдалося вижити, пройшовши всі дев'ять кіл пекла. І хоч пізніше режим утримання в'язнів став трохи ліберальнішим, та все ж життя на півночі було дуже важким. Перед звільненням він сфотографувався із земляками з Острожчини (на фото Д. Авдеєв крайній зліва). Пригадує ветеран, що навіть у таких важких умовах у вільний від роботи час українці збиралися разом, співали українських пісень, згадували рідну землю, мріяли про свободу і незалежність для рідної України.

– Днями закінчив читати книгу Івана Маєвського «Савли», – говорить ветеран Дмитро Авдеєв. – Ніби повернувся у той страшний час. Тиждень не міг відірватися від книги. Хоч ми з автором книги потрапили за різне, але скуштували однакової каші, багато чого з описаного пережив і я. Нам вдалося вижити, а ось незліченна кількість патріотів лежить у вічній мерзлоті, сибірських болотах та у покинутих шахтах півночі без хреста і могили, куди б можна було прийти і поклонитися. Гірко, що українська держава до цього часу не спромоглася гідно вшанувати героїв, які боролися за неї. Визнання подвигу вояків Української Повстанської Армії було б гідним пам'ятником усім полеглим патріотам. УПА – найкультурніша армія, до неї йшли тільки найкращі люди.

Їх меншість, проти офіційно визнаних ветеранів Великої Вітчизняної війни. Вони не мають жодних пільг від держави, за яку воювали і гнили у таборах Гулагу. Реабілітувавши вояків УПА на початку 90-х, навіть дотепер Україна так і не зуміла визнати їх своїми захисниками. Думаю, визнання УПА потрібне не лише живим ветеранам, а й наступним поколінням українців, бо через армію без держави український народ виявив свою дивовижну силу духу. Він показав усьому світу, що може наодинці протистояти десятиліттями чи не наймогутнішій країні світу. І це в той час, коли боролася лише частина українців.

Опір ОУН і УПА проведенню колективізації на території Рівненської та Тернопільської областей

Актуальність проблеми дослідження опору повстанців колективізації на території Рівненської та Тернопільської областей є достатньо важливою. Багато в чому колективізація та опір проти неї були ідентичними і в інших західноукраїнських регіонах. Колективізація мала єдину мету – докорінно змінити на свою користь соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію у західноукраїнському селі. Це були глибинні перетворення, що докорінно обновляли тодішній суспільно-політичний устрій [11; 209].

Організація колгоспів здійснювалася однаково для всіх областей Західної України методами. Вона мала примусовий характер і викликала різкий спротив селянства і збройних сил ОУН та УПА [13; 8]. Проте Рівненська і Тернопільська області мали деякі відмінні від інших аспекти проведення колективізації. Потрібно враховувати їхнє територіальне розміщення — межування з територією УРСР, де колгоспи створювали значно раніше. Також саме в цих областях, попри найсильніший опір ОУН і УПА, було формально створено найбільше колгоспів [1; 69-70]. Рівненщина і Тернопільщина, починаючи з 1947 р., паралельно колективізації були чи не найбільшим вогнищем опору – тут дислокувалася більшість повстанських військ. Однією з головних відмінностей було те, що в Рівненській і Тернопільській обл. радянській владі не вдалося розколоти селянство за класовим принципом і створити той “актив”, що здійснював колективізацію в інших областях.

Джерельна база є недостатньо вивченою. Всі джерела можна поділити на дві групи: радянські та повстанські. Серед повстанських слід звернути увагу на пресові видання: “Інформатор” (Закерзонське видання), “Інформатор” (Рівненське видання), “Інформаційні вісті”, “Лісовик”, “До зброї”. Зокрема, в одному з примірників рівненського видання “Інформатора” є окрема стаття “Колгоспи”. Певна інформація про опір колективізації почерпнута автором в монографіях Ю. Киричука, Русначенка, М. Сеньківа, П. Мірчука, а також було опрацьовано емігрантські видання — окремі томи “Літопису УПА” та “Літопису УПА. Нова серія”. Незважаючи на свою тенденційність, великий масив інформації містять радянські дослідження. При написанні даної статті автор використовував працю В. Маланчука і видання “Торжество історичної справедливості”. Як було вище зазначено, спеціалізованих праць, присвячених опору повстанців колективізації, ще немає, тому робота

писалася на основі загальних відомостей про колективізацію з радянських джерел і окремих вибіркового даних з українських та діаспорних видань.

Сама колективізація почала проводитися в Рівненській і Тернопільській областях ще до початку радянсько-німецької війни. Навесні 1940 р. в Рівненській області організували 11 радгоспів, з них 3 городньо-овочевих, 2 тваринницьких та 2 кінних. Вже у квітні 1941 р. лише в Рівненській області налічувалося 465 колгоспів [16; 567]. Під час війни німецька влада не ліквідувала вже організовані колгоспи, а залишала їх, лише змінювала назву з “колгоспів” на “громгоспи” – громадські господарства [9; 86]. Щоправда, факт збереження колгоспів німцями ставиться під сумнів через дані, розміщені в іншому джерелі, де подано інформацію про ліквідацію колгоспів німцями [18; 408]. Перші документальні підтвердження про негативне ставлення до колективізації повстанців датовані 1944 р. в одному з наказів теренового провідника ОУН. У документі згадується про ведення пропаганди проти колгоспів [15; 392].

Що стосується відношення безпосередньо самих селян до колективізації, то активна пропаганда, що велася проти колективізації не лише націоналістами, а й німцями під час війни, сильно залякала селян і ще більше підсилила їхнє негативне ставлення до колгоспів, про що згадується в доповіді М. Хрущова Й. Сталіну у березні 1944 р. [18; 408].

Важливість боротьби проти колективізації в загальному процесі опору УПА підкреслила в одному з своїх ключових документів – “За що бореться Українська Повстанська Армія”, де вже в першому пункті вказано, що вона провадить боротьбу, спрямовану на “знищення большевицької експлуататорсько-кріпацької організації с/г”, допускаючи при цьому можливість колективного користування землею [7; 127-128].

Потрібно розрізняти поняття “колективізація” та “створення колгоспів”, так як друге було лише складовою частиною першого. Тому наявність у 1945 р. в західноукраїнському регіоні 177 колгоспів, більшість з яких була в Тернопільській та Чернівецькій областях [1; 69], ще зовсім не означає ефективність цієї колективізації та те, що ці колгоспи реально працювали. Легко зупинити їх роботу можна було, знищивши всю небагаточисельну сільськогосподарську техніку, що тоді належала МТС, як це зробили повстанці в ніч з 9 на 10 серпня 1945 р., ліквідувавши весь причіпний інвентар Шумського р-ну Тернопільської обл. [5; 535]. На початку осені 1945 р. 37 акцій ОУН і УПА було спрямовано на знищення хліба та с/г машин (виведено з ладу 16 молотарок) [8; 148].

Про важливе місце опору колективізації в загальній боротьбі свідчить те, що, борючись проти нової організації сільського господарства, загони УПА не обмежувалися тими колгоспами, які знаходилися поблизу місця їхньої дислокації: повстанці з Рівненської обл. в січні 1945 р. збільшили

*Опір ОУН і УПА проведенню колективізації на території
Рівненської та Тернопільської областей*

частоту своїх нападів на колгоспи Городницького і Олевського р-нів Житомирської області [19; 506].

По закінченню блокади військами НКВС областей, де діяли загони ОУН та УПА в квітні 1946 р. виступи проти колективізації стали ключовим аспектом діяльності борців за волю України. Було вчинено 2598 акцій, спрямованих проти нового сільськогосподарського устрою. Здійснювалися спроби зриву державних хлібозаготівель, вбивалися збирачі податків – фінагенти [8; 157-158].

З другої половини 1946 р. ОУН і УПА почали зазнавати відчутних ударів: активізувалося масове дезертирство повстанців, було втрачено вплив на Буковині і Закарпатті, загинула більшість керівних кадрів. Чи не єдиним позитивним моментом була саме затримка колективізації західноукраїнських земель. В 1946-1948 рр. прослідковується найбільша активність боротьби повстанців проти колективізації. При цьому, як з долею правди зазначає радянське видання, “буржуазно-націоналістичні банди перейшли від антиколгоспної агітації до прямого терору трудового селянства” [21; 707]. Здебільшого боротьба проти колективізації зводилася до знищення матеріальних цінностей та нерухоності колгоспів. Агітаційна боротьба проводилася вже здебільшого не через мітинги, а шляхом розповсюдження друкованих видань. Літом 1946 р. було спалено ряд колгоспів на Волині – в селах Первісся і Городище, Доротище, Дубечко, Синово, Замшани, Мізове [14; 198]. Вдалим для повстанців в боротьбі з колгоспами виявився 1947 р. На території Тернопільської області ОУН та УПА провели 204 збройні та агітаційно-політичні акції, Рівненської – 26 акцій [14; 197]. На такому ж високому рівні відбувалася боротьба і в інших областях: в травні-червні 1948 року було спалено колгоспи в селах Черниця, Гаї Стародубські, Волище, Зубків та ін. Львівської обл. [14; 199].

Через опір УПА на поч. 1948 р. в західних областях УРСР було колективізовано лише 5,4% селянських господарств [1; 69]. Проте саме в 1948 році радянська влада переломила хід колективізації на свою сторону, надавши їй суцільного характеру [13; 8]. Існує декілька причин цього факту. В лютому 1948 р. для того, щоб ліквідувати пасивний опір селян – основних матеріальних постачальників повстанців – Верховна Рада СРСР прийняла указ “Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадянський, паразитичний спосіб життя” [1; 69-70]. В прискоренні процесу створення колгоспів на руку офіційній владі зіграло повернення 8,5 млн. демобілізованих воїнів Червоної Армії, понад 55% яких знайшли роботу в колгоспах [2; 33], ліквідувавши таким чином дефіцит робочої сили в колективних господарствах. Чи не найосновнішою причиною успіхів влади

у колективізації стало різке збільшення частоти використання насильницьких методів при записі до колгоспів. Так, літом 1949 р. Рівненський обком КП (б)У розглядав випадки “порушення радянської законності” в Зарічненському р-ні, коли селян, які не хотіли вступати в колгоспи, поміщали в холодний погріб і били [2; 61]. При цьому до незаконного адміністративного арешту притягували не лише тих, хто чинив опір вступу до колгоспу, а й самих колгоспників. Даний випадок було зафіксовано в Корецькому р-ні Рівненської обл. [6; 644].

Але про справжнє відношення селян до колгоспів свідчить провал намагань влади захистити колгоспи від повстанців, створюючи групи охорони громадського порядку. Даний процес провадився ще з 1944 р. Зокрема, в кін. 1944 – поч. 1945 рр. на території Рівненської області було створено 47 спецзагонів у складі 791 чол., 54 дільничних загонів сприяння органам охорони громадського правопорядку – 660 чол.; 968 груп охорони громадського порядку [16; 122]. Але, як інформують ті ж таки радянські джерела, реальна кількість груп була дуже малочисельною, як в колгоспі ім. 8 березня с. Нові-Іванчиці Луцького р-ну, або ж таких взагалі не було, як в селах Носичі та Жорниці Оликського р-ну. [17; 670]. Проте, навіть у цей період, за свідченням джерел, повстанці намагалися чинити опір колективізації: 12.01.1949 р. в с. Пришівці (Зборівський р-н, Тернопільська обл.) застрелили організатора колгоспу; 19.02.1949 р. в с. Вишеньки (Острозький р-н, Рівненська обл.) було спалено колгосп [14; 207]. Станом на 1949 р. у колгоспах Рівненської обл. було лише 25% селянських господарств, Тернопільської – 34%. Відомості про подальші документально підтверджені факти опору проти колективізації автор не зустрічав але можна сміливо припускати про наявність таких.

Говорячи про результати, які приніс декількарічний опір колективізації загонів ОУН і УПА на Рівненщині і Тернопільщині, потрібно визнати, що вони були достатньо вагомими. Навіть одне з ключових видань радянського періоду, присвячених західноукраїнським землям, – “Торжество історичної справедливості” визнає опір загонів ОУН та УПА таким, що не міг не вплинути на темпи колективізації в перші повоєнні роки [21; 603].

У радянській літературі боротьба з загонами ОУН та УПА під час колективізації розглядається лише в контексті боротьби з класово ворожими елементами – куркулями, так ніби всі повстанці були підпорядковані для них. Тому й основною причиною поразки загонів повстанців називають саме втрату ними своєї соціально-економічної основи, тобто ліквідацію куркульства, а не розглядають поразку визвольних загонів, як головну передумову до проведення успішної колективізації [20; 708]. Сучасні ж дослідники вважають, що успіхи колективізації, зокрема, в Рівненській і

***Опір ОУН і УПА проведенню колективізації на території
Рівненської та Тернопільської областей***

Тернопільській областях, значною мірою залежали від діяльності органів держбезпеки, військових частин та подолання збройного опору з боку формувань ОУН і УПА [12; 8].

Було нанесено шкоду СРСР в економіці. Підсумки IV п'ятирічки в сільському господарстві виявилися значно скромнішими, ніж очікувалося – вся валова продукція становила 91% від довоєнного рівня. [2; 62].

Проте, якщо дивитися з більш глобальної точки зору, то на економіку СРСР опір ОУН і УПА колективізації не вплинув достатнім, таким як цього хотілося, чином – Союз приділяв найбільшу увагу розвитку важкої промисловості, що взагалі знаходилася поза зоною дії повстанців. Тому їхнім успіхам в даному аспекті спротиву слід присвоїти соціальний, а не економічний характер – повстанці своїми діями здобули чималий авторитет у селян, що навіть без колгоспів мали, як наприклад, на Почаївщині, сплачувати від 800 до 1,5 тис. крб. податку з кожного господарства [23; 159]. Зрозуміло, що селяни з набагато більшою охотою віддавали ці кошти і продукти повстанцям, ніж владі.

Викликає сумніви в своїй доцільності і метод фізичного знищення воїнами ОУН і УПА всіх, хто був причетний до колективізації. За радянськими даними, впродовж 1944-1945 рр. повстанці здійснили 359 збройних пограбувань колгоспного майна. В результаті цих акцій загинуло 314 голів колгоспів та 15 335 колгоспників і селян, що становило найбільшу кількість з усіх прошарків населення [3; 57]. Ці дані, які, звичайно, були менші за чисельність репресованих радянською владою, не могли не нашкодити міжнародному іміджу ОУН та УПА і призвели до деякої втрати авторитету, який, як було сказано вище, повстанці здобули у селян. Тим не менш, саме дії повстанців щодо опору колективізації стали основною причиною їхнього високого авторитету на Західній Україні, що зберігся в пам'яті народу й донині.

Джерела та література

1. Баран В. К. Історія України 1945-1953 рр. – Львів, 2005. – 184 с.
2. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945-1991). – Львів, 2005. – 670 с.
3. Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного та гуманітарного права // Український історичний журнал. – 2007. – № 3 (474). – С. – 24-39.
4. Довідка про дії банд УПА на території Кам'янець-Подільської обл. за травень – червень 1944 р. // Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939 – 1955. – К., 2005. – 840 с.
5. Довідка про результати перевірки фактів, викладених в листі 2-го секретаря РК КП (б) У Шумського р-ну Тернопільської обл. тов. Осетрова від 26.07.1945 // Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939-1955. – К., 2005. – 840 с.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

6. Довідка про результати розслідування фактів грубих порушень соціалістичної законності в Корецькому р-ні Рівненської обл. // Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939 – 1955. – К., 2005. – 840 с.
7. “За що бореться Українська Повстанська Армія” // Літопис УПА. – Т. 1. (“Волинь і Полісся”). – Торонто, 1976. – 255 с.
8. Киричук Ю. Партизанська боротьба УПА-ОУН у західних областях УРСР (травень 1945-1946 рр.) // Україна модерна. – Ч. 7. – Київ; Львів, 2002. – С. – 141-165.
9. Коваленко І. М. Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах // Літопис УПА. – Т. 1. (“Волинь і Полісся”). – Торонто, 1976. – 255 с.
10. Ковальчук В. Діяльність ОУН (б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.) / Літопис УПА. Нова серія. – Т. 7. – Торонто; Львів, 2006. – 496 с.
11. Когут П. Колективізація, як засіб “радянізації” західноукраїнського села післявоєнного часу // 1939 в історичній долі України і українців (матеріали конференції) – Львів, 2001. – 224 с.
12. Маланчук В. Ю. Соціалістичні перетворення в Західних областях УРСР. – К., 1957. – 48 с.
13. Мальярчук О. М. Аграрна політика партійно-радянської влади (1944-1964 рр., західні землі України): Автореф. дисертації канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т. – Львів, 2005. – 20 с.
14. Мірчук П. Українська Повстанська Армія (1942-1952). – Мюнхен, 1953. – 318 с.
15. Наказ купцовим провідникам і референтам // Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939-1955. – К., 2005. – 840 с.
16. Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. – Львів, 1981. – 264 с.
17. Постанова оргбюро ЦК КП (б) У про доповідну записку адміністративного відділу про стан та діяльність груп охорони громадського порядку в колгоспах і селах Волинської обл. // Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939-1955. – К., 2005. – 840 с.
18. Про становище в Рівненській і Волинській областях УРСР // Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939-1955. – К., 2005. – 840 с.
19. Секретарю ЦК КП (б) У. – Тов. Коротченко // Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939-1955. – К., 2005. – 840 с.
20. Сеньків М. В. Підготовка кадрів механізаторів у сільському господарстві західних областей УРСР (1945-1951) // Історичні дослідження: вітчизняна історія. – Вип. 2. – К., 1985. – 95 с.
21. Торжество історичної справедливості / За ред. Олексюка М. М. – Львів, 1968. – 803 с.
22. Черненко Ю. А., Гарань О. В. Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР подається лише в позитивному плані. А чи були негативні сторони цих подій? // Історія України в запитаннях та відповідях. – К., 1990. – 48 с.
23. Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. – Кременець, 1999. – 318 с.

Розвиток промислово-торгівельної сфери міста Острога

Німецько-фашистські окупанти завдали місту Острогу великих втрат і руйнувань. Гітлерівці розстріляли 6400 мирних громадян, вивезли до Німеччини 257 юнаків та дівчат. Було спалено і підірвано значну частину промислових підприємств і культурно-освітніх закладів, майже повністю зруйновано центр міста. Якщо в 1939 році в місті проживало 14845 чоловік, то на час визволення у 1944 році налічувалося лише 4494 чоловік¹.

Насамперед відбудова в місті Острозі розпочалася з електростанції і міського водогону. У 1944 році була створена і зареєстрована промислова артіль «Перше травня», де виготовляли бочки, колеса, смолу. Запрацював також невеликий сироварний завод. Млини, пекарні, інші дрібні виробництва та підприємства об'єднали в районний харчовий комбінат. У цьому ж році були створені промислові артілі імені Жовтневої революції, імені 8 Березня². Через кілька місяців у кравецькому, шевському, бляхарському, гончарному цехах цих артілей налічувалося близько 100 робітників³. Було налагоджено постачання населення продовольчими товарами, відкрито 5 магазинів державної торгівлі.

Держава подбала про організацію медичного обслуговування, що в післявоєнний період було справою вкрай необхідною. В місті відновила діяльність лікарня. В 1950 році її персонал налічував 35 осіб, у тому числі дев'ять лікарів.

Населення міста отримало допомогу від держави грошми і лісоматеріалами для ремонту житла⁴.

У червні 1947 року в м. Острозі був відкритий глибинний пункт «Заготзерно», що добре і вчасно підготовувався до прийому зерна⁵. Ще в лютому Острозький район розпочав складати виробничі плани весняної сівби. Найважливішою технічною культурою в Острозькому районі був цукровий буряк, тому велика увага була звернута на підготовку до посіву цієї культури.

16 лютого 1948 року Острозька промислова артіль ім. Першого травня в селі Почапки організувала цех по виготовленню виробів з чавуну. Вже 10 червня 1948 року почав працювати ливарний цех, що був організований вищевказаною промисловою артіллю. Виготовлялися деталі до сільськогосподарських машин, поршні до мотоциклів, автомашин, кухонний посуд – чавуни, кастрюлі⁶.

27 серпня 1948 року в місті Острозі, по вулиці 1 Травня утворено колгосп у кількості 47 господарств, якому присвоїли ім'я Т.Г. Шевченка. Головою

колгоспу призначили Й.Л. Лебідю. 28 серпня відбулося перше засідання правління колгоспу, де обрали заступника голови, призначили бригадирів, обговорили організаційні питання: розташування бригадних дворів, порядок управління, усупільнення тягла, реманенту. Поряд з цим колгоспом в Острозі існував колгосп «Зоря».

Торгівля, поступово налагоджувалася, в. т. державна. У вересні 1947 року було відкрито універмаг. Тільки за один день 17 вересня магазин виторгував 25 тис. карбованців⁷. План крамообігу за третій квартал 1947 року змішторг виконав на 105 відсотків, при чому щоденний крамообіг сягав 35 тис. карбованців. У квітні 1948 року спостерігалася тенденція зниження цін, як на промислові товари, так і на продовольчі.

Продовжувалася робота по відбудові і будівництву нових житлових будинків в місті, а також відкриття новозбудованих крамниць, дитячих ясел, їдалень. У 1946 році було відкрито готель.

В тому ж році відкрито овочеву крамницю, їдальні, ресторан, чайну, організовано майстерню головних уборів. У лютому 1947 року почав працювати кінотеатр. На березень 1948 року відбудовано 9 житлових будинків, закінчено ремонт міської лазні, водогінної мережі, подовженої на 1300 метрів⁸. У травні 1948 року по вулиці Сталінській (сьогодні проспект Незалежності) відділ комунального господарства розпочав відбудову двоповерхового будинку. Робота закінчилася в липні.

Острозький промисловий харчовий комбінат закінчив у 1948 році будівництво нової пекарні, що спроможна випікати шість тон хліба на добу. Районний промисловий комбінат побудував нову шевську майстерню.

У 1949 році базарний комітет Острога упорядкував міський базар. Розпочалося будівництво павільйону, що був розрахований на три відділи: бакалійний, парфумерний, галантерейний. 25 липня того ж року робота була закінчена⁹.

В цей рік були відремонтовані будинки по вулиці Папаніна №1, Мануїльського №18, Баштовій №22, Кривоноса №26. Виконання плану всіх ремонтних робіт дало 2600 квадратних метрів додаткової житлової площі.

11 липня 1948 року було збудовано міст через річку Вілію.

На 1947 рік в місті успішно проводились роботи у галузі конярства. Зокрема, для піднесення сільськогосподарської галузі у місцевих колгоспах розводили нові породи коней. В самому ж Острозі функціонувала острозька державна племінна стайня.

10 жовтня 1947 року в місті Острозі відбулося засідання виконкому районної Ради депутатів, на якому голова місцевої ради Поплавка і директор електростанції Глушко доповіли про забезпечення міста електроенергією та водою. У 1948 році водогінну мережу в місті подовжили на 1300 метрів,

Розвиток промислово-торгівельної сфери міста Острога

було встановлено 25 додаткових точок для освітлення міста. По вулиці Дзержинського у червні 1948 року проведено електричну мережу завдовжки 500 метрів (нині це вулиця Татарська), а по вулиці Хетагурована – на 300 метрів. Включено ще 25 нових точок для освітлення. Крім того, забезпечено струмом районну друкарню, в ній було встановлено електродвигун.

У квітні 1949 року відремонтовано міську електростанцію. В жовтні цього ж року, з метою забезпечення Острога електроенергією, районний виконавчий комітет і міська Рада прийняли рішення використати для цього струм Нетішинської гідроелектростанції, що знаходилася в семи кілометрах від міста.

Порівнюючи типологізацію Острога за його функціями, то з другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ століття місто переструктуризувалося з центру розвитку сільськогосподарського, аграрного спрямування у господарсько-адміністративний тип міст. Насамперед, що ознаку визначило те, що у 1959-1964 роках спостерігається розвиток місцевої промисловості. У місті функціонували: лісовий завод, меблева фабрика, промисловий комбінат, харчовий промисловий комбінат.

1959 рік – початок нової планової семирічки радянської системи управління економікою, промисловістю та сільським господарством.

Якщо характеризувати показники роботи за перший квартал семирічки, то найкращі показники досягнули: районний промисловий комбінат, держлісгосп і харчовий комбінат. До ладу діючих стала нова піч по випалюванню вапна, розпочато видобування будівельного каменю.

В новій семирічці в промисловій артілі імені 1 Травня планувалося далі забезпечення виробництва промисловою продукцією, розширення асортименту та значне зниження її собівартості, підвищення продуктивності праці. Першочергове значення в цій справі належало механізації та електрофікації виробничих процесів. З цією метою було введено в експлуатацію цікавий своєю простотою верстат для поперечного розпилювання дошок, сконструйований технічним керівником Олексієм Білоусом. Відрізнявся він від заводського тим, що циркулярна пилка з електричним двигуном була підвішена до візка, який рухався по направляючих рейках під прямим кутом до напрямку дошки. Така технічна новизна збільшила продуктивність праці та набагато полегшила працю.

Але слід зазначити, що поряд з нововведеннями в галузі техніки і механізації промислових артілей, прослідковувалися значні недоліки, зумовлені як суб'єктивними, так і об'єктивними причинами.

Наприклад, колгосп «Ленінський шлях», хоча мав непогані успіхи у галузі рільництва і тваринництва, що позитивно вплинуло на оплату праці хліборобів, мав вагомий недолік. В артілі були приміщення, в яких через

недбале укладення стелі не було проведено електроенергії. Це ускладнило догляд за громадською худобою.

Найбільш неприваблива картина спостерігалася у промисловій артілі імені Островського. Зanedбаність керівництва, організаторської роботи привела до того, що план першого кварталу не було виконано. Не все гаразд було із сирзаводом у місті Острозі.

Спад промислово-торговельної діяльності в місті був викликаний в деяких організаціях чисто суб'єктивними причинами. Зокрема, як зазначалось у газеті «Зоря комунізму» за 14 березня 1959 року, голову промислової артілі імені Островського Тарасюка, зовсім не турбували підприємницькі питання, а лише перехід на пенсію. Тому питання відкриття майстерень побутового обслуговування в селах, організація збуту продукції галантерейного цеху, контроль за роботою шевської майстерні, перукарні, фотографії зовсім не цікавили керівника. Недоліки спостерігалися на цегельному заводі, де затримувалися роботи по формуванню цегли-сирцю.

У деяких керівників підприємств і цехів не переводилися місницькі тенденції, прагнення виконати лише план по товарній продукції, при цьому не звертаючи уваги на асортимент і насущні потреби населення¹⁰. На таких принципах, зокрема, будував свою діяльність цех товарів широкого вжитку Острозького лісгоспу. Тоді цех виготовляв бочкову клепку, дубильний екстракт та іншу продукцію, яка не користувалася попитом в районі та області. Цех не випускав покрівельної гонти, штукатурної дранки, штахет, які потребувало населення та організації міста і району.

Не відчувалася ритмічна робота у промисловій артілі імені Першого Травня. Тут майже завжди на початку місяця не вистачало окремих матеріалів, простоювали люди і верстати. Керівники ж вдавалися до так званого окомилування, авансом переводили частину продукції до розряду готової, забезпечуючи справну цифру виконання плану.

Зважаючи на поганий економіко-промисловий потенціал, негаразди спостерігалися у дисципліні й розрахунках керівництва з фінансовими і промисловими установами. Малоефективно розвивалася соціальна сфера, для якої характерним був залишковий принцип.

Перспективним планом Острозького районного харчового комбінату передбачалося в 1959 році здати в експлуатацію новий механізований хлібозавод з добовою потужністю 30 тонн хлібобулочних виробів. В лютому 1959 року вже було закладено фундаменти під потужні печі, провадився монтаж різного обладнання та завершені роботи по спорудженню водопроводу.

Острозький промисловий харчовий комбінат планував також на 1960-1961 роки побудувати цех для переробки фруктів. Уже у вересні-жовтні

Розвиток промислово-торгівельної сфери міста Острога

1961 року цей цех харчового комбінату міста Острога відправив більше 30 тонн соків Московському заводу безалкогольних напоїв.¹¹

У 1960-1962 роках планувалося будівництво ковбасного цеху з виробничою потужністю 10 тонн ковбасних виробів за місяць. Даний проект був виконаний до кінця місяця березня 1962 року.

Острозьке лісове господарство складало значний промисловий потенціал міста. У трьох адміністративних районах розташовувалися лісові масиви, де проводилися роботи з заготівлі та вивезення деревини. У 1961 році лісове господарство відвідали працівники Естонського лісгоспу для «обміну професійними навичками та досвідом».

Досить тривалий час у промисловій артілі імені 1 Травня фанерування меблів проводилося вручну. Відповідно, такий виробничий процес сповільнював темпи, впливав на якість продукції. У вересні 1961 року фанерування меблів стали проводити при допомозі гвинтових пресів з застосуванням синтетичного (смоляного) клею. Це, в свою чергу, дало можливість розділити процес фанерування на дрібніші операції, що сприяло підвищенню продуктивності праці та поліпшенню якості продукції. Такий перебіг виробничо-технічної новизни підвищив попит на меблеві товари у міському меблевому магазині.

Варто зазначити, що у 1960 році на базі промислових артілей міста Острога було створено комбінат побутового обслуговування населення. На 1961 рік директор І. Ніколайчук планував відкриття майстерень з ремонту меблів, цех хімчистки одягу й інших речей. Цех з хімчистки одягу почав функціонувати з 3 червня 1961 року¹². До того ж планувалося розширити майстерню з ремонту друкарських машинок, мотоциклів, велосипедів, швейних машинок. Заплановано збудувати приміщення та відкрити ательє мод, а в селах району відкрити кравецькі і шевські майстерні. Хоча останнє так і не було виконано в багатьох селах, ще з 1959 року в Острозі раціонально діяла шевська майстерня промислової артілі ім. Островського. При вказаній артілі з лютого 1959 року працювала жерстяна майстерня; вона не мала ні належного робочого інвентаря, ні інструментів та матеріалів.

Якщо характеризувати 1959-1961 роки, то помітно розширився потенціал мережі міських майстерень та магазинів.

З квітня 1961 року працювала майстерня з ремонту годинників; жерстяна майстерня була переобладнана на слюсарню. Почала діяти майстерня з пошиття чоловічих головних уборів. Відкрито було цех з фарбування одягу. 23 вересня 1961 року при комбінаті функціонував цех, що склав вікна.

Попит на товари Острозького змішторгу помітно зріс у 1959 р.; порівнюючи з показниками 1957 та 1958 рр., було реалізовано товарів на 2700 крб. більше (1957 р. продано товарів на 25931 крб., а 1958 р. – 28631 крб.).

На той час в Острозькому районі діяли дві організації торгівлі: райспоживспілка і змішторг, що постачали товари першої необхідності. З метою розширення сфери своєї діяльності вони проводили розбудову мережі торгівельних закладів. Так, у вересні 1960 року на вулиці Сталіна було відкрито спеціалізований магазин по торгівлі хлібом і хлібобулочними виробами. А з червня 1961 року вже функціонував новий магазин змішторгу – бакалійно-гастрономний.

На розі вулиць Сталіна та Держинського був розміщений двоповерховий будинок, в якому з жовтня 1961 року почав працювати магазин «Готовий одяг».

Комбінат комунальних підприємств міста Острога проводив роботу з поліпшення водопостачання жителів міста. До листопада 1962 року діяли застарілі водозбірні колонки, у яких взимку часто замерзала вода. На їх місце встановили автоматичні колонки, в яких замерзання води було виключеним. Такі колонки діяли по таких вулицях: Першотравнева (назва збереглася і на сьогоднішній день), Держинського, Сталіна, Кривоноса (назва збереглася). Всього було встановлено 18 автоматичних колонок. До грудня 1963 року такі ж колонки встановили і по вулиці Красногорка (назва збереглася). З 1961 року колонки діяли в районі Нового міста.

З грудня 1961 року на західних околицях міста Острога були зведені добротні будівлі. Ще здалека виднілися кам'яні корпуси, в яких розміщалися майстерня і гараж. Зведена там була і водонапірна башта. У приміщенні майстерні встановили паровий котел¹³. Там ремонтували автомобілі, трактори, електростанції тощо.

За 10 місяців 1964 року було збудовано 17 будинків. У стадії будівництва перебувало 224 будинки індивідуальних забудовників.

Невід'ємною частиною розвитку Острога був міський транспорт. У 50-х роках інтенсивно розвивався зручний і досконалий вид транспорту – автобус.

Автобуси Острозької АТК на 1959-1965 роки були зручними, вигідними видами транспорту. У вересні 1965 року автотранспортна контора отримала 2 нових автобуси ГАЗ-651. Це дало можливість відкрити новий автобусний маршрут місто Острог – селище Гоща. На день автобус робив два рейси.

Автобусні лінії сягали далеко за межі району і області (до Кременця, Шепетівки, Ровно, Славуті, станції Острог, Гощі, Плужного, Карпилівки, Лючина, Солов'я). З весни 1965 року були відкриті нові маршрути на Гощу (через Бугрин) і Новомалин. Через Острог проїжджав автобус Шепетівка – Львів. Відкрито нові лінії Рівне – Хмельницький через Острог та Острог – Здолбунів через Верхів. З квітня 1965 року почало курсувати вантажне таксі по маршруту місто Острог – село Плужне. Щоденно машина робила три рейси, зупиняючись в зустрічних селах.

Розвиток промислово-торгівельної сфери міста Острога

Таким чином, Острого на 1965 рік став важливим центром автобусного сполучення. Це, відповідно, поліпшило його зв'язки з важливими населеними пунктами.

Отже, Острого періоду другої половини 40-х середини 60-х років ХХ ст. постав як місто господарсько-адміністративного типу. Для соціальної структури такого рівня міста властиво те, що переважна кількість його населення була пов'язана, в першу чергу, з господарською діяльністю, і в другу – з виконанням містом функцій адміністративного центру.

Література

1. Історія міст і сіл Української РСР: в 26-ти т. Рівненська область / Гол. редактор А. В. Мяловицький. – К., 1973. – 315 с.
2. Сталінський шлях. – 1947. – 2 лютого.
3. Сталінський шлях. – 1948. – 2 лютого.
4. Сталінський шлях. – 1948. – 12 березня.
5. Сталінський шлях. – 1947. – 20 червня.
6. Сталінський шлях. – 1947. – 30 вересня.
7. Сталінський шлях. – 1948. – 12 березня.
8. Сталінський шлях. – 1949. – 15 травня.
9. Зоря комунізму. – 1959. – 14 березня.
10. Зоря комунізму. – 1959. – 12 квітня.
11. Зоря комунізму. – 1961. – 14 жовтня.
12. Зоря комунізму. – 1961. – 1 січня.
13. Зоря комунізму. – 1964. – 27 вересня.

Зв'язки і листування літератора М. І. Середи з героями – «шестидесятниками»

Кілька років тому в бібліотеках Нетішина з'явилася книга «Ми боролись за Україну»¹. Цю книжку справедливо можна назвати малою енциклопедією українського правозахисного руху. Її автор — письменник з Мощаниці на Острозщині Микола Іванович Середа.

Перегорнемо сторінки. «Встаньте, славні козаченьки, кошові гетьмани! Допоможіть рідній неньці порвати кайдани!» — назва першого розділу збірки; другий: «Сторінки на відродження духовності — рідної мови і культури»; третій: «Поезії». Портрет автора — типовий українець в літах: високе чоло, відкритий, чимось замилуваний погляд, сорочка-вишиванка, на столі — великі руки, одна на одній, в незвичному для них спокої. Далі вірш: «Іду до Вас». До кого?

Ось, на наступних сторінках, їх портрети-світлини: Олесь Бердник, Микола Кошиль (лікар Б. Антоненка-Давидовича), Євген Сверстюк, Іван Драч, Борис Антоненко-Давидович, Михайлина Коцюбинська, Оксана Мешко, Микола Руденко, Левко Лук'яненко, Олекса Тихий, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл з Атеною Пашко. А далі портрети однодумців з другого розділу книги — Олена Середа, сестра автора, Світлана Лелях, Ліна Костенко, Ігор Копестинський, Григорій Гребенюк, Ярослав Гомза, Галина Гордасевич. Імен без фотографій значно більше: згадуються Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Юрій Литвин, Ольга Гейко, Микола Горбаль, Ярослав Лесів, Дмитро Мазур, Михайло і Богдан Горині, Іван Кандиба, Юрій Бадзьо, Богдан Ребрик, Іван Гель, Валерій Марченко, Іван Світличний, Опанас Заливаха, Андрій Сахаров, Сергій Параджанов, Іван Миколайчук, Алла Горська, Володимир Івасюк, Богдан Климчак, Михайло Осадчий, Григорій Приходько, Гелій Снегірьов...

Хто ж цей автор, що мав і має таких знайомих? Його побратимів Україна знає. А що їй відомо про нього? Тим часом, прочитаймо хоча б заголовки публіцистичних заміток, роздумів, нарисів: «В ім'я прав людини», «Послідовники ОУН-УПА. До 20-ліття створення Української Гельсінської Спілки», «Ми боролись за Україну», «Життя величне і страждальне. До 100-річчя з дня народження Б. Д. Антоненка-Давидовича», «Козацька мати» (Оксана Яківна Мешко), «Виразник високих патріотичних діянь. До 75-річчя від дня народження українського письменника Миколи Руденка», «Круті дороги державотворця» (про Л. Г. Лук'яненка), «Утята струна. Минуло 10 років з дня смерті Василя Стуса»...

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

Огляд книги — це вже розповідь про автора. Ще кілька заголовків: «Лихо з розуму» (50 років загальній Декларації прав людини), «Про патріотизм і зраду», «Життя духовного основа», «Вчитися говорити правильно», «Плекаймо рідне слово», «І в серці обізветься рідна мова», «Чи можна жити без держави?», «Розтоптані квіти»...

У 2005 р. острозька газета «Життя і Слово» вмістила фото і текст під заголовком «Козакує по життю». На світлині — чоловік, зодягнений в незвичний військовий однострій. З підпису дізнаємось, що це Микола Іванович Середя — «добре знаний на Острозчині як літератор, творець слова, великий патріот»². І далі: «Так, у 1992 році за активну правозахисну діяльність Микола Середя відзначений високою нагородою з Канади — ювілейною медаллю УПА «Воля або смерть!» до «50-річчя утворення УПА 1942-1992», а також Почесною грамотою. У 1999 році вступив у Вільне Дніпровське козацтво. Був Крайовим отаманом Острозького куреня і референтом журналів «Козацька нація» і «Козацька рада»³.

А ще все своє життя пан Микола сіє слово. І проросло воно збіркою новел-перлин «День ангела»⁴ («Вишиванка», «Мамин любисток», «У церкві», «Незабудька»...), поетичним розмаєм-книжкою «Заповіт Українця»⁵, зокрема віршами: «Під небом України», «Доля», «До книг», «Живу!», «Лицар волі», «Вишиванка», «Чари української ночі» (там є такі слова: «Молитесь гай Середів аж до рання, шепче молитви клечанням віт»), «Туга», «Журба», «Мій човен»; публіцистикою серця, з огляду якої ми почали нашу розповідь; також — повістями, оповіданнями, статтями, нарисами, історично-краєзнавчими розвідками в газетах і журналах України та української діаспори. Коли ж усе це сіялось і ростилося, якщо за фахом цей чоловік — будівельник, муляр, і зводив оселі для людей і школи — для дитвори? З його ініціативи і за його участю в Моцаниці заліснено величезну яругу, яка має назву «Гай Середи»⁶.

Дуже стисло перераховане нами вище промовисто свідчить, що Микола Середя — яскрава, неординарна постать. Але той, хто звернув увагу на збірку «Ми боролись за Україну», напевне, чекає почути про нашого героя щось більше. І він не розчарується у своєму чеканні. В 1976 році М. І. Середя став першим членом Української громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Острозчині⁷, а згодом — і Української Гельсінської Спільки (УГГ — УГС). І, виявляється, М. І. Середу знають у Польщі, Німеччині, Канаді і навіть у далекій Аргентині як майстра-патріота українського слова, якого подарували Україні Черкащина і Рівненщина⁸. В колі його побратимів — чимало тих, чий імена згадано вище, а також публіцист Михайло Гачинський; учитель-фольклорист Ярослав Гомза, кандидат технічних наук Г. С. Гребенюк⁹. Жалкує М. І. Середя: «Згадую усіх, особливо тих, що передчасно віддали своє життя на вівтар України»¹⁰.

Його громадянське і поетично-публіцистичне становлення відбувалося в Мощаниці Острозького району, де й понині він мешкає з 1965 р. Але зустрічі з видатними соратниками, лицарством волі, відбувалися замолоду в різних містах України. Потім, коли тяжко, надовго і смертельно захворіла дружина, він уже не мав можливості подорожувати. Уся його правозахисна діяльність звелася до листування, розмноження і розповсюдження документів УГГ — УГС та її виконавчого комітету, написання патріотичних історичних розвідок, публіцистики і виступів перед земляками лише на острозьких теренах.

Цей чоловік, на диво, невибагливий до життя, про що скажемо далі, давно самотній (кохана дружина й любя донька померли з хвороб¹¹), з глибокими і болючими карбами в серці, на тілі і на чолі. Часто приходять йому на пам'ять оці поетичні рядки: «Є в мене одіж, як в добрих мужів, Є в мене й хата — все потом нажив. Є в мене предків казка жива, Усе в мене є, тільки щастя нема. Одначе, на себе я смерть не зову, А з серцем розбитим живу та живу... Хай мені пісня розгладить чоло, Хай залікує підбите крило. Я ж Україні служу, не мовчу, Хай над землею душею злечу» («Туга»). Тільки щастя нема... Та ніхто ніколи не бачив Середу занепалялого духом.

М. І. Середя кохає малу і велику Батьківщини попри всі кривди й абсолютне невизнання його патріотичних зусиль тими, хто мав би це зробити. Зрештою, хто повинен це зробити? Любити Україну, як, наприклад, Шевченко, Симоненко, Довженко, Стус, Руденко, Григоренко завжди було небезпечно. Чим сильніша любов — тим більше кривд. Парадокс? І лише ті, що люблячим серцем осягали велике минуле Русі-України, мали силу ігнорувати цей парадокс, перемагати і звичайний людський страх, і образи.

М. І. Середя, письменник, публіцист, поет, пісняр, краєзнавець, великий поборник української мови, народився 1 жовтня 1939 р. в сім'ї козацького походження в столиці садівників України Млієві Городищенського району Київської, згодом — Черкаської області.

Батьком не довелося натішитись, зате недовго мав дві мами. Вони та ще історія рідного народу внесли в його серце «промінчик краси, що донедавна згасав, і був би вмер, приглушений несусвітнім насильством й незауважений»¹². Він зберіг цей промінець, а той, будучи відблиском «світла життя», у свою чергу, не раз у нерівній боротьбі оберігав його серце від отруйної повені «злих пристрастей», від затоплення лютотою сліпотою, що заважає бачити небо, жито, калину... і — людину. Скалічену, можливо, звироднілу від «нечистих духів», але — людину. Як лікар бачить у біснுவатому, перш за все, людину, так поет, якщо він від Бога, бачить в «запорошеному злом силуеті» все-таки образ і подобу Божу. А думка в обох одна: як цій людині допомогти? На жаль, така висота світобачення дається небагатьом...

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

У 1954 р. Микола закінчив Мліївську семирічку №2. В сьомому класі почав писати оповідання та вірші. Їх друкували місцева районка «Колгоспні лани» та обласна газета «Молодь Черкащини». Мріяв бути українським філологом або — журналістом. Доля ж розпорядилася по-іншому.

Батько, Іван Якимович Середи, загинув у роки Другої світової війни 22 серпня 1944 р. в молдавському селі Пенхул. Рідна сестра, Олена, 1930 р. н., за спротив податківцям першою в родині була примусово в 1947 р. відправлена на Донбас, у шахту. Далі мати, Горпина Тихонівна, неграмотна колгоспниця, за спротив податківцям і несплату податків, у тому числі й за кілька всохлих дерев та три порожні вулики, була осуджена закритим судом і опинилася досить далеко і на досить довгий час — в таборах, де копали уранову руду. Без усякої амністії відбула своїх 13 літ (з них 3 — заслання) і, повернувшись додому, через три місяці померла.

Тим часом, малого Миколку на свій страх і ризик прихистила учителька-вдовиця Харитина Давидівна Онопрієнко, мати двох напівсиріт — доньки Майї та сина Генадія, якій він згодом присвятив своє перше оповідання «Золоте серце» і яку теж називав мамою. Це вона навчила хлопця любити Україну, її історію і мову. Ця мужня жінка зберігала в хаті заборонене видання «Кобзаря», а також твори М. Грушевського. Прийшов час, і Х. Д. Онопрієнко поплатилася за те, що прийняла дитину «ворога народу» у свій дім — була виключена з партії комуністів, позбавлена права учителювати, відбула п'ять років примусових робіт на колгоспних цукрових плантаціях на користь держави¹³.

Уже в 13 літ Микола почав наймитувати у працівників Мліївської науково-дослідної станції — обидві мами навчили хлопця працювати, а не красти і обманювати. Отак заробляв собі миску борщу, якісь недоношені одяжки та взуття. І писав, писав... Писав нестандартно і відсилав свої «дописи» в місцеві газети.

Далі була Криворізька будівельна школа ФЗН №13, яку закінчив 1956 р. «Практика» підвернулася несподівано: десь висловив якесь незадоволення владою... В результаті як «безпритульний неблагонадійний» був етапований в липні того ж року ще з деякими земляками — «приятелями по нещастю» на Крайню Північ, за Полярне коло, на Кольський півострів. Тут, на так званій 250-ій милі, де 9 місяців триває зима з 50-градусними морозами, під номером в'язня «257», довелося йому будувати один з таборів, зокрема, для «неблагонадійних неповнолітніх»¹⁴, який, за початковою назвою палаткового містечка «Глухарь», закладеного в долині Плацкартна, під кордоном з Фінляндією, далі так і зберігав цей топонім¹⁵. Споруджував дорожнє сполучення до Кандалакші. Потім був ще якийсь об'єкт військового призначення, бо будматеріали доставляли моряки з берегової оборони¹⁶.

Після важких робіт у спецбудзагоні терміном включно з липнем 1958-го року, який розміщувався в тому ж таборі «Глухарь», була служба на Північному ВМФ, на кораблі «Маленький охотник». Там редагував стіннівку «Матросская вахта». Згодом був переведений в берегову оборону, а звідти — в Україну, в м. Славуту, в будівельний батальйон.

Після військової служби працював на Славутській меблевій фабриці, де разом з поетом і столяром Миколою Мачківським випускав стіннівки «Славутський меблевик» та «Їжак». Вдячна пам'ять зберегла образ доброї єврейки, тьоті Фені, в котрої п'ять років жив на квартирі, по вул. Дзержинського (номера будинку не пам'ятає), біля школи і бібліотеки. В цей період, а точніше — в 1960 р. познайомився з дівчиною з Моцаниці на Острожчині Оленою Андріївною Калюжнюк, робітницею міської пекарні. Непересічне кохання стало основою вірного, щасливого шлюбу¹⁷.

Творче натхнення не полишало щирого українця. Друкувався в місцевій славутській і острозькій, а також в республіканській періодиці. В 1964 р. у Києві через кандидата медичних наук М. Г. Кошиля познайомився з ідейним наставником літераторів-«шестидесятників», а згодом і правозахисників Б. Д. Антоненком-Давидовичем. Серце Миколи Середи постійно шукало цього глибокого, а відтак, і небезпечного потоку боротьби за Україну без комуністично-атеїстичної ідеології. Чимало громадян різних національностей колишнього Союзу розуміли, що цей плагіат з великої християнської ідеї про братерство народів не дієздатний, бо не враховує людської свідомості, точніше, не звертав на неї уваги, а також не розумів, що мораль без глибокої божественної основи — це фікція.

Три тижні жив і лікувався М. І. Середя в М. Г. Кошиля в Києві, на вул. Німанській, 6/52. І майже щодня відвідував з ним старійшину українського патріотичного руху Б. Д. Антоненка-Давидовича. Тут формувалася осередок людей, вплив яких на українське поспільство був вирішальним. «Шестидесятники, — пише М. І. Середя, — сформували таку соціальну вікову групу, яка репрезентувала нові ідеали життєустрою, а також... шкалу суспільних цінностей, заснованих на національних гаслах та прагненні до трансформації тоталітарної системи [в демократичну]»¹⁸.

У 1965 р. М. І. Середя на запрошення письменників-байкарів Петра Красюка та Петра Карася разом з Миколою Мачківським взяв активну участь у з'їзді письменників Хмельниччини та Рівненщини в м. Хмельницькому, де познайомився з видатними київськими письменниками-«шестидесятниками» Миколою Руденком та Дмитром Косариком. Згодом, через кандидата технічних наук, правозахисника, члена редколегії тижневика «Нескорена нація» Г. С. Гребенюка зійшовся з письменником і філологом Олексою Тихим та поетесою і критиком Г. Л. Гордасевич.

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

Зав'язалася щира ділова дружба. І понині в приватному домашньому архіві Миколи Івановича зберігаються листи Г. С. Гребенюка та Г. Л. Гордасевич і навіть бандероль останньої від 15 жовтня 1985 р. з книжкою «Двадцять років і один день»¹⁹. А книгу «Слід зірниці»²⁰ Галина Леонідівна, «котра свого часу навчалася в Острозькому педучилищі, була в Мощаниці та інших селах Острожчини»²¹, подарувала йому з рук в руки.

Ось рядки з листа Г. С. Гребенюка від 11. 03. 82 р. Трохи навіть дивно дізнаватися, що в той час наші сучасники могли спілкуватися таким стилем: «Дорогий пане-брате Миколо, Вашого листа одержав. На жаль, дати на листі немає. Чому я так ретельно пишу про ці нюанси? Напевне, хтось цікавиться (нашими листами. — Авт.), незаконно, звичайно. Може, коханки? Якби ж були вони. Отаке... Я навчався у Ленінградському політехнічному інституті протягом 5 1/2 років. Користувався науковою бібліотекою м. Ленінграда. Потім, коли навчався у Москві в аспірантурі, то теж користувався бібліотекою (ім. Леніна. — Авт.). Це я для чого все це кажу: видання 30-х років Антоненка-Давидовича Б. Д. я майже всі якщо не читав, то перегорвав. А з перших його видань маю книгу «Запорошені силуети» (1925 р.). Цю книжечку з дарчим написом він подарував торік мені й синові Тарасикові. Зараз Б. Д. дуже хворіє, дружина його лежить паралізована. Довгий час я був завідуючим лабораторією, а потім знайшли щось у мені націоналістичне і витурили. Надзвичайно радий нашому заочному знайомству. З сердечним привітом і найщирішою повагою Грицько»²².

На поштовій листівці з портретом Т. Г. Шевченка напис: «Земляче і друже Миколо! Сердечно вітаю з 50-річчям! Будьмо! Грицько. 1 жовтня 1989 року. P. S. Чому мовчите?!»²³. Нині в архіві М. І. Середи зберігається п'ять листів і три поштівки цього автора.

У ті далекі повоєнні роки молодий Середя будував табір «Глухарь» разом із земляком з Донеччини Ярославом Гомзою. Проте близько знайомі вони тоді не були. Дороги їх розійшлися — Гомза потрапив на Сибір. І ось листівка від 5 червня 1980 р.: «Шановний Миколо Івановичу! Вашу адресу, мабуть, не без Вашої згоди, надіслав мені М. Гачинський. Думаю, що наше знайомство було б взаємно корисним. З повагою — підпис: Гомза»²⁴. Фотолистівка «1949 — 25-ліття т-ва «Волинь» — 1974. Почаївська Божа Мати. Вінніпег. Канада» з написом на титульній стороні: «Шановний друже Миколо, з Великоднем будьте здорові! І... слово встало. І слово правди понесли По всій невольничій землі (Його) апостоли святії. Веселих свят усій Вашій родині! Гомза. Квітень, 1984»²⁵.

Згодом Я. Гомза став членом редколегії громадського та літературного часопису Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих «Зона». Від цього автора в М. Середи — п'ять листівок. Але найцікавішими

є листи Л. Г. Лук'яненка, де піднімаються проблеми правозахисної діяльності зміцнених духом патріотів України.

Після прилучення до УГГ розпочався неоголошений нагляд органів держбезпеки. Пізніше були й обшуки в хаті; вилучалася кореспонденція, прозові і поетичні твори. Проте будівельник з Мощаниці зберігав вірність обраній дорозі. До речі, на ту пору він уже встиг самотужки здобути середню освіту і склав екстерном іспити на атестат зрілості, закінчити Вінницький енерготехнікум за повним стаціонарним курсом механіки. Загалом трудова біографія Середи вкладається у таку фразу: «Працював будівельником у різних будівельних і сільськогосподарських організаціях, в (мощаницькому — Авт.) колгоспі (ім. Куйбишева. — Авт.), машиністом локомотиву і парових котлів середньої потужності, оператором печей випалювання (дренажної трубки. — Авт.) на підприємствах, фабриках і заводах Черкаської, Хмельницької, Рівненської областей»²⁶.

Тим часом в Україні стрімко розвивалася діяльність правозахисників. Але майже всю Групу сприяння було відчутно нейтралізовано. Її керівника Миколу Руденка після арешту в лютому 1977 р. з часом вислано за межі Союзу РСР. В грудні 1977 р. знову ізолювали Левка Лук'яненка. Керівництво жменькою уцілілих дисидентів, серед яких був і М. Середа, взяла на свої жіночі плечі бабуся-вчителька О. Я. Мешко. Зрештою, в 1980 р. заарештовано і «козацьку матір». Про це Микола Іванович дізнався від поштового кур'єра УГГ зі Львова Ігоря Копестинського, який доставив свіжу пресу та забрав до друку його публіцистику²⁷.

Після звільнення з ув'язнення В. М. Чорновіл з уцілілих «лицарів волі» і, що важливо відзначити, з ініціативи члена Координаційного комітету Групи О. Я. Мешко створив літом 1988 р. сильну політичну організацію — Українську Гельсінську Спілку (УГС). Згодом, у квітні 1990 р., «УГС сурмить збір і на Установчому з'їзді, який відкрила О. Я. Мешко, перетворюється на Українську Республіканську партію, головою якої одноголосно обирається [депутат ВР УРСР] Левко Лук'яненко»²⁸.

В кінці 80-их рр. М. І. Середа без особливих перешкод вийшов на зв'язок з Л. Г. Лук'яненком, котрий на ту пору, після 10-річного ув'язнення, перебував на засланні в Томській обл. Хоча пан Микола двічі був у штаб-хаті Групи сприяння, тоді йому не вдалося познайомитися з головним юридичним фундатором УГГ. Але він мріяв про це. Ось рядки з листів (подаємо скорочено) великого патріота України адресату в Мощаниці:

«Слава Україні! Шановний пане Миколо! Щиро дякую Вам за повіншування та лист, що я їх отримав 1. 09. 88, повернувшись з короткої відпустки до Чернігова. Той факт, що Ваші листи до львів'ян не доходять, хай Вас не дивує: провід Укр. Гельсінської Спілки є під особливою увагою

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

КДБ. Та це не страшно. Якщо у Вас є бажання прислужитися справі українізації України та розширенню свободи й демократії, то для цього є багато можливостей. Отже, якщо маєте бажання хоч бодай трохи щось робити задля добра спільної справи, тоді напишіть мені про це та трохи докладніше про себе. До Вашого відома: я теж належу до проводу УГС²⁹ і спроможний Вам дещо порадити. Дай, Боже, Вам доброго здоров'я. Будьмо! (Підпис). 3. 09. 88 р.»³⁰.

«Слава Україні! Шановний пане Миколо! 17 вересня отримав Ваш лист з біографічною довідкою та листівкою. Дякую. Радий Вашому діловому настрою. Мені подобаються люди, що не марнують час і життя у безплідних гаданнях на тему: згине Україна чи не згине. Мені подобаються люди, що, не марнуючи сил на подібні гадання, користуючись з історичної нагоди, докладають усіх сил, щоб посилити опір русифікаторській навалі, напруженою своїх сил зупинити її, а потім і перейти в наступ за повернення уже зрусифікованих українців до лона українського національного тіла. Ви знаєте, що я належу до виконавчого комітету (ВК) Укр. Гельсинської спілки. УГС — це реорганізована Укр. Гель. Група. Процес реорганізації не закінчено. Реорганізація відбувається на основі документу «Декларація принципів». Надсилаю Вам цей документ. Прошу прочитати і обговорити на Вашій «Партії безпартійних». Якщо Вам сподобаються основні ідеї, прошу написати мені ваше ставлення до УГС. Я був би радий, коли б Ви погодилися вступити [в] УГС, а ще краще, коли б ви погодилися вступити до неї не один, а групою. Якщо Ви не знайомі з кимось іншим з УГС і не знайомі з журналом УГС «Українським вісником», я зможу в цьому допомогти. Дай, Боже, Вам доброго здоров'я. 18. 09. 1988 р. (Підпис). Р. S. Був би радий отримати Ваше фото»³¹.

«Слава Україні! Пане Миколо! Я не отримав Вашої коштовної бандеролі напевно через те, що 13. 10 — переселився із Березівки і поки що туди не навідувався. Змушене переселення вибило мене на якийсь час зі звичного стибу життя. Я вельми радий, що Ви готовий приєднатися до нас і стати учасником УГС. Дай Боже! Ще прошу Вас зробити таке. З'їзьте до члена УГС за адресою: 265100, м. Дубно-4, вул. Тувинських добровольців, 3, кв. 72, Куриляка Степана Миколайовича. Виконавчий комітет УГС тепер створює обласні філії, того ми зацікавлені в створенні Рівенської філії. Побалакайте також з Миколою Яковичем Курчиком, що мешкає в с. Харалуг, Корецького району. Надіюся, що він також вступить до УГС. Дай, Боже, доброго настрою і успіхів на шляхах українізації. с. Костырево. Будьмо! (Підпис). Р. S. Вкладаю фото з чернігівської відпустки»³².

Зазначаємо, що М. І. Середи вийшов на зв'язок з М. Я. Курчиком і запрошував його до себе на зустріч. Той пообіцяв. На разі, в домашньому

архіві має від нього три листи. В останньому, від 20 лютого 1989 р., харалужанин зауважує: «Питаєте, чи пише до мене Дмитро із Коломиї? Вже давно мав від нього листи. Дмитро — мій побратим по ув'язненню на уральському спец-таборі №36. Ви напевно чули про той жакливий табір!»³³ В М. І. Середи зберігся лише один лист, датований 12. 04. 1989 р., від згаданого пана Дмитра (Гриньківа) — головного редактора коломийського альманаху «Карби гір», який друкував твори автора з Мощаниці. Але продовжимо подавати витяги з листів Л. Г. Лук'яненка.

«Слава Україні! Вельмишановний пане Миколо! Вашу бандерольку зі світлиною отримав з деяким запізненням. Бачу, що Ви — людина творча і, очевидно, дивитися на світ Божий та місце України в ньому так саме, як і всі інші люди мого кола. Це вельми радує мене. Я написав був недавно до Львова і радив прийняти [Вас] до УГС. Якщо Ви ще не оформили вступу, то я з цим листом надсилаю Вам бланк заяви зі своїм рекомендаційним підписом. Одержавши його, спрямуйте в листі до одного з секретарів Виконавчого комітету УГС. Їх, крім мене, три чоловіки: Чорновіл, Михайло Горинь та Зіновій Красівський. Їхні адреси: (наводяться. — Авт.). Адресу В'ячеслава Чорновола знаєте. Виконавчий комітет буде радий, якщо Ви надсилатимете свої дописи до «Українського вісника»... На разі, надсилаю Вам відозву виконкому до українського народу. Якщо Ви поділяєте її зміст, було б добре, коли б зібрали підписи під нею і тоді спрямували до Львова за адресою: (додається. — Авт.). Треба підписувати лист у 2-х примірниках. З підписами ВК звернеться до урядів ССРСР та УССРСР. Вітання Вашим друзям. Шкода, що Ваша дружина хвора. Хай Господь зміцнює її. Щире вітання їй. Членських внесків УГС поки що не запровадила, хоч, звісна річ, у майбутньому без них не обійтись. Будьмо! 28. 11. 88 року. (Підпис)»³⁴.

«Шановний добродію Миколо, дякую за добрий лист №359 з двома листівками. Дякую за повіншування. Коли я радив їхати до Куриляка, я не знав про Ваші складні сімейні обставини. Тепер я бачу, що, не виїжджаючи з дому, Ви спроможні багато зробити своїм пером. УГС, її Виконавчий комітет зацікавлені створити Рівенську філію УГС, і якщо ви листовно втрюх (М. І. Середа назвав нам імена цих «трюх»; але їх зустріч не відбулася. — Авт.) домовитесь про зустріч у Вашому домі, це було б дуже добре. А далі я надіюся, що кожен із вас зможе залучати до УГС нових людей і створити міцнішу обласну організацію. У середині січня я переїду на Україну за адресою: 251922, Чернігівська область, м. Седнев, вул. Леніна, 19/2. Проблему забезпечення друкованою продукцією доведеться розв'язувати гуртом. 25. 12. 88 р. Будьмо! Ваш (підпис)»³⁵.

«Слава Україні! Добрий день, добродію Миколо! Я виїхав з Парабелі 17 січня (1989 р. — Авт.). У Томську мене зустріли російські колеги. 18 січня

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

В. Фаст провів мене до Юрія Шухевича, що живе в будинку інвалідів «Лесная дача», за 70 км від Томська. Пан Шухевич-Березинський справив на мене дуже добре враження. Незважаючи на повну сліпоту, він [...] зовсім не втратив інтересу до життя і був поінформований про всі українські та міжнародні події. Увечері, 18-го мені організували зустріч з Томським товариством «Меморіал». На всіх трьох зустрічах я роз'яснював наш мирний рух за демократизацію совітського суспільства та боротьбу за свободу України. 20 січня, пізно увечері я прилетів до Москви, зустрівся з кількома активними правозахисниками, відвідав редакцію «Експрес-хроніки». Мав приємну розмову з панею Лесею Ласкавою про початки українського громадського життя українців у Москві та її особисту поетичну творчість. На поїзд мене провів білорус Кукобака Михайло Гнатович, що недавно звільнився з ув'язнення. Українська земля зустріла мене навдивовиж теплою погодою — кінець січня, а погода, немов у квітні. 26-го приїхав до брата Сашка в Чернігів, а наступного дня у містечку Седневі зустрівся з мамою та сестрою Зіною. 28 січня мої речі приїхали з Томська, і Сашко на своєму авто допоміг перевезти їх до Седнева. 2 лютого я мав потрібний штамп у своєму паспорті. Першого лютого приїхав мій старий побратим І. Кандиба, і ми після тривалого розлучення мали про що гомоніти. Закінчивши прописку 2 лютого, ми виїхали до Києва. У Києві 2, 3 і 4 лютого дні щерть були заповнені цікавими і корисними зустрічами. Відбули нараду Координаційної ради УГС, намітили ряд заходів, обговорили розвідку «Що далі?» На шосту годину була призначена нарада Київської обласної філії УГС. О пів на шосту мене і Чорновола похапала міліція. За півтори години [мене] висадили в Чернігові, на площі Куйбишева. Виявляється, що вивезли з Києва тільки мене та Чорновола. Нарада Київської філії УГС відбулася, хоч і не так, як планували. [...] Коорд. рада постановила заснувати газету і призначила на гол. ред-ра Сергія Набоку»³⁶.

«Пане Миколо! Ваш лист №13 з двома віршами отримав 27. 01. 89 р. Щиро дякую. Ваші міркування слухні, і я радію, що Ви не просто правильно розумієте проблеми України, але й маєте дух іти до дружніх і недружніх до нас людей і несете їм нашу правду. Треба наступально поширювати ідею відродження укр. мови, культури та сміливо прямувати до самостійності. Для більшої продуктивності Вашої (і нашої загалом) інтелектуальної праці Вам потрібна друкня (друкарська машинка). Як Ви гадаєте? Надсилаю Вам одну заяву прокуророві УССР (датована 21 лютого 1989 р. — Авт.). Чи маєте знайомих нашого гатунку на Півдні України? Вітання Миколі К. та Степану К. 25. 02. 89 р. Будьмо! (Підпис)»³⁷.

«Слава Україні! Шановний пане Миколо! 16 березня отримав Вашого листа. Щиро дякую. Хотілось би знати, що Вам потрібно для залучення

нових людей до УГС? [...] Я думаю, до кінця року наші ряди зростуть дуже помітно. З Городищенського району, як і з Черкащини загалом, знайомих не маю. Пане Миколо, чи надходили до Вас бодай якісь матеріали УГС? 21. 01. 89 р. Всеукраїнська Координаційна Рада розподілила області України поміж шістьма членами Виконавчого комітету УГС. Відповідно до цього рішення зв'язки з Рівенською областю має здійснювати Хмара Степан Ількович. Він живе за адресою: (наводиться. — Авт.). Я написав листа панові Хмарі і дав йому трьох вас, рівенчан адреси. Напишіть і Ви йому листа. А коли б Ви мали друку (друкарську машинку), вона б у Вас не стояла без діла? Вкладаю копію Оголошення (щодо знайомства з діяльністю УГС. — Авт.). Подивіться, може і Ви щось подібне зможете робити для залучення людей до УГС? Вкладаю запитальник УГС до кандидатів у депутати. Він може знадобитися в час підготовки до наступних виборів. Чи мали Ви передвиборчі документи УГС? Будь ласка, напишіть коротку реляцію про вибори панові Хмарі. Будьмо! 26. 03. 1989 р. (Підпис)»³⁸.

Додамо, що М. І. Середа незабаром отримав друкарську машинку. За його письмовим свідченням, машинка «Москва» була подарована ВК УГС (в Мощаницю її доставив Г. С. Гребенюк). Пан Микола, за його ж словами, на ній передруковував і розповсюджував такі спілчанські документи, як «Українська Гельсінська Спілка. Декларація принципів» і «Статутні принципи Української Гельсінської Спілки» від 7 липня 1988 р., «Наші першочергові завдання» (Обіжник №1 ВК УГС для місцевих груп і філій від 27. X. 1988 р.), відозви ВК УГС «Народе України!» та ВК УГС і Львівської облради УГС «Дорогі співвітчизники!» (до 40-річчя Загальної Декларації прав людини) тощо. Однак «друкня» з часом була вилучена компетентними органами через те, що не була в них зареєстрована.

Від В. М. Чорновола, помимо всього іншого, надійшов і зберігся «Обіжник ч. 5 Виконавчого комітету Української Гельсінської спілки», в якому повідомляється, що «2 квітня 1989 року відбулося чергове засідання Всеукраїнської Координаційної Ради УГС. Було розглянуто умови колективного членства в УГС; стан підготовки Всеукраїнської Конференції УГС; прийнято Звернення до Президії Верховної Ради СРСР з приводу арешту керівників комітету «Карабах»; заслухано інформацію про хід ланцюгової голодівки на захист українського політв'язня Богдана Климчака, оголошеної 9 березня 1989 р. Київською філією УГС; прийнято звернення до місцевих філій УГС збирати кошти на допомогу багатолітньому в'язневі [...] концтаборів, осліпому в тюремних застінках Юрію Шухевичу, що нарешті повертається на Україну...»³⁹.

Навіть і ця «крапля» оглянутого листування переконливо свідчить, що М. І. Середа був всебічно поінформований про широку правозахисну

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

діяльність УГС, а також і сам був учасником мирного руху за демократизацію радянського суспільства. На жаль, чимало листів від друзів-«угесівців», каже Микола Іванович, з відомих причин не збереглося. Серед уцілілої кореспонденції — дуже цікавий на 8-ми сторінках лист пані Чеслави Героц⁴⁰ («Працюю я у Львові в польській школі...»), котра допомогла М. І. Середи отримати адресу сина Івана Крип'якевича пана Романа. В ньому читаємо: «Я вже вкотре перечитала Вашого листа. Дійсно, Ви робите велику справу. Душа радіє, що є в народі такі сили і такі люди. Я підтримую Вашу діяльність. Схвалюю Ваші підписи, приєднуюсь до Вашого протесту...».

У пресі Спілки та інших тогочасних прогресивних виданнях зацвіла жовто-блакитним квітом публіцистика М. Середи. Ось рядки із статті «Культуру — на село!»: «Як відомо, партократія і бюрократія різних рангів і чинів як на селі, так і в містах різних підпорядкувань вельми галасливо досі скандує як узагалі проти перебудови, проти НРУ, так і проти введення в життя нашої споконвічної національної символіки, а також гімну «Ще не вмерла Україна» — чудової поезії, яку написав у минулому столітті київський етнограф Павло Чубинський.[...] Встановлюють негласний нагляд на місцях за окремими піонерами перебудови; затримуються і зовсім не допускаються — заарештовуються окремі номери української і російської журнальної періодики. Так, наприклад, куди я вже тільки не звертався, але й досі не отримав 3 і 4 номери квартальника «Пам'ятки України» за 1989 р. Чи не тому, що там розповідається про символіку? Не отримав також і 10 та 12 номери «Нового мира», де надрукований «Архіпелаг ГУЛАГ» О. Солженіцина. [...] Важаю, що Україна як суверенна держава повинна мати своє українське військо на зразок козацтва з відповідними строями одягу. Добре було б, якби Україна мала і свої гроші...»⁴¹.

У часописі «Зона» вміщено історичну розвідку автора з Мощаниці «Побудова пам'ятника Хмельницькому в Києві». М. І. Середи дослідив, що справа з пам'ятником тягнулася з 1868-го по 1888 рік. Монумент був встановлений через... «українофільську інтригу», на противагу «зароджавшемуся тогда украинскому сепаратизму»⁴².

До 1990 р. на творчість М. І. Середи в межах Союзу було накладено, за його ж висловом, «політичне табу». Тому в цей час він плідно співпрацює з періодикою української діаспори. В архіві літератора-правозахисника збереглося чимало примірників органу головного правління Українського суспільно-культурного товариства «Наше слово» і додатка до нього — літературного та популярно-наукового журналу «Наша культура», які регулярно вміщували його дописи та поезії. Оглянемо деякі з цих публікацій.

«НС» за 9 грудня 1979 р. вмістило повідомлення М. Середи про те, як йому випадково поталанило у своєму селі знайти інформацію за листопад 1913 р. про чудових українок, сестер-співачок Вікторію і Наталію Божко, які народилися в одному з нью-йоркських хмарочосів, в сім'ї батька-емігранта. Своїм співом вони зачарували Америку. Два мільярдери пропонували руку красуні Вікторії. Але дівчина відхилила ті оспівчення. Сестри мріяли побачити Україну. На запрошення артистки М. Доліної вони приїхали в Росію...

В цьому ж часописі за 9 березня 1980 р. в замітці «Рукою Тараса» подано враження М. Середи від подорожі шевченківськими місцями України; а в газеті за 18 травня т. р. вміщено його глибоке дослідження про перлину української лірики XVIII ст. пісню «Їхав козак за Дунай». «НС» від 24 липня 1980 р. подає розвідку мощаницького українофіла «Останній кіш» — про Чорноморську Кубанську Січ. Число 39-те «Нашого слова» (28. 09. 1980) публікує його ж статтю «Про Микитинську Січ». Розвідка М. Середи «Пісні Діонісія Бонковського» із згадкою про пісню «Там, де Горинь розіслався...» на слова, можливо, С. Руданського з'явилася в газеті українців Польщі 8 лютого 1981 р. «Забутий поет — сучасник Маркіяна Шашкевича» — так називається кореспонденція нашого земляка про поета і драматурга, поборника тверезості Рудольфа Моха із Станіславщини, видрукувана в 13-му номері «НС» за 26 березня 1989 р. Ці та інші публікації могли б свого часу стати окрасою будь-якого радянсько-українського часопису, вони розкривають широкий світ уподобань пана Миколи, його захоханість в історію й мистецтво Калинового Краю.

В архіві письменника — лише чотири примірники «Нашої культури» з Варшави. Восьме число цього додатка до «НС» за серпень 1980 р. подає його об'ємний матеріал «Чародій садівництва» — про Л. П. Симиренка, мешканця рідного обом Млієва. Героєм іншої розвідки став також земляк із села Зелена Діброва, Городищенського району, живописець Фотій Красицький. Він був онуком Т. Г. Шевченка по сестрі Катерині. Батько митця, Степан Антонович — син коханої Тарасової сестри. Ф. Красицький у 1904 р. створив портрет Лесі Українки, котрий знаходиться в Київському державному музеї Т. Г. Шевченка АН України⁴³. Інше дослідження переносить нас у світ «Живопису професора Т. Шевченка»⁴⁴; четвертий номер «НК» за 1982 р. видрукував статтю М. Середи «Екслібриси П. Прокопів».

Із закордонною пресою зв'язок було налагоджено через правнуків із славного роду Кобзаря. Зокрема, в цьому патріоту України допомогли такі ж щирі її сини й дочки — директор літературно-меморіального музею Т. Г. Шевченка в с. Шевченкове (Кирилівка) Валентина Терентіївна Шевченко, письменник Дмитро Красицький, учителі Валентина та Іван Шевченки, директор школи ім. Т. Г. Шевченка Борис Іщенко.

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

Фундаментальна праця літератора — повість «Гість з Петербурга», присвячена життю й діяльності Т. Г. Шевченка. Вона частково публікувалася в місцевій періодиці⁴⁵, а нині підготовлена до друку в окремій збірці усіх творів М. І. Середи про Кобзаря, серед яких — оповідання «Поетова таємниця»⁴⁶, публіцистичні статті «Навіки з Шевченком»⁴⁷, «Завжди сучасний»⁴⁸, «Живий між нами»⁴⁹ та ін., всього до трьох десятків. Чекає своїх коштів на друк і повість в новелах «Козаки». Дослідницькі статті «Де народилася Роксолана?», «Звідки родом гетьман Богдан Хмельницький?», «Доля наказного отамана», історичний образок «Мальви», документальні розвідки про М. Грушевського, Сергія Єфремова, Панаса Мирного (Рудченка), Лесю Українку, Максима Рильського і багато інших творів насичені любов'ю і повагою до справжніх патріотів рідної землі.

М. І. Середа є автором цілого ряду памфлетів, зокрема, «Наш паровоз», «Е, що вам, панове...», «Соціалістичні завоювання», багатьох гуморесок у прозі, а також роздумів на теми патріотичного виховання молоді, відродження рідної української пісні, звичаїв, обрядів, традицій. Бібліографія художньої, публіцистично-красназавчої творчості, як на умови і життєві обставини М. І. Середи, просто величезна. Багато що втрачено назавжди. Нам вдалося скласти список того, що залишилось. В ньому 181 праця сільського літератора. Бібліографія про нього складає щонайменше 31 публікацію.

В 1990 р., 19 серпня, М. І. Середа скликав у своєму селі, Мощаниці установчі збори, на яких було створено осередок Народного Руху України (за перебудову), до складу якого увійшли шість колишніх вояків УПА (серед них — три жінки), а також 16 юнаків. Організатора цих зборів одностайно вибрали головою первинної організації НРУ. Активісти відновили й упорядкували місцевий найбільший в Острозькому районі повстанський цвинтар, який за вказівкою НКВД було стерто з лиця землі. Тут же було насипано символічну курган-могілу і встановлено на ній березовий хрест.

Мощаничани брали активну участь в мітингах і пікетах в Рівному, Острозі, Здолбунові, Нетішині, Славуті, Шепетівці; а раніше домагалися визволення з ув'язнення і заслання Левка Лук'яненка, Івана Макара та Степана Хмари, надсилаючи телеграми у Верховну Раду УРСР та Верховний суд УРСР.

І знову праця, праця, праця — тепер уже окрилена подихом відчутної, принаймні, в політичному відношенні свободи. В 1997 р. невгамовний громадський діяч створив у Мощаниці осередок «Молода просвіта» ім. Т. Г. Шевченка. Чотири роки очолював його і читав для сільської молоді лекції з української мови та літератури, історії України і ін.

У збірці «Ми боролись за Україну» письменник помістив деякі свої лекції на захист материнської мови, прочитані ним під час існування в

Мощаниці «Молодої просвіти». Про діяльність цього осередку він ще раніше опублікував статті «Діє «Молода просвіта», «Барвисті гілки просвітянської науки», «Щоб гарно висловлюватись...», «Чи є різниця між словами «воля» і «свобода»?», «Відгомін далеких віків», «Над «Історією України-Русі» Миколи Аркаса». Просвітницька діяльність подвижника знаходила відображення в тижневиках «Волинь», «Нетішинський вісник», «Трудівник Полісся», «Життя і Слово». Його учні згодом навчалися у вузах України, в т. ч. в Національному університеті «Острозька академія», а нині працюють журналістами, юристами, педагогами, зберігаючи в серцях добру пам'ять про сільського навчителя-просвітителя. При зустрічах шанобливо називають його Батьком, а між людьми — наш Навчитель⁵⁰.

Мощаничани тричі обирали його депутатом сільської ради. У 1998 р. балотувався до Острозької райради від НРУ, «але не пройшов через прокрустове ложе [с]фальсифікованих виборів»⁵¹. М. І. Середа є членом Острозької ради Всеукраїнського об'єднання ветеранів (ВОВ).

Невтомного літератора добре знають в школах Острозького району і сусіднього м. Нетішина. З нагоди виходу його книг в навчальних закладах, а також міських бібліотеках влаштовувались презентації.

Залишається додати, що книги М. І. Середа видає власним коштом на свою мізерну мінімальну (в 2005 р. отримував 333 гр.) пенсію. Також і нашу ілюстровану розвідку про нього «Гаї Миколи Середи»⁵² він фінансував з власної кишені, щоправда, ледь спромігся на 40 примірників. Складаючи гривню до гривні, буває, їсть через день-два, перебивається хлібом і чаєм. А ще ж треба купувати ліки: мав надзвичайно тяжку незагойну травму — перелом ноги від наїзду автомобіля. На початку 2008 р. цю ногу йому ампутовано. А одіж? А вугілля чи хоча б дрова? Садити город не здужає. Дім, який до останнього цвяха і дощечки звів власними руками, розфарбував і який визирав із тоді ще молоденького гайка, як писанка, тепер є однією з найбільш і найсумніших осель не тільки на Остріжчині, а й, мабуть, в усій Рівненській області. Бувало, взимку не було чим протопити в грубці. Доводилось спати в пальті і в шапці. Інколи заходить сусідська дитина, занесе молока...

Ось він, наш менталітет, ось причина того, чому «маємо те, що маємо»: як був чоловік молодший і дужчий, щодня вистачало у хаті гостей — бо він же сам їх і збирав. Були тут і збори, і лекції, і колективні мрії про незалежну Неньку-Україну. Тепер усе те — в минулому. От чому, мабуть, «щастя нема...» Але пан Микола — стверджуємо гарантовано — про це не думає і цим абсолютно не переймається. У нього оптимізму вистачає ще на десятьох. Йому головне — аби Україні було добре, аби Україна жила: «Зроду не боюсь я смеркання, Хоч тиснуло на душу воно... І плакав-радів, як

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

світання Барвилось блакитним вином. [...] Україно моя, зажурений світку, Як вибором крилам ми злети — Збудуєм тебе, наче квітку, Яку оспівають поети!..» («Іду до Вас»). Ентузіазм вражаючий. А він же на ту пору, як писав ці рядки, із палкою ледь ноги переставляв. І тепер пише, пише, пише. Десятки і десятки захоплюючих публікацій і... жодної копійки гонорару.

Отак живе учень Б. Антоненка-Давидовича і соратник Миколи Руденка, Галини Гордасевич, пана Левка Лук'яненка... Останній, коли кілька років тому був в Острозі, на питання: «Чи знаєте Ви Миколу Середу з Мощаниці», подумавши, відповів: «На жаль, такого не пам'ятаю...» Буває.

Залишається дисидентів з дитячих літ наспівувати вряди-годи: «Хай мені пісня розгладить чоло, Хай залікує підбите крило...»

Примітки

1. Серета М. Ми боролись за Україну. — Острог, 2005. — 144 с.
2. Перепелиця Н. Козакує по життю //Життя і Слово. — 14. 10. 2005. — №83-84. — С. 3.
3. Там само.
4. Серета М. День ангела: Новели, етюд. — Острог, 1992. — 32 с.
5. Серета М. Заповіт Українця: Поезії. — Острог, 2005. — 80 с.
6. Див., напр.: Пура Я. Середів гай //Край наш у назвах. — Рівне: Перспектива, 2002. — С. 145.
7. Данилюк М. Правозахисник з Мощаниці //Замкова гора. — 2002. — 23 серпня. — №34. — С. 2. В нарисі «Козацька мати» М. І. Серета в деталях розповідає, як було створено цю групу в хаті О. Я. Мешко в Києві, по вул. Верболюзній, 16: «9 листопада 1976 р.[...] в будиночку О. Я. Мешко, на Верболюзній, у Києві за одинадцятьма підписами було оприлюднено Декларацію про створення Групи і опубліковано перший її Меморандум. [...] «Шестидесятники»-правозахисники діяли не підпільно, а чесно ставили свої підписи і адреси під документами Групи, простукуючи до в'язниць. Тому Оксана Яківна декого тримала в резерві (тобто частина імен офіційно не розголошувалась. — Авт.), в тому числі був і я. [...] Вона ще казала: «З вами, резервниками, я ще Брежнева переживу». І не помилилася козацька мати, пережила і його». (Див.: Ми боролись за Україну. — С. 33).
8. Лелях С. Майстер рідного слова //Серета М. Заповіт Українця: Поезії. — С. 4.
9. Серета М. Довгий шлях до справедливості //Вісник малозахисчених. — 2005. — 16-30 квітня. — №8. — С.3.
10. Там само.
11. Подарувавши в жовтні 1985 р. М. І. Середи свою книгу «Двадцять років і один день», письменниця Г. Л. Гордасевич залишила в ній такий автограф: «Всьому сімейству Серед бажаю щастя і здоров'я і обіцяю обов'язково приїхати на золоте весілля. Галина Гордасевич. 13.10. 85 р. Донецьк». Не судилося...
12. Серета М. У церкві / День ангела. — С.14.
13. Серета М. Ніч перед стратою //Трудівник Полісся. — 2001. — 4 травня. — №18. — С. 3.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

14. Серeda М. Про що розповідає і нагадує фотографія //Нетішинський вісник.— 1998. —15 січня. — №3. — С. 3; Серeda М. Штрихи до життєпису: Рукопис. — С. 2 // Матеріали міського краєзнавчого музею м. Нетішина.
15. Дубасюк Н., Панюк О. Наш навчитель //Життя і Слово. — 1998. — 6 червня. — №46. — С.1; Серeda М. Сповідь: Повість у новелах. В «Глухарі» //Грудівник Полісся. — 2001. — 13 квітня. — №15. — С. 9.
16. Серeda М. Сповідь: Повість у новелах. «Ніч перед стратою» //Грудівник Полісся. — 2001. — 4 травня. — №18. — С. 3.
17. У спогадах і творах М. І. Середи знаходимо світлий образ першого, ще підліткового кохання — мліївську красуню Віру, з якою доля розлучила назавжди. (Див., напр., вірш «Пісня першого кохання» //Заповіт Українця. — С.7;
18. Серeda М. Штрихи до життєпису: Рукопис. — С. 4.
19. Гордасевич Г. Двадцять років і один день: Повісті. — Донецьк: Донбас, 1985. —152 с.
20. Гордасевич Г. Слід зірничі: Лірика. — К.: Рад. письменник, 1986. —126 с.
21. Данилюк М. Вказ. праця.
22. Лист Середі Миколі — Гребенюк Г. С., м. Краматорськ-23, вул. О. Вишні, 13/35, від 11. 03. 1982 р. // Архів Середи М. І.
23. Лист Середі Миколі — Гребенюк Г. С., м. Краматорськ-23, вул. О. Вишні, 13/35, від 2. 10. 1989 р. // Там само.
24. Лист Середі Миколі — Гомза Я., смт Очеретине, Донецької обл., вул. Садова, 56, від 5. 06. 1980 р. // Там само.
25. Лист Середі Миколі — Гомза Я. (адреса і дата відсутні) // Там само.
26. Серeda М. День ангела. — С. 2.
27. Серeda М. Ми боролись за Україну. — С. 33.
28. Там само. — С. 42.
29. Л. Г. Лук'яненко, хоч і був на спецпоселенні, «в березні 1988 р. прийняв пропозицію членів УТГ і очолив Виконавчий Комітет Гельсінської групи...» (Див.: Серeda М. Ми боролись за Україну. — С. 41).
30. Поштова листівка Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., п. Березовка, Томська обл., Парабельський р-н, від 3. 09. 1988 р. //Приватний архів М. І. Середи.
31. Лист Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., п. Березовка, Томська обл., Парабельський р-н, від 18. 09. 1988 р. // Там само.
32. Лист Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., с. Костирево, Томська обл., Парабельський р-н. Конверт втрачено; дата на листі відсутня // Там само.
33. Лист Середі Миколі — Курчик М. Я., с. Харалуг, Рівненська обл., Корецький р-н, від 20. 02. 1989 р. // Там само.
34. Лист Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., с. Костирево, Томська обл., Парабельський р-н, від 28. 11. 1988 р. // Там само.
35. Поштова листівка Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., с. Костирево, Томська обл., Парабельський р-н, від 25. 12. 1988 р. // Там само.
36. Заказний лист №849 Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., м. Седнів, вул. Леніна, 19/2, Чернігівська обл., від 23.02.1980 р. // Так само.

**Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»**

---

37. Поштова листівка Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., м. Седнів, вул. Леніна, 19/2, Чернігівська обл., від 23. 02. 1989 р. // Там само.
38. Заказний лист №228 Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., м. Седнів, вул. Леніна, 19/2, Чернігівська обл., від 26. 03. 1989 р. // Там само.
39. Заказний лист №413 Середі Миколі — Чорновіл В. М., Львів-58, вул. Левітана, 16, кв. 53, від 11. 04. 1989 р. // Там само.
40. Лист Середі Миколі — Героц Ч. м. Львів, вул. Криворізька, 67/16, від 17. 02. 1989 р. // Там само.
41. Серета М. Культуру — на село! // Прапор. — 1990. — №9. — С. 157-158.
42. Серета М. Побудова пам'ятника Хмельницькому у Києві // Зона. — 1995. — №10. — С. 176-179.
43. Серета М. Живописець — сучасник Лесі Українки // Наша культура. — 1981. — №2. — С. 3-4.
44. Серета М. Живопис професора Т. Шевченка // Наша культура. — 1982. — №1. — С. 1-2.
45. Серета М. Дружня бесіда: Уривок з повісті «Гість з Петербурга» // Нетішинський вісник. — 2001. — 27 жовтня — №93-94. — С. 6; Серета М. Плідна мліївська ніч: Уривок з повісті «Гість з Петербурга» // Нетішинський вісник. — 2002. — 13 квітня — №47-48. — С. 7; Серета М. У теплиці: Уривок з повісті «Гість з Петербурга» // Нетішинський вісник. — 2002. — 29 червня. — №70-71. — С. 11.
46. Серета М. Поетова тасмніця: Оповідання // Нетішинський вісник. — 2005. — 4 березня — №9. — С. 8.
47. Серета М. Навіки з Шевченком // Життя і Слово. — 1994. — 5 березня. — №17. — С. 3.
48. Серета М. Завжди сучасний // Життя і Слово. — 1995. — 8 березня. — №18. — С. 2.
49. Серета М. Живий між нами // Життя і Слово. — 1993. — 10 березня. — №18. — С. 2.
50. Дубасюк Н., Панюк О. Наш навчитель // Життя і Слово. — 1998. — 6 червня. — №45. — С. 1.
51. Штрихи до життєпису... — С. 16.
52. Вихованець В. Гаї Миколи Середи. — Острог, 2006. — 44 с.

Вплив суспільних факторів і соціальних чинників на формування світогляду та ціннісних орієнтацій сучасних гімназистів України і Німеччини

Новоград-Волинський загальноосвітній навчально-виховний заклад “Гімназія імені Лесі Українки – дошкільний навчальний заклад” бере участь у вивченні та впровадженні концептуальних засад існування і розвитку європейської спільноти. Робота у цьому напрямку послідовно здійснюється з 1999 року внаслідок співпраці з гімназією німецького міста Візентайд, що в Баварії.

Плани взаємного стажування гімназистів передбачають не лише ознайомлення в рамках відповідних проектів ЮНЕСКО з історією, культурою, традиціями і побутом обох країн, системами їх освіти та сучасним становищем молоді у суспільстві, але й проведення певних соціологічних досліджень згідно розроблених питань, більшість із яких пройшли апробацію під час проведення відповідних опитувань в молодіжному середовищі з боку обласного управління у справах сім'ї та молоді Житомирської області та відповідних освітніх служб області Нижня Франконія. Відповідно до діючого проекту співпраці у жовтні – листопаді 2008 році було продовжено дослідження цієї проблеми в українських школах Новограда-Волинського, німецьких гімназії і старшій школі Візентайда під час взаємного стажування.

Об'єктом дослідження стали учні 10-11-х класів гімназії і старшої школи у місті Візентайд, а також ЗНВО (гімназії) і загальноосвітніх шкіл № 2, № 4 у місті Новоград-Волинський.

Метою і завданням дослідження стали вивчення особливостей формування у старшокласників Німеччини і України ціннісних орієнтацій, позитивного досвіду і знань, впливу сучасного суспільного середовища на становлення особистості, а також виявлення змін, що мають місце в останні роки внаслідок цього впливу на свідомість і стиль життя підростаючого покоління. Опитування проводилося на добровільних засадах і було анонімним, що гарантувало більшу об'єктивність при відповідях; переважна більшість поставлених респондентам запитань носила закритий характер; запитання враховували вікові особливості респондентів і відзначалися толерантністю. Новизна цієї роботи полягає у тому, що отримані наукові результати дають змогу краще охарактеризувати соціальний портрет українських та німецьких старшокласників сьогодення, зробити об'єктивний висновок про рівень їх соціалізації, здійснити

Вплив суспільних факторів і соціальних чинників на формування ціннісних орієнтацій сучасних гімназистів України і Німеччини

відповідні порівняння, визначити дієві суспільні фактори і активність їх впливу на формування в учнів обох країн світоглядних позицій і ціннісних орієнтацій, а також ввести до наукового обігу результати дослідження.

Усього взяло участь в нинішньому анкетуванні 169 учнів 10–11-х класів Новоград-Волинської міської гімназії, ЗОШ № 2, № 4, а також 161 старшокласник гімназії і старшої школи міста Візентайд. За статтю серед українських учнів 66 хлопців і 103 дівчини, що становить відповідно 39,1% і 60,9%. Серед німецьких відповідно 50 хлопців і 58 дівчат, що становить 46,3% та 53,7%. У тому числі з 10-х класів Новоград-Волинських шкіл 78 осіб (46,2%), із 11-х класів 91 особа (53,8%). Серед німецьких старшокласників 25 учнів (18,5%) 9-го класу, 51 учень (47,2%) 10-го класу, 37 учнів (34,3%) 11-го класу, решта навчається в 12-му класі. Серед українських учнів: до 15 років 5 осіб (2,9%), від 15 до 16 років 69 осіб (40,8%), від 16 до 17 років 78 осіб (46,1%), більше 17 років 17 осіб (10,2%). Серед німецьких відповідно до 15 років 4 учні (3,7%), від 15 до 16 років 41 учень (37,9%), від 16 до 17 років 52 учні (48,1%), від 17 до 18 років 6 учнів (5,6%), більше 18 років 5 учнів (4,8%).

Школярам було запропоновано для розгляду 60 різних запитань, згрупованих у тематичні блоки. В статті із-за відсутності достатнього місця для публікації представлено аналіз лише частини проблемних питань та загальні висновки.

Так, більшість українських респондентів виявила бажання після закінчення школи навчатися в університетах, академіях, військових училищах та інститутах. Таких виявилось 149 осіб (92,0%), 11 осіб (6,8%) вирішили піти працювати в народне господарство та одночасно навчатися професії у професійно-технічних школах; одна особа (0,6%) вирішила працювати на виробництві; одна особа (0,6%) зазначила, що воліє нічого не робити по закінченні школи. (Рис. 1) Серед німецьких респондентів 74 особи (68,5%) вирішили після гімназії здобувати вищу повну освіту; 29 осіб (26,9%) вирішили піти працювати в народне господарство та одночасно навчатися в професійно-технічних школах; одна особа (0,9%) вирішила піти лише на виробництво і 4 особи (3,7%) вирішили нічого не робити.

Порівнюючи нинішні прагнення серед старшокласників обох країн здобути вищу освіту із відповідним дослідженням з 2005 року, можна дійти висновку, що кількість таких осіб дещо збільшилася як серед українських, так і німецьких учнів, причому це характерно не тільки для респондентів чоловічої статі, але й жіночої. Серед українських і німецьких старшокласників, чії держави входять у світову кризу, досить міцною є думка, що в нинішніх умовах гострої конкуренції за робоче місце з нормальною платнею перевагу має людина із гарною освітою і високою кваліфікацією.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

---

58 українських старшокласників (34,3%) оцінюють свої знання як дуже добрі, 59 старшокласників (34,9%) оцінюють свої знання як не вельми добрі, 16 осіб (9,5%) оцінюють свої знання як вельми недостатні, 36 осіб (21,3%) не змогли дати оцінку своїм знанням. (Рис. 3) Серед німецьких школярів 28 учнів (26%) оцінили свої знання як дуже добрі, 22 особи (20,4%) вважають не вельми добрими, 2 особи (1,8%) вважають свої знання поганими; 56 респондентів (51,9%) не могли оцінити рівень своїх знань. Останнє пов'язано із тим, що основні контрольні роботи, за якими в німецьких школах визначається рівень знань, припадає на грудень місяця, тому такий високий відсоток німецьких учнів, які не могли дати оцінку своєму рівню знань.

На запитання, чи задоволений ти рівнем викладання в школі, 70 українських респондентів (41,4%) відповіли, що повністю задоволені, 80 (47,3%) не дуже задоволені рівнем викладання у школі, 11 респондентів (6,5%) взагалі не задоволені, 8 респондентів (4,8%) не змогли дати відповіді на це запитання. 25 німецьких респондентів (23,1%) повністю задоволені рівнем викладання у школі; 60 респондентів (55,5%) не дуже задоволені; 8 респондентів (7,4%) незадоволені; 15 респондентів (14%) не дали відповіді на це запитання. Очевидно, що німецькі учні пред'являють більше вимогливості як до рівня викладання предметів у своїх школах, так і до рівня позашкільної роботи і побутових умов, що видно із наступних даних.

Так, 78 українських учнів (46,2%) повністю задоволені позакласною і позашкільною роботою, а також тими виховними заходами, що проводяться у школі; 56 учнів (33,1%) не повністю задоволені; 17 учнів (10,1%) не визначилися з відповіддю. (Рис. 7) Тоді як 37 німецьких учнів (34,2%) повністю задоволені позакласною і позашкільною роботою; 42 респонденти (38,8%) не повністю задоволені; 12 респондентів (11,1%) незадоволені; 17 респондентів (15,9%) не дали відповіді на це запитання.

66 українських респондентів (39%) повністю задоволені умовами навчання і виховання, які існують у школі; 84 респонденти (49,7%) не повністю задоволені умовами навчання і виховання; 13 респондентів (7,7%) незадоволені, 6 респондентів (3,6%) не дали відповіді на це запитання. Лише 28 німецьких респондентів (25,9%) повністю задоволені умовами навчання і виховання; 57 респондентів (52,7%) не повністю задоволені; 14 респондентів (12,9%) не задоволені; 9 німецьких респондентів (8,5%) не дали відповіді на це запитання. Для ста українських респондентів (47,6%) школа є закладом, де отримують знання, для 54 респондентів (25,7%) місцем, де отримують життєвий досвід; для 35 учнів (16,6%) доброю підставою поспілкуватися із друзями; 8 учнів (3,8%) вважають школу місцем отримання всіх новин; 7 учнів (3,3) вважають школу рідним домом;

Вплив суспільних факторів і соціальних чинників на формування ціннісних орієнтацій сучасних гімназистів України і Німеччини

один учень (0,5%) місцем, де марнують час; 5 учнів (3,5%) не знають, чим є для них насправді школа. Для 69 німецьких респондентів (37%) школа є закладом, де отримують знання; для 35 німецьких респондентів (19,2%) школа є місцем, де отримують життєвий досвід; для 41 німецького респондента (21,7%) школа є причиною поспілкуватися із друзями; для 19 німецьких респондентів (10,1%) школа є місцем отримання всіх новин; для 6 німецьких респондентів (3,2%) школа є рідним домом; для 9 німецьких респондентів (4,7%) школа – це місце, де марнують час; 3 німецьких респонденти (2,1%) не знають, чим для них є насправді школа; два німецьких респонденти (1%) вважає, що школа – це місце, де можна відпочити. Порівнюючи із результатами попереднього дослідження 2002 року, де школа визнавалася місцем отримання нових знань для 54, 4% українських і 37,3% німецьких школярів, і місцем для спілкування з друзями відповідно для 18, 4% українських і 21, 6% німецьких учнів, можна вважати, що школа як навчально-виховний заклад продовжує мати для українських старшокласників більш суттєве значення, аніж для німецьких, хоча різниця дещо зменшилася. Ця тенденція підтверджується й іншими даними.

Зокрема, на запитання, чого ти очікуєш у школі кожного дня, отримано від українських респондентів 211 різних відповідей. У тому числі 140 респондентів (66,3%) очікують кожного дня на щось цікаве і нове у школі, 45 респондентів (21,3%) очікують на суттєве поглиблення своїх знань, 7 респондентів (3,3%) висловилися зі свого боку, що вони очікують на якусь пригоду і стільки ж (3,3%) сказали, що їм байдуже. 3 респонденти (1,4%) не очікують від школи чогось доброго, а у 9 респондентів (4,4%) є інші думки щодо школи, які вони не висловили. Відповіді німецьких учнів не відзначаються розмаїттям. Так, 22 респонденти (20,4%) очікують кожного дня на суттєве поглиблення знань, навичок та вмінь; 62 учні (57,4%) на щось нове і цікаве; 8 учнів (7,4%) на захоплюючу пригоду; 1 учень (0,9%) нічого доброго; 4 учням (3,7%) було байдуже; 11 учнів (10,2%) очікують на перерву та швидке закінчення уроків.

На запитання, з яким настроєм ти покидаєш кожен день свою школу, 47 українських респондентів (27,8%) зауважили, що завжди у доброму гуморі; 45 респондентів (26,6%) – іноді у доброму гуморі, 61 респондент (36%) покидають школу час від часу у поганому настрої, 10 респондентів (6,9%) вказали на своє байдуже ставлення щодо настрою після занять і 6 респондентів (3,5%) вказали, що після школи в них завжди поганий настрій. Лише 18 німецьких гімназистів (16,5%) завжди після занять у доброму настрої; 43 гімназисти (39,4%) іноді у доброму гуморі; 35 гімназистів (32,1%) іноді у поганому гуморі; 6 гімназистів (5,5%) завжди у поганому гуморі; 7 гімназістам (6,6%) було байдуже.

На запитання, чи любиш ти свою школу, 83 українські респонденти (49,1%) дали однозначно ствердну відповідь; 65 респондентів (38,4%) вагалися дати позитивну відповідь; 11 респондентів (6,5%) відповіли, що не люблять свою школу, 3 респонденти (6%) відповіли, що їй ненавидять, 7 респондентів відповіли, що їм байдужа школа. Лише 6 німецьких учнів (5,5%) люблять свою школу; 30 німецьких учнів (27,7%) можливо і люблять свою школу; 44 учні (40,7%) не люблять свою школу; 11 респондентів (10,2%) ненавидять свою школу; 17 учням (15,9%) байдуже. Виникає запитання: чи не створюють традиційний порядок і звична дисципліна у державному закладі певний дисонанс вільному розвитку особистості в німецькому суспільстві?

На запитання, чи добре ти ладнаєш з учителями у своїй школі, 42 українські респонденти (24,9%) дали відповідь: «Так, з усіма», 199 респондентів (59,2%) дали відповідь: «З більшістю маю добрі стосунки»; 24 респонденти (14,2%) відзначили наявність добрих стосунків з окремими вчителями; 3 учні (1,7%) вважають, що вчителі їх не розуміють і не люблять. Тільки 10 німецьких гімназистів (9,3%) за результатами опитування добре ладнають з усіма вчителями; 82 респонденти (75,9%) з більшістю; 13 респондентів (12,3%) лише з деякими; 3 гімназисти (2,8%) вважають, що вчителі їх взагалі не розуміють і не люблять.

На запитання, ким для тебе є у твоїй школі вчитель, отримано такі відповіді: 21 респондент з України (12,0%) вважає його сухим службовцем, якого ніщо, окрім власного фаху не цікавить; 87 респондентів (49,8%) вважають вчителя досить респектабельною особистістю, яка багато знає; 53 респонденти (30,4%) вважають вчителя людиною, яка у змозі завжди допомогти, або дати добру пораду; 6 респондентів (3,4%) вважають вчителя вірним і надійним другом; 2 респонденти (1,1%) вважають вчителя суворим, вимогливим батьком (матір'ю); 4 респонденти (2,2%) вважають, що від них виходить постійна небезпека; 2 респонденти (1,1%) вважають вчителя ворогом. 38 німецьких учнів (22%) вважають вчителя сухим службовцем; 58 учнів (35,6%) досить респектабельною особистістю; 30 учнів (18,8%) вважають його людиною, яка в змозі дати гарну пораду і допомогти; 1 респондент (0,6%) вважає його вірним і надійним другом; 4 респонденти (2,4%) суворим батьком (матір'ю); 15 респондентів (9,8%) постійною небезпекою; 12 учнів (7,4%) ворогом.

Якщо ж порівняти дані результати із результатами шестирічної давності, де відповідно 36,0% українських і 24,1% німецьких учнів розглядали вчителя як людину, яка завжди може порадити і допомогти, 33,7% українських і 29,5% німецьких учнів як людину, яка багато знає і може, 24,2% українських і 19,2% німецьких учнів як сухого службовця, якого

Вплив суспільних факторів і соціальних чинників на формування ціннісних орієнтацій сучасних гімназистів України і Німеччини

ніщо не цікавить, окрім свого предмета, 1,1% українських і 14,7% німецьких учнів як постійну небезпеку, то можна бачити, що авторитет вчителя як особистості в українських школах дещо знизився, а в німецьких дещо виріс.

При відповіді на запитання, чому вчить тебе твоя школа, від українських респондентів отримано 258 різних відповідей. У тому числі 82 респонденти (31,8%) відповіли, що школа дає їм необхідні знання у багатьох галузях; 44 українських респонденти (17,1%) відповіли, що школа дає їм необхідний життєвий досвід; 42 респонденти (16,3%) відповіли, що школа навчає їх бути самостійними у навчанні та праці; 40 респондентів (15,5%) відповіли, що школа навчає їх цілеспрямованості у житті; 20 українським респондентам (7,8%) школа прищеплює почуття відповідальності; 16 респондентів (6,2%) зазначили, що школа навчає якостям роботи в команді; 10 респондентів (3,9%) вказали, що школа навчає встановлювати необхідні знайомства; 3 українські респонденти (1,2%) школа навчає вмінню знаходити вихід у складних життєвих ситуаціях; один респондент (0,2%) не дав відповіді на це запитання. Від німецьких респондентів отримано 273 різні відповіді. Зокрема, 64 учні (23%) вважають, що школа вчить їх необхідним знанням у багатьох галузях; 28 респондентів (10,1%) – відповідному життєвому досвіду. 36 респондентів (12,9%) – самостійності у навчанні та праці; 24 респонденти (8,6%) – цілеспрямованості у житті; 33 учні (11,9%) – почуттю відповідальності; 41 респондент (14,7%) – якостям роботи в команді; 14 респондентів (5%) встановлювати необхідні знайомства; 28 респондентів (10,1%) вмінню знаходити вихід у складних життєвих ситуаціях; 4 учні (1,4%) вважають, що школа їх нічому не вчить; 6 респондентів (2,3%) – вчить тому, що буде необхідним у майбутньому. Ці результати також свідчать про більший вплив школи на формування свідомості українських старшокласників у порівнянні з їхніми німецькими однолітками. У той же час німецька школа, на відміну від української, при формуванні особистості проявляє більше гнучкості за рахунок створення різних навчально-педагогічних ситуацій.

На запитання, хто може служити для тебе взірцем, отримано лише 132 відповіді українських респондентів. Так, 54 (41%) вважають своїм взірцем вчителів та вихователів; 12 респондентів (9,1%) вважають своїм взірцем спортсменів; 37 респондентів (28%) вважають ідеалом свого життя батьків; 16 респондентів (12,1%) вважають своїм ідеалом родичів; 13 українських респондентів (9,8%) відповіли, що їхніми ідеалами є відомі особистості (політики, співаки, актори). Серед німецьких респондентів більша увага приділена відомим спортсменам, кінозіркам, деяким політикам, а також батькам і вчителям. Порівнюючи із наявними ідеалами українських старшокласників шестирічної давності, можна стверджувати про їхне

велике розчарування в ідеалах, пов'язаних із відомими історичними особами. Це можна пояснити насамперед як кон'юнктурним ставленням нинішньої історичної науки до минулого країни, так і низьким моральним авторитетом сучасних українських політиків у суспільстві.

Виходячи із проведеного аналізу анонімного опитування українських та німецьких старшокласників, можна дійти таких висновків.

– Українські і німецькі старшокласники потерпають від численних негараздів у багатьох сферах суспільного життя, що істотно позначається на формуванні їхніх ціннісних орієнтацій і світосприйняття. Визначальним є рівень соціально-політичної і економічної стабільності в обох країнах. Оскільки в Німеччині цей рівень є вищим, то відповідно німецькі школярі демонструють більше впевненості й позитиву в житті.

– Загроза світової економічної кризи призвела до збільшення кількості старшокласників в Україні та в Німеччині, які прагнуть отримати вищу освіту і добру фахову підготовку. В той же час нестабільна соціально-політична обстановка і страх перед світовою кризою більше пригнічує українських старшокласників, аніж їхніх німецьких однолітків.

– Серед українських учнів порівняно із їхніми німецькими однолітками у більшій мірі помічається втрата довіри до суспільних інститутів і нівелювання суспільних ідеалів. Спостерігається зменшення довіри в школярів обох країн до молодіжної політики на рівні держави.

– Найбільш активно впливають на формування світогляду та позитивних ціннісних орієнтацій українських і німецьких школярів друзі, сім'я, засоби масової інформації; найменш активно – органи державної влади. При цьому зріс вплив на формування ціннісних орієнтацій в українських старшокласників таких чинників, як спорт, сім'я, друзі; у німецьких старшокласників – таких, як вчителі, література.

– Школа продовжує грати в житті українських учнів більшу роль, аніж у житті їх німецьких однолітків, хоча різниця за останні роки зменшилася. Деяко знизився авторитет учителя в українських школах і виріс його авторитет в німецьких. Німецька школа у порівнянні з українською проявляє більше гнучкості за рахунок створення нестандартних навчально-педагогічних ситуацій при формуванні особистості. Німецькі учні схильні більш тверезо і вимогливо оцінювати свій рівень знань і якість викладання у школі.

– Значно понизилася обізнаність українських школярів щодо Конвенції ООН про права дітей і молоді. Більшість українських старшокласників вважає, що в їхній державі порушуються постійно такі громадянські права, як право на захист від насильства, право на захист від расової дискримінації, право на недоторканність особи, право на достатні

Вплив суспільних факторів і соціальних чинників на формування ціннісних орієнтацій сучасних гімназистів України і Німеччини

житлові умови, право на гідне харчування. Більшість німецьких старшокласників вважає, що названі вище права в їхній державі не порушуються.

– Більша частина українських старшокласників вважає, що в Україні порушуються права на безкоштовний доступ молоді до освіти, на всебічний розвиток особистості, на повноцінний відпочинок і дозвілля молоді, на власну думку. Більшість німецьких старшокласників не вбачає таких порушень у власній державі.

– Кількість німецьких учнів, які задоволені матеріальним рівнем свого життя і побутовими умовами, набагато більша, аніж українських; у той же час, порівнюючи із результатами попередніх досліджень, різниця між оцінками українських і німецьких старшокласників дещо зменшилася. Менше стало українських і німецьких школярів, які задоволені матеріальним рівнем свого життя, здоров'ям, одягом. Однак умови проживання і харчування в Україні, вважають українські школярі, стали дещо кращими, у той час як в Німеччині, на думку німецьких учнів, вони погіршилися.

– Позитивним є факт певного збільшення в обох країнах кількості старшокласників, які взагалі не вживають алкогольних напоїв. У той же час у Новоград-Волинських школах збільшилася кількість курців (особливо дівчат) та старшокласників, які мають статеві стосунки; натомість у школах м. Візентайд кількість таких учнів дещо зменшилася. Серед українських неповнолітніх збільшується кількість осіб, які замість рослинних наркотиків вживають синтетичні.

– Релігія загалом не є на сьогодні вирішальним фактором при соціалізації української і німецької молоді. Проте збільшується кількість українських школярів, для яких церква стає важливим соціальним інститутом.

Результати дослідження вимагають від виконавчих та представницьких органів влади всіх рівнів в Україні негайного здійснення необхідних політичних, соціальних та економічних перетворень з метою забезпечити суспільство, молодь від негативних наслідків світової економічної кризи. Слід відмовитися від політики штучного протистояння за національними, релігійними та світоглядними ознаками, нагнітання у суспільстві істерії і ненависті, намагань з кон'юнктурною метою переписати цілі розділи вітчизняної історії. Необхідно підвищити відповідальність кожного члена суспільства за майбутню долю країни, пред'являти вимогливість до всіх без винятку порушників чинної Конституції і діючих законів.

Джерела

1. Романюк Т.М. та ін. Сучасні школярі України та Німеччини з огляду на їх соціалізацію. (За результатами соціологічного дослідження.) // Молодь в умовах нової соціальної перспективи: Наук. збірник. – Житомир, 2003. – С. 113 – 123.
2. Вітренко Валентин, Добривечір Валерія. Вплив суспільних факторів на формування світоглядних позицій і ціннісних орієнтацій українських та німецьких гімназистів. // Проблеми соціалізації особистості у теорії та практиці сучасної науки: Матеріали II Всеукраїнської студентсько-аспірантської науково-практичної конференції. – Житомир, 2005. – С. 98 – 114.
3. Доній В.М. (голова редакційної ради) та інші. Мистецтво життєтворчості особистості. Науково-методичний посібник: У 2 ч. – Частина I: Теорія і технологія життєтворчості. – К., 1997. – С. 87.
4. Русова С. Вибрані педагогічні твори: У двох книгах. – Книга I./За редакцією Є.І. Коваленко. – К.: Либідь, 1997. – 272 с.
5. Сейко Н.А. Соціальна педагогіка. Курс лекцій. – Житомир, 2002. – С. 150.
6. Капська А.Й. та ін. Соціальна педагогіка. Навч. посібник. – К., 2000. – С. 11.
7. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. – К., 2003. – С. 23.
8. Грач Леонід. Україна потребує змін. // Народний депутат. – К., 2008. – С. 28.
9. Кон И.С. Психология старшеклассника. – М.: Просвещение, 1982. – 207 с.
10. Жизненный путь личности // Вопросы теории и методологии социально-психологического исследования / Отв. ред. Л.В. Сохань. – К.: Наукова думка, 1987. – 280 с.
11. Соціалізація особистості школяра / За ред. Л.Е. Орбан. – Івано-Франківськ, 1996. – 68 с.
12. Матеріали соціологічного дослідження “Що Ви знаєте про ВЛЛ/СНІД?”, проведеного Житомирським обласним центром соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді. – Житомир, 2008. – С. 2.
13. Житомирський обласний центр соціальних служб для сім’ї, дітей і молоді (надалі ЖОЦСС). Матеріали соціологічного дослідження «Як уникнути інфікування на ВЛЛ/СНІД серед осіб, які вживають наркотики ін’єкційним шляхом». – Житомир, 2007. – 12 с.
14. ЖОЦСС. Матеріали експрес-опитування «Що ти знаєш про свої права?». – Житомир, 2005. – С. 3.
15. ЖОЦСС. Матеріали опитування «Що ти знаєш про свої права?». – Житомир, 2007. – С. 2.
16. ЖОЦСС. Психолого-педагогічне дослідження: Визначення ціннісних орієнтацій підлітків та молоді. – Житомир, 2003. – 8 с.
17. ЖОЦСС. Психолого-педагогічне дослідження щодо орієнтації підлітків та молоді на цінності здорового способу життя. – Житомир, 2004. – 18 с.
18. ЖОЦСС. Матеріали соціологічного дослідження «Що ви знаєте про ВЛЛ/СНІД?», серед школярів, учнів ПТУ, студентів. – Житомир, 2008. – 8 с.
19. ЖОЦСС. Соціологічне дослідження «Ваша думка». Вивчення рівня політичної освіченості та ціннісних орієнтацій молоді. – Житомир, 2003. – 18 с.
20. Staatlicher Aufbau, Verfassung und Rechtsordnung./Tatsachen über Deutschland. – Berlin, 2006. – 528 S.

Портрети князів Острозьких в гравюрах із гербовника Бартоша Папроцького

Нещодавно І. Мицько звернув увагу на граверні портрети кн. Острозьких 1578 року, надруковані Бартошем Папроцьким [1, С.77]. Хоча вони виглядають дещо схематично, все ж портретні риси в них чітко прослідковуються, і, до того ж, портрети багатьох князів – прижиттєві.

Можемо припустити, що портрети частково сплутані майстром різьбярем, який виготовляв

дереворит, і тому, щоб визначити, хто зображений на гравюрі, необхідно звернутися і до портретів атрибутованих, що зберігаються як в музеях України, так і Польщі та Білорусі.

Першим в гравюрі зображено Іллю Острозького. Князь Ілля (1510-1539) помер ще до народження доньки Гальшки, коли йому було лише 29 років. Прижиттєвих зображень цього князя не збереглося, а на портреті з «Папроцького» ми бачимо чоловіка, якому значно більше років. Ця постать швидше нагадує князя Василя-Костянтина із відомих нам традиційних його портретів. В тексті до портрета сказано: «Ілля князь з Острога в якого дитя лише одне залишилося». «Лише одне дитя», – це, без сумніву, Гальшка.

Наступним подано портрет княжни Острозької, дружини Лукаша Гурки, доньки Іллі Острозького, що, безсумнівно, вказує на особу портретованої Гальшки. (Гальшка княжна Острозька (Єлизавета, Ельжбета, Алжбета) (лист., 1539 – груд., 1582)). Хоча в підписі значиться Катерина, проте це, швидше за все, помилка гравера, що сплутав імена Гальшки та двоюрідної сестри Катерини. (Катерина, донька Василя-Костянтина, дружина князя Криштофа Радзивила «Перуна»). На час видання «Gniazdo spotu» (1578 р.) Гальшка ще була жива, і їй тоді було майже 40 років. На портреті ми бачимо жінку, якій також приблизно до 40 років, і тому можемо припустити, що це дійсно перше відоме зображення Гальшки, княжни Острозької.

Третім портретом в «галереї» ми бачимо старого воїна в лицарському

обладунку. Підпис під портретом: «Костянтин князь з Острога, який з Софією Тарновською народив синів межі боронив 1517». І в цьому зображенні, як і в самому написі ми бачимо невідповідність. Костянтин Острозький, що був одружений із Софією Тарновською – це Василь-Костянтин, але межі боронити в 1517 році він боронити ніяк не міг, тому що народився лише в 1525 р. Крім того, в портретній традиції князів Острозьких ми бачимо, що зазвичай в латах зображали князя Костянтина Івановича (1460-1530), тому велика ймовірність, що тут зображено саме його.

Четвертий портрет підписаний: «Януш син Костянтина який у 18 років не допустив татар до Дубна має початок 1578» Януш Костянтинович (1554–12.09.1620) в 1578 році мав лише 24 роки, а на портреті ми бачимо знову ж, як і на портреті Іллі вже старшого чоловіка, що дуже схожий з портретами Василя-Костянтина.

На п'ятому портреті зображено молодого людину. Під ним підпис «Костянтин син Костянтина, князь з Острога». Син Василя-Костянтина Костянтин одружився з Олександрою Василівною Тишкевичівною у 1579 році. Помер у молодому віці в 1588 році, і тому на портреті, вірогідно, зображено саме його.

Шостим зображено князя Олександра Острозького (черв. 1570 – груд. 1603); на час написання портрету князю було лише 8 років. На малюнку ми бачимо, можливо, невдале зображення хлопчика, який виглядає вже підлітком, але його молодий вік підкреслено нетиповою для XVI ст. деталлю – квіткою у руці.

Сьоме зображення належить Ельжбеті (Гальшці, Єлизаветі) Василівні (1559-1599) – доньці князя Василя-Костянтина. На час створення портрету Ельжбеті було 19 років, на малюнку зображено дещо старшу жінку; можливо таке враження складається від дещо замасивного підборіддя, та й взагалі завеликої голови. Крім того, на час створення портрету Ельжбета вже була вдовою (чоловік Ян Кишка, аріанин, помер у 1574 році), тому одяг на князівні заміжньої жінки, що й надає образу більш старшого віку.

Восьмою зображено Катерину; як сказано в підписі до малюнку «Катерина донька того ж воєводи київського. Панна.». Катерині Василівні (1560-1579) у 1578 році було лише 18 років. У цьому віці ми можемо побачити її на портреті з Папроцького.

Література

1. Мицько Ігор. Іван Федоров: життя в еміграції. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – С. 77 (Bartosz Paprocki. Herby gycerstwa polskiego – Kraków, 1584).

Відомості про авторів

- АТАМАНЕНКО Віктор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Острозька академія».
- БЕНДЮК Микола** – художник-реставратор Державного історико-культурного заповідника м. Острога.
- БИРУК Микола** – студент факультету міжнародних відносин (спеціальність «Історія») Національного університету «Острозька академія».
- БОНДАРЕНКО Генадій** – кандидат історичних наук, професор, директор Відділення Інституту Дослідів Волині у Вінніпезі при Волинському національному університеті ім. Лесі Українки, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Луцьк).
- БОНДАРЧУК Віталій** – молодший науковий працівник художнього відділу Державного історико-культурного заповідника м. Острога.
- БОРТНІКОВА Алла** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).
- БУРКОВСЬКА Любов** – мистецтвознавець, науковий співробітник Інституту культурології Академії мистецтв України (м. Київ).
- ГЛУШМАН Іван** – журналіст міської газети «Замкова гора» (м. Острог).
- ДЕМ'ЯНЮК Олександр** – кандидат історичних наук, доцент, проректор з навчальної роботи Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна».
- ДМИТРЕНКО Тамара** – завідувач відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубна (Рівненська обл.).
- ЖУКОВСЬКА Людмила Олександрівна** – старший науковий працівник відділу нумізматики Державного історико-культурного заповідника м. Острога.
- ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ Дмитро** – студент факультету міжнародних відносин (спеціальність «Історія») Національного університету «Острозька академія».
- ВИХОВАНЕЦЬ Василь** – науковий працівник відділу історії Нетішинського міського краєзнавчого музею (Хмельницька обл.).
- ВИХОВАНЕЦЬ Тарас** – заступник директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею (Хмельницька обл.).
- ВІТРЕНКО Валентин** – краєзнавець, вчитель Новоград-Волинської гімназії ім. Лесі Українки (Житомирська обл.).
- ІВАНЕЦЬ Оксана** – науковий працівник науково-освітнього відділу Нетішинського міського краєзнавчого музею, тренер з освітніх програм музею за результатами проекту «Матра/Музеї України» (Хмельницька обл.).

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

- ІВАНОВ** Сергій – студент факультету міжнародних відносин (спеціальність «Історія») Національного університету «Острозька академія».
- КАЛЩУК** Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).
- КІНД-ВОЙТЮК** Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).
- КЛИМЧУК** Андрій – краєзнавець, голова Рівненської обласної молодіжної громадської організації «Рівненський Молодіжний Конгломерат» (м Рівне).
- КОВАЛЮК** Роза – студентка факультету міжнародних відносин (спеціальність «Історія») Національного університету «Острозька академія».
- КОСТРИЦЯ** Микола – доктор географічних наук, завідувач кафедри природно-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.
- КРАЛЮК** Петро – доктор філософських наук, професор, проректор з наукової роботи Національного університету “Острозька академія”.
- КУЗЬМИЧ** Микола – аспірант історичного факультету Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).
- КУЧЕРУК** Володимир – учитель української мови та літератури Білашівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. (с. Білашів Острозького р-ну Рівненської обл)
- МАНЬКО** Микола – заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника м. Острога.
- МИРОНЧУК** Людмила – студентка факультету міжнародних відносин (спеціальність «Історія») Національного університету «Острозька академія».
- НАДОЛЬСЬКА** Валентина – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).
- НАЗИМКІН** Аркадій – краєзнавець, (м. Нетішин, Хмельницька обл.).
- ПАЖИМСЬКИЙ** Богдан – директор Державного історико-культурного заповідника “Самчики” (Старокостянтинівський р-н, Хмельницька обл.).
- ПАЖИМСЬКИЙ** Олександр – старший науковий працівник Державного історико-культурного заповідника “Самчики”, заслужений майстер народної творчості України (Старокостянтинівський р-н, Хмельницька обл.).
- ПАЩУК** Іван – голова Рівненського обласного краєзнавчого товариства

Відомості про авторів

- Національної спілки краєзнавців України, літературознавець, журналіст (м. Рівне).
- ПЕТРОВИЧ** Валентина – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).
- ПОТАПЧУК** Леонід – науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк).
- ПРОВОТОРОВ** Олександр – краєзнавець (м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.).
- ПШЕНИЧНИЙ** Юрій – молодший науковий працівник відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубна (Рівненська обл.).
- РОМАНЧУК** Олександр – реставратор кераміки Державного історико-культурного заповідника м. Острога, завідувач сектору археології Нетішинського міського краєзнавчого музею.
- РЯБЧИКОВА** Фаїна – здобувач кафедри новітньої історії України, ст. лаборант кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).
- ТУНЦЕВА** Зоя – зав. сектора етнографії Нетішинського міського краєзнавчого музею (Хмельницька обл.).
- ТРЕМБІЦЬКИЙ** Анатолій – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», доцент Хмельницького інституту Міжнародної академії управління персоналом (м. Хмельницький).
- ТРИГУБ** Ігор – краєзнавець (м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.).
- СЛОБОДСЬКА** Тетяна – краєзнавець, учениця Новоград-Волинської загальноосвітньої школи I-III ст. №2 (Житомирська обл.).
- СТРІЛЬЧУК** Людмила – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії зарубіжних країн Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).
- ХАРКОВЕЦЬ** Олександра – студентка факультету міжнародних відносин (спеціальність «Історія») Національного університету «Острозька академія».
- ЧИЖИК** Микола – студент факультету міжнародних відносин (спеціальність «Історія») Національного університету «Острозька академія».
- ШКОЛЬНА** Ольга – кандидат мистецтвознавства, проректор з наукової роботи Київського державного інституту декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. М.Бойчука, докторант Львівської національної академії мистецтв (м. Київ).
- ЯЦЕЧКО** Тетяна – аспірант історичного факультету Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

Зміст	
Микола Манько. Етапи становлення музейної справи в Острозі.....	3
ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ МУЗЕЙНИЦТВА, ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ, КРАЄЗНАВСТВА ТА ТУРИЗМУ	
Людмила Жуковська. Пам'яткоохоронна та краєзнавча діяльність Братства імені князів Острозьких.....	7
Наталія Кінд-Войтюк. Пам'яткоохоронна робота в Острозі у 1920-1930-х роках.....	12
Микола Костриця. Національне географічне краєзнавство: наукові засади, методи, проблеми.....	18
Богдан Пажимський. Пропозиції (й обґрунтування) заснування в місті Старий Костянтинів вищого навчального закладу.....	21
Олександр Пажимський. Намір створення Національного історико- культурного заповідника «Послуччя» на терені історичної Південно-Східної (Подільської) Волині.....	28
Оксана Іванець. Новітні підходи в музейній практиці. Матра/Музеї України (з досвіду краєзнавчого музею м. Нетішина).....	48
Зоя Тунцева. Освітній простір сучасного музею (з досвіду міського краєзнавчого музею м. Нетішина).....	52
Володимир Кучерук. Музей історії села.....	55
Олександр Романчук. З історії вивчення археологічних пам'яток в районі Нетішина.....	57
Олександра Харковець. Історія археологічного дослідження енеолітичних пам'яток Острозьчини.....	59
Дмитро Вертелецький. Археологічні дослідження села Монастир'юк та його околиць. Давньоруський період.....	63
Олександр Романчук. Пам'ятки часів Київської Русі з околиць село Новомалин на Острозьчині.....	69
Микола Бендюк. Підсумки етнографічної експедиції по Острозькому району в 2007 році.....	77
Геннадій Бондаренко, Микола Кузьмич. Вшанування історичних постатей та важливих подій у пам'ятниках Луцька.....	83
ПОСТАТІ КРАЄЗНАВЦІВ І МУЗЕЙНИКІВ	
Микола Манько. Церковні краєзнавці Волині кінця ХІХ – поч. ХХ ст. – дослідники, популяризатори і зберігачі спадщини Острозької слов'яно-греко-латинської академії.....	91
Анатолій Трембіцький. Історія Волині Й.Ролле в перекладі Євфимія Сіцінського.....	103
Валентина Надольська. Волинські сторінки життя Ю. Крашевського у дослідженнях польських краєзнавців 1930-х рр. ХХ ст.....	119
Андрій Климчук. Музей барона Федора Штейнгеля.....	126
Микола Бирук. Йосиф Владиславович Новицький як археограф.....	130
Оксана Каліщук. Ян Фітцке як музеєзнавець.....	135
Файна Рябчикова. Теоретичні розробки В. Кравченка з питань обліку музейних фондів.....	139
Іван Пащук. Дитяче оповідання Євгена Білоусова «Слава князя Костянтина Острозького».....	144
Роза Ковалюк. Роль П.З. Андрухова у розгортанні краєзнавчого руху в Острозі у другій половині 1980 – першій половині 1990-х рр.....	146

Зміст

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ОСТРОГІ АНІ ТА ВОЛИНІАНИ

Алла Бортнікова. Привілеї Жигимонта Старого князя К. І. Острозькому XVI ст. як історичне джерело.....	150
Віктор Атаманенко. Інвентарі як джерело вивчення просторової організації Острога другої половини XVI – першої половини XVII ст.....	157
Валентина Петрович, Людмила Стрільчук. Гальшка Острозька – меценатка епохи пізнього середньовіччя.....	169
Олександр Дем'янюк. Вплив роду Острозьких на суспільно-політичну історію українських земель у XIV-XVII ст.....	174
Петро Кралюк. Іван Вишенський та Острозький культурний осередок.....	180
Олександр Провоторов. Видатний полководець Костянтин Іванович Острозький – перший з Острозьких володар Звягеля.....	187
Олександр Провоторов. Василь-Костянтин Костянтинович Острозький – видатна постать в історії України і Звягеля.....	194
Олександр Провоторов. Анна-Алоїза Острозька – остання із Острозьких володарка Звягеля.....	200
Тарас Вихованець. День поховання Костянтина-Василя Острозького. «Нотатки» на полях історичних джерел.....	204
Людмила Мирончук. Дерманський пом'яник як історико-церковне джерело.....	216
Микола Бендюк. Виготовлення, продаж, зберігання та використання зброї в Острозі та князівстві Острозькому.....	223
Тамара Дмитренко. «Реєстр скарбів замку князів Острозьких у Дубні, складений 1616 року» — важливе джерело для вивчення історії міст Дубна та Острога.....	235
Юрій Пшеничний. Карта Дубна 1671 року Ульріха фон Вердума.....	245
Любов Бурковська. Ікона св. Миколи середини XVIII ст. з волинських земель.....	251
Тетяна Яцечко. Історія села Лисин Демидівського району Рівненської області.....	256
Валентин Вітренко. Створення виробництва «білого золота» на Волині в кінці XVIII – на початку XX століття.....	259
Ольга Школьна. Роль фахівців-свреїв у розвитку художньої і технологічної частин українських підприємств фарфору і фаянсу кін. XIX – поч. XX століття.....	269
Ігор Тригуб. Більшого горя край не знав. (Трагедія Голодомору на Звягельщині).....	288
Іван Глушман. Червонохрестівець Іван Сікорський.....	298
Сергій Іванов. Доля єврейського населення Острога під час німецької окупації 1941-1944 роках.....	301
Аркадій Назимкін. Дитячий будинок в післявоєнному Острозі.....	306
Іван Глушман. Все життя з вірою в Україну. (Життєпис повстанця Дмитра Авдєєва).....	309
Віталій Бондарчук. Опір ОУН і УПА проведенню колективізації на території Рівненської та Тернопільської областей.....	313
Микола Чижик. Розвиток промислово-торгівельної сфери міста Острога.....	319
Василь Вихованець. Зв'язки і листування літератора М. І. Середи з героями – «шестидесятниками».....	326
Валентин Вітренко, Тетяна Слободська. Вплив суспільних факторів і соціальних чинників на формування світогляду та ціннісних орієнтацій сучасних гімназистів України і Німеччини.....	344
Микола Бендюк. Портрети князів Острозьких в гравюрах із гербовника Бартоша Папроцького.....	353
Відомості про авторів.....	355

Науковий збірник

Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства
і туризму в Острозі та на Волині

Випуск 2

Упорядники Манько М. П., Данилюк М. М.
Набір і верстка Глушман Т. Л.
Художнє оформлення обкладинки Бендюк М. М.

Формат 42x30/4.
Папір офсетний. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 13,61. Гарнітура Times New Roman.
Наклад 200 примірників.

Віддруковано в ТзОВ «Острозька друкарня»
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Академічна, 4